

ELÇİN

(Elçin İlyas oğlu Əfəndiyev)

Azərbaycanın xalq yazıçısı, əməkdar incəsənət xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Elçin müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri və eyni zamanda, görkəmli ictimai və dövlət xadimidir;

– 13 may 1943-cü ildə, Bakı şəhərində, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindən biri, Azərbaycanın xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin ailəsində anadan olub;

– Elçin uşaqlıq çağlarından etibarən ədəbi mühitin içində, kitabların əhatəsində olub. Bir tərəfdən milli ədəbiyyat, folklor, o biri tərəfdən isə dünya ədəbiyyatı Elçinin daimi mütləsinin əsasına çevrilib. O, nə zaman yazmağa başlayıb? Bu suala Elçin özü belə cavab verir: "Özümü xatırladığım zamandan. Hələ yazıb-oxumağı bacarmırdım, amma özümdən cürbəcür əhvalatlar uydurub danışırıdım..." İlk hekayəsi 16 yaşı olarkən, 1959-cu ildə "Azərbaycan gəncləri" qəzetində dərc olunub;

– Elçin Bakı şəhərində orta məktəbi (1960), Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini (1965), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə aspiranturasını (1968) bitirib, "Azərbaycan bədii nəsr ədəbi tənqidə" mövzusunda namizədlik, "Ədəbiyyatda tarix və müasirlik problemi" mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib;

– "Min gecədən biri" adlı ilk hekayələr kitabı 1965-ci ildə çapdan çıxıb. Bundan sonra Elçinin dünyanın müxtəlif dillərində 100-dən çox kitabı nəşr olunub;

– Əsərləri ingilis, rus, fransız, alman, ispan, türk, macar, bolqar, ərəb, fars, çin, çex, slovak, polşa, xorvat, kürcü, litva, moldav, türkmən, özbək, qazax, tacik, serb və sairə dillərə tərcümə edilib;

– Kitablarının ümumi tirajı 5 milyondan çoxdur;

– ABŞ-da, Rusiyada, Fransada, Türkiyədə, Almaniya, Hollandiyada, Çində, Belçikada, İspaniyada, Yunanıstanda, Lüksemburqda, İsveçdə, İsveçrədə, Danimarkada, Ukraynada, Polşada, Özbəkistanda, Çexoslovakiyada, Yuqoslaviyada, Bolqarıstanda, İraqda, Avstriyada, Qazaxstanda, İranda, Qanada, Səudiyyə Ərəbistanında, Rumıniyada, Macarıstanda, Gürcüstanda, Tunisdə, Pakistanda və digər ölkələrdə müxtəlif elmi, ədəbi, ictimai, siyasi konfranslarda, simpoziumlarda, qurultaylarda, görüşlərdə, rəsmi dövlət danışıqlarında iştirak edib;

– Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı olmuşdur; 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ən yüksək mükafatı – "İstiqlal" ordeni ilə təltif edilmişdir.

– Elçin ailəlidir. Üç qızı və üç nəvəsi vardır.

Sədat Adıgözəl

ELÇİN romanlarının
struktural-sosioloji təhlili

ELÇİN

romanlarının
struktural-sosioloji təhlili

Sədat Adıgözəl

Qafqaz Universiteti Yayınları
Bakı - 2006

Elçin: romanlarının struktural-sosioloji təhlili

Sədat Adıgözəl

Elçin: romanlarının
struktural-sosioloji təhlili

Sədat ADIGÖZƏL

Qafqaz Universiteti Yayınları No: 24

*Kitab "Çağ" Öyrətim İşlətmələri Şirkəti Qafqaz Universitetinin
Tərcümə Mərkəzində tərcümə olunmuşdur.*

*Türk dilindən çevirən
Şəhla HÜSEYNLİ*

*Redaktor
Prof. Akif HÜSEYNLİ*

*Qapaq və iç tərtibat
Sahib KAZIMOV*

*Kitab xxxx xxxx Mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.*

I Nəşr

ISBN: XXXX-XX-XXX-X

© Qafqaz Universiteti
Bakı-2006

Ön söz

Mən Elçini neçə on illərdir ki, oxuyuram... Yazığın bu günlərdə nəsr olummuş on cildliyini böyük məmnuniyyətlə vərəqlədikcə, hekayə, povest, roman, dramların; elmi, ədəbi-tənqidi, publisistik yazılarının... ədəbi-ictimai mühitə çoxdan tanış adlarını nəzərdən keçirdikcə Elçinin yaradıcılığının yalnız miqyası, sosial-fəlsəfi tutumu, poetik keyfiyyəti barədə deyil, həm in miqyasın, tutumun, keyfiyyətin nə dərəcədə milli-mənəvi dəyərə, mənsub olduğu xalqın, etnik-mədəni sistemin sərvətinə çevrilməsi barədə də təsəvvürüm, etiraf edirəm ki, xeyli genişləndi, xeyli konkretləşdi.

Elçindən həm işə yazmaq istəmişəm, lakin onun yaradıcılıq fəaliyyətinin dinamikası, sürəti buna imkan verməyib... Mən müşahidələrimi, qənaətlərimi ümumiləşdirənə qədər o yeni miqyas, yeni keyfiyyət müəyyənləşdirmişdir. Və mükəmməl bir epos enerjisi ilə təzahür edən yaradıcılığını ona layiq bir səviyyədə təhlil edib dəyərləndirmək, qaldırdığı ictimai-ideoloji problemlərin «coğrafiya»sını tələb olunan şəkildə əhatə etmək, bədii idrakın özünəməxsus texnologiyalarını, ritmini, intonasiyasını az-çox elmi interpretasiyanın predmetinə çevirmək o qədər də asan deyil. Elçinin hər bir əsəri – hekayədən romana, publisistik məqalədən monoqrafiyaya qədər – həm in əsərlə məhdudlaşmayan, onunla tükənməyən bütöv (və intəhasız!) bir yaradıcılıq metafizikasının təzahürüdür. O, bu və ya digər əsərinin müəllifi olmaqdan daha çox həmin əsərlərdə zühür edən tarixi-ədəbi istedadın (və missiyanın!) müəllifidir.

Mənə elə gəlir ki, dünyaya qədim dövrlərdə gəlsəydi «Dədə Qorqud» eposunu, orta əsrlərdə yaşasaydı «Koroğlu»nu yaradardı... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, istedadın kökü, zəti sağlamdır, mənsub olduğu etnik-

mədəni sistemin çox-çox dərin (və çox-çox münbit) passionar qatlarından gəlir; ikincisi, hər cür siyasi-ideoloji konyunkturanın fəvqündədir; üçüncüsü, professional-texnoloji imkanları qeyri-məhdudur...

Və ilk hekayələrindən başlamış son romanlarına qədər elə bir əsəri yoxdur ki, orada həyat qeyri-adi saxavətlə, bol-bol verilməsin. İnsanı bu qədər ehtiramla, bu qədər ehtirasla, onun hissələrinə, düşüncələrinə bu qədər səmimi münasibətlə ədəbiyyata gətirmək, həyatı heç bir süni qanun-qadağa qoymadan sonsuz maraqla təsvir (və təqdim) etmək yazıçıdan yalnız intellekt, sənəkarlıq istəmir, həm də ürək istəyir.

Mən əminəm ki, Elçin on cildlikdə toplanmış əsərlərinin demək olar ki, hamısını bir nağılçı, dastançı kimi əzbərdən, sınaqdan deyər bilərdi. Və dedikləri yadda qalardı... Çünki onlar yazı mətnindən çox, mükəmməl bir epik yaradıcılıq (epos yaradıcılığı!) məhsullarıdır, bütöv bir bədii-estetik texnologiyanın yaratdığı sənəkarlıq modelləri, konstruksiyalarıdır. Elçinin əsərləri bir küll halında zamanımızın eposudur...

O, xalq ədəbiyyatını, ümumən mənsub olduğu (və olduğumuz) xalqın mənəvi mədəniyyətini bu qədər dərinləndirən, bu qədər analitik bir çevikliklə mənim səməşəydi, milli bədii yaradıcılıq texnologiyalarına bu qədər bələd olmasaydı, sosial mövcudluğumuzun, ictimai, xüsusilə məişət vərdişlərimizin əsaslarını, cəmiyyətin hərəkət fəlsəfəsini bu qədər təfərrüatı ilə bilməsəydi... yazıçı-mütəfəkkir inersiyası bu qədər intellektual mükəmməlliklə, bu qədər publisistik kəskinlikdə təzahür etməzd.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şair kimi doğulmağın təcrübəsi kifayət qədərdir, nasir kimi doğulmaq isə çətinidir... Və Elçinin nasir istedadı türk eposlarını yaradan tarixi (eyni zamanda adları tarixdən, demək olar ki, silinmiş) istedadların bilavasitə varisi olduğuna görə bu qədər güclü, bu qədər məhsuldardır. Mən Elçinin yaradıcı şəxsinə böyük bir yazıçı ilə yanaşı böyük bir yazıçı potensialını təsəvvür etdikdə yaratdıqlarının tarixi dəyərlərini daha aydın dərk etməyə başlayıram.

Hər cür müqayisə qüsurludur. Lakin müqayisəsiz də ötürünmək olmur...

Keçən əsrin ortalarında formalaşmış Azərbaycan sovet nəsrinin poetik «anatomiya»sını nəzərdən keçirək... Hekayələr var, povestlər var,

romanlar var, ideya var, obrazlar, mənfi-müsbət qəhrəmanlar, xarakterlər, süjet-kompozisiya, hətta üslub-sənətkarlıq var... Böyük sənət isə, demək olar ki, yoxdur... Ümumiyyətlə, o dövrdə ki, təvazökar (saddə) yaradıcılıq inersiyasını, enerjisini çoxbilməmiş (bic!) ideya sənətləri əvəz etməyə başlayır; o dövrdə ki, nəinki millətin epik təfəkkürünün hərəkətinə, hətta onun mövcud (tarixi!) mətnlərinə müdaxilə edilir («Kitabi-Dədə Qorqud»dan imtina olunur, «Koroğlu» redaktəyə məruz qalır), həmçinin dövrdə «yaranan» irihəcmli nəsr əsərlərinin janrı yalnız «forma»ca povest, roman, epopeya ola bilərdi... XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış, hələ povest miqyasından o tərəfə keçməyən Azərbaycan nəsr təfəkkürü sağlam, perspektivli yola birdə 60-cı illərdən düşməyə başladı. Və tamamilə təbii idi ki, bir də hekayədən, povestdən başladı...

Elçin ilk hekayələrini, povestlərini yazıb nəşr etdiyi 60-cı illərdə (həmin əsərlər «Min gecədən biri», «Açıq pəncərə» və «SOS» kitablarında toplanmışdı) hələ iyirmi yaşlarında idi. Və inqilabi (bir az da üsyankar!) bir oqatla «yeni nəsr», ümumiyyətlə «yeni ədəbiyyat» yaradan gənclərin də ən gənci idi. Dünyaya Əkrəm Əylisliyə altdı, Anardan beş il gec gəlməmişdi... lakin demək olar ki, eyni illərdə şöhrətləndilər. Və müasir Azərbaycan nəsrinin xarakterini, tipologiyasını kifayət qədər qısa bir dövrdə (60-cı, 70-ci illərdə) bu üç istedadlı gənc – Əkrəm Əylisli, Anar və Elçin müəyyən etdi.

Onları birləşdirən bir çox ümumi cəhətlər içərisində üçü daha əlamətdar idi, «yeni nəsr»in «tərcüməyi-hal»ını mənəz həmin əlamətlər yazırdı:

a) insanı uydurulmuş (nə qədər inandırıcı olsa da!) fundamental kollektivlik ideologiyasının (və həyat tərzinin) mənbəsindən xilas etmək, onun fərdi yaşantılarını, emosiyalarını heç bir ideoloji-sxemantik konyunkturaya getmədən təqdim etmək və bu zaman nəinki sovet ədəbiyyatının, ümumən ədəbiyyatın «axlaq» barədəki «normativ»lərini yenidən müzakirə, mübahisə obyektinə çevirməkdən çəkinməmək;

b) milli ədəbi təcrübələrin, mədəni sərəvətlərin 30-cu illərdən başlayaraq sovet kommunist ideologiyası tərəfindən «redaktə olunmuş», kompleksləşdirilmiş «müntəzəbat»ını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından qəbul etməmək, ədəbi-mədəni irsə yenidən baxmaq, yeni milli (və ümum-

bəşəri) idrak miqyasına çıxmaq, sənətdə intellektualizmi ideologiya ilə məhdudlaşdırılmamaq, ən milli, ən məhəlli dəyərlərin belə ümumbəşəri məzmun kəsb etdiyinə inanaraq ədəbi əlaqələrin miqyasını genişləndirmək;

c) və nəhayət, ifadə, təsvir-təhkiyə standartlarından cəsətlə kənara çıxmaq, nəsrə, ümumən ədəbiyyata yeni intonasiya, yeni poetik texnologiyalar gətirmək, eksperimentlərə, innovasiyalara geniş meydan vermək.

70-ci, 80-ci illərdə Elçinin də daxil olduğu «yeni nəsr», «yeni ədəbiyyat» ən ümumi cəhətlərini, tipologiyasını saxlasa da, onu yaradanların fərdi üslub, yazıçı - müəffəkir şəxsiyyəti daha böyük vəsət kəsb edir. Və Elçin 70-ci illərdə «Gümüşü, narıncı, məxməri», «Bu dünyada qatırlar gedər», «Bir görüşün tarixçəsi», «Povestlər», 80-ci illərdə «Bülbülün nağılı», «Məhmud və Məryəm», «Beş dəqiqə və ədəbiyyat», «Ağ dəvə», «Ölüm höknü» kitablarını, ikicildlik «Seçilmiş əsərləri»ni nəşr etdirir. 60-cı illərin uğurlarının davamı (və inkişafı) olan bu məhsullar yaradıcılıq fəaliyyəti milli ədəbi prosesin, bədii düşüncə hərəkətinin təbiətinin müəyyənləşməsində həlledici rollardan birini oynayırdı. Və Elçin 80-ci illərdə hələ kifayət qədər gənc olmağına baxmayaraq yalnız bədii yaradıcılığı ilə deyil, ədəbiyyat barədəki elmi-tənqidi mülahizələri də böyük nüfuz sahibi, ədəbi döyüşlər cəngavəri idi. «Tənqid və ədəbiyyatımız problemi», «Klassiklər və müasirlər» müasir ədəbiyyatşünaslıq təfəkkürünün səviyyəsini müəyyən edirdi. Həmin illərdə qoxları kimimən də Elçinin tənqidçi-ədəbiyyatşünas istedadını milli elmi-ictimai düşüncəməizin hadisəsi sayır, ədəbi-bədii təsərrüfatı təhlil texnologiyalarından məmnuniyyətlə öyrənirdim.

Azərbaycanda milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin «gizli» formadan çıxıb aşkar müstəviyə keçdiyi illərdə - 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Elçin hələ 60-cı illərdən müəyyənləşdirdiyi «milli demokrat» mövqeyi ilə, ideoloq-cəmiyyətşünas istedad və fəaliyyətilə, uzaq görünən ziyalı düşüncə və mədəniyyətilə millətin önündə gedən, yol göstərən şəxsiyyətlərdən biri idi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi, «Vətən» cəmiyyətinin sədri kimi xalqın mədəni, ictimai-siyasi problemləri ilə geniş miqyasda, fəal şəkildə məşğul olmaq, heç bir ideoloji konyunkturaya, şəxsi maraqlara meydan vermədən ümummilli

mövqədə, vətəndaşlıq məsləkindən çıxış eləmək onun stixiyası idi. Və o «milli hərəkət»ə çoxları kimi həmin hərəkətin başladığı illərdə qoşulmamışdı, onu on illər boyu hazırlayan böyük Azərbaycan ziyalılarında, fikir nəhənglərindən olmuşdu. Milli demokratik ədəbiyyatı yaradan, milli ədəbi-ictimai təfəkkürün formalaşmasında (və yenidən formalaşmasında!) ideoloq-intellektual əməyini heç bir məqamda əsirgəməyən, yaradıcı şəxsiyyətini, ziyalı-vətəndaş mövqeyini hansısa deməliyə mülhiddə, yaxud bağılı qapılar arxasında deyil, geniş mədəni-ictimai auditoriyalarda təsdiq edən Elçinin milli dövlət quruculuğu proseslərində ardıcıl iştirakı, hökumətdə yüksək vəzifə daşması tamamilə təbii idi. Və o da təbii idi ki, Elçin bu mövqeyində də tanrının bağısladığı daha böyük (və əbədi!) vəzifədən heç zaman imtina etmədi. «Qırmızı qərənfil gülləri Pera Palas otelində qaldı», «Sarı gəlin», «Qarabağ şikəstəsi», «Bayraqdar», «Hökmdarın taleyi», «Ədəbi düşüncələr», «Ədəbiyyatda tarix və m. üasirlik problemi», «Şəxsiyyət və istedad» və s. bədii, elmi, publisistik əsərləri, ciddi problemlər qaldıran onlarla məqalələri, müsahibələri göstərdi (və göstərir) ki, onun tükənməz yaradıcı istedadı öz tarixi (epik!) yolu ilə gedir, Azərbaycan ictimai-mədəni təfəkkürünün hərəkətində yalnız ona məxsus missiyanı layiqincə yerinə yetirir.

Elmi-intellektual erudisiya, keçmişə (və bugünə) ayıq, çevik (və həssas!) baxış, idrakın publisistik kəsərliliyi, demokratikliyi, polemikliyi tanrının verdiyi elə bir nemətdir ki, Elçinin qarşısında həmişə geniş fəaliyyət meydanı açmış, həmişə də açacaqdır.

Türkiyəli tədqiqatçı Sədat Adıgözəlin bu kitabı böyük yazıçının romanlarının struktural-sosioloji baxımdan təhlili sahəsində ilk monoqrafik işidir. Və mən əminəm ki, əsər Azərbaycan ədəbi-ictimai m. ühitində geniş maraq doğuracaqdır.

Nizami Cəfərov

Filologiya elmləri doktoru, professor,
Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Müəllifdən ...

Burada Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Elçinin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu) romanlarını («Ölüm hökmü», «Ağ Dəvə», «Mahmud və Məryəm») Lüsyen Qoldmanın «sosial-struktural tənqid» metoduyla təhlil etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığına müraciət etməyimizə səbəbi yazıçının öz roman və hekayələri ilə Azərbaycanda milli müstəqillik ideyasının inkişafına böyük töhfələr verməsidir.

Elçin romanlarını Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövrdə yazmışdır. Sənətin ideologiyasının təbliği vasitəsinə çevrildiyi sovet dövründə yazıçı əsərlərində hakim baxışlarla ziddiyyət təşkil edən ideyalar irəli sürmüşdür. Onun bu sayında uğur qazandığını inamla söyləmək olar. Elçin Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasının yaradıcılarından biri sayılır.

Elçin sovet quruluşunun yanlış meyllərini, hakimiyyətin azəri türklərini bir millət kimi məhv etmə məqsədi ilə ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi siyasəti, cəmiyyətin məruz qaldığı aşınmaları əsərlərində geniş ləvhələrlə əks etdirmişdir. Yazıçının yaradıcılığının başqa bir əhəmiyyətli cəhəti də budur ki, həmin dövrdə sosialist ideologiyasının sənətkar üzərindəki bütün təsirlərinə və senzuranın sənəti öz nəzarəti altında saxlamaq sayına baxmayaraq, onun əsərləri rejimin istədiyi məfkurə yönündə yazılmamışdır; bu roman və hekayələr bəzən açıq, bəzən də rəmzi vasitələrlə sistemi tənqid edirdi. Elçinin yaradıcılığında bu özəlliklərin sosial-struktural tənqid metodu ilə daha dolğun şəkildə ortaya çıxacağını düşünərək tədqiqatımızda Qoldmanın həmin nəzəri təliminə müraciət etdik.

Əsərin birinci bölməsində ədəbiyyat sosiologiyasının inkişafı, bu sahədə irəli sürülmüş fikirlər və məsələnin araşdırılmasında Lüsyen Qoldmanın xidmətləri barədə məlumat veririk.

İkinci bölmədə Qoldmanın həyatı ilə qısaca tanışlıqdan sonra sosial-struktural tənqid metodunun şərhində geniş dayanmağı lazım bildik.

Üçüncü bölmədə Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcından bu günə qədər keçdiyi inkişaf yolu və bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri barədə söhbət açırıq.

Dördüncü bölmədə Elçinin həyat yoluna nəzər salırıq, Azərbaycan ədəbiyyatındaki mövqeyini aydınlaşdırırıq, əsərləri barədə məlumat veririk.

Beşinci bölmədə «Ölüm hökmü» romanını sosial-struktural metodla təhlil edirik.

Altıncı bölmədə «Ağ Dəvə» romanını da eyni üsulla araşdırırıq.

Yeddiinci bölmədə «Mahmud və Məryəm» romanının incələnməsində dəhəmin metoduna müraciət edirik.

Arıxıncı bölmədə diqqəti tədqiqatımızda əldə etdiyimiz nəticələrə yönəldirik.

Əsərin yazılma prosesində mənə həmişə dəstək verən hocam prof. Bilgə Seyid oğluna minnətdarlığımı və təşəkkürlərimi bildirirəm.

BİRİNCİ BÖLMƏ
ƏDƏBİYYATIN SOSİOLOGİYASI

Ədəbiyyat və cəmiyyət münasibətlərinin metod şəklində tədqiqinə başlanılması İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Doğrudur, ədəbiyyat-cəmiyyət əlaqələrini araşdıran əsərlərə XIX yüzildə də rast gəlirik. Ancaq bu araşdırmalardan hansısa bütöv bir metod ortalığa çıxartmaq olmur. Həmin tədqiqatları həyata keçirənləri Nurəddin Şazi Gözəmihal ədəbiyyat sosiologiyasının baniləri kimi yox, bu təmayülük ilk bəyan edənlər kimi təqdim edir.¹ Ədəbiyyat sosiologiyasına dair əsərlər yazılmasının başlanğıc tarixini prof. Əkrəm Ağsoy «Roman tarixinə Qoldmansayağı yanaşma» adlı məqaləsində belə açıqlayır: «Ədəbiyyatı mənsub olduğu cəmiyyət baxımından izah edən, ya da ədəbiyyat-cəmiyyət münasibətlərini aşkara çıxaran araşdırmalar XIX əsrin ilk illərinə təsadüf edir. M. de Stael «Ədəbiyyat haqqında» (1800) başlıqlı əsərində Monteskyenin «Qanunların ruhu barədə» traktatında siyasi hadisələri aydınlaşdırarkən tətbiq etdiyi metodu ədəbiyyata da şamil edir. Müəllifə görə zövc nisbi olduğu üçün ədəbiyyatı hər yerdə eyni zövc ölçüləri ilə dəyərləndirmək mümkün deyil. Hər bir əsər yalnız aid olduğu ölkə, siyasi quruluş, iqlim, zaman kimi əsas amillər və konkret şəraitlər nəzərə alınmaqla izah edilə bilər. Luis de Bonald «Sadə qanunvericilik» (1802) əsərində bildirir ki, «ədəbiyyat toplumun ifadəsidir, yəni hər bir sivilizasiyanı təşkil edən dinlə, cəmiyyətlərlə və ənənələrlə qırılmaz şəkildə bağlıdır, daima onları izləyir».²

¹ Nureddin Şazi Kösemihal, «Edebiyat Sosyolojisine Giriş», **Sosyoloji Dergisi**. №19-20. İstanbul, s.2

² Ekrem Aksoy, «Roman Tarihine Goldmann'cı Bir Yaklaşım», **Edebiyat ve Toplum Sempozyumu**, (Gaziantep 4-5 Haziran 1999), s.80

Ədəbiyyat və cəmiyyət əlaqələrinin Fransada ilk tədqiqatçısı sayılan M. de Stael «Ədəbiyyat haqqında» əsərində məqsədini belə açıqlayır: «Bu əsərdə dinin, adətlərin və qanunların ədəbiyyata, ədəbiyyatın da dinə, adətlərə və qanunlara necə təsir göstərdiyini aydınlaşdırmağı qarşıma məqsəd qoymuşam».³ M. de Staeldən sonra ədəbiyyatla cəmiyyət arasındakı münasibətləri Tain xüsusilə «İngilis ədəbiyyatı tarixi» (1863) kitabında təhlil edir. Tain bu kitabında yazır: «Sənət əsərləri cəmiyyətin müəyyən bir çevrə və zaman daxilindəki duyğularını, düşüncələrini əks etdirir».⁴ Fransız alimi Robert Eskarpit Taindən sonrakı dövrdə ədəbiyyatda sosiologizmin inkişafını izləyərkən ədəbiyyat tarixçiləri və tənqidçilərinin fəaliyyətinə təsir göstərən zahiri amillərin, xüsusilə sosial səpgili amillərin ədəbi hadisələri şərtləndirməsinə göz yummayacağını bildirir.⁵ Burada Robert Eskarpitin «göz yummamə» ifadəsini işlətməsinin səbəbi odur ki, tədqiqatçılar ədəbiyyatla cəmiyyət arasındakı bağlığa adətən birtərəfli yanaşır və ədəbiyyatın sosiologiyası ilə maraqlanmırdılar. Ədəbiyyatın sosiologiyasına diqqət yetirən alimləri isə iki dəstədə qruplaşdırmaq olar. Birinci dəstəyə M. de Stael və Tain, ikinci dəstəyə isə Marks və Engels daxildir. Doğrudur, Marks və Engelsin ədəbiyyat və cəmiyyət münasibətlərinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqatları yoxdur, ancaq onların bu məsələyə baxışları müxtəlif əsərlərində əks olunmuşdur. Rus ədəbiyyatından Belinski, Saltıkov-Şedrini, Çernıxovskini, Dobrolyubovu, Pisarevi və Lenini də ikinci qism tədqiqatçıların cərgəsinə daxil edirlər.

Nurəddin Şazi Kösemihal Georq Lukaçı da ədəbiyyat sosiologiyasını ilk bəyan edənlərdən biri hesab edir. «20-ci yüzilin başlanğıcında Lukaç Almaniyada sənətin sosiologiyası ilə maraqlananların dəstəsinə qoşulur. Ancaq bir az öncə göstərdiyim iz kimi, bu tədqiqatların heç biri ədəbiyyatın sosiologiyası konsepsiyasının təşəkkül tapması üçün zəruri olan bilginə verəcək səviyyədə deyildir».⁶

³ Mme de Stael, **Edebiyata Dair**, çev.: Safiye Hayat – Vahdi Hatay, MEB. Yayınları, 4. baskı İstanbul 1997, s.1

⁴ Nureddin Şazi Kösemihal. «Edebiyat Sosyolojisine Giriş», s.2-3

⁵ Robert Escarpit. **Edebiyat Sosyolojisi**, çev.: Ali Türkay Yazıcı, Remzi Kitabevi, 1. baskı, İstanbul, 1968, s.10

⁶ Nureddin Şazi Kösemihal. «Edebiyat Sosyolojisine Giriş», s.4

Robert Eskapritin isə Georq Luçak və Lüsüen Qoldman tərəfindən tətbiq edilən ədəbiyyat sosiologiyası metoduna dair fikirləri belədir: «*Macar Qeorq Lukaçla davamçısı fransız Lüsüen Qoldman tərəfindən tətbiq edilən ədəbiyyat sosiologiyası metodu, ola bilsin, hələ o qədər də müəyyənləşməmişdi, bir qədər yumşaq tətbiq olunurdu, amma marksist olmalarına baxmayaraq, onlar xüsusilə estetika məsələlərini daha düzgün qiymətləndirə biliblər*».⁷

Ədəbiyyatla toplum arasındakı münasibətləri araşdırmaqdan əsas məqsəd sənətkarın özü və əsərləriylə cəmiyyət arasındakı əlaqələri üzə çıxartmaqdır. Sənətkarla xalq, sənət əsəri ilə cəmiyyət arasındakı münasibətləri açıqlamaqdan öncə Veberin sosiologiyaya verdiyi tərifə yada salsaq mövzunun şərhinə aydınlıq gətirmiş olarıq. Veber sosiologiyaya belə tərif verir: «*Sosiologiya faktların mənasını anlamaq və onların səbəblərini aydınlaşdırmaq istəyən bir elmdir*».⁸ Bu araşdırmada istifadə edəcəyimiz Qoldmanın struktural-sosioloji təhlil metodunun təməli **anlama** və **açıqlama** üzərində qurulmuşdur. Ədəbiyyatın sosiologiya baxımından incələnməsi dörd əsas tərkib hissəsindən ibarətdir. Bura müəllif, əsər, nəşr və yayım təşkilatları, bir də oxucu zümrələri və kütlələri daxildir.⁹

Ədəbiyyat sosiologiyasının həmin dörd ünsüründən ikisi – müəllif və xüsusilə əsərin cəmiyyətlə bağlılığı bu tədqiqatımızda bəhs edəcəyimiz əsas məsələdir. Sınıf cəmiyyətlərdə sənətkarla cəmiyyət arasındakı əlaqələri Ernest Fişer belə izah edir: «*Sənətkarın məqsədi birlikdə yaşadığı insanlara hadisələrin həqiqi mənasını açıqlamaq, onlara ictimai və tarixi inkişafın gərəkliliyini və qanunauyğunluğunu anlatmaq, insanla təbiət və insanla cəmiyyət arasındakı münasibətlər problemini həll etməkdir*».¹⁰

⁷ Robert Eskaprit, **Edebiyat Sosyolojisi**, s.11

⁸ Doğan Özlem, Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji, Küyerel Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1999, s.120

⁹ Nurettin Şazi Kösemihal, «Edebiyat Sosyolojisine Giriş», s.12

¹⁰ İbrahim Armağan, **Sanat Toplum Bilimi, Demokrasi Kültürünə Giriş**, İleri Kitabevi, 1. baskı, İzmir 1992, s.29

Sənətkar içərisində yaşadığı cəmiyyətdən təsirlənir, bu təsir onun yaradıcılığını da ehtiva edir. Həmin təsirin nəticəsi kimi meydana çıxan sənətkarla cəmiyyət və sənət əsəri ilə cəmiyyət arasındakı münasibətləri, sənət sosiologiyasının mövzunu təşkil edən bu dialektik bağlılığı təhlil edən Qoldman bunu dialektik materializmin təməl prinsiplərindən biri kimi qiymətləndirir: «*Hər bir sosioloji düşüncə ictimai həyatın ədəbi yaradıcılığa təsirini qəbul edir. Bu, dialektik materializmin əsas müddəalarından biridir. Burada iqtisadi səmərəliliyə və sosial təbəqələr arasındakı əlaqələrə xüsusi diqqət yetirildiyini də qeyd etmək lazımdır*».¹¹

Sənətkarla toplum arasındakı bu dialektik əlaqə yazıcının yaşadığı və ya əsərin əhatə etdiyi dövrün iqtisadi münasibətlərini, sosial təbəqələr arasındakı mübarizələri aşkarlayan əlaqələrdir. «*...Bədii yaradıcılıqla, ya da sənətkarla mənsub olduğu ictimai mühit arasında dinamik bir bağlılıq vardır*».¹² Sənətkar içərisindən çıxdığı toplumun mədəniyyəti və həyatı qənaətləri zəminində düşünür və onun bu düşüncələri əsərlərinə də sirayət edir. Odur ki, əsərlərində içərisində doğulub boya-başa çatdığı toplumun qənaətlərini və mədəniyyətini əks etdirməyən yazıcılara nadir hallarda təsadüf edilir. Buna görə də tendensiyasız yazıcını təsəvvür etmək çətin-dir. «*Elm adamlarının bitərəf qalması mümkün olan şey deyil. Ona görə ki, hər şeydən əvvəl, alimlərin özləri də müəyyən tarixi-ictimai formasiyanın yetişdirməsidirlər. Onların hər biri öz üzərində içərisində yaşadığı cəmiyyətin izlərini daşıyır, mədəni və elmi təsisatların təsiri ilə formalaşırlar. Özlərini heç cür cəmiyyətdən və mənsub olduqları sınıfdan təcrid edə bilməzlər, çünki ictimai varlıqdırlar*».¹³ Sənətkar insanın digər insanlarla əlaqələrini sosial şüur səviyyəsinə çatdırır. Nədim Gürsel «Başqaldıran ədəbiyyat» adlı əsərində sosioloji baxımdan sənətkarın özəlliklərini belə anladır: «*Sosioloji baxımdan sənətkar kütlələrin fəaliyyətinə, həyat və davranış tərzlərinə, getdikcə daha artıq*

¹¹ Lucien Goldmann, **Dialektik Araşdırmalar**, çev.: Afşar Timuçin – Mehmet Sert, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1976, s.89

¹² İbrahim Armağan, **Sanat Toplum Bilimi, Demokrasi Kültürünə Giriş**, s.3

¹³ Yenə orada, s.119-120.

dərəcədə sənət anlayışlarında dərinlən təsir göstərir. Fikir tarixi baxımından isə sənətkarlar yayımladıqları bildirilərdə tək cə sənət anlayışlarının təməl prinsiplərini deyil, romantizm, futurizm, dadaizm, xüsusilə də sürrealizmdə olduğu kimi, müəyyən bir dünyagörüşünü bəyan edirlər».¹⁴ Sənət əsərinin cəmiyyətlə əlaqələrinə gəlincə, sənətkarın özü kimi, əsəri də həm cəmiyyətdən təsirlənir, həm də cəmiyyətə təsir göstərir. «...Sənətkarın şəxsiyyəti kimi, yaratdığı əsər də içərisində yaşadığı təbii və ictimai mühitin təsirinə məruz qalır. Lakin burada əks təsir də var, odur ki, sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə ictimai mühit arasındakı qarşılıqlı təsiri araşdırmaq sənət sosiologiyasının vəzifəsidir».¹⁵ Sənət əsərini tam halda, bütün xüsusiyyətləri ilə açıqlamaq üçün onu ictimai yönərləri ilə nəzərdən keçirmək lazımdır. Bədii əsəri müəllifin içərisindən çıxdığı, mədəniyyətini və qənaətlərini əks etdirdiyi cəmiyyət və ictimai amillər işığında təhlil etmək bu əsərin daha yaxşı qavranılmasını təmin edə bilər. «Sənət əsərlərini sosioloji baxımdan açıqlamaq və incələmək üçün sadəcə funksional anlayışların olması yetərli deyil. Hər bir sənət yaradıcısı nəticə etibarlı ilə sosial şəraitin, ictimai qaydaların və ictimai təşkilatlanma formasının bəhrəsi olduğundan, ictimai gerçəkliyin bu əsas amətlərinə bələd olmadan onu tam qiymətləndirmək mümkün deyildir. Bəlkə də estetiklərin, sənət filosoflarının və sənət psixoloqlarının ən böyük təsiri elə bu məqamda ortaya çıxır. Mövcud sosiologiyayı bilmədən və ya sənəti sosiologiya ilə bağlı şəkildə nəzərdən keçirmədən bədii əsərlərin və bütövlükdə sənətin ictimai funksiyalarını anlamaq çətindir».¹⁶

Sənət əsərində anlaşılan ictimai həyat, ictimai quruluş və tarixi dövrdür. Sənətin ictimai funksiyasını açıqlamaqdan məqsəd sənət əsəriylə ictimai mühit arasındakı münasibətləri meydana çıxarmaqdır. Çünki bədii sənətin cəmiyyətlə, mədəniyyətlə, dinlə, ənənələrlə qayılmaz bağlılığı vardır. Bədii əsərin ictimai yönünü, başqa sözlə desək, içindən çıxdığı cəmiyyətin özündə əks etdirdiyi xüsusiyyətləri prof.Durali Yılmaz romançının mənsub olduğu xal-

¹⁴ Nedim Gürsel, Başkaldıran Edebiyat, YKY Yayınları, İstanbul, 1997, s.13.

¹⁵ Nurettin Şazi Kösemihal, Edebiyat Sosiolojisine Giriş, s.1

¹⁶ İbrahim Armağan, Sanat Toplum Bilimi, Demokrasi Kültürüne Giriş, s.14

qın məğzi hesab etdiyinə görə hər bir millətin roman sənətini həmin millətin özünəməxsusluğunun təəcəssümü kimi açıqlayır.¹⁷

İctimai şəraitin bəhrəsi olan sənətin inkişaf tərzilə bu şəraitlə bağlı şəkildə dəyişir. Sənət üstqurum hadisəsidir. Üstqurum hadisəsi olduğuna görə cəmiyyətin alt qatını təşkil edən iqtisadiyyatdan, istehsalat münasibətlərindən və eləcə və bazisin inkişafı ilə bağlı şəkildə təkmilləşən üstqurum ünsürlərindən, ictimai şüur formalaşan olan siyasi, hüquqi, fəlsəfi və elmi amillərdən təsirlənir. Buna görədir ki, bədii nümunələr təhlil edilərkən ictimai quruluşun nəzərə alınması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda sənət əsərlərini qavramaq və onların sosial funksiyasını açıb göstərmək, demək olar ki, mümkün olmazdı. Axı sənət ictimai hadisə kimi cəmiyyət içində inkişaf edir. «...Həqiqətən də sənət ictimai həyatın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Üstqurum ünsürü sayılan mədəniyyətə daxil olan sənət məhsulları son nəticədə istehsalat münasibətlərinə, sosial-tarixi şəraitə uyğun şəkildə meydana çıxaraq formalaşır və dəyişikliyə uğrayırlar. Ancaq bu üstqurum təzahürləri, müəyyən dərəcədə də olsa, alt qat təsir göstərir, bazisi istiqamətləndirir. Başqa sözlə desək, sənət öz fəallığı sayəsində sosial həyat şəraitini əks etdirir, şərh edir, tənqid edir və eyni zamanda dəyişdirməyə çalışır».¹⁸ Bununla əlaqədar olaraq bazisi təşkil edən amillərin dəyişməsi ilə sənətin cəmiyyət daxilindəki inkişafı və vəzifələri də dəyişir. Bu bağlılıq daxilində ictimai quruluşun məhsulu olan sənət həm quruluşa uyğun olaraq təşəkkül tapır, həm də quruluşun inkişafına təsir göstərir. Burada sənətin cəmiyyətlə əlaqədar ən başlıca funksiyası hakim sinfin iqtisadi və siyasi təzyiqlərinə qarşı ictimai şüuru ayıq saxlamaq və cəmiyyət problemlərini incələyərək ortaya çıxarmaqdır. «Sənətin əsas funksiyası ictimai quruluşun özünü və səciyyəsinə anlamaq, mövcud ictimai gerçəklikdəki dəyişikliklərdən doğulacaq gələcək gerçəkliyin necə olacağını hiss etmək, eyni zamanda ümumi insani meyllər arasında müvazinət yaradaraq fərdləri tənhalıqdan, mühitə qarşı yadlaşmadan xilas

¹⁷ Durali Yılmaz, Roman Sanatı ve Toplum, Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1996, s.25

¹⁸ İbrahim Armağan, Sanat Toplum Bilimi, Demokrasi Kültürüne Giriş, s.25

etmək və insanlara daha layiqli həyat şəraiti təqdim edən bir cəmiyyətin bərqərar olmasını təmin etməkdən ibarətdir».¹⁹ Qoldmanın sosioloji təhlillərində önəmli yer tutan məsələ sənətkarın və sənət əsərinin müdafiə etdiyi müəyyən bir dünya görüşü və ideologiya ilə bağlılığıdır. «Qoldman cəmiyyəti istiqamətləndirən bu dünya görüşünü belə səciyyələndirir: «Bir sinif daxilində təşəkkül tapmış müxtəlif fikir və düşüncələr digər siniflərin düşüncələrindən fərqli olaraq ahəngdar bir bütöv şəkildə formalaşır». (Lucien Goldmann - *Le Dieu Cache*, Gallimard NRF, *Idées*, Paris 1959, s.28). Bu müştərək dünya görüşü, hissi, idraki həqiqətlər ədəbi əsərlərdə ən yüksək aydınlığa qovuşur; yazar, şair vasitəsi ilə dilə gətirilir. Qoldmana görə tənqidin vəzifəsi bu anlayışlar və təxəyyüldən faydalanaraq:

a– tədqiq olunan əsərlərin özünü müəyyənləşdirmək,

b– dağınıq halda olan elementlərin mənasını əsərin bütövlüyü daxilində qiymətləndirməkdir (Lucien Goldmann, *ay.*, s.28). Belə dəyərləndirmə əməliyyat, Qoldmana görə, əsərin forma xüsusiyyətlərini də eyni dərəcədə əhatə etməli, müəyyən dünya görüşləri ehtiva edən ruhi-mənəvi şərhələrlə sosial, tarixi faktları əlaqələndirərək, bunları bir-biri ilə bağlayaraq həyata keçirməlidir».²⁰

Hər toplumun özünəməxsus mədəniyyəti və mənəvi qənaətləri vardır. Mənəvi sərəvtlər, mədəniyyət və dünyagörüşü toplumun həyat gücünü artıran əsas hərəkətverici qüvvələrdir. «...*Veberə görə insan cəmiyyətləri müəyyən dəyərlər və ideyalar olmadan mövcudluqlarını davam etdirə bilməzlər. Hər bir dəyər sistemində, ideologiyada, dində heç olmasa məntiqi quruluş baxımından rasionallıq mövcuddur. Yəni bir dəyər sistemi, bir ideologiya, bir din də dünyanı rasionallaşdırma bilir*».²¹

¹⁹ İbrahim Armağan, *Sanat Toplumbilimi*, Demokrasi Kültürünə Giriş, s.3

²⁰ Tanju İnal, «Oluşumsal Yapısalcı Yazın Eleştirisine Uygulamalı Bir Yaklaşım, Goldmann'da Racine'i Okurken», *FDE Yazın ve Araştırmaları Dergisi*, Kış 1979 Ankara, S.4, s.64

²¹ Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, s.79

Hər sənət əsərinin müdafiə etdiyi, yaxud qəbul etmədiyi dünyagörüşü və ideologiyalar mövcuddur. Bədii sərəvtlər də mənsub olduğu cəmiyyətin bir əlaməti olduğuna görə həm sənət əsəri, həm də sənətkar cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələri kimi əhəmiyyət kəsb edən əqidə, ənənə və ya dünya görüşünün müdafiəçilərinə, odur ki, bu dəyərləri məhv etməyə çalışan başqa bir ictimai sinfin, hakim ideologiyanın düşmənlərinə çevrilirlər. «*Ən ümumi anlamda ideologiya iqtisadi münasibətlərlə bağlı şəkildə ortaya çıxan fəlsəfi, hüquqi, siyasi, dini, etik və estetik fikirlər sistemidir. İdeologiya üstqurumun tərkib hissəsidir və nəticə etibarilə istehsal formasını əks etdirir. Ensiklopedik anlamda ideologiya bir topluma və ya bir ictimai sinfə xas olan əqidə bütövlüyüdür. İdeologiya ümumiyyətlə bir ictimai sinfin, bir siyasi partiyanın, ya da bir dövlətin sosial-siyasi təlimləri içində formalaşaraq aşkar məfkurəvi səciyyə daşıyır*».²² İdeologiya bir ictimai sinfə məxsus əqidə bütövlüyü olduğuna görə, onun sinfi cəmiyyətlərdə iqtisadi cəhətdən hakim olan sinfin ideologiyası və dünyagörüşü kimi də təsir göstərəcəyi aydındır. Sosial sistemin formalaşması və möhkəmlənməsinə yönələn bu bağlılıq ictimai şüurun təzahürü kimi qarışımıza çıxır. «*Sənət əsərinin yaranması müəyyən bir dünya görüşünü meydana çıxarır: bəşəriyyətin təcəssümünün göstəricisi olmaqla yanaşı, ahəngdar bir dünya görüşünü əks etdirən əhəmiyyətli baxımından da ictimai əməliyyat kəsb edir. Beləcə, fərdi baxış mövqeyinin sosial şəraitlərdə formalaşması sayəsində yazıçı və ya incəsənət xadimi, yəni ən yüksək dəyər olan insan içərisində yaşadığı cəmiyyətə, tarixi məkan və zamana baxışını bədii dəyərlər şəkildə gələcək nəsillərə çatdırır. Əlbəttə, əsərin daxili məziyyətləri sayəsində bunu etmək mümkün olur. Keçmiş dövrlərin obyektiv ifadəsi kimi ədəbiyyat sənət əsəri içində formalaşdığı cəmiyyətin anlaşılmasına imkan yaradır – Qoldman belə hesab edir. Bu dəyərləndirməni dialektik səviyyədə həyata keçirmək olar. Bu mənada yaradıcı düşüncəsi və xəyalı onun öz insani xüsusiyyətlərini diqqətdən yayındırmır, amma yazının tendensiyaları sayəsində ortaya*

²² İbrahim Armağan, *Sanat Toplumbilimi, Demokrasi Kültürünə Giriş*, s.108

çıxan əsərin təşəkkül prosesini araşdırmağı zəruri edir».²³ Hökümran siniflərin və hakim ideologiyaların istehsal münasibətləri ilə əlaqədar düşüncələrini və həyat tərzlərini cəmiyyətin asılı təbəqələrinə qəbul etdirmək səyləri bu təbəqələrlə və onların baxışları ilə toqquşur. Ümumiyyətlə ideologiyalar insanların ictimai şüur səviyyələrinə yiyələnmələrində, sosial varlıqlarını yaşatmalarında önəmli rol oynayır. «İnsan cəmiyyətlərinin tarixən dirçəlmələri və yaşaya bilmələri üçün ideoloji dəyərlər zəruri təmələ çevrilir və müvafiq ab-hava yaradır. İdeologiyadan məhrum cəmiyyətlər ancaq ideoloji baxışlara yiyələnmiş sayəsində öz varlığını təsdiq etmək imkanı qazanırlar. İdeologiyanın bütünlükdə (təkcə müəyyən bir formasının yox) aradan qalxacağı ehtimalı geniş yayılmış bir xülyədir... Tarixi materializm hətta kommunist cəmiyyətlərinin belə ideologiyasız bir an da olsa fəaliyyət göstərə biləcəyini mümkün hesab etmir» (L.Althusser, *For Marx*, London, s.232)²⁴

İctimai varlıq olaraq insanların məqsədləri və istəkləri dünya görüşləri sayəsində açıqlana bilər. Hakim sinif və ideologiyalar mövcud ictimai sistemi yaşatmaq və ideologiyalarının asılı siniflər üzərindəki təzyiqini davam etdirmək istəyirlər. Eyni zamanda da hakim sinfin təzyiqi altında olan digər təbəqələr öz varlıqlarını və dünya görüşlərini yaşatmaq üçün sənətdən və sənətkarlardan istifadə edirlər. Çünki ictimai sistem içərisində üstqurum hadisəsi olan ideologiya yenə də üstqurum əlaməti olan sənət tərəfindən hakim baxışların təzyiqindən qorunur, əzilən siniflər müdafiə edilir. «Hər bir ədəbi əsər müəyyən bir dünya görüşünü, əqidəni, doktrini, ideologiyayı müdafiə edir, ya da bunlara qarşı çıxır».²⁵ Sənət əsərinin ortalığa qoyduğu ideologiya, dünya görüşü sənətkarın dünya görüşüdür. Sənətkar da mənsub olduğu toplumun məğzini özündə təcəssüm etdirdiyinə görə əsərdə əks olunan ideologiya cəmiyyətin

²³ Sevim Akten, «Yazın Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım Yazın Toplumbilimi», *Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, (Gaziantep 4-5 Haziran 1999), s.164

²⁴ David McLellan, *İdeoloji*, çev.: Ercüment Özkaya, Doruk Yayınları, 1. baskı, Ankara 1999, s.51

²⁵ Nurettin Şazi Kösemihal. «Edebiyat Sosiolojisine Giriş», s.8

ideologiyasıdır. Əsərdəki ideologiya ya ictimai sistemi müdafiə etməyə, ya da dəyişdirməyə yönəlir. İbrahim Armağan ideologiyaya tərifi verərkən onun ictimai münasibətləri dəyişdirmək, yaxud möhkəmləndirmək zərurətindən yaranıldığını və istehsal tərzinə uyğun şəkildə meydana çıxdığını, inkişafə dərək formalaşdığını bildirir.²⁶

Sosioloji düşüncə baxımından sənətkarın bitərəf mövqe tutacağını zənn etmək sadələşmədir. Çünki insanlara ictimai şüur və yaşamaq hissi aşılayan sənətkar və onun yaratdığı əsər bu səylərini mühafizəkar, yaxud inqilabi baxışları müdafiə etməklə reallaşdırır. Yəni bir ideoloq kimi o, mühafizəkar, ya da inqilabçı kimi davranmalı olur. İnqilabi ideologiyada cəmiyyətin iqtisadi və siyasi güc mənbələrini ələ keçirmək əsas məqsəddir. Buna nail olan kimi həmin ideologiya dərhal mühafizəkar mövqe tutmağa başlayır. «Fransız sosioloqu Raymond Aron deyir ki, sovet ideoloqlarının öz sistemlərinə mühafizəkar mövqedən yanaşmalarını, bu sistem i qurmuş xalqları isə sosialist inqilabına çağırmaqlarını bununla izah etmək olar (Raymond Aron, *Sosyoloji Düşüncə Akımları; Pareto, Weber, Durkheim, Ağacı, Ankara, 1973*)».²⁷

Sənətkarı bir ideoloq, sənət əsərini də ideoloji mənbə kimi görürüksə, onunla da razılaşmalıyıq ki, sənətkar öz düşüncə və mənəvi qənaətlərini cəmiyyətin ortaq dəyərləri kimi təqdim etməyə və digər insanlara qəbul etdirməyə çalışır. Bunlara universal, ümumbəşəri görkəm verir. Alman ideologiyasına görə hər yeni sinif öz maraqlarını cəmiyyətin digər üzvlərinin ortaq marağı kimi irəli sürməyə və bunu ideal bir şəkildə salmağa səy göstərir. Düşüncələrinə bəşəri qənaətlər görünüşü verir və onları rəşional bəşərilik şəkildə faydalı mühakimələr kimi təqdim edir (Alman İdeolojisi. 40-41).²⁸

²⁶ İbrahim Armağan, *Sanat Toplumbilimi, Demokrasi Kültürünə Giriş*, s.118

²⁷ Yenə orada, s.120

²⁸ Raymond Williams, *Marksizm ve Edebiyat*, çev.: Esen Tarrım, Adam Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1990, s.45-46

Cəmiyyətin təşkilatlanmasını formalaşdıran amillərdən biri olan ideologiya sənətdə başqa bir tərzdə də ortaya çıxır. Hakim ideologiyanın təzyiqi altında olan sənətkar bu mühtdə özünə layiqli bir yer tutmaq üçün əsərlərini həmin baxışların aşkar təsiri altında qələmə ala bilər. Bu ondan irəli gəlir ki, hakim sinif və onun ideologiyası ədəbiyyatdan öz düşüncə tərzinin müdafiəçisi kimi faydalanmağa çalışır, sənətkarları bu ideyalar ruhunda əsərlər yaratmağa təhrik edir. «*Dilçilik demək olar ki, hər zaman bir diktatorun əzələn bir siniflə, bir bölgənin bir ulusla, bir sinfin digər bir siniflə toqquşmalarının meydana çıxdığı siyasi-dini bir sahədir. Ədəbiyyat bu mübarizələrin həm səbəbi, həm də nəticəsidir. Çünki istər imperalist dairələrin öz dini və ideoloji hegemonluğunu başqalarına qəbul etdirməsi, istərsə də bir dövlət, sinif və ya bölgənin siyasi müstəvidə dağlanmış, aşınmaya məruz qalmış tarixi özünəməxsusluğunu ideoloji səviyyədə qoruyub davam etdirə bilməsi üçün ədəbiyyat çox təsirli bir vasitədir*».²⁹ Marks və Engels tendensiyalı ədəbiyyat adlandırdıqları bu təmayülə qarşı çıxış etmişlər. Lakin sonralar sovet cəmiyyətində ədəbiyyat ideologiya səviyyəsinə endirilmişdir. Stalin sənətkarı «insan qəlbinin mühəndisi» adlandırmışdır. Marksizm ideologiyası bir sinfə məxsus əqidəni, anlayış və düşüncə məhsullarını ümumi proses kimi təqdim edir. «*...Budur, on illər boyunca zorakı yolla yaradılmış sosialist (ictimai) gerçəkliyi indi öz varlığını Şadovun beş maddədən ibarət təklifində tapmışdır. Ancaq bu beş maddənin əsasını Stalinin yazığının «insan qəlbinin mühəndisi» olmasına dair fikri təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, insanların mənəvi dünyasını partiyanın göstərdiyi yöndə formalaşdırmaq lazımdır. Bununla razılaşan sənət cəmiyyətə xeyir yox, ziyan yetirmiş olur. Belə halda sənət partiyanın müəyyənləşdirdiyi istiqamət və qayənin təbliğinə xidmət edən tendensiyalı sənətə çevrilir*».³⁰

Cəmiyyətin məsləkini, ənənələrini, həyatı qənaətlərini, qısaca desək, dünya görüşünü əks etdirən üstqurum hadisəsi olduğuna

²⁹ Terry Eagleton, **Eleştiri ve İdeoloji**, çev.: Murat Belge, İletişim Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1985, s.67-68

³⁰ İsmail Tunali, **Marxist Estetik**, Altın Kitaplar Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 1993, s.150

görə sənəti hakim ideologiyanın və hökmranlıq edən sinfin əqidə və ənənələrinin təbliğatçısı saymaq, ondan bu məqsədlə istifadə etmək doğru deyildir. Sınıf cəmiyyətlərdə yönəldilən ədəbiyyat mütləq meydana çıxacaqdır, ancaq bütün sənətkarları həmin ədəbiyyatın nümayəndəsi, yəni hakim sinfin baxışlarının və məfkurəsinin təbliğatçısı saymaq olmaz. Təsədüfi deyil ki, təzyiq göstərən, zorakılıq edən ideologiyalar və hakimiyyətlər axırda müqavimətlə üzləşirlər, təzyiqə qarşı müqavimət səyləri həmin ideologiyaların qarşısına yeni bir məfkurə və dünya görüşü çıxarır. Bu mübarizə özünütəsdiq savaşına çevrilir. «*Dünya görüşü bir sıra hallarda oxşar iqtisadi və sosial vəziyyətlərdə olan insan kütlələrinə və ictimai siniflərə özünü qəbul etdirən düşüncə sistemidir. Çox az adam bir düşüncə sistemini tam halda mənimsəyə bilər, amma hər kəs onun reallaşmasına öz töhfəsini verir, bu da insanları bir-birinə yaxınlaşdıran və onların digər sosial dairələrin qarşısına çıxmaları üçün hiss, düşüncə və fəaliyyət ortaqlığı qurmalarını təmin edən yetərli amillərdir. Filosoflar və yazıçılar bu dünya görüşünü bütün incəliklərinə qədər fikirləşir və hiss edirlər, sözlər vasitəsi ilə onu idraki və hissi səviyyədə anladılar*».³¹

Janet Volf hakim ideologiyanın heç bir zaman cəmiyyəti tam şəkildə təmin etməyəcəyini və həmişə alternativ məfkurələrlə qarşılaşacağını bildirir: «*Hakim ideologiya kimi səciyyələnən ideologiya heç vaxt cəmiyyətdə yeganə və tam ştatəddici olmamışdır. Bəzi sosioloqlar yönəldirilən siniflərin hakim ideologiyalarla yol tapıb «razılığa» gəldiklərini, ya da alternativ ideologiya daşıyıcıları kimi önə çıxdıqlarını söyləyirlər*».³²

Sənətkarın düşüncə tərzinin və əsərlərində irəli sürdüyü ideologiya və dünya görüşünün bitərəf olmasının mümkünsüzlüyünü yuxarıda qeyd etmişik.

Bitərəf qala bilməyən sənətkar əsərində ictimai şüurun və cəmiyyət kimi mövcud olmaq hissini inkişafı üçün öz sinfinə aid

³¹ Lucien Goldmann, **Diyaletik Araştırmalar**, s.62

³² Janet Wolf, **Sanatın Toplumsal Üretimi**, çev.: Ayşegül Demir, Özne Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2000, s.54

ideyalar axtarırkən hakim sinfin ideologiyasından tamamilə sərbəst hərəkət edə bilməz. Ona görə ki, o, idarə olunan ədəbiyyatda yer tutmağa məcburdur. «Yazıçı bir fərd olaraq əsərində ümumi təəssüratların qabarıq bir bütövə çevrilməsi formalarını reallaşdırır. Bu yolla o, mənsub olduğu ədəbi cərəyanın, ictimai şüurun tədricən ortaya çıxartdığı cəhətlərin bütün fərdiliyi ilə tədə ümumiləşməsinə nail olur. Anma mənsub olduğu təbəqə ilə hakim ideologiya arasındakı münasibətlərdə sənətkar tamamilə sərbəstdavranə da bilməz.

Heç olmasa ona görə ki, yaratdığı mətnə danışan subyektin nitqi ictimai-ideoloji strukturla bağlı bir nitqdır».³³

Hər toplumun özünəməxsus dəyərlər və inanclar sistemi vardır. Toplumun anlaşılma bilməsi və varlıq şüurunun izahı üçün bu dəyər və inanclar sistemini təhlil etmək lazımdır. Toplumun dəyər və inancları, dünya görüşü onun mədəni simasını əks etdirir və hər mədəni simada ənənə, inanc və ideologiya önəmli yer tutur. Toplum içərisində bunların yanlış, ya doğru olması, əsaslandırılması müzakirə olunmur. Bu dəyərlər toplumun qoruyucuları və şüur nişanələridir. Toplumun bütün üzvləri tərəfindən mənimsənilirlər. «Toplumun gerçəkliyi mədəni gerçəklikdir, yəni hər toplumun bir və ya bir neçə dəyər və inanc sistemi vardır. İctimai elmlərin, cəmiyyətin özünəməxsus bilikləri, dəyər və inanc sistemləri işığında anlaşılması halına gələn sayəsiz-hesabsız varlıq formalarının necə davam etdirildiyini almağa kömək edir»³⁴.

Bu mədəni gerçəklik və mədəni fərdilik içərisində adət-ənənələr sinfi cəmiyyətlərdə əzilən sinfin məruz qaldığı təzyiqa sinə gərəndə və məhv olmaqdan xilas olmaq uğrunda mübarizə aparanda tapındığı qala kimidir. Əzilən sinif tərəfindən adət-ənənələr daima uca tutulur və keçmişin bugündə əks olunan formaları kimi təqdim olunur. Təzyiq altında olan sosial qruplar və yaxud siniflər öz simalarını qoruya bilmək üçün dünyaya baxışlarını ortaya

³³ Nedim Gürsel, *Başkaldıran Edebiyat*, s.16-17

³⁴ Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, s.120

qoyurlar, ədəbiyyat da bu dünyaya baxışın dilə gətirildiyi və yayılmağa səy göstərildiyi bir sahədir. «Qoldman böyük ədəbiyyatın müəyyən sosial qrupu təmsil etdiyini deyir. Mühakimələr ictimai şəraitlərdən doğur, müştərək bəhrələrdir və sosial qruplar tərəfindən formalaşdırılır. Bu məsələdə Qoldman Marksın və Manheymin layiqli şagirdi kimi çıxış edir. Mühakimələr tarixi şəraitin təsiri altında bir araya gələrək müəyyən bir məfkurəyə, ya da «dünyəvi niyyətə» çevrilirlər, bu çevrilmə müəyyən bir qrup digər sosial təbəqələrlə mübarizə aparmaqla, ya da onlara qarşı durmaqla öz varlığını tanıtmaya məcbur olanda ortaya çıxır».³⁵

İdeologiya və dünya görüşü ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlər, eləcə də bu münasibətlərin sənət əsərlərinə təsiri barədə Lüsyan Qoldman belə fikir söyləyir: «Bədii yaradıcılığın incələnməsində tarixi materializm baxımından başlıca əlamət belə bir fakta əsaslanır: Ədəbiyyat və fəlsəfə bu və ya başqa dərəcədə dünya görüşünün təzahürləridir, dünya görüşü isə bəşəri yox, ictimai səciyyə daşıyır».³⁶

Toplumun ictimai mənlilik şüuruna yiyələnməsi prosesində mədəniyyətin rolu çox böyükdür. Ona görə ki, mədəniyyət ictimai varlıq kimi mövcud olmaq və yaşamaq uğrunda uğurla mübarizə aparmağın və müstəqilliyin əsas rəhnidir, ictimai təşəkkülün çox vacib bir əlaməti və ictimai mövcudluğu dur. «İctimai inkişafın bəhrəsi olan ictimai şüur eyni zamanda mədəni-tarixi təkamülün mürəkkəb sahəsidir, çünki insanların həyat prosesləri içərisindəki davranışlarını tənzimləmək baxımından çox əhəmiyyətli iş görür. Məhz dünya görüşləri, nəzəri qənaətlər, mühakimələr sayəsində insanlar öz təbii və ictimai mənafeələrini dərk edirlər».³⁷ Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin mənəvi qənaətlər işığında ortaya qoyduqları dəyərlərdə ifadə olunan bütövlükdür. Bu qənaətlər hər dövrə və hər cəmiyyətə görə dəyişir. Adətən xeyir və şəər anlayışlarını xalqlar müxtəlif cür dərk

³⁵ Janet Wollf, *Sanatın Toplumsal Üretimi*, s.59

³⁶ Lucien Goldmann, *Diyaletik Araştırmalar*, s.61

³⁷ Aziz Çalışlar, «*Bilinç, Toplumsal mad.*», Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. baskı, İstanbul 1983, s.40-41

edirlər. Buna görədir ki, Doğma Özlem mədəniyyət gerçəkliyini dəyər gerçəkliyi kimi səciyyələndirir.³⁸

Onu da demək lazımdır ki, sinfi cəmiyyətlərdə iqtidarı himayə edən, yəni siyasi cəhətdən güclü olan hakim ideologiyanın və mədəniyyətin digər siniflərə təzyiqi ona gətirib çıxarır ki, fərdi istəklərlə uyuşmayan bu təzyiq bir sıra adamlarda cəmiyyətə və özünə qarşı biganəlik doğurur, yadlaşmaya səbəb olur. Bir anlayış kimi «özləşmə» bunu ifadə edir: «*Özləşmənin əsas mənası odur ki, fərd sosial mühitə, cəmiyyətə və ictimai dəyərlərə marağını itirir, öz subyektiv iç dünyasına qapılır, ətrafına biganə bir münasibət bəsləyir*».³⁹ Marksizmə görə yadlaşma kapitalizm cəmiyyətində daha kəskin-dir. Lakin özləşməyə tək cə kapitalizm cəmiyyətlərində təsadüf edilmir, bir sinfin hökmranlıq etmək üçün cəmiyyəti öz nəzarətində saxlamaq cəhdləri və dövlətin təzyiqi də özləşmə hallarının meydana çıxmasına səbəb olur. «*Məhsulların, istehsalat alqələrinin, ictimai münasibətlərin, qurum və mühakimələrin, yəni insanların öz fəaliyyətləri sayəsində yaratdıqları ictimai təzyiq vasitələrinin onlara yabançı, fərdi istəkləri ilə uyuşmayan təsiri ictimai asılıqla nəticələnir*».⁴⁰

Cəmiyyətdəki yadlaşma halları özü ilə münəqişələr də gətirir. Cəmiyyətlə fərdlər arasında, eləcə də fərdlərin öz aralarındakı ziddiyyətlər nəticəsində yaranan münəqişələr fərdin cəmiyyətə qarşı biganələşməsi və özünə qapanması hallarını doğurduğu kimi, insanın öz daxili dünyası ilə toqquşmasına da səbəb olur. Özləşmə və onunla əlaqədar münəqişələr bədi əsərlərdə də özünü göstərir. Çünki hər ikisi sosial səpgili hadisələrdir. «*İnsanların hamısını qayğılandırdığına görə bu həyatı konfliktli bütün təsnifatı ilə göstərmək vacibdir. Realist ədəbiyyat və incəsənətdə bəşəri-fərdi münəqişələrlə fikri-psixoloji gərginliklərin meydana çıxması nəzəri cəhətdən eyni zamanda ictimai məzmunu, özü də aydın sosial önəm daşıyan və ictimai cəhətdən*

³⁸ Doğan Özlem, **Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji**, s.46

³⁹ İsmail Tunalı, **Marksist Estetik**, s.131

⁴⁰ Aziz Çalışlar, «**Yabancılaşma mad.**», Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, s.445

aşkar olan bir məzmunu zəruri edir. Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində ziddiyyətlərin təsviri sayəsində müəyyən fərdi həyat tərzlərində, davranış formalarında özünü göstərən (yaxşı, yaxud pis) insani meyllər aşkar olur. İnsanla cəmiyyət münasibətləri, baş verən hadisələrin ictimai səbəblərinin mürəkkəbliyi bu yolla bədi cəhətdən üzə çıxarılır».⁴¹

Bu məsələ üzərində, yəni məfkurə, mədəniyyət, yadlaşma, münəqişə problemləri üzərində dayanmağımızın səbəbi odur ki, ədəbiyyatın sosioloji tədqiqində metod kimi istifadə edəcəyimiz Lüsyan Qoldmanın sosial-struktural təhlil metodunun məqsədi ictimai amillər işığında cəmiyyətin dünya görüşünü müəyyənləşdirməkdir. Bu təhlil üsulu əsərin yarandığı şəraiti, təşəkkül prosesini və ona edilən ictimai təsirləri araşdırır. «*...Cəmiyyətin imtiyazlı zümərələri (groupes privileges) olan alimlər, yazıçılar və incəsənət xadimlərinin hər biri öz fərdi baxışları mövqeyindən eynimənalı quruluşa müraciət edərək ortaq bir məfkurədə birləşirlər, dolayısı ilə cəmiyyətə məxsus ən yüksək şüuru ifadə edirlər. Dünya görüşü bütünlükdə gerçəklik haqqında açıq, aydın və birləşdirici bir mühakimə mövqeyidir... Dünya görüşü bir sıra hallarda oxşar iqtisadi və ictimai şəraitdə yaşayan kütlələrə, yəni müəyyən sosial təbəqələrə özünü təlqin edən düşüncə tərzidir*».⁴²

Hər bir sənət əsərinin təhlilində mühüm mərhələ təşkil edən ictimai özlülün tədqiqi cəmiyyətin ən yüksək şüuru sayılan dünya görüşünün ortaya çıxarılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Hər sənət əsəri müəyyən bir məfkurəni ictimai şüur yönündən müdafiə edir. Qoldman müəyyən bir sənət cərəyanının təşəkkülünün özlülünü müəyyənləşdirmək baxımından müraciət olunan üsulları belə sıralayır:

«*a) Bir fəlsəfi, ədəbi və ya bədi cərəyanın təşəkkülünün özlülünü tapmaq istədikdə biz bölgə əhalisi, xalq, kilsə icması ya da hər hansı bir başqa ictimai topluluğa müraciət etmədik, sosial təbəqəyə və bu təbəqənin cəmiyyətlə münasibətlərinə üz tutduq;*

⁴¹ Aziz Çalışlar, «**Çatışma mad.**», Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, s.51

⁴² Sevim Akten, «Yazın Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım Yazın Toplumbilim», s.164.

b) *Bir ictimai təbəqənin ən yüksək şüuru hər zaman dini, fəlsəfi, ədəbi, ya da bədii səviyyədə özünü ifadə edə bilən və psixoloji cəhətdən tamamilə aydın olan bir dünya görüşü formalaşdırır*».⁴³ Ədəbiyyatla cəmiyyət arasındakı münasibətlər, yuxarıdakı şərtlərdən də aydınlaşdığı kimi, bədii yaradıcılığın cəmiyyətlə əlaqəsi baxımından sinfi cəmiyyətlərdə əsərin meydana çıxdığı ictimai sinif və əsərin təşəkkül tapdığı dairədəki ictimai dəyərlərin, bu dəyərlərin inkişafının dəyişməsinin istehsalat münasibətlərinin, qısaca desək, maddi və mədəni həyatın bütün əlamətlərinin bədii təcəssümdə özünü göstərməsi və bu təzahürlərin əsərin estetik quruluşuna xələl gətirmədən ortaya çıxmasıdır. «*Bütün bu vəziyyətlərdə dialektikaya sadıq qalan ədəbiyyat tarixçisinin vəzifəsi müvafiq bir estetik araşdırma ilə əsərin obyektiv mənasını şərh etmək, bu mənanın dövrün iqtisadi, ictimai və mədəni təsirləri ilə bağlılığını açıb göstərməkdir*».⁴⁴

⁴³ Lucien Goldmann, **İnsan Bilimleri ve Felsefe**, çev.: Afşar Timuçin-Fusun Aynuksa, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1998, s.107

⁴⁴ Lucien Goldmann, *Diyalektik Araştırmalar*, s.65

İKİNCİ BÖLMƏ

STRUKTURAL-SOSİOLOJİ TƏNQİD

1913-cü ildə Buxarestdə dünyaya göz açan Lüsüen Qoldman 1970-ci ildə Parisdə vəfat etmişdir. Buxarest universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Paris universitetində bir daha hüquq, Sorbonna Universitetində isə filoloji təhsil almışdır. 1956-cı ildə Sorbonnada ədəbiyyat üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Marksist filosofların aparıcı nümayəndələrindən olan Qoldman fəlsəfə, fəlsəfə sosiologiyası, ədəbiyyat sosiologiyası sahələrindəki tədqiqatları ilə məşhurlaşmışdır. Əsas əsərləri bunlardır: «Rasin», «Gizli Allah», «Roman sosiologiyası», «Dialektik tədqiqatlar», «Humanitar elmlər və fəlsəfə», «Kant fəlsəfəsinə giriş».

Lüsüen Qoldman ədəbiyyat sosiologiyası üzrə tədqiqatlarında özü kimi marksist filosof olan Georg Lukaçdan təsirlənmişdir. Lukaç romanı tənəzzül uğramış dünyada həqiqi, real dəyərlərin axtarılması kimi səciyyələndirir. Mütəfəkkir üç növ roman tipini müəyyənləşdirir:

1. Mücərrəd idealizm romanı: Ətraf dünyanın dolaşmaq hadisələri qarşısında qəhrəmanın şüur məhdudluğunu aşkarlayan roman («Don Kixot», «Qırmızı və qara»).

2. Psixoloji roman: Daxili aləmi təhlil edən bu roman tipinin səciyyəvi cəhəti odur ki, qəhrəman dünyaya daha geniş düşüncə ilə nəzər salır («Oblovov», «Bir cavanın sərgüzəşti»).

3. Təbiyəvi roman: Bu roman tipinin fərqli əlaməti qəhrəmanın real dəyərləri axtarmaqdan boyun qaçırması və bununla da öz şüurunu məhdudlaşdırmasıdır («Vilhelm Meister»)⁴⁵

⁴⁵ Ekrem Aksoy, "Roman Tarixinə Goldmann'ci Bir Yəkləşim", s.1

Lüsüen Qoldmanın dialektik-dinamik bir metod olan roman sosiologiyası nəzəriyyəsi janrın həmin təsnifat təməli üzərində qurulmuşdur. Qoldman öz metodunda bədii yaradıcılıq prosesinin istinad etdiyi ictimai və mədəni amillərdən yararlanaraq sənət əsərinə tam halda nəzər salır. Qoldmanın konsepsiyasının əsas tələbi əsəri daxili dünyasından çıxış edərək şərh etməkdir, yəni əsərin estetik strukturuna xələl gətirmədən onun təmliyi ilə qavranılmasını təmin etmək, daha sonra ictimai mühitlə əsər arasındakı əlaqələri aşkarlamaq və üzə çıxan dünya görüşü təfsilatlarına nəzər salmaqdır. Burada əvvəlcə əsərin bütövlüyünü və estetik özünəməxsusluğunu qorumaqla şərhini həyata keçirmək, bu yolla onun dərkinə nail olmaq lazımdır. Doğan Özlem sosioloji metodu ümumi şəkildə belə səciyyələndirir: «...*Bütün bu müəyyənləşdirmələr sayəsində müvazi olaraq ümumi bir «sosioloji metod» təyin etmək mümkünürsə, onun a) səbəbləri anladan; b) şərh edici; c) müqayisəli bir metod olduğunu söyləmək olar. Bu metoddan əsas məqsəd də gerçəkliyin xüsusi bir sahəsi olan tarixi-ictimai-mədəni aləmi elə xüsusi anlayışlar kimi ideal nümunələrə istinad edən sxemlər, fərziyyələr və nəzəriyyələr daxilində anlama bilməkdir.*»⁴⁶

Doğan Özlemin sosioloji metoda verdiyi izahdan da göründüyü kimi, bu metoddan məqsəd ideal şəkildə səciyyələndirilən tarixi, ictimai və mədəni dünyanın daha düzgün anlaşılmasını təmin etməkdir.

Mehmet Təkan romanın ictimai və sosial yönünü belə şərh edir: «Bəzi roman müəllifləri bu janra tərif verərkən onu güzgüyə bənzədirlər: roman fərd və ya cəmiyyət həyatının güzgüsüdür. Bu qənaəti tamamlayan başqa bir baxış da mövcuddur: «*Roman həyatın xüsusi məqsədlə seçilmiş bir parçasıdır. Bu mülahizələri nəzərə alıqda, belə bir ümumi həqiqət ortaya çıxır: Roman fərd və cəmiyyət aləmini, bütünlükdə gerçəkliyi müxtəlif səviyyələrdə və ölçülərdə əks etdirən «güzgüdür». Bir halda ki belədir, onda romançının əsərində zamanın sosial cərəyanlarına, ideya istiqamətlərinə, iqtisadi və siyasi irəlilə-*

⁴⁶ Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, s.197

yişlərinə, hətta dövrün dəbdə olan təmayüllərinə... yer verməsi olduqca təbiidir. Çünki romançı istər-istəməz bir cəmiyyətin, dolayısı ilə bir ideyanın ifadəçisidir».⁴⁷

Qoldmanın metodunun dialektik-dinamik bir metod olduğunu bildirmişik, nəticə etibarlı ilə məqsədimiz bunu doğuran hadisələrin, yəni «səbəblərinin» düzgün tanınmasına və anlaşılmasına nail olmaqdır. Səbəblərin düzgün anlaşılması isə nəticələrin də düzgün anlaşılmasını təmin edər. Maks Veber «*mədəniyyət sahələrində bilginin anlama və açıqlamanın, şərh və dəlillərin birləşməsi sayəsində əldə edilə biləcəyini vurğulayır*».⁴⁸

Sosiodoji-struktural təhlil metoduna daxil olan «Açıqlama» hissəsində, metodun adından da anlaşıldığı kimi, «struktural» açıqlama üsulundan istifadə olunur. Struktural təhlillərdə məqsəd məntədən başlayaraq, yəni mətnin quruluşunu təşkil edən xüsusiyyətləri açıqlamaqla əsərin «dərin dərkini» nail olmaqdır. Bunu Sosyurun dilçilik araşdırmalarında inkişaf etdirdiyi anlayışlar olan təyin, təyin olunan və təyin edənə də ifadə edə bilirik. Yəni struktural təhlil metodu ilə də təyindən başlayaraq təyin olunana keçmək və hər ikisinin eyni dərəcədə əvəzləyicisi olan təyinediciyə çatmaq mümkündür. Məntədə göstərilənlər açıq şəkildə sərgilənir, görünməyənlər, gizli qalanlar isə təyinedicilərdir. Mətnin daha düzgün anlaşılması üçün görünməyən cəhətləri üzə çıxarmaq və bunları əsərin dərkini ilə əlaqələndirmək lazımdır. Burada izoxron təhlil aparılmalıdır. «*Tarix müəyyən bir sistemin müstəqil inkişaf modeli kimi götürülür; tarixin təkamülü, yaxud tənəzzülə doğru səmtlənməsinin açıqlanması üçün öncə indiki dövrlə bağlı, ya da izoxron xüsusiyyətini tam şəkildə dəyərləndirmək gərəkdir... izoxron təşəkküllü tarixi proses deyil, müəyyən bir zaman müstəvisində mövcud olan struktur bağlılıq şəbəkəsi aydınlaşdırıla bilər*».⁴⁹ Deyilənlərdən belə qənaətə gəl-

⁴⁷ Mehmet Tekin, **Roman Sanatı ve Unsurları**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1. baskı, Konya 1989, s.63

⁴⁸ Doğan Özlem, **Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji**, s.128

⁴⁹ Ayşegül Yüksel, **Yapısalcılık ve Bir Uygulama M. Cevdet Anday Tiyatrosu**, Gündoğan Yayınları, 2. baskı, Ankara 1995, s.24

mək olarkı, əsər ilk öncə meydana çıxdığı zaman kəsiyi içərisində təhlil edilməlidir. Mətni təşkil edən hissələrdən başlayaraq əsər tam halda incələnməli, hissələr arasındakı əlaqələri aşkara çıxarmaqla əsərin daha düzgün anlaşılmasına nail olunmalıdır. «*Struktural ədəbi tənqiddə bir mətn ədəbiyyat tarixindəki yeri, mənsub olduğu cərəyan, ehtiva etdiyi bəşəri həqiqətlər, ya da yazıldığı dövrlə bağlı əks etdirdiyi xüsusiyyətlər baxımından araşdırılmazdan əvvəl, onun öz daxilində fəal halda olan bir sistem kimi izoxron bir yanaşma ilə incələnməsi vacib sayılır. Struktural tənqid mətni «mətnarici» amillərlə deyil, «məntədaxili» amillərlə dəyərləndirməyi qarşısına məqsəd qoyur*».⁵⁰ Strukturalizm əsəri hissə-hissə yox, bir bütöv şəkildə nəzərdən keçirir. Lap əvvəldə dediyimiz kimi, sosial-struktural metodun mətn təhlilində irəli sürdüyü iki mərhələdən biri olan anlama mərhələsi əsərin daxili təşəkkül xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Bu təhlil mərhələsi mətnin sonrakı açıqlama mərhələsinin daha möhkəm əsaslandırılmasına zəmin yaradır. «*Zatən bu yanaşmanın təməlinə Gerard Genetin əsərin daxili təhlili təlim idurur; həmin yanaşma insan, məkan və zaman dairələrini təhlil edərək çoxmənalı strukturların və dünya görüşünün anlaşılmasını təmin edir. Sonra yazıçının mənsub olduğu cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni sistemi ilə birlikdə haqqında danışılan dünya görüşünü hərtərəfli açıqlayır*».⁵¹

Bir mətnin daxilindəki insan, məkan və zaman elementlərinin təhlili vasitəsi ilə çoxmənalı sistemlərə nüfuz etmək üçün əsərin müəyyənedici əlamətlərini «məna qovşaqlarına» bölmək lazım gəlir. Mətni təşkil edən əlamətlər və ya «məna qovşaqları» müəyyən müstəvilər üzərində qruplaşdırıla və incələnbilər. Mətni zaman-məkan müstəvisi, iştirakçıların tərkibi, hadisələrin qurulması kimi hissələrə ayıran «məna qovşaqları» arasındakı əlaqələrin hər biri ayrıca bir səviyyə təşkil edir. Bunların təhlili mətnin içərisinə doğru yönəlir, yəni daxili çözümlərə çevrilir. «*Qoldman «radikal strukturalizm» adlandırdığı «xüsusi» yanaşma tərzində incələnmə obyektə onu əhatə edən strukturu iki fərqli vahid kimi nəzərdən keçirir. Bir obyekt-*

⁵⁰ Ayşegül Yüksel, **Yapısalcılık ve Bir Uygulama M. Cevdet Anday Tiyatrosu**, s.13

⁵¹ Sevim Akten, «Yazın Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım Yazın Toplumbilim», s.165

tin, məsələn, dram mətninin «tam» şəkildə gerçək mənzərəsinin yalnız sosial bir strukturla əlaqələndirilməsi sayəsində müəyyənlaşa biləcəyini deyən müəllif, tədqiqatını iki səviyyədə aparır: a) əsərin öz daxili xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi; b) əsərin təşəkkül tapdığı ictimai mühitin daxili xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Hər iki tədqiqat səviyyəsində məqsəd əsərin bütöv mənzərəsi ilə ictimai sistemin mənzərəsi arasındakı əlaqələri tapmaqdır, başqa sözlə desək, araşdırma əsərin xaricindəki gerçəkliyə nəzər salmağa və bir əsərlə digər əsərin reallıqları arasındakı oxşar strukturu tapıb aşkara çıxarmağa doğru yönəlir».⁵²

Sənət əsərinin mövzusu sadəcə insan deyil, həm də yazarın mənsub olduğu cəmiyyətin məfkurəsi, dəyərləri və dünya görüşüdür. Struktural-sosioloji tənqidin birinci bölməsini təşkil edən anlama mərhələsində mətni bu cəhətdən araşdırarkən Qoldman əvvəlcə əsərin cəmiyyətlə əlaqələrinə deyil, daxili quruluşuna nəzər salır. O, əsəri cəmiyyətlə, cəmiyyətin ideoloji sistemi ilə bağlamazdan əvvəl, onun daxili ahəngdarlığını müəyyənləşdirməyi vacib hesab etmişdir.

«Qoldman bədii yaradıcılığı fərdiliyi aşan subyektin təxəyyül fəaliyyəti kimi səciyyələndirmiş, sənət əsərlərini ictimai-ideoloji struktur əsasında açıqlarkən səbəb-nəticə əlaqələrinə istinad edən mexaniki bir yanaşma tərzini deyil, həm in əsərlərin özünəməxsus bütövlüyündən başlayaraq bu bütövlüklə onları əhatə edən daha geniş strukturlar arasında oxşarlıqlar arayan dialektik bir metod formalaşdırmışdır. O, fərdiliyi aşan subyektin bütün fəaliyyətlərinin, dolayısı ilə də bədii yaradıcılığın özəyini təşkil edən müştərək şüurla ədəbi cərəyanlar arasındakı münasibətlərin mürəkkəbliyini, bu mürəkkəbliyin bəsitləşdirilməsinin vacibliyini də vurğulamışdır. İlk növbədə qəvrənilməsi zəruri olan mətni təşkil edən strukturdur, yəni ictimai-ideoloji bağlar deyil, əsərin daxili ahəngdarlığıdır, ədəbi mətnin özüdür».⁵³

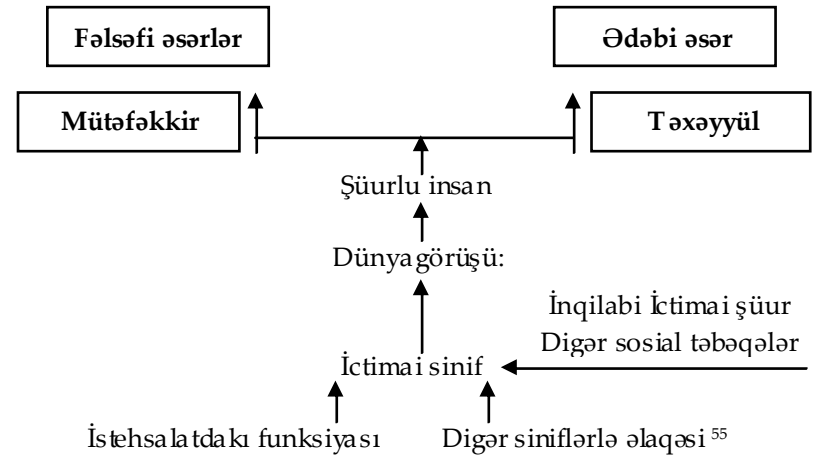
«Fərdiliyi aşan subyekt» - yuxarıda keçən bu ifadəni Qoldman sənət sosiologiyasında strukturalizm anlayışı kimi işlədir. Burada

⁵² Ayşegül Yüksel, **Yapısalcılıq və Bir Uygulama M. Cevdet Anday Tiyatrosu**, s.69

⁵³ Nedim Gürsel, **Başkaldıran Edebiyat**, s.27

fəaliyyət vüsəti fərdi imkanları üstələyir, yalnız bir fərd tərəfindən deyil, bir sıra adamlar və ya cəmiyyət tərəfindən reallaşdırılır. Kollektiv subyekt kimi də adlandırılma bilən fərdiliyi aşan subyekt Qoldman belə açıqlayır: «...bu masanı qaldırmaq üçün iki nəfər lazımdır. Deməli, masanı qaldıran şəxs nə A, nə də B-dir, onların hər ikisidir. Odur ki, masanı qaldıran yalnız kollektiv subyekt kimi qəvrənilə bilər. Qlobal dərkini və onun təşəkkülünü tərkib hissələrinə ayırmağa çalışdığım bu əsərlə üz-üzə qaldıqda özümə verəcəyim sual da təxminən bu qəbildən olacaqdır: Bu əsər hansı insan qrupu ilə əlaqəli şəkildə anlaşıla bilər?».⁵⁴ Yenə Qoldman kollektiv subyekt əsərin daxili strukturunun anlaşılması üçün birlikdə incələndiyi ictimai qrup baxımından funksional bir gerçəklik kimi görür.

Struktural-sosioloji metodun daha düzgün qəvrənilməsi məqsədi ilə onun Tanju İnal tərəfindən hazırlanmış sxemini burada veririk.

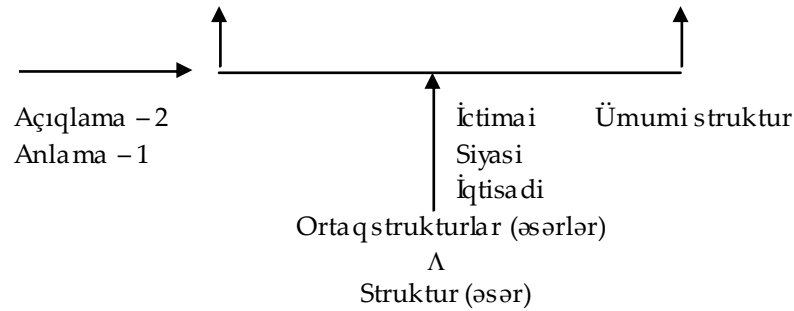

⁵⁴ Theodor Adorno-Lucien Goldmann, «Betimleme Anlama, Açıklama», çev.: İskender Savaşır, **Metis-Defter**, Temmuz-Kasım 1990, sayı: 14, s.47

⁵⁵ Tanju İNAL, «Oluşumsal Yapısalcı Yazın Eleştirisine Uygulamalı Bir Yaklaşım, Goldmann'da Racine'i Okurken», s.64

Sxemdən də görüldüyü kimi, metodun təməlini ictimai sinif təşkil edir. İctimai sinfin digər sosial dairələrlə münasibətləri və istehsalatdakı funksiyası aydınlaşdırılır, bunlardan sonra ictimai sinfin dünya görüşü və bu dünya görüşünün şərhçisi mövqeyində şüurlu insan (yazar, mütəfəkkir və nəhayət, nəzərdən keçirilən əsər) gəlir. «Yazar və mətn bir-birini tamamlayacaq şəkildə birlikdə təhlil ediləlidir» (Lucien Goldmann – *Le Dieu Cache*, Gallimard NRF, *Idées*, Paris 1959, s.19).⁵⁶

Tanju İnal həmin məqaləsində ikinci bir sxem də təqdim edir.

Hər iki sxemdən yəqin etmək olur ki, strukturalizm konsepsiyası iki mərhələdən ibarətdir. Qoldman struktural-sosiodoji metodun iki hissədən ibarət olmasını belə izah edir: «Ədəbiyyat sosiologiyasında araşdırıcı tədqiq etdiyi əsəri anlamaq üçün əvvəlcə mətni bütünlükdə əhatə edən strukturu ortaya çıxarmağa çalışmalıdır... Mətnin təşəkkülünü açıqlarkən irəli sürdüyü strukturun əsərdə funksional bir keyfiyyət kəsb edib-etmədiyini, yəni müəyyən bir şəraitdə fərdi və ya kollektiv subyektin şüurlu davranışını əhatə edib-etmədiyini də göstərməlidir... Mətnin belə qavranılmasının təhlil obyektinə uyğun gələn dərk edilmiş bir strukturu irəli sürməkdən ibarət olduğunu söylədim. Açıqlama bu strukturun daha əhatəedici, daha geniş bir strukturun içərisinə yerləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Beləcə, birincinin ikinci strukturla bağlı funksional səmərəliliyi də dərk edilmiş olur. Tədqiqatçı əhatəedici

⁵⁶ Tanju İNAL, «Oluşumsal Yapısılı Yazın Eleştirisine Uygulamalı Bir Yaklaşım, Goldmann'da Racine'i Okurken», s.64

strukturu bütün təfsilatı ilə deyil, yalnız incələdiyi strukturun təşəkkülünü aydınlaşdıracağı yönələri ilə nəzərdən keçirməlidir».⁵⁷

Əsərin bütöv halda və düzgün şərh edilməsi üçün tədqiqatın hər iki mərhələsinin tam şəkildə reallaşması lazımdır. Açıqlama mərhələsində, yəni əsəri kənarından əhatə edən xüsusiyyətlərin araşdırılmasında ona nail olmaq lazımdır ki, əsərin cəmiyyətlə, cəmiyyətin dünya görüşü ilə bağlı olan tərəfləri və əlaqədar olduğu ictimai sinfin dəyər və sərvətləri kontekstində açıqlanması üçün mətn struktur kimi bütövlüyünə toxunulmadan ortaya qoyulsun və yaxşıca öyrənilsin. «Bir romanın bədii cəhətdən güclü olması, geniş miqyasda bu «strukturun» möhkəm təməllər üzərində təşəkkül tapmasından irəli gəlir. Çünki oxucu ilə əsər arasındakı mükəmməl və ünsiyyətdən doğan həzrətlərdə danışılan təşəkkül prosesinin bəhrəsidir. Bu təşəkkül prosesində özünü göstərən hər hansı bir zəiflik, qüsur və ya dolaşlıq oxucunun əsərdən yətarincə zövq almasına mane olur».⁵⁸

2.1. Anlama mərhələsi (Daxili təhlil)

Anlama mərhələsi bütünlükdə mətnin daxili strukturunun açılmasına yönələn bir mərhələdir. Mətnin ictimai səciyyəsinə müraciət etmədən əsərin özünün daxili çözümlənməsidir. Bu mərhələdə məntdəki baxış bucaqları, təhkiyə texnologiyası, zaman, məkan və iştirakçıların, bütövlükdə mətnin ictimai strukturla əlaqələri incələnilir.

2.1.1. Təhkiyəçi baxışları

«Bəzi təhqidçilərə görə baxış bucağının düzgün seçilməsi roman yaradıcılığının təməli daşdır. Pery Lubbok deyir ki, «Roman sənətində mürəkkəb, çətin bir problem olan metod problemi, zənnimcə, bütünlükdə baxış mövqeyinin seçilməsi probleminə, yəni təhkiyəçi ilə nəql olunanlar arasındakı münasibətlərin qurulmasına istinad edir. Lubbok «Belletristika sənəti» adlı kitabında müxtəlif baxış bucaqlarını böyük məharətlə və məsələni dərinləndirən anlayaraq təhlil edir. Alimin fikrincə, romançı qəhrə-

⁵⁷ Nedim Gürsel, *Başkaldıran Edebiyat*, s.27-28

⁵⁸ Mehmet Tekin, *Roman Sənəti və Unsurları*, s.17

manlarını tərəf saxlamadan, ya da əksinə, rəğbətini gizlətmədən bir müşahidəçi kimi kənardan tanıda bilir, belə də olur ki, müəllif özünü əsərdəki iştirakçılardan birinin yerinə qoyaraq bütün başqa surətlərin davranışlarının səbəblərini açıqlayır, yaxud da bu iki məqam arasında ən müxtəlif mövqelər tutur».⁵⁹

Baxış bucaqları, yuxarıda deyilənlərdən də aydın olduğu kimi, təhkiyəçi ilə nəql olunanlar arasındakı əlaqələrdir. Bu əlaqələr də yazarın istəyindən asılı olaraq çox fərqli şəkildə özünü biruzə verir. Şərif Ağdaş baxış mövqeyini belə aydınlaşdırır: «Baxış mövqeyi təhkiyə əsaslanan mətnlərdə hadisələr silsiləsinin və bu silsilənin meydana çıxmasında istifadə olunan məkan, zaman və iştirakçılar kimi vasitələrin kimin nəzəri ilə verilməsi, kim tərəfindən dərk edilməsi və ya bunları kimin kimə söyləməsi ilə bağlı suallara verilən cavabdan başqa bir şey deyildir».⁶⁰ Baxış mövqeyi əsəri bütünlükdə əhatə edir. Əsərdəki hadisələrin qurulması, iştirakçılar, zaman və məkan əlaqələri seçilən baxış bucağından çıxış edilərək dəyərləndirilməlidir. Şklovskinin baxış bucağına yanaşması xeyli fərqlidir: «Bir sənət əsəri digər sənət əsərləri ilə aralarında yaranan bağlılığa görə və onlarla reallaşan bütövləşməsi sayəsində qavranılır».⁶¹

Yazıcının əsərində oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikir və düşüncələrin onun istədiyi kimi qavranılmasında baxış bucağının önəmi şəxsizdir. Sənətkar bəri başdan əsərində münasib bir mövqe seçməlidir. Mehmet Təkin baxış bucağı sayəsində əsərin ahəngdarlıq kəsb etdiyini bildirir. «Bir romanda «anladanla» «anladılan» arasında müvazinət yaranmasında, romanın möhkəm bir quruluşa malik olmasında seçilən və tətbiq olunan yanaşma tərzinin əhəmiyyəti böyükdür».⁶²

⁵⁹ E.M.Forster. **Roman Sanatı**, çev.: Ünal Aytür, Adam Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1985, s.119-120

⁶⁰ Şərif Aktaş, **Roman Sanatı və Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yayınları, 2. baskı, Ankara 1991, s.84

⁶¹ Tzevatan Todorov, **Yazın Kuramı Rus Biçimcilerin Metinleri**, çev.: Mehmet Rifat-Sema Rifat, YKY Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1995, s.45-46

⁶² Mehmet Tekin. **Roman Sanatı (Romanın Unsurları)** 1, Ötügen Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2001, s.48

Roman sənətində baxış mövqeyi dörd başlıq altında nəzərdən keçirilir: «İlahi» baxış, iştirakçılardan birinin baxışı, müşahidəçi şəxsin baxışı, çoxluğun baxışı.

2.1.1.1. «İlahi» baxış

«İlahi» baxış mövqeyində təhkiyəçi hadisələrdən kənar qalır, ancaq təsvir üzərində onun hökmran yeri vardır. Əsərdə o, nəql olunanların, canlandırılan şərti aləmin kənardan müşahidəçi kimi çıxış edir. «Bu təhkiyəçi mövqeyinin ən bariz təzahürü hadisələrə müdaxilə edən və şəhrlər verən, məlumat çatdıran bir təhkiyəçinin romanda mövcud olmasıdır».⁶³

«İlahi» baxışda təhkiyəçi surətlərin yaradıcısı səviyyəsinə yüksəlir və onlar haqqında dediklərinə cavabdehdir. Bu tipli təhkiyə tərzində mövzunu, bədii aləmi oxucuya təqdim edən şəxsin özü həmin aləmdən kənar olsa da, hadisələrə qarışır və onları izah edir. Əsərdə canlandırılan aləm bütünlükdə kənardan qavranılır. «İlahi» baxış bucağını Şərif Ağdaş «hakim baxış mövqeyi» və ya «yazar-təhkiyəçi mövqeyi» adlandırır. «Şərti şəxs olan təhkiyəçi yazarın dilindən istifadə edərək mənsub olduğu aləmə aid məkanı, iştirakçıları və həyat hadisələrini nəql edir, diqqətə çatdırır. Bu cəhəti nəzərə alaraq «hakim baxış» mövqeyindən yazılmış əsərlərdəki təhkiyəçiyə «yazar-təhkiyəçi» adını verə bilərik».⁶⁴

Bu mövqe təhkiyəçiyə geniş imkanlar yaradır. Əsərdə canlandırılan aləmdən kənar olması sayəsində o, iştirakçıları oxucuya təqdim edərkən onları yalnız zahiri görüşləri ilə deyil, daxili aləminin bütün təfəssatı ilə də tanıda bilir. Mehmet Təkin ilahi baxış mövqeyinin təhkiyəçinin hər şeydən xəbərdar olması qənaətinə əsaslandığını müəyyənləşdirir.⁶⁵

⁶³ Franz K. Stanzel, **Roman Biçimləri**, çev.: Fatih Tepebaşılı, Çizgi Kitabevi, 1. baskı, Konya 1997, s.19

⁶⁴ Şərif Aktaş, **Roman Sanatı və Roman İncelemesine Giriş**, s.96

⁶⁵ Mehmet Tekin, **Roman Sanatı (Romanın Unsurları)** 1, s.50

2.1.1.2. İştirakçının baxışı

Bu təhkiyə tərzini «ilahi» baxış mövqeyindən aparılan təhkiyədən iki mühüm cəhət fərqləndirilir: bunlardan biri təhkiyəçinin romandakı bədii aləmin kənarından deyil, içindən alınması, digəri isə təhkiyəçi tərəfindən kənarıdan qavranılmayan, onun özünün içərisində şəxsən yaşadığı bir dünyanın təqdim olunmasıdır. «İlahi» baxış mövqeyinin əksinə olaraq bir iştirakçının baxış mövqeyində təhkiyəçi əsərdəki bədii aləmin nümayəndəsidir. Frans K. Stanzel bu baxış bucağından romanlarda daha çox istifadə olunmasını belə açıqlayır: «*Roman qəhrəmanlarından birinin təhkiyəçi ilə eyniləşdirilməsi hadisələrin reallığına inam hissi oyatdığına görə roman janrının yaranmış ilk dövrlərdə həmin təhkiyə tərzində daha çox müraciət edilmişdi*».⁶⁶

Təhkiyəçinin canlandırılan dünyanın içindən çıxması, yəni roman qəhrəmanlarının biri olması onun həmin dünyaya müdaxiləsini çətinləşdirir. «İlahi» baxışdan fərqli olaraq burada təhkiyəçinin digər iştirakçılar və cərəyan edən hadisələr barəsində məlumatı məhduddur. Təhkiyəçinin bilgiləri öz müşahidələrinə və təcrübəsinə əsaslanır. Şərif Ağdaş «qəhrəman təhkiyəçinin baxışı» adlandırdığı bir iştirakçının mövqeyini belə şərh edir: «*Təhkiyə xarakterli şərti mətnlərdə hadisəyə, iştirakçılara və məkana aid təfəsilatlar qəhrəmanlardan biri tərəfindən nəql edilir. Belə halda təhkiyəçi seçilən qəhrəmanın müşahidə qabiliyyəti, təcrübəsi və məlumat səviyyəsi ilə məhdudlaşır*».⁶⁷

2.1.1.3. Müşahidəçi baxışı

Bu baxış mövqeyində təhkiyəçinin hadisələrə müdaxiləsi tamamilə istisna olunur. Müşahidəçini oxucu hiss etmir. Stanzel buna «təhkiyəçisiz roman» adı da verir. «İlahi» baxış mövqeyində təhkiyəçi iştirakçılara təsir göstərdiyi və onların bütün hərəkətlərini müşahidə etdiyi halda, müşahidəçi şəxsin nəzəri ilə verilən təsvirlərdə surətlər sanki tamamilə sərbəst davranırlar. «*Bu tipli romanda*

⁶⁶ Franz K. Stanzel, *Roman Biçimləri*, s.33

⁶⁷ Şərif Aktaş, *Roman Sanatı və Roman İncələməsinə Giriş*, s.100

təhkiyəçinin arxa plana çəkilməsi», «*ilahi*» təhkiyəçi romanında yazarın şəxsiyyətini ifadə edə biləcək bütün əlamətlərin təhkiyədən kənarı çıxarılması, yaxud onun bitərəf mövqeyə tutması, təhkiyədə hadisələrin, mükəllimlərin, yaşanılan sözün, qəhrəmanların idrakının bilavasitə canlandırılmasına daha çox diqqət yetirilməsi, xüsusilə təhkiyəçi mövqeyinin bir roman iştirakçısının şüuruna münqar edilməsi «*ilahi*» təhkiyəçi romanına nisbətən bir iştirakçının baxışı ilə canlandırılmış romanda oxucunu istiqamətləndirmək imkanlarını kökündən dəyişdirir».⁶⁸

Şərif Ağdaş isə «müşahidəçi-təhkiyəçi mövqeyə baxış mövqeyi» adlandırdığı həmin təhkiyə tərzini belə açıqlayır: «*Təhkiyə əsərində yaradılmış bir sıra mətnlərdə təhkiyəçinin qəhrəmanlardan daha az məlumatlı olduğu görünür. Bu qəbildən olan əsərlərdə və yazı parçalarında təhkiyəçi hadisələrdə iştirak etmə surətləri sanki bir kamera soyuq-qanlılığı ilə izləyir, onların keçməsi, ruhi vəziyyətləri haqqında məlumat vermədən əməllərini göz önündə canlandırır*».⁶⁹

2.1.1.4. Çoxluğun baxışı

Zaman keçdikcə roman janrı inkişaf etmiş, onun təhkiyə texnologiyası da dəyişikliyə uğramışdır. Klassik roman anlayışından modern roman prosesinə adlayarkən həm inkişaf edən roman texnikasına, həm də oxucu istəklərinə uyğun olaraq yazıçılar baxış mövqələrinin ifadəsində də dəyişikliklər etmək yolunu tutmuşlar. Daha çox «ilahi» baxış bucağı modern romana keçiddə öz yerini çoxluğun nöqtəyi-nəzərinin təqdiminə tərk etmişdir. Məhmet Təkin çoxluğun baxışını belə izah edir: «*Yeni olan budur: ənənəvi romanda (yaxud romanın ənənəvi anlamında, təhkiyə bir mərkəzliyi, yəni hadisələrə, insan, zaman və məkana bir fərdin idrak bucağından nəzər salınırdı. Təhkiyə müstəqim bir xətlə davam etdirilirdi və anladılanlar bir ölçüdə əks etdirilirdi. Halbuki, gerçəklik, yəni təhkiyə dünyasından kənarı qalan real aləm çoxözlü və çoxölçülüdür. Xüsusilə insan haqiqətləri belədir... Ətraf gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirmək üçün roman müəllifləri*

⁶⁸ Franz K. Stanzel, *Roman Biçimləri*, s.47

⁶⁹ Şərif Aktaş, *Roman Sanatı və Roman İncələməsinə Giriş*, s.113

təkmərkəzli idrak əvəzinə bir sıra qəhrəmanların cərəyan edən hadisələrə münasibətini təsvir dairəsinə daxil etmə işlər və beləliklə, hadisələri çoxcəhətliliklə ilə canlandırmağa cəhd etmişlər».⁷⁰

2.1.1.5. Təsvir (İnikas)

Roman nəql və göstərmə əsasında yaranan sənət əsəridir. Təhkiyəçi bu işi icra edərkən romanın bir ədəbi janr kimi meydana çıxmasından bəri inkişaf edən və sənətkarın əməyini yüngülləşdirən təhkiyə üsullarından faydalanır.

Bu təhkiyə vasitələrinin ən önəmlilərindən biri olan təsvir lüğətdə belə təyin edilir: «(1) – Xəyala gətirmə, bir şeyi şifahi, yaxud yazılı şəkildə anlama, göz önündə canlandırma, inikas; (2) – təfsilatı ilə anlamaq, göz önündə canlandırmaq».⁷¹

Lüğəti mənasından da anlaşıldığı kimi, təsvir insanların, hadisələrin və məkanın rəsminin çəkilərək oxucuya çatdırılmasıdır. Mehmet Təkin isə təsviri belə izah edir: «Təsvir romanın bədii dünyasında verilən insan, hadisə, zaman və məkan kimi elementləri sənətin imkanlarından faydalanaraq canlandırmaqdır».⁷²

Romanın bir janr kimi ədəbiyyatda öz yerini tutmağa başladığı ilk dövrlərdən başlayaraq günümüzdə qədər təsvir-təhkiyə vasitələrinin roman içindəki yeri kəskin dəyişikliyə uğramışdır. Bir vaxtlar romanın vacib elementlərindən sayılan təsvir üsulundan bizim günlərin roman təcrübəsində çox az istifadə olunur. Romanın yazıldığı dövrlərdə bu təhkiyə vasitəsinə müraciət də həmişə müxtəlif olmuşdur. Realist yazıçıların təsvirə verdikləri önəmi və ondan istifadədə göstərdikləri sözləri romantik yazıçıların təcrübəsində görmürük.

Təsvir üsulundan təhkiyədə inandırıcılığı, romanın bədii dünyasının həqiqi dünya ilə olan bağlılığını və ona bənzərliyini qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur.

⁷⁰ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)* 1, s.57-58

⁷¹ *Türkçe Sözlük*, TDK. Yayınları, Yeni baskı Ankara 1988, s.1423

⁷² Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)* 1, s.200

Təsvir tətbiqolunma formaları baxımından iki növə ayrılır:

- «1. Obyektiv (obyektiv-realist) təsvir;
2. Subyektiv (subyektiv-romantik) təsvir».⁷³

Təhkiyə bütünlükdə gerçəkiyə istinad edirsə, bir məkanı və ya bir insanı olduğu kimi bizə anladırsa, bu tərzdə verilən təsvirlər obyektiv (realist) təsvirlər sayılır. Təhkiyəçinin xəyal aləmində canlandıraraq təqdim etdiyi təsvirlər isə subyektiv səciyyə daşıyır.

2.1.1.6. Məktub forması

Bu təhkiyə forması roman iştirakçılarının hiss və düşüncələrinin oxucuya həmin iştirakçıların özlərinin vasitəsi ilə çatdırılmasıdır. Məktub yazmaq nə haqdasa xəbər çatdırmaq vasitəsidir, yüzillər boyunca əhəmiyyətini qoruyub saxlamış məktub roman sənətinə də təhkiyə forması kimi daxil olmuşdur.

Məktubun təhkiyə üsulu kimi romana daxil olması təhkiyəçinin iştirakçıların duyğu və düşüncələrini nəql etmək işini olduqca asanlaşdırmışdır. Təkcə məktubun romana daxil edilməsi ilə təhkiyəçinin baxış mövqeyində də fərqlilik meydana çıxmışdır. Belə ki, hadisələrin nəql edilməsində və izah olunmasında məktub müəllifinin baxışları da nəzərə alınır.

Mehmet Təkin məktub formasından romanda istifadə üsullarını belə aydınlaşdırır: «Məktub formasından roman janrında ümumiyyətlə iki şəkildə istifadə olunmuşdur: biri romanın müstəqil və bir-birinin ardınca gələn məktublardan təşkil olunmasıdır. Digəri isə romanın ümumi mətnində məktuba ehtiyac yarandıqda müraciət edilməsidir».⁷⁴ Elçinin «Məhmud və Məryəm» romanı məktub formasından ikinci şəkildə istifadə edilməsinə nümunə göstərilə bilər.

2.1.1.7. Xülasə üsulu

Roman olduqca geniş və əhatəli bir təhkiyə sənətidir. Roman təhkiyəsi nə qədər geniş və uzun bir dövrü əhatə etsə də, təhkiyə-

⁷³ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)* 1, s.208

⁷⁴ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)* 1, s.227

də (bədii dünyada) nəzərdə tutulan hər bir hadisənin, insanın bütün təfərrüatları ilə əsərə daxil edilməsi təhkiyənin yığcamlığına xələl gətirə bilər. Hər təfsilatın ətraflı şəkildə əsərə salınması oxucunu yorur və əsərin axıcılığını aradan qaldırır. Buna görə də roman yazanlar lazım bildikləri yerləri xülasə, icmal şəklində nəql edirlər. «Xülasə üsulu yerli-yataqlı nəql ediləcək hadisələrin «xülasə» şəklində təqdim olunmasıdır».⁷⁵

2.1.1.8. Geriyə qayıdış üsulu

Bu forma roman sənətində zamanla bağlı olan təhkiyə üsuludur. Roman zamanının əsasını keçmişə müraciət təşkil edir. Təhkiyədə hansı zamandan (indiki, keçmiş, gələcək) istifadə olunursa-olunsun, təhkiyəçi mütləq geriyə dönmələrlə hekayət zamanının xaricində qalmış hadisələri də danışmağa çalışacaqdır.

Hər hansı bir roman qəhrəmanının həyatı əsərdə təhkiyənin başladığı zamanla (nəql etmə zamanı) başlanır. Təhkiyəçi onun keçmiş yaşantılarını və psixoloji vəziyyətlərini də canlandırmaq, qəhrəmanı bütün cəhətləri ilə tam şəkildə tanıma bilmək üçün geriyə qayıdış formasından istifadə edir. Geriyə qayıdış forması üç şəkildə tətbiq olunur: «Məqsəd və funksiyasına uyğun olaraq geriyə qayıdış formasının üç şəkildə tətbiq olunduğunu görürük:

a – Məhdud geriyə qayıdış

b – Qurucu geriyə qayıdış

*c – Çözücü geriyə qayıdış (Aytac, 1975, s.235)».*⁷⁶

Məhdud geriyə qayıdış hekayət zamanından azca əvvəl baş vermiş hadisələrin nəql edilməsidir. Qurucu geriyə qayıdış isə hadisə və insanlar haqqında təfsilatlı məlumat vermək üçün tətbiq olunan təhkiyə üsuludur. Çözücü geriyə qayıdışdan dektiv əsərlərdəki hansısa dolaşmaq üçün istifadə olunur.⁷⁷

⁷⁵ Yenə orada, s.230.

⁷⁶ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları) 1*, s.234

⁷⁷ Yenə orada, s.238.

2.1.1.9. Montaj üsulu

Roman quruluşunda müxtəlif elm sahələrindən və folklorla aid materiallardan da istifadə olunur. Təhkiyəçinin vermək istədiyi məlumata və mövzunun bütövlüyünə uyğun gələn hər cür parça əsərə daxil edilir. Bunlar hansısa bir yazıcının əsərindən, ya da xalq yaradıcılığından götürülə bilər. «Montaj üsulu bir romançının xalq yaradıcılığı çərçivəsində dəyər kəsb edən və müəllifi bəlli olmayan subyektiv, hətta ilahi səciyyəli bir mətni, bir kəlməni və ya yazını aydın bir məqsədlə əsərin tərkibinə üzvi şəkildə qatması, bundan istifadə etməsi deməkdir».⁷⁸ Bu qəbildən olan iqtibasların əsərə düzgün və məqsədyönlü şəkildə daxil edilməsi ona təhkiyə baxımından genişlik və zənginlik gətirir.

2.1.1.10. Avtobioqrafik metod

Romanda təhkiyəçinin öz həyatından bəhs etdiyi əsərlərdə istifadə olunan forma dır. Təhkiyəçinin öz tərcümeyi-halını təqdim etdiyi romanlar bir iştirakçının baxış mövqeyindən yazılır və onunla oxucu arasında həqiqi bir əlaqə yaranır. Təhkiyəçi əsərin iştirakçılardan biri olduğu üçün oxucu ilə yaratdığı ünsiyyətdə inandıcılıq baxımından daha diqqətli olmağa məcburdur, çünki oxucunun marağı birbaşa ona doğru yönəlir. Avtobioqrafik metodun doğurduğu ən böyük çətinliklərdən biri budur. «Bir halda ki, belədir, onda təhkiyə sistemində yer alan hər şey bu təhkiyəçinin baxış bucağından oxucuya çatdırılır. Təhkiyəçinin bu mövqeyi avtobioqrafik metodun çevikliyini məhdudlaşdırır, maneə imkanlarını azaldır».⁷⁹

2.1.1.11. Leytmotiv üsulu

Musiqi termini olan leytmotivdən romanda ahəngdarlığı qurmaq və təhkiyəyə canlılıq gətirmək üçün istifadə olunur. Hansısa bir romanda tez-tez təkrarlanan sözlər, qəhrəmanların xarakterlərini açan hərəkətlər, danışmaq tərzəri leytmotiv üsulun özəllikləridir. Bu üsulun musiqidə ifadə etdiyi mənə da bir əsər üçün fərqləndirici xüsusiyyətə çevrilə bilər.

⁷⁸ Yenə orada, s.243-244.

⁷⁹ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları) 1*, s.249

«Ədəbiyyatda, xüsusilə də roman janrında razılıq doğuran texniki vasitə olan leytmotiv, ən müxtəlif üsullarla təkrarlanan bir ifadə qəlibidir. Ən çox naturalist yazıçıların müraciət etdikləri bu texniki vasitə roman iştirakçılarını səciyləndirən tipik xüsusiyyətləri təmizlə təbiiq olunur. Məsələn, müəyyən bir kəlmənin diqqəti cəkmə tələffüz tərzini, ya da müəyyən şəraitlərdə təkrarlanan minikalar, eləcə də fürsət düşdükcə hey xatırlanan digər xüsusiyyətlər leytmotiv xarakteri daşıyır» (Aytac, 1972, s.173).⁸⁰

Pavis Patrice isə leytmotivdən istifadə üsulunu belə açıqlamışdır: «Ədəbiyyatda isə leytmotivə bir sıra sözlər, müəyyən bir əlamət, ya da təkrarlanan ədəbi vasitə ilə assosiasiya yaratmaq, beynə girmiş və əl çəkməyən bir fikri ifadə etmək üçün müraciət olunur. Əsərdə ardıcıl şəkildə təkrarlanan bu tipli təfsilatlar «leytmotiv» anlayışına daxil ola bilərlər. Bu bağlıqda önəmli olan leytmotivlər sırasının doğurduğu məcazi təsirdir».⁸¹

2.1.1.12 Dialoq forması

Sözə dayaqlı təhkiyə tərzini olan romanda mükəllimə nəqlin əsas formalarından biridir. Əsərin bədii dünyasında təhkiyənin inandırıcılığında, hadisələrin şərh olunmasında önəmli rol oynayır. Surətlərin bir-biri ilə söhbətlərindən ibarət olan bu texniki vasitədən onların tanıdılması üçün də istifadə olunur. «Romanın quruluşunda istifadəsi nəzərdə tutulan hər şey əvvəlcə cansızdır, bir nəsnədən ibarətdir. Romançı adətən onlara İsa kimi ruh verir, canlı şəkildə salaraq oxucunun qarşısına çıxarır. Bu funksiyanın reallaşmasında dialoq metodunun rolu böyükdür».⁸²

2.1.1.13 Daxili dialoq forması

Daxili mühakimə forması roman iştirakçılarının sanki kiminləsə söhbət edənlər kimi ürəklərində özləri ilə danışmasıdır. Bu üsula surətlərin psixoloji vəziyyətini və daxili dünyasını oxucuya

⁸⁰ Yenə orada, s.251.

⁸¹ Pavis Patrice, «Dictionnaire du theatre», Paris, Dunod, s.192

⁸² Mehmet Tekin, Roman Sanatı (Romanın Unsurları) 1, s.255

anlamaq üçün müraciət olunur. Daxili dialoq formasında istifadə olunən cümlələr qrammatika qaydalarına uyğun şəkildə qurulur.

2.1.1.14 Daxili təhlil forması

Əsərin iştirakçılarının duyğu və düşüncələrinin təhkiyəçi tərəfindən oxucuya çatdırılmasıdır. Təhkiyəçinin qəhrəmanların daxili dünyalarını ifadə edərək obyektiv tərzdə davranması bu üsulun ən önəmli cəhətidir. Təhkiyəçinin bitərəf qalması bu texniki vasitənin uğurla təbiiqinin bir göstəricisidir. «Daxili təhlil metodu qəhrəmanlarla həm tanışlığa, həm də onların qavranılmasına «dəqiqlik» gətirəcək, romanı daha güclü edəcəkdir».⁸³

2.1.1.15 Daxili monoloq forması

Roman qəhrəmanı ilə oxucunun təhkiyəçi olmadan qarşı-qarşıya qaldığı və bu qəhrəmanın daxili dünyasında özü ilə söhbət etdiyi təhkiyə formasıdır. Qəhrəman yaşadığı psixoloji vəziyyəti təhlil edir. Daxili dialoqda olduğu kimi, bu formanın da əsasını sözlər təşkil edir. Lakin buradakı cümlələr daxili mükəlliməyə nisbətən dağınıq, səliqəsizdir. Mehmet Təkinin Boulinqdən gətirdiyi bir sitatda daxili monoloq forması belə izah edilir: «Ənənəvi monoloqdan bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: Məzmun baxımından ən səmimi, qeyri-ixtiyari dilə gələn fikirlərin səslənməsidir, təbii xüsusiyyətləri baxımından nizamlayıcı məntiqdən öncə gələn, səmimi fikirləri ağıla gəlməsinə, axarma görə sıralayan bir söhbətdir, formaya gəlincə, ən qısa, kəsici cümlələrin birbaşa ifadəsidir. (Bowling L.E.; Bilinç Akını Teknikisi Nedir?, çev.: M.Belgi, sayı:8, 1965)».⁸⁴

2.1.1.16 Şüur axını forması

Roman qəhrəmanının duyğu və düşüncələrinin nizamsız şəkildə oxucuya çatdırılmasıdır. İnsanın iç dünyasının inikasına yönələn digər təhkiyə üsulları ilə bənzərlikləri çoxdur. Şüur axınında istifadə olunan cümlələr adətən ahəngdar olur. İnsanın təh-

⁸³ Mehmet Tekin, Roman Sanatı (Romanın Unsurları) 1, s.261

⁸⁴ Yenə orada, s.265.

təşüürunda doğulan hissələrin yazıcının vasitəçilik etmədən oxucuya çatdırılmasında istifadə olunur. Burada önəmli cəhət odur ki, fərdin şüurunda assosiasiya nəticəsində meydana çıxan hissələrin səslənməsi şəklində oxucuya təqdim olunur.

Şüur axını formasında aşağıdakı üç elementdən istifadə olunması çox önəmlidir.

1. Şüur aləmi;
2. Söz sənətkarlığı;
3. Xəyal və rənzələr. (Humprey R., «Bilinç Akımında Kullanılan Araçlar», Yeni Dergi, sayı: 8, 1965)».⁸⁵

2.2. Təhkiyənin tərkib hissələri

2.2.1. Zaman

Romanın iç ünsürlərindən biri də zamandır. Roman təhkiyəyə əsaslanan sənət sahəsidir. Əsər qarşı tərəfdən kiminsə anlaması üçün nəql edildiyindən təhkiyənin müəyyən bir zamanı vardır. «Zaman» anlayışı üç başlıq altında incələnilir. Bunlar hadisənin baş verdiyi, nəql edildiyi və dərk edildiyi zamanlardır. «Bir romanda əhvalat mütləq – istər bəlli olsun, istərsə bəlli olmasın – bir zaman içərisində cərəyan edir. Eləcə də həmin əhvalat müəyyən bir vaxtdan sonra öyrənilir və müəyyən bir zaman müddətində qələmə alınıb nəql edilir. Bir halda ki, belədir, onda «zaman ünsürü hekayətin, yaxud da romanın ümumi tərkibini təşkil edən təməl ünsürlər sırasına daxil olur. Hər hansı bir romanın zaman baxımından qeyri-müəyyənliyi mümkün deyil».⁸⁶ Romanda daxili və xarici dinamikanı qoruyan zaman keçmiş, gələcək və indiki zaman şəklində mövcud olur. Təhkiyədə zaman həm xronoloji ardıcılıqla izlənilə, həm də tarixi ardıcılıq gözlənilməyə bilər.

⁸⁵ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)* 1, s.275

⁸⁶ Yenə orada, s.24.

«Ədəbi əsərdə fabula zamanı ilə nəqləmə zamanı bir-birindən fərqləndirilməlidir. Fabula zamanı təsvir olunan hadisələrin daxilində inkişafı ehtimal olunan zamandır; nəqləmə zamanı isə əsərin oxunması üçün (ya da nümayiş etdirilməsi müddəti üçün) gərəkli olan bir zamandır. Bu sonuncu zaman əsərin ölçüsünü müəyyənləşdirir. Fabula zamanı üç formada verilir:

1. Əhvalatın cərəyan etdiyi tarixi aydınlaşdırmaqla, bu tarixi ya qəti şəkildə göstərməklə (hadisələri müəyyən zaman çərçivəsinə salmaqla, məsələn, «əhvalat yanvar ayının 8-də, günortadan sonra saat 6-da, yaxud qış çağında baş vermişdi» deməklə), ya da hadisələrin vaxtını təxminlə bildirməklə;

2. Hadisələrin cərəyan etdiyi müddəti göstərməklə («söhbət yarım saat çəkdi», «səfər üç ay sürdü», ya da dolayısı ilə «gedəcəkləri yerə beşinci gün çatdılar» deməklə);

3. Müəyyən bir vaxtın izlənməklə: Danışıqların uzun çəkəsinə, ya da bir işin normal vaxtda görülməsinə görə, eləcə də başqa ikinci dərəcəli əlamətlər əsasında təsvir olunan əhvalatların cərəyan etdiyi vaxtı təxminlə olaraq hesablamaq mümkündür. Yazıcıların bu üçüncü formadan olduqca sərbəst şəkildə istifadə etdiklərini demək lazımdır».⁸⁷

Romanda zaman anlayışının bəxş mövqeyi ilə sıx bağlılığı vardır. Romanda zaman təhkiyədən təcridlə düşünülə bilməyində görə, zamanın seçimini də onun bəxş mövqeyi müəyyənləşdirir. Yazıcının mövqeyi zaman seçimini şərtləndirir. Romanda zamanın müəyyən bir ardıcılıqla, yəni xronoloji davamlılıqla verilməsi, ya da gah irəli, gah da geriye çəkilməsi yazıcıdan asılıdır. Yazıcı bunu seçdiyi bəxş bucağına görə müəyyənləşdirir.

2.2.2. Məkan

Romanın başqa bir daxili dinamikası da məkanla bağlıdır. Romanda hadisələrin tam halda çatdırılmasında zaman önəmli bir ünsür olduğu kimi, eyni ilə məkan da təhkiyənin bütövlüyünü

⁸⁷ Tzevatan Todorov, *Yazın Kuramı Rus Biçimçilərin Metinləri*, s.238-239

təmin edən vacib bir əlamətdir. Məkanın real təsir bağışlaması və sərrast səciyyələndirilməsi hadisələrin inandırıcılığını artırır. Bir sıra yazarlar buna diqqət yetirirlər və buna görə də onların əsərlərində məkan önəmli yer tutur. Məkanın hadisələrin inandırıcı canlanmasında əhəmiyyəti olduğu kimi, onların əlaqələndirilməsi ilə də bağlılığı vardır. «*Mətn halqaları arasındakı münasibətlər şəbəkəsi üzərində durarkən bu halqaların bəzilərini birləşdirən əlamətlər arasında məkana aid xüsusiyyətlərin də olduğunu unutmamaq, məkana birlikdə hadisələrin bir hissəsinin dəyişilib-dəyişilmədiyində də diqqət yetirmək və məkanda təmənənliklərinin baş verib-vermədiyini də gözədən qaçırmamaq lazımdır*».⁸⁸

Tam halda romanın iç ünsürlərindən olan məkan, təməl ünsür kimi hadisələrin – bunlar istər gerçək, istərsə xəyali olsun – qurulması prosesində əsərin daxili ahəngdarlığını aşkara çıxarmaq üçün önəmli bir vasitədir və hadisələrin izlənilməsi ardıcılığına təsir göstərdiyinə görə nəzərdən qaçırılmamalıdır. Tzevatan Todorov məkanı iki hissəyə bölür: «*Hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın seçilməsinə gəlincə, bunu iki vəziyyətlə müəyyənləşdirmək mümkündür*».

Statik vəziyyət: Bütün qəhrəmanlar eyni yerə toplaşdıqda belə vəziyyət yaranır. (Bu səbəbdən romanlarda təsadüfi rastlaşmalara imkan yaranan mehmanxanalarm və buna bənzər yerlərin təsvirinə daha çox meyil edilir).

Dəyişkən vəziyyət: Qəhrəmanların lazımi görüşlər üçün harasa yollanmaları bu halı doğurur. (Səyahətnamələr səpgisində nəql)».⁸⁹

2.2.3. Surətlər

Romanın daxili dinamikliyini təmin edən və bədii təhlillərdə əhəmiyyət kəsb edən mühüm amillərdən biri də surətlərdir. Romanın iştirakçıları yalnız insanlardan ibarət deyil. Hekayətdə yer tutan bütün canlılar onun surətlərini təşkil edir. Surətlərin çoxəhətliliyi ilə təsvir olunması əsərin daxili təhlillərində önəmli bir mərhələdir.

⁸⁸ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı və Roman İncelemesine Giriş*, s.147

⁸⁹ Tzevatan Todorov, *Yazın Kuramı Rus Biçimjilerin Metinleri*, s.238-239.

Romanın daxili ahəngdarlığını təmin etmək baxımından mühüm bir vasitə olan surətlər, Fosterin fikrincə, roman üçün baxış bucağından daha vacibdir. «*Məncə, romanda surətlərin münasib bir biçimdə təqdim olunması baxış mövqeyindən daha önəmlidir*».⁹⁰ Romanda müəllif həyata keçirmək istədiyi əməlləri surətlərinə həvələdir, öz arzusu və istəklərini onların dili ilə bəyan edir. Qəhrəmanlarını istədiyi kimi davranır və onları lazım bildiyi bütün hərəkətləri etməyə sövq edir. Romanda canlandırılan surətlər mütləq ictimai səciyyə daşıyır, əsərin bağlı olduğu toplumun xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. Yazarın qələmə aldığı surətlər həm onun özünün, həm də toplumun psixologiyasını təcəssüm etdirirlər. Müəllifin psixologiyasını əks etdirməsi baxımından qəhrəman, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazarın duyğu və düşüncələrini daha çox ifadə edən bilən surət səviyyəsinə yüksəlir. Başqa sözlə desək, qəhrəman yazarın «sözünü ehtibar etdiyi surət»dir. Eyni zamanda roman iştirakçıları özərində mütləq ictimai xüsusiyyətlər də daşıdıqları üçün, onları cəmiyyətin ifadəçisi kimi də görə bilirik.

Romandakı surətlərin önəmli bir məziyyəti də çoxyönlü olmağındaır. Bu ondan irəli gəlir ki, yazar qəhrəmanın bütün əməllərini qələmə almaq, onun düşüncə və şüur səviyyəsini təcəssüm etdirmək imkanına malikdir.

Etienne Şorian roman surətlərini funksiyalarına görə altı qrupa bölür. Bunlar əsl qəhrəmanın, rəqibin və ya müqavimət göstərən qarşı tərəfin, arzu edilən və vahimə doğuran obyektin, idarəedicinin, qəbul edicinin və köməkçinin surətləri kimi sıralanır.⁹¹

Əsərin ictimai sistemlə əlaqədar təfəsilatlarında insanlar qarşılaşdıqları problemləri müxtəlif şəkildə dəfədir, ya da onların təzyiqi altında əzilirlər. Romanda yazarın irəli sürdüyü problemlər əksər hallarda əsərin meydana çıxdığı cəmiyyət və bu cəmiyyətin quruluşu ilə bağlı məsələlər olduğuna görə, iştirakçıların reaksiyası da sosial reaksiya kimi qavranılır.

⁹⁰ E.M.Forster, *Roman Sanatı*, s.121

⁹¹ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı və Roman İncelemesine Giriş*, s.153-155

2.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər

Sənət əsərinin ictimai quruluşla bağlılığını əvvəlki hissələrdə açıqladığımız üçün burada onları təkrar etməyəcəyik. Yalnız əsərin ictimai sistem daxilindəki yerindən və yazarın irəli sürdüyü ideologiya və dünya görüşünün açıqlanmasında əhəmiyyət kəsb edən müəyyən səviyələrdən də bölümdə bəhs ediləcəkdir.

2.2.5. Siyasi mənzərə

Yazarın təsvir etdiyi hadisələrin və toxunduğu məsələlərin hakim siyasi sistemlə əlaqələri nəzərə alınaraq əsərin siyasi çəkisi dəyərləndirilir.

2.2.6. Mədəni mənzərə

Romanda təhkiyənin bağlı olduğu cəmiyyətin mədəni dəyərlərindən yazarın nə dərəcədə faydalandığı və bunu hansı məqsədlə etdiyi aydınlaşdırılır. Cəmiyyətin mədəni dəyərləri yazarın məlumatlılığına uyğun olaraq əsərə daxil edilir. Sınıf cəmiyyətlərdə mədəni sərvətlər toplumun mövcud olmaq və özünü digər ictimai təbəqələrə qəbul etdirmək uğrunda apardığı mübarizədə önəmli bir yer tutur.

2.2.7. İqtisadi mənzərə

İqtisadi səviyyə romanda göstərilən iqtisadi təfəsilatların incələndiyi səviyyədir. İqtisadi səviyyə daxili cəzümlemədə, təhkiyəçi ilə sosial sistem arasındakı münasibətlərin meydana çıxarılmasında olduqca əhəmiyyətlidir. Cəmiyyətin quruluşu iqtisadi səviyyə ilə birbaşa bağlıdır. Romanda bəhs edilən iqtisadi səviyyə həm əsərin yazıldığı dövrün bir həqiqətini, həm də iqtisadi şəraitin əsərdə şəh edilən cəmiyyətə nə kimi müsbət və ya mənfə təsir göstərdiyini aşkara çıxarır. Janet Volf iqtisadi amillərin sənətlə uyğunluğunu belə dəyərləndirir: «*Bu son başlıq altında iqtisadi yanaşmaların sənətin ictimai istehsalı cəzümleməsi ilə uyuşduğunu qısaca və ən kobud cizgiləri ilə bildirərək işə başlamaq istəyirəm*».⁹²

⁹² Janet Wollf, *Sanatın Toplumsal Üretimi*, s.49

2.2.8. Dini mənzərə

Romanda təsvir olunan toplumun dini meylidir. Hadisələrdə yer ayrılan və cəmiyyətin din kimi dəyər verdiyi ünsürlərdir. Sınıf cəmiyyətlərdə hakim ideologiyanın dinə yanaşmasını və asılı sinfin dini anlayışını təqdim edir. Burada bizim təhlil edəcəyimiz əsərlər sovet ideologiyasının təzyiqi altında əzələn bir cəmiyyəti əks etdirən əsərlərdir. Hakim sinfin dini təzyiqləri bu cəmiyyətin öz dinlərinə və əqidələrinə fərqli münasibət bəsləmələrinə səbəb olmuşdur. Sosialist ideologiyasında dinə münasibət Marksın düşüncələri baxımından belədir: «*İnsan cəmiyyətin və dövlətin bir parçasıdır. Din isə cəmiyyətin, dünyanın ruhi inikasıdır. Din insanın özünü fantastik şəkildə gerçəkləşdirməsidir. Bu fantastik səciyyəsinə görə din insanlara həqiqi, insani-dünyəvi bir xoşbəxtlik vermək əvəzinə, xəyali bir səadət vəd edir. Bu mənada din «xalq üçün bir tirəkdir», bu xəyali vədləri ilə din insanların həqiqi dünyəvi xoşbəxtlik naminə say göstərmələrinə mane olur. Odur ki, Marksın görə dinə qarşı mübarizə baş-ayaq dünyaya qarşı mübarizədir. Göyün tənqid olunması, əslində torpağın, həqiqətin tənqidini kimi mənalanır. Dünya düzələndə, sosializm quruluşunda artıq dinə və Allaha yer olmayacaqdır».⁹³*

2.3. Açıqlama mərhələsi (Bütöv təhlil)

Təhlilin ikinci mərhələsi olan açıqlama mərhələsində əsərin daxili quruluşunun şəhindən sonra ictimai, siyasi və iqtisadi təfəsilatlardan ibarət ətraf dairənin araşdırılması ilə dünya görüşünün tam halda ortaya çıxarılması qarşıya məqsəd qoyulur.

2.3.1. Yazıcının həyatı və yaşadığı dövr

Cəzümlemədə yazarın həyatı və dövrünün ədəbi təmayülləri bəddii inikasın şəhində önəmli yer tutur. Təsvirin qaynaqlandığı mənbəni müəyyənləşdirməyə say göstərəkən yazarın həyatı da mütləq göz önünə gətirilməlidir, çünki təhkiyəçi adətən əsərinə özündən və öz həyatından da nəşə əlavələr edir.

⁹³ İsmayıl Tunalı, *Marksist Estetik*, İstanbul 1993, s.23

Ədəbiyyatın sosioloji təhlillərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, yazar əsərin mərkəzi mövqeyindən uzaqlaşdırılır, ikinci plana keçirilir, ancaq bu o demək deyil ki, müəllif bütünlükdə tədqiqatdan kənar qalır. Ədəbiyyatın sosioloji araşdırmaları içində ahəngdar bir metod sayılan «struktural-sosiodoji tənqid» metodunda Qoldman yazıcının həyatını və əsərin üzərindəki təsirini sərf-nəzər etməmişdir. «Sakin kimi, fərd kimi müəyyənləşməyə yaradıcı subyekt kimi tanınan yazarın da yoxluğundan xəbər verir. Odur ki, mətnin yaranmasında onun mövqə üstünlüyünə də inam azalmışdı. Yazar bundan sonra dil, ideologiya, ictimai münasibətlər daxilində müəyyənləşən fərd kimi mətnin mənası (yazar mətnin mənasını quran, dolayısı ilə əsərin təşəkkülünü, oxucunun xəyalında yenidən canlanması prosesinin təməlini qoyan insandır) və eyni zamanda ədəbiyyatın sosioloji çevrədə çözülməsi prosesi ilə əlaqəsi baxımından başlıca əhəmiyyətini qorumuşdur».⁹⁴

2.3.2. Təhkiyənin qaynağı

Bu araşdırmadan məqsəd romanın mövzusunə çevrilən əhvalatların mənbəyini aşkara çıxarmaqdır, çünki romandakı hadisələrin meydana çıxmasına ictimai proseslər səbəb olmuşdur. Bu ictimai prosesləri öyrənməklə əks olunan mövzunun qaynağını aydınlaşdırmaq mümkündür.

2.3.3. Tarixi çərçivə

Romanda əksini tapan hadisələrin tarixi reallıq dərəcəsinin araşdırıldığı bölmədir. Romanda göstərilən hadisələrin real tarixi hadisələrlə uyğunluğu müəyyənləşdirilərək təsvirin ictimai-tarixi təzahürləri üzə çıxarılır. Romanın realist səciyyəsinə bədii təcəssümünü tapan tarixi həqiqətə yaxınlığı təmin edir. Əsər tarixi roman olmaya bilər, ancaq təsvirdə göstərilən hekayətlər tarixi həqiqəti təhrif etmirsə, tarixi faktların aydınlaşdırılmasına kömək edə bilər.

⁹⁴ Janet Wollf, *Sanatın Toplumsal Üretimi*, s.130

2.3.4. Rəmzlərin təhlili

Bu bölmədə yazanın istifadə etdiyi rəmzlər aşkara çıxarılır. Romanda rəmzlər böyük əhəmiyyət kəsb edir, həqiqətlərin meydana çıxarılmasında bir mərhələdir.

«Sənətdə rənz bir həyat hadisəsinin sadəcə insan şüurundakı inikası deyil, bu yaşamış və sənətkarın şüuruna çökmüş hadisənin müəyyən vasitələrlə (söz, mimika, jest, cizgi, rəng, işarələr sistemi və s.) yenidən yaradılmasıdır. Sənətin yaradıcılıq qüdrəti buradan qaynaqlanır. Bədii sənət gerçəkliyin təqlidi deyil, yenidən yaradılmasıdır. Sənət yaratdığı rəmzlər vasitəsi ilə həyatı özünəməxsus bir tərzdə əks etdirir və aydınlaşdırır».⁹⁵

Bu əsərdə təhlil edəcəyimiz romanlarda «gerçəkliyin yenidən yaradılması» kimi rəmzlərdən çox istifadə edildiyini görə bilərik. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin romanların yazıldığı şəraitdə hakim ideologiyanın və dövlətin təzyiqi bütün fikirlərin açıq ifadə edilməsinə imkan verməmişdir. Buna görə də həyatın bədii təcəssümündə rəmzlər olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Romanlardakı rəmzlərin təhlilində əsərin yazıldığı və yazarın yaşadığı dövrün hadisələrinə bələdlik və bunların şərh edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, məhz tarixi həqiqətlər bu rəmzləri aydınlaşdırmağa bilər.

⁹⁵ İbrahim Armağan, *Sanat Toplum Bilimi, Demokrasi Kültürünə Giriş*, s.42

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Bu bölmədə biz Azərbaycan ədəbiyyatının 20-ci yüzilə qədərki inkişafı tarixindən qısaca məlumat verəcəyik. Çünki bizim tədqiqatımız müasir Azərbaycan ədəbiyyatını və bu dövr daxilində «yeni nəsr» adlandırılan 1960-cı ildən sonrakı ədəbi mərhələni əhatə edir.

Azərbaycan çox qədim tarixə malik olduğu kimi, ədəbiyyatı da çox uzaq dövrlərə gəlib çıxır. 14-cü yüzilin sonuna qədərki türkdilli ədəbiyyat barədə o qədər də geniş məlumat yoxdur. Əldə olan yazılı qaynaqlar ərəb və fars dillərindədir. Azərbaycanın düşdüyü vəziyyəti və tarixi reallıqları nəzərə aldıqda bu tamamilə təbii görünür.

Həmin dövrdə Azərbaycanda yetişən böyük şairlər Nizami Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvanidir. Bu sənətkarlar əsərlərini farsca qələmə almışlar. Bu dövrdə şairlərin fars dilində yazıb-yaratması o vaxtlar bölgədə hakim olan türk dövlətlərinin həmin dilə verdikləri əhəmiyyətdən irəli gəlmişdir.

13-cü yüzildə monqolların bölgəyə gəlişi ilə əlaqədar vəziyyət dəyişmiş, türk dili yayılmağa başlamışdır. Türk dilində şeirləri bəlli olan ilk azəri şairi Şeyx İzzəddin Əsfəranidir. Əsərlərini «Həsənoğlu» təxəllüsü ilə yazmışdır. 14-cü yüzilin ən görkəmli şairləri Qazi Bürhanəddin, Ərzurumlu Qazi Darir və Nəsimidir. Tuyuqlarıyla məşhur olan Qazi Bürhanəddin (1344-1398) türk dilində divan yaratmışdır.

Həmin əsrin şöhrəti Azərbaycanı aşmış şairlərdən biri də Nəsimidir. Hürufilik təriqətinin ən önəmli təmsilçilərindən biridir. Türk dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərində də əsərlər yaratmışdır.

Bu dövrdə tanınan digər azəri şairlərindən bəziləri bunlardır: Sultan Əhməd bin Veys, Xoca Əbdülqədir Marağayi, Şah Qasım Ənvar.

Əli adlı bir şairin «Qisseyi-Yusif» əsəri türk dilində məlum olan ilk məsnəvi nümunəsidir. Əsər 1233-cü ildə tamamlanmışdır.

15-ci yüzildə, Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular sülaləsinin hakimiyyəti dövründə türk dilinin mövqeyi daha da qüvvətlənmişdir. Azəri türkcəsində yazan sənətkarların sayı artmışdır. 15-ci yüzil Azərbaycanın hər cəhətdən yüksəliş dövrüdür. Bu dövrün ən önəmli nümayəndələri Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarlarının saraylarında yetişən Kişvəri, Hamidi, Süruridir. Həbibini Sultan Yaqub himayə etmiş, Şah İsmayıl ona «məliküş-şüəra» adını vermiş, ömrünün son illərini o, İstanbulda yaşamışdır. Bu dönmə şairlərinin əsərlərinə Əlişir Nəvainin təsiri açıq hiss olunur.

15-ci yüzildə Azərbaycan türkcəsi ilə yazıb-yaradan sənətkarların sonrakı əsrin şairləri üzərində böyük təsiri olmuşdur. Bu dövrdə Səfəvi hökmdarları türk dilinə və türkcə yazan sənətkarlara xüsusi diqqət yetirdiklərinə görə yaradıcılığında bu dilə müraciət edən şairlərin sayı xeyli artmışdır. Şah İsmayıl da «Xətai» təxəllüsü ilə şeirlər yazmış və sarayında şairlər məclisi yaratmışdır. Bu məclisə göyçaylı Həbib başçılıq etmişdir. Dövrün məşhur şairləri sırasında Süruri, Şahi, Mətəmi, Tüfeyli, Qasimi, Xəyali və Haşiminin adlarını çəkmək olar. İlk azəri aşığı kimi tanınan Qurbani də həmin vaxtlarda yaşamışdır.

Süruri Nəsiminin davamçısıdır. Hürufiliyi müdafiə edən Süruri Şah İsmayıl dövründə bu təriqət barədə fikirlərini çəkinmədən yamaq imkanı əldə etmişdir.

Azərbaycan dilində ilk «Leyli və Məcnun» müəllifi kimi tanınan Təbrizli Həqiri 16-cı yüzilin şairlərindəndir. Bu dövrdə məsnəvi şeir şəkli də inkişaf etmişdir. Dövrün «Leyli və Məcnun» müəllifi kimi tanınan başqa bir şairi də Zəmiridir.

Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini öz əsərləri ilə xeyli zənginləşdirmiş Şah İsmayıl Xətai dövrünün ən tanınmış şairlərindən

olmuşdur. «Xətai» təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Şah İsmayıl öz sarayında türk dilinə böyük diqqət yetirməklə bu dilin inkişafına da öz töhfəsini vermişdir. Şah İsmayılın şeirlər divanı, «Nəsihətnamə» və «Dəhnamə» adlı məsnəviləri 16-cı yüzilliyin dəyərli nümunələrindəndir. Şair sadə bir dillə yazdığı əsərlərində hürufiliyi və şiəliyi yaymağa çalışmışdır. Bu əsərlərində «Şah Xətai», «Miskin Xətai» və «Xəstə Xətai» təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Xalq ədəbiyyatı janrlarından, əruz vəznü ilə yanaşı heca vəznündən də məharətlə faydalanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında, heç şübhəsiz, bu dönəmin ən böyük sənətkarı Füzulidir. Füzulinin təsiri bütün türk ədəbiyyatında aydın hiss olunur. Şairin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri XX əsrə qədər davam etmişdir. Füzulinin doğma yeri və tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur, həyatı barədə məlumatlar da olduqca azdır. 1556-cı ildə Kərbəla şəhərində vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir. Türk, fars və ərəb dillərində böyük ustalıqla əsərlər yazmışdır. Əsərləri türk ədəbiyyatının klassik nümunələri sırasına daxil olmuşdur.

XV-XVI yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə əsərləri baxımından da zəngin bir dövrdür. Ərəb və fars dillərini çox gözəl bilən şairlər həmin dillərdən bir çox əsərləri Azərbaycan türkcəsinə çevirmişlər. Tərcümə edilən ilk nümunələrindən biri Fəridəddin Əttarın «Əsrarnamə» adlı əsəridir. Tərcümə sənətinin nümunəsi kimi diqqətimizi çəkən başqa bir önəmli əsər «Tərcümeyi-hədisi-ərbəin»dir. Caminin bu əsərini Füzuli çevirmişdir. «Şühədanamə» və «Həqiqətüs-südə» bu dönəmin dəyərli tərcümə nümunələridir.

XVI-XVIII yüzillər Azərbaycanın siyasi və iqtisadi cəhətdən də mühüm inkişaf dövrüdür. Rusiyanın təsirinin qüvvətlənməsi, Osmanlı-İran çəkişmələri bölgənin siyasi əhəmiyyətini xeyli artırmışdı.

Səfəvilər vaxtında olduğu kimi, xalq ədəbiyyatına olan maraq bu yüzillərdə də davam etmiş və şifahi ədəbiyyat böyük inkişaf

prosesi keçmişdir. Bir qədər əvvəl ilk azəri xalq şairi kimi adını çəkdiyimiz Qurbaninin təsiri bu dövrdə də davam etmişdir. Aşıq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri Abbas Tufarqanlı və bayatıları ilə məşhur olan Sarı Aşıqdır. Bu əsərlərdə məhəbbət aşıq şeirinin əsas mövzusu olmaqla yanaşı, dövrün siyasi və ictimai məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir.

18-ci yüzildə də aşıq şeiri inkişafını davam etdirmiş və bu poeziyanın güclü nümayəndələri yetişmişdir. Aşıq şeirinə olan bu maraq yazılı ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Vidadi, Vaqif, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Baba Şirvani, Nigaristanlı Sadıq, Aşıq Ərtünü, Qarsadağlı, Şikəstə Şirin dövrün məşhur şairləridir.

Tufarqanlı Abbasın 16-cı yüzilin sonu və 17-ci yüzilin əvvəllərində yaşadığı məlumdur. Aşıq şeirinin ustası sayılır. Yazdığı əsərlər əsasında «Abbas və Gülgəz» adlı dastan yaradılmışdır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında gözəlləmə və qoşma formalarının yaradıcısı hesab edilir. Əsərlərini «Qul», «Şikəstə» və «Bikəs» təxəllüsləri ilə yazmışdır.

Sarı Aşığın həyatı haqqında məlumat yoxdur. Bayatıları ilə tanınmışdır. Deyirlər ki, Yaxşı adlı bir qıza aşıq olmuşdur, ancaq sevgilisinə qovuşmamışdır, məzarı da Laçında dir.

Bu dövrün digər görkəmli şairi olan Xəstə Qasım haqqında da məlumatlar çox azdır. Ləzgi Əhməd adlı bir aşıqla deyişməsi məşhurdur. «Ustadnamə»si ilə tanınan Xəstə Qasımı Azərbaycan aşıqları ustad kimi qəbul edirlər. Dədə Qasım kimi də tanınmışdır.

Bu yüzillərdə nəsr də inkişaf etmişdir. «Şəhriyar» və «Koroğlu» dastanları bu dövrün məşhur nəsr nümunələridir.

XVII-XVIII əsrlərdə klassik ədəbiyyat da öz ənənəvi yolunu davam etdirirdi. Bu dövrdə Füzulinin təsiri çox güclü şəkildə hiss olunurdu. Təbriz, Şirvan, Gəncə klassik ədəbiyyatın yarandığı mühüm mərkəzlər idi. Məsihi, Qövsi Təbrizi, Saib Təbrizi, Nəşat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani bu dövrün layiqli təmsilçiləridirlər.

Məsihinin həyatı haqqında ətraflı məlumat yoxdur. «Vərqa və Gülşə» adlı əsərində özü haqqında bəzi bilgilər verir. 1577 (1578)-ci ildə anadan olduğu ehtimal edilir. «Vərqa və Gülşə»dan başqa «Danə və dam», «Zənbur və əsəl» adlı əsərləri də olmuşdur.

Qövsü Təbrizi 17-ci yüzilin böyük şairlərindəndir. Təbrizdə doğulmuşdur. İki divanı məlumdur. Füzulini özünə ustad hesab etmişdir.

Saib Təbrizi 1661-ci ildə Təbrizdə tacir ailəsində anadan olmuşdur. Füzuli məktəbinin layiqli davamçılarında biridir. Dövrün siyasi vəziyyətinin ağırlığına görə müxtəlif yerlərə səfərləməyə məcbur olmuşdur. Əsərlərinin böyük qismini fars dilində yazmış, bununla yanaşı azəri türkcəsindən də məharətlə istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat tarixçiləri Molla Pənah Vaqifi XVIII yüzilin ən böyük şairi hesab edirlər. 1717-ci ildə Salahlı kəndində dünyaya göz açan Vaqif dövrün qarışıqlıqları ucbatından doğma kəndindən uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalır. Qarabağ xanı İbrahimin dəvəti ilə onun sarayında yaşayır, ömrünün axırına qədər burada qalır. Bu xanlığın siyasi həyatında mühüm rol oynayır. 1797-ci ildə Şuşada vəfat edir.

Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir dövr açmışdır. Onun ədəbiyyat sahəsindəki təsiri və şöhrəti «Molla Pənah Vaqif məktəbi»nin yaranmasına səbəb olmuşdur. Klassik şeirlə xalq dilini və xalq şeirinin formalarını qovuşduraraq bu poeziyanın üfüqlərinin genişlənməsinə nail olmuşdur.

Molla Pənah Vaqifin dostu və müasiri Molla Vəli Vidadi həmin məktəbin görkəmli təmsilçisi sayılır. 1709-cu ildə Qazaxda anadan olan Vidadi XVIII yüzilin ən böyük nümayəndələrindəndir. Həm xalq, həm də klassik poeziyanın gözəl nümunələrini yaratmışdır. Əsərlərinin böyük hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Şairin «Müsibətnamə» və «Durnalar» adlı əsərləri məşhurdur.

Bölgədə böyük siyasi hadisələr baş verəndiyinə görə XIX yüzildə Azərbaycan ədəbiyyatı yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyur. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan «Türkmənçay» müqaviləsindən sonra Azərbaycan Quzey və Güney hissələrinə bölünür. Bu tarixdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı da iki qolda inkişaf etməyə başlayır. Rusiya və rus dilinin təsiri ilə Quzey Azərbaycanda ədəbiyyat mədəniyyəti axara qoşulsunsa, Güney Azərbaycanda köhnəni təqliddən o yana gədə bilmir.

Quzey Azərbaycanda rus məktəblərində yetişən, rus dilini mükəmməl bilən, Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinə yaxından bələd olan ziyalılar Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında önəmli rol oynamışlar. Rusiyanın Azərbaycan xalqı ilə kobud davranışı bu dövrdə Fransa inqilabının təsiri ilə milliyyətçilik hisslərinin oyanmasına səbəb olmuşdur.

XIX yüzilin birinci yarısında yetişən böyük yazıçılardan biri də Abbasqulu Ağa Bakıxanovdur. Bakı xanlarının nəslindən olan Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmirhacıyan kəndində anadan olmuş və 1846-cı ildə səyahət vaxtı ölmüşdür. Azərbaycanda realizm cərəyanının ilk təmsilçilərindəndir. Bu əsrdəki maarifçilik hərəkatının öncüllərindəndir. Şair tarixçi və filoloqdur. Müxtəlif dövlət vəzifələrində işlədikdən sonra təqaüdə çıxır və qalan ömrünü elmi fəaliyyətə həsr edir. Azərbaycanlılar üçün məktəb açmağa təşəbbüs göstərir, ancaq məqsədinə nail ola bilmir. 1846-cı ildə «Əsrarül-mələkut» adlı astronomiyadan bəhs edən əsərini Osmanlı sultanı I Əbdülməcidi təqdim edir. Əsər 1848-ci ildə Osmanlı türkcəsinə çevrilərək nəşr edilmişdir. «Qanuni-Qüdsi», «Təzhibül-əxlaq», «Əsrarül-mələkut», «Gülüstani-İrəm», «Riyazül-qüds», «Mişkətül-əнвар» və «Kitabi-Əsgəriyyə» adlı qiymətli əsərləri vardır.

Bu dövrün digər məşhur sənətkarlarından biri də Mirzə Şəfi Vazehdir. 1794-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. XIV əsrin ən böyük mütəfəkkirlərindənsayılan M.F.Axundovun yetişməsində böyük rol oynamışdır. Mədrəsə təhsili əlvida, ruhaniliyə

həvəs göstərməmişdir. Dini tənqid edən ilk azəri aydınlarından biridir. Gəncədə ilk özəl məktəb açan Mirzə Şəfinin şöhrəti Rusiyanı aşaraq Avropaya çatmışdır. Azəri türk dilində nəşr olunmuş ilk dərsliyin müəllifidir. Əsərlərini türk və fars dillərində yazan Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan ədəbiyyatına yeni dünyəvi fikirlər gətirmişdir.

Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşada doğulmuşdur. Mollaxanada təhsil alan Qasım bəy ərəb və fars dillərini mükəmməl bilsə də aşıq şeiri tərzində yazdığı əsərlər ona əsl şöhrət qazandırmışdır. 1857-ci ildə Şuşa şəhərində vəfat etmişdir. Klassik üslubda, xalq şeiri tərzində çoxlu şeirləri, mənzum hekayələri və təmsilləri vardır.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı 1809-cu ildə Qutqaşında anadan olmuşdur. Rus ordusunda xidmət etmiş və general rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Fransız və rus dillərini mükəmməl bilmiş, «Rəşid bəy və Səadət xanım» adlı əsərini fransızca yazmışdır. Türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatında ilk hekayələrdən biri kimi qiymətləndirilən bu əsərdə Azərbaycan həyatından lövhələr canlandırılmışdır. Tehran Əlişanoğlu yazır: «*Çağdaş Azərbaycan nəsrinin tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatında təzahürü, təşəkkülü və fəvri fəaliyyətə keçməsi, ədəbiyyatın müstəqil bir növü kimi gerçəkləşməsi XIX əsrdən hesablanır. Azərbaycan yazıçısı İsmayıl bəy Qutqaşınlının 1835-ci ildə qələmə aldığı «Rəşid bəy və Səadət xanım» əsəri yenə də ənənəvi sevgi motivinə müraciət etsə də, bütövlükdə Qərb nəsi ənənələrinə üz tutur*».⁹⁶ Qutqaşınlının Məkkəyə səfərini təsvir edən «Səfərnamə» adlı bir əsəri də vardır. 1896-cı ildə, anadan olduğu Qutqaşında da vəfat etmişdir.

XIX yüzilin başlanğıcında bölgədə baş vermiş siyasi dəyişikliklərdən sonra əsrin ortalarına doğru Azərbaycanın iqtisadiyyatında da canlanma hiss olunur. Bakı sürətlə böyüyərək əhəmiyyətli bir sənaye şəhərinə çevrilməklə yanaşı, elm və mədəniyyət mərkəzi kimi də tanınır. Azərbaycan ədəbiyyatında milli mövzu-

⁹⁶ Tehran Əlişanoğlu, *Əsrdən doğan nəsr*, Bakı, 1999, s.7.

lara müraciət, demokratik düşüncələrin qüvvətlənməsi və ifadə edilməsi də bu illərdə baş verir. Azərbaycan ədəbiyyatında Bakının təsiri özünü aydınca hiss etdirir. Bu dövrdə önəmli şəxsiyyətlər yetişmişdir. Bunlardan ən görkəmliyi yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olan Mirzə Fətəli Axundovdur.

Axundov 1812-ci ildə Nuxa şəhərində dünyaya göz açmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının banisi sayılan Mirzə Fətəli Axundov türk-islam aləminin ilk dramaturqudur. Mükəmməl bir təhsil almışdır. Rus, fars, ərəb, Osmanlı türkcəsi və Azərbaycan türkcəsini çox gözəl bilirdi. Buna görə rus hökumətində mühüm işlərdə çalışmışdır. Mirzə Şəfi ilə tanış olduqdan sonra dünyaya baxışı dəyişən Axundov dini təhsilini davam etdirməkdən boyun qaçırmışdır.

Bədii yaradıcılığa fars və türk dillərində şeirlər yazmaqla başlayan Axundov sonralar dramaturgiya sahəsinə keçir. 1857-ci ildən ömrünü ərəb əlifbasının islahatına və dəyişilməsinə həsr edir. Bununla əlaqədar hazırladığı layihəni İstanbula gətirmiş və baş nazir Fuad Paşaya təqdim etmişdir. Layihə qəbul edilməsə də Axundov bu sahədə söylərini davam etdirmişdir.

Tiflisdə yaşayan və dövlət vəzifələrində çalışan Axundov rus teatr sənəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Mirzə Fətəli Axundov ədəbiyyat tarixində ona türk dünyasının ilk dramaturqu şöhrətini qazandıran «Təmsilat» adlandırdığı komediyalarını 1850-1855-ci illər arasında yazmışdır. Səhnəni xalqın maariflənməsində mühüm vasitə hesab etmiş və komediyalarında həyatda gördüyü qüsurları qələmə almışdır. «*Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundov «Təmsilat» boyu (1850-1857) milli gerçəkliyin ən müxtəlif – sosial, əxlaqi, ictimai-siyasi problemlərini açıb göstərdikcə, eyni zamanda onun kökləri barədə düşünür və təsadüfi deyil ki, «Təmsilat»ı fəlsəfi nəsr janrında qələmə aldığı əsərlə – «Aldanmış kəvakib»lə tam amlayır*».⁹⁷ «Aldanmış kəvakib» ictimai problemləri ön plana çıxaran fəlsəfi əsərdir.

⁹⁷ Tehran Əlişanoğlu, *Əsrdən doğan nəsr*, s.17.

Axundovun «Təmsilat»dan sonra başqa bir qiymətli əsəri «Kəmalüddövlə məktubları»dır. 1864-cü ildə azəri türkcəsində yazdığı bu əsərini müəllif başqa dillərdə nəsr etdirmək üçün çox çalışmış, ancaq istəyinə nail ola bilməmişdir. Ölümündən sonra əsər rus dilinə çevrilərək dərc olunmuşdur. Tehran Əlişanoğlu Axundovdan sonra ədəbiyyatın onun təsiri ilə hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini belə açıqlayır: «*Axundovdan sonrakı milli ədəbiyyat, o cümlədən nəsr məhz bu problematika – millət, milli cəmiyyət, milli perspektiv məsələləri ilə (ideal və real ölçülərində) məşğuldur. Ədəbiyyat bu problem üzərində düşünüür, onun incəliklərinə varmağa çalışır, gerçəkliklərini verir, eyni zamanda onun ətrafında yaranır, təşəkkül tapır, qurulur və yenidən qurulur*».⁹⁸

Bu əsrdə klassik şeirin ən böyük nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvanidir. 1835-ci ildə dindar ailədə dünyaya gəlmişdir. Babası Şamaxının tanınmış şəxsiyyətlərindən və ruhanilərindən biri olmuşdur. Mükəmməl dini təhsil alsa da, molla olmaqdan boyun qaçırmış, müasir tipli məktəblərdə işləməyi bundan üstün saymışdır. Şamaxıda «Beytül-səfa» adlı ədəbi məclis yaratmışdır. Keçmiş Rusiya miqyasında ilk türk qəzeti olan «Əkinçi»də fəal iştirak etmişdir. Şeirlərinin toplandığı divan Mirzə Həbib tərəfindən nəşr edilmişdir. Şair bir təzkirə də hazırlamışdır. Türk dilindəki külliyyatı müxtəlif vaxtlarda, eləcə də «Əsərləri» adı altında 1967 və 1974-cü illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Yeni üsullu məktəblərdə oxunmaq üçün «Rəbiül-ətfal» adlı dərslik də tərtib etmişdir.⁹⁹

Nəcəfbəy Vəzirov 1854-cü ildə Şuşada doğulmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov ənənəsini davam etdimişdir. Azərbaycanda ilk səhnə tamaşası onun rejissorluğu ilə hazırlanır. «Əkinçi» qəzetinin fəal müxbirlərindəndir. Mollaxanadan sonra müasir tipli məktəblərdə təhsil almış, yeni ədəbiyyatın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciə müəllifidir. 1926-cı ildə Şamaxıda vəfat etmişdir.

⁹⁸ Tehran Əlişanoğlu, *Əsrdən doğan nəsr*, s.20

⁹⁹ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1994

Əsərləri: «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Müsibəti-Fəxrəddin», «Sonrakı peşmançılıq fayda verməz», «Adı var, özü yox», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Pəhləvani-zəmanə».

Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan mətbuatının görkəmli bir simasıdır. Çar Rusiyasında ilk azəri qəzeti olan «Əkinçi» 1875-ci ildə onun tərəfindən çıxarılmışdır. «*Azərbaycan milli mətbuatının və milli teatrının banisidir*».¹⁰⁰ Müasir təhsil almışdır və hakimiyyətin Azərbaycan xalqına qarşı etdiyi haqsızlıqlarla barışmadığı üçün vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır. Azərbaycanda mətbuat və maarifçiliyin inkişafında böyük xidmətlər göstərən Həsən bəy Zərdabi 1907-ci il noyabr ayının 28-də Bakıda vəfat etmişdir.

Əsərləri: «Bizim nəğmələrimiz», «Torpaq, su və hava», «Bədəni salamət saxlamaq düsturüləməli».

XX əsr Azərbaycanda mühüm siyasi hərəkətlərin cərəyan etdiyi bir dövrdür. Türkiyədəki inqilabi hərəkət Azərbaycanda da geniş əks-səda doğurmuşdu. Türkiyədə təhsil almış azəri aydınları Azərbaycanda müstəqillik və vətənpərvərlik ideyalarını yaymağa çalışırdılar. 1905-ci il inqilabından sonra, qismən də olsa, əldə edilən söz azadlığı ədəbiyyat və mətbuatın inkişafında özünü göstərdi. Bu dövrdə mətbu orqanların, nəşr olunan kitabların sayı xeyli artmışdı. Yeni nəşrə başlamış qəzet və jurnallardan «İrşad», «Füyuzat», «Həyat», «Molla Nəsrəddin», «Yeni füyuzat», «Açıq söz», «Dirilik». «Tərəqqi», «Tazə həyat», «İttifaq», «Şəlalə» və başqalarını göstərmək olar.¹⁰¹

Həmin dövrün ən çox tanınmış şəxsiyyətlərindən biri Nəriman Nərimanovdur. Peşəsi həkimlik olan Nərimanov Azərbaycan tarixinə görkəmli dövlət xadimi və yazıçı kimi daxil olmuşdur. 1870-ci il aprelin 14-də Tiflisdə anadan olmuşdur. Orta təhsilini

¹⁰⁰ Saim Sakaoglu – Ali Berat Alptekin – Esmə Şimşek, «Hasanbey Zerdabi», *Başlanğıcdan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, hz.l.: Vilayət Muhtaroglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, C.3, s.276

¹⁰¹ Yavuz Akpınar, «Azeri Edebiyatı», *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1997, C.1, s.262

tamamladıqdan sonra bir müddət müəllimlik edir. 1902-ci ildən ali tibb təhsili almağa başlayır. Hələ tələbə ikən inqilabi hərəkətə qoşulur. 1908-ci ildə tibb təhsilini başa vurur, əvvəl Bakıda, sonra isə Tiflisdə həkim işləyir.

1913-cü ildə təkrar Bakıya qayıdaraq Nəriman Nərimanov «Həyat» və «İrşad» qəzetlərinə məqalələr yazır. Bolşevik ideyalarının Azərbaycanda yayılmasında böyük rol oynayan inqilabçı yazıçı həmin illərdə mühüm vəzifələrdə çalışır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikaya rəhbərlik edir. Sovet dövlətinin yanlış hərəkətlərinə və Azərbaycan türkləri ilə kobud rəftarına qarşı etirazını bildirir, ancaq bunun nəticəsi olmur. Sovet hökuməti onu respublikadan uzaqlaşdırır, Moskvaya aparır. 1925-ci il martın 19-da ürək xəstəliyindən vəfat etdiyi bildirilir, amma ölümünün səbəbi şübhə doğurur, onun siyasi sui-qəsdin qurbanı olduğu güman edilir. Yazıçı kimi Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli yer tutur, Azərbaycanda ilk roman müəlliflərindən biri sayılır.

Əsərləri bunlardır: «Bahadır və Sona», «Nadanlıq», «Şadman bəy», «Nadir şah», «Pir», məqalələr, felyetonlar.

Məmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü ildə Bakıda doğulmuşdur. S.M.Qənizadənin açdığı rus-tatar məktəbində oxumuşdur, sonra Bakı texnikumunu bitirmişdir. Tələbəlik illərindən siyasi fəaliyyətə başlayan Rəsulzadə «Müsəlman Gənclər Təşkilatı»nı, daha sonra isə «Müsəlman Demokratik partiyası»nı (Müsavat) təşkil edir, gizli fəaliyyət göstərir. «Füyuzat», «Həyat», «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərində məqalələr çap etdirir. Ömrü sürgünlərdə keçmiş Məmməd Əmin Rəsulzadə türk-islam dünyasında ilk cümhuriyyət olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin banisidir. Bu cümhuriyyət sovetlər tərəfindən dəvildikdən sonra Rəsulzadə əvvəl həbs olunur, sonra Moskvaya aparılır, ancaq o, ölkədən qaça bilir və ömrünün sonuna qədər müxtəlif ölkələrdə yaşayır. Türkiyədə də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı önəmli fəaliyyət göstərir. 6 mart 1955-ci ildə Ankarada vəfat edir.

Əsərləri: «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi», «Millət və bolşevizm», «Qafqaz türkləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan şairi Nizami», «Əsrimizin Səya vuşu», «Azərbaycan Cümhuriyyəti».

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biridir. Özünün nəşr etdiyi «Molla Nəsrəddin» dərgisində «Molla Nəsrəddin» imzasından istifadə etdiyi üçün Azərbaycan ədəbi həyatında bu adla da tanınır. 1869-cu ildə Naxçıvanda dünyaya göz açmışdır. Azərbaycan realist ədəbiyyatının inkişafına başçılıq etmişdir. «Ölülər» adlı pyesi Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələrindən sayılır. Çıxartdığı «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi Azərbaycan ədəbiyyatında məktəbə çevrilmişdir. 25 il ərzində nəşr olunan bu dərgi dövrün məşhur yazar və şairlərini ətrafına toplamışdır. Milli ədəbiyyatın inkişafında əhəmiyyətli xidmətləri olan Molla Nəsrəddin Azərbaycan satira ədəbiyyatının da önündə getmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə mühüm vəzifələrdə çalışan Cəlil Məmmədquluzadə 1932-ci ildə Bakıda dünyasını dəyişmişdir.

Əsərləri: «İranda hürriyyət», «Poçt qutusu», «Usta Zeynal», «Qurbanlı bəy», «Nigaranlıq», «Şeir bülbülləri», «Molla Fəzləli», «Ölülər», «Sirkə», «Baqqal Məşədi Rahim», «Konsul arvadı», «Bəlkə də qayırdılar», «Dana baş kəndinin əhvalatları», «Dəli yığıncağı».

Mirzə Ələkbər Sabir 1862-ci ildə Şamaxıda dünyaya gəlmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıda açdığı yeni üsullu məktəbdə oxumuşdur. Azərbaycan şeirində Füzulinin XX yüzilə qədər davam edən təsirini qıran şair olmuşdur.¹⁰²

«Molla Nəsrəddin məktəbi»nin və yeni Azərbaycan satirik poeziyasının ən qabaqcıl nümayəndələrindən biridir. «Molla Nəsrəddin» dərgisində yazdığı şeirlərində «Hop-hop» imzasından istifadə etmişdir. 1911-ci ildə vəfat edən Sabir Azərbaycan ədəbiyyatına önəmli töhfələr vermişdir.

¹⁰² Yavuz Akpınar. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.26

Ölümündən sonra əsərləri «Hophopnamə» kitabında toplanmışdır, 3 cildlik «Əsərləri» çıxmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. 1870-ci ildə doğulmuşdur. Azərbaycan klassik nəsrinin yaradıcılarından olan Haqverdiyev «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir. Çoxlu səhnə əsərləri yazmışdır, bunlarda xalq ədəbiyyatı və mədəniyyəti motivlərinə xeyli yer ayırmışdır. Qələmə aldığı mövzular içərisində Azərbaycan tarixi mühüm yer tutur.

Əsərləri: «Dağılan tifaq», «Millət dostları», «Ağa Məhəmməd Şah Qacar», «Ac həriflər», «Xəyalət», «Pəri cadu», «Qadınlar bayramı», «Vəvəylə», «Mərarlarım» silsiləsi, «Ağac kölgəsində», «Köhnə dudman», «Cəhənnəm məktudları».

Üzeyir Hacıbəyli 1885-ci ildə Şuşa bölgəsinə daxil olan Ağcəbədi kəndində anadan olmuşdur. Rus-tatar məktəbində ilk təhsilini aldıqdan sonra Qori müəllimlər seminarıyında oxuyur. Bir müddət müəllim işləyir. Hələ məktəbli ikən musiqiyə həvəs göstərir. Azərbaycanda milli operanın banisidir. «Leyli və Məcnun» operası bütünlükdə türk-islam dünyasında ilk opera əsəridir. Jurnalist və yazıçı kimi fəaliyyət göstərir. Musiqiyə olan həvəsi musiqi təhsili almağına səbəb olur. 1913-cü ildə Petərburq konservatoriyasına daxil olur, ancaq burada axıracan oxumur. «Molla Nəsrəddin» dərgisinin yazarlarından. «Molla Nəsrəddin»də çıxan əsərlərini «Filankəs» imzası ilə yazır. «Koroğlu» operası ona dünya miqyasında şöhrət qazandırmışdır. Sovet İttifaqı dövründə müxtəlif rəsmi vəzifələrdə işləmiş Hacıbəyli 1948-ci il noyabrın 23-də Bakıda vəfat etmişdir.

Əsərləri: «Leyli və Məcnun», «O olmasın, bu olsun», «Ər və arvad», «Şah Abbas və Xurşud banu», «Əsli və Kərəm», «Arşın mal alan», «Harun və Leyla», «Firuzə», «Koroğlu», «Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları», məqalələr, felyetonlar, satirik hekayələr, səhnəciklər, miniatürlər.¹⁰³

¹⁰³ Rıdvan Öztürk – Ali Duymaz – Filiz Kılıç – Aynur Sungurhan, «Üzeyir Hacıbəyli» **Başlanğıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, hzl: Vilayət Muhtaroglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, C. 4, s.312

Məhəmməd Hadi 1879-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin qabaqcıl nümayəndələrindən biridir. Uşaq yaşlarından ömrü sıxıntılar içində keçmişdir. İlk şeirləri «Füyuzat» dərgisində dərc olunmuşdur. «Füyuzat» bağlandıqdan sonra əsərləri «Tazə həyat» və «İttifaq» dərgilərində çıxmışdır.

Əsərləri: «Firdovsi-ilhamət», «Şükufeyi-hikmət», «Eşqi-möhtəşəm», «İnsanların tarixi faciələri», yaxud «Əlvahi-intibah».

Hüseyn Cavid də XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin nümayəndəsidir. Şair və dramaturqdur. Milliyyətçilik baxışları ilə tanınan Cavid 1882-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Təhsilini Türkiyədə tamamlamış və Naxçıvana qayıdaraq burada müəllim işləmişdir. Baxışlarına görə sovetlər dövründə aramsız təzyiqlərə məruz qalmışdır. Stalinin göstərişi ilə 1937-ci ildə başlamış «qırmızı terror» vaxtı ilk həbs olunanlardan biridir. Sonrakı həyatı bəhsxanada və sürgünlərdə keçmişdir. 1941-ci ildə sürgündə vəfat etmişdir.

Əsərləri: «Ana», «Keçmiş günlər», «Bahar səbnəmləri», «Məral», «Sevda», «Şeyx Sənan», «İblis», «Peyğəmbər», «Topal Teymur», «Uçurum», «Səyavuş».

Əhməd Cavad 1892-ci ildə anadan olmuşdur. Türkiyədəki milli ədəbiyyat cərəyanına dərinlən bələd olan Cavadda milliyyətçilik baxışları qüvvətli olmuşdur. Əsərlərini sadə bir dildə və heca vəznində yazmışdır. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Əhməd Cavad 1937-ci ildə həbs olunmuş və güllələnmişdir.

Sağlığında «Qoşma» və «Dalğa» adlı şeir kitabları nəşr olunmuşdur.

Sültan Məcid Qənizadə 1866-cı ildə Şamaxıda dünyaya gözaçmışdır. «Rus-tatar» məktəbi adlanan yeni üsullu məktəblərin açılmasında çox fəal rol oynamışdır. Yazıçı və pedaqoqdur. 1937-ci ildə həbs olunan ziyalılardan biridir. 1943-cü ildə sürgündə vəfat

etmişdir. «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» adlı əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman nümunələrindən biri sayılır.¹⁰⁴

Əsərləri: «Lüğəti-rusi və müsəlman», «İstilahı-Azərbaycan», «Allah xofu», «Qurban bayramı», «Müəllimlər iftixarı», «Gəlinlər həmayili».

1920-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda siyasi sistemin dəyişməsi ilə əlaqədar ədəbiyyat və incəsənətə münasibət də dəyişir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dövlət tərəfindən istiqamətləndirilən ədəbiyyat və incəsənət təşəkkül tapır. Sovet ideologiyası ədəbiyyat və incəsənəti rejimin təbliğat vasitəsi hesab etdiyinə görə sənətkarların bir çoxu təzyiqlə məruz qalmışlar. Sovet ideologiyasını qəbul etməyən sənətkarlar və ziyalılar sovetlərin təzyiqlə əsaslanan idarəçilik sisteminə, xüsusilə Stalinin hakimiyyəti dövründə repressiya ilə üzləmişlər. Repressiya illərində həbs olunan ziyalılardan əksəriyyəti ya güllələnmiş, ya da sürgündə ölmüşlər. Bu dövrün ədəbiyyatını Jürgen Rühle belə dəyərləndirir: «*Buna görə də Stalin dövrü ədəbiyyatı (sosialist realizm) metodu fikri, ya da estetik bir fenomen kimi qavranılması zəruri olan bir dünya görüşünün ifadəsi deyildir, əksinə, ilk növbədə kütləni təsir altına almağın və psixoloji terrorun aləti, bütöv cəza sistemidir. Bu eynilə partiya aparatındaki planlı bürokratiyanın, kütləvi təşkilatların, təbliğatın və gizli polislin özbaşınalığına bənzəyir...*».¹⁰⁵

Sənətə belə yanaşmağa görədir ki, azəri aydınları ya yeni rejimi qəbul edib onun istədiyi ruhda əsərlər yazmış, ya da qələmi atıb künc-bucağa çəkilmişlər. Sovet sistemi qurulmazdan əvvəl Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çarpışan, milliyətçi və vətənpərvər kimi tanınan ziyalılardan əksəriyyəti sosialist cəmiyyəti qurulduqdan sonra məhv edilmişlər. Belə şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatında uğurlu nümunələrin yaranması üçün uzun bir dövr lazım olmuşdur.

¹⁰⁴ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araşdırmaları*, s.74

¹⁰⁵ Jürgen Rühle, *Edebiyat ve İhtilal*, çev.: Sedat Umran, baskı tarixi və yeri yok, s.146

Sosialist realizmi metodu ilə yaranan əsərlərdə yazarlar şəxsi düşüncələrindən daha çox hakim ideologiyanın baxışlarını əks etdirirdilər. Roman və hekayələrin qəhrəmanları hədsiz dərəcədə təriflənən kommunist cəmiyyətinə ürəkdən bağlı olan qadın və kişilərdir, təsvir olunan həyat isə məhz kommunist sisteminin gətirdiyi iddia edilən azad və xoşbəxt bir güzərandır. Halbuki, sosialist reallığı bunun tam əksinə idi, yeni və zorakı bir idarə sistemi ilə qarşılaşan xalq kütləsi əvvəlki qənaətlərindən və həyat tərzindən tamamilə uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu da sosial süqutun güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Həmin dövrdə yaranmış əsərlərin ən başlıca xüsusiyyəti ideoloji səciyyə daşmasıdır. Bütün mövzular Kommunist Partiyasının müəyyənləşdirdiyi ideoloji hədlər çərçivəsində əks olunmuşdur. Stalin dövründə bu cəhətdən vəziyyət daha ağır idi. Repressiya dövrü olan həmin illərdə həqiqi sənət adına, dəməklər ki, heç nə yaranmadı. Bu vəziyyət XX əsrin 60-cı illərinə, «yeni nəsr» hərəkatının meydana çıxmasına qədər davam edir. Bu vaxta qədər sovetlərin idarə olunan ədəbiyyat yaratmaq məramına xidmət edən bir qrup yazar insani mündəricədən uzaq, əvvəlki ənənələri əhəmiyyətsiz sayan əsərlər quraşdırırdılar. Ancaq həmin dövrdə də bütün zorakılıqlara və təzyiqlərə baxmayaraq dəyərli əsərləri ilə sonrakı «yeni nəsr» cərəyanının meydana çıxmasına imkan yaranan bir sıra yazarlar vardı. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsinin təsviri də önəmli yer tutur. Müharibədən sonra yazılan əsərlərdə daha çox müharibə mövzusunda müraciət olunurdu.

Köhnə nəslə mənsub olub həmin dövrdə də ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarlardan biri Yusif Vəzir Cəmənzəminlidir. 1887-ci ildə Şuşada dünyaya gəlmişdir, ədəbiyyat haqqında ilk məlumatı atasından almışdır. Rus ədəbiyyatı ilə də yaxından tanış olmuşdur. İlk məqaləsini «Molla Nəsrəddin» dərgisində çap etdirmişdir. Azərbaycan milli hökumətinin Türkiyədə səfiri vəzifəsində işləmişdir. Stalin dövründəki repressiyaya o da məruz qalmış, 1942-ci ildə sürgündə olarkən vəfat etmişdir.

Əsərləri: «İki hekayə», «Məlik Məhəmməd», «Yeddi hekayə», «Üç hekayə», «Arvadlarımızın halı», «Həyat səhifələri», «Cənnətin qəbzı», «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər», «Litva tatarlarının tarixi», «Keçmiş səhifələr», «Studentlər», «Qazanc yolunda», «Qaranlıqdan işığa», «Qızlar bulağı», «Yaramaz», «Bir cavanın dəftəri».

Səməd Vurğun 1906-cı ildə anadan olmuşdur. Təhsilini başa vurduqdan sonra müəllimlik etmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə partiyaya daxil olaraq bir sıra vəzifələrdə işləmişdir. Əsərləri çoxlu dilə tərcümə edilmiş Səməd Vurğun 1956-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Əsərləri: «Şairin andı», «Fənar», «Könül dəftəri», «Azad ilham», «Talışın», «Qəhrəmanlıq dastanları», «Səadət uğrunda», «Mənə belə söylədilər», «Aydın əfsanəsi», «İstiqbal təranəsi», «Muğan», dramlar.

Məmməd Səid Ordubadi. 1872-ci ildə Ordubad şəhərində dünyaya göz açmışdır. Dövrünün önəmli jurnalisti, nasir və şairlərindən biridir. «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin nümayəndələrindəndir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi roman müəllifi kimi tanınır. Ordubadının ilk şeirləri «Şərqi-rus» qəzetində çıxmışdır. 1950-ci il mayın 1-də ölmüşdür.

Əsərləri: «Qəflət», «Vətən və hürriyyət», «Qanlı səhifələr», «Bədbəxt milyonçu», «Analıq», «Dumanlı Təbriz», «Gizli Bakı», «Döyüşənşəhər», «Qılınc və qələm».

Mikayıl Müşfiq 1908-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Dil və Ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə müəllim kimi başlayan Müşfiq bir neçə il ədəbiyyatdan dərs demişdir. İlk şeiri «Gənc işçi» qəzetində dərc olunmuşdur. 1937-ci ildə həbs edilərək güllələnmişdir.

Əsərləri: «Küləklər», «Günün səsləri», «Buruqlar arasında», «Vuruşmalar», «Pambıq», «Bir may», «Qaya», «Kəndli və ilan», «Könlümün dekləri», «Həyat sevgisi».

Mirzə İbrahimov 1911-ci ildə anadan olmuşdur. Güney Azərbaycan dünyaya göz açmış İbrahimov Azərbaycan ədəbiyyatına ölkənin o tayından bəhs edən əsərlər vermişdir. Sovet dövründə mühüm vəzifələrdə çalışmışdır. Xalq yazıçısıdır. «Mirzə İbrahimov bədii yaradıcılığa 1929-cu ildə şeir, oçerk və hekayələrlə başlamışdır. 1931-ci ildə «Mələk və Zəhra» adlı ilk hekayəsi dərc olunmuşdur».¹⁰⁶ Ədəbiyyat tarixinə dair əsərlər də yazmışdır. 1994-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Əsərləri: «Böyük dayaq», «Ədəbi qeydlər», «Gələcək gün», «Pərvizin həatı», «Mədinənin ürəyi» «Murovdağın ətəyində», «Xəlqilik və realizm cəbhəsindən».

Mir Cəlal 1908-ci ildə Ərdəbildə doğulmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru olmuşdur. «*Bədii yaradıcılığa Mir Cəlal 1928-ci ildən başlamışdır. İlk əsərləri «Qızıl Gəncə», «Gənc işçi» qəzetlərində, «Ədəbiyyat cəbhəsində» və «Hücum» jurnallarında çap edilmişdir.*»¹⁰⁷ Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olan Mir Cəlal 1978-ci ildə Bakıda dünyasını dəyişmişdir.

Əsərləri: «Sağlam yollarda», «Boy», «Dirilən adam», «Bostan oğrusu», «Axundovun iştahası», «Gözüün aydın», «Vətən», «Həyat hekayələri», «Vətən yaraları», «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı».

Mehdi Hüseyn 1909-cu ildə Qazaxda müəllim ailəsində dünyaya gəlmişdir. Mükəmməl təhsil almışdır. Əsərlərinin bir çoxu sovet ideologiyası ilə səsleşən əsərlərdir.

Əsərləri: «Baharsuları», «Xavər», «Ədəbi döyüşlər», «Daşqın», «Kin», «Tərlən», «Səhər», «Ölkəm», «Qara daşlar», «Yeraltı çaylar dənizə axırdı», «Ölməz sənətkar», «Bir ay və bir gün».

Rəsul Rza 1910-cu ildə Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük şairlərdən biri sayılır. 1960-cı

¹⁰⁶ Azərbaycan Edebiyat Tarixi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası neşriyatı. III c., Bakı 1957, s.436.

¹⁰⁷ Yenə orada, s.498.

ildə Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən dəyişikliklərin poeziya sahəsində önündə getmişdir. Millət vəkili kimi də fəaliyyət göstərən Rəsul Rza 1981-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Əsərləri: «Çapey», «Pionerin məktubu», «Çinar», «Vətən», «Bəxtiyar», «Ölməz qəhrəmanlar», «İntiqam, intiqam», «Lenin», «Qəzəb və məhəbbət», «Seçilmiş əsərləri».

1940-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatına təcridən ədəbi yetkinliyə çatmış yeni bir nəsil gəldi. Bu nəsil müharibə mövzusunda daha çox müraciət edirdi. Elə bu nəslin nümayəndələri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli dövr olan 60-cı illər mərhələsinin təməlini qoymuşlar. Bu dövrün önəmli sənətkarları bədii yaradıcılıqla məşğul olarkən yazıçı kimi mənləklərini qorumağa çalışmışlar.

1940-cı illərdə tanınmağa başlayan ən görkəmli sənətkarlardan biri İlyas Əfəndiyevdir. 1914-cü ildə Qarabağın Füzuli bölgəsində anadan olmuşdur. İlk müəllimi anası olmuşdur. Müəllimlik ixtisasına yiyələnən İlyas Əfəndiyevin əsərləri 30-cu illərin axırlarından çap olunmağa başlamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ən canlı həyat lövhələrini yaradan yazarlardan biridir. «Söyüdlü arx», «Körpüsəlanlar», «Dağlar arxasında üç dost», «Üçatılan», «Geriyə baxma, qoca» romanları müharibədən sonra ədəbiyyatın ən yaxşı ənənələrini yaradan əsərlər sırasındadır. Dram əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında «İlyas Əfəndiyev teatri» ədəbi məktəbini yaratmışdır.

Sovet ideologiyasının ifrat meyllərindən özünü qoruya bilməmişdir. Əsərlərinin qəhərəmanları ideallaşdırılmış sosialist əqidəli surətlər deyillər. Sosial mövzulu əsərlərində yazar öz mənəvi təkamülünü və insani mahiyyətini qorumağa çalışan bir toplumu ön plana çəkmişdir. Yaradıcılığının bu xüsusiyyətləri ilə 60-cılar nəslinə örnək olmuşdur.

Əsərləri: «Kənddən məktublar», «Qoruqlarda», «Torpağın sahibi», «Bahar suları», «Qırçı və qırmızı çiçək», «Sarıköynəklə Valehin nağılı», «Sən həmişə mənimləsən», «Hökmdar və qızı»,

«Üçatılan», «Bizim qəribə taleyimiz», «Geriyə baxma, qoca», çoxlu hekayələr, pyeslər.

İsmayıl Şıxlı 1919-cu ilin 22 martında Qazax rayonunun Şıxlı kəndində anadan olmuşdur. Doğulduğu bölgədə təhsil alan İsmayıl Şıxlı İkinci Dünya müharibəsi başlayana qədər müəllim və məktəb müdiri vəzifəsində işləmişdir. Müharibədə iştirak etmiş, qayıtdıqdan sonra müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ömrü boyu bir sıra mühüm vəzifələrdə çalışan İsmayıl Şıxlının ilk şeiri hələ 1938-ci ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çıxmışdır. Yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli yer tutmuşdur. «Ayrılan yollar» və «Dəli Kür» əsərləri ilə Azərbaycan nəsrinin əsas nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır.

Əsərləri: «Kerç sularında», «Dağlar səslənir», «Daşkəsən», «Ayrılan yollar», «Dəli Kür», «XX əsr xarici ölkələr ədəbiyyatı tarixi», «Mənim rəqibim», «Cəbhə yolları», «Xatirəyə dönmüş illər».

Əzizə Cəfərzadə 29 oktyabr 1921-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1948-ci ildə assistent kimi işə başladığı universitetin 1974-cü ildə professoru səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bədii yaradıcılığa 1937-ci ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunmuş «Əzrayıl» hekayəsi ilə başlamışdır. Əsərlərində əsasən tarixi mövzulara müraciət etmişdir.

Əsərləri: «Nətəvan haqqında hekayələr», «Qızımın hekayələri», «Sahibsiz», «Qızıl sahilə səyahət», «Əllərini mənə ver», «Aləmdə səsim var», «Yad etmə məni», «Anamın nağılları», «Cəlalyyə», «Sənsən ümidim», «Çiçəklərim».

İsa Hüseynov 1928-ci ildə müəllim ailəsində doğulmuşdur. Orta təhsilini tamamladıqdan sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində oxumuşdur. «İnqilab və mədəniyyət» dərgisində çıxmış «Ana dil oxuyan yerdə» adlı yazısı ilk nəşr olunmuş əsəridir. Əsərlərində daha çox kənd həyatını təsvir etmişdir.

Əsərləri: «Bizim qızlar», «Dan ulduzu», «Yanar ürək», «Doğma və yad adamlar», «Teleqram», «Tütək səsi», «Kollu Koxa», «Ömrümdə izlər», «Məhsər», «İdeal».

Bu dövrün digər önəmli nümayəndələri bunlardır: Bayram Bayramov, Çingiz Hüseynov, Səbir Əhmədov, Hüseyn Abbaszadə, Süleyman Vəliyev və s.

«60-cı illər nəsr», yaxud «yeni nəsr» adlanan hərəkətlə Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də nəsrində yeni dövrün başlanğıcı qoyulmuşdur. «1960-90-cı illər *çığdaş Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həm mahiyyəti, həm də funksiyaları və formaları baxımından əvvəlki 40 ildən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bir mərhələ oldu*».¹⁰⁸

Stalin dövrünün sona çatması və xalqın repressiyalardan qurtarması, yeni hakimiyyətin nisbətən mülayim davranması bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da müəyyən dərəcədə gərginliyin azalmasına səbəb olmuşdur. Əvvəlki dövrdən fərqli olaraq 1960-cı illər nəsrinin yaradıcılığında artıq ideologiya, partiyalıq anlayışları arxa plana keçmişdi. Ancaq bu illərdə fəaliyyət göstərən bütün yazıçı və şairləri yeni ədəbiyyatın nümayəndələri hesab etmək doğru olmazdı. «Yeni nəsr» daxil olan əsərlərlə yanaşı, rejimi mədh edən və partiyalı mövqedən çıxış edən müəlliflər də az olmamışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 60-cılar nəsrinin gətirdiyi yeniliklər Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də nəsrində unudulmaz bir dövrün başlanğıcını qoydu. Eyni zamanda bu dövr ədəbiyyatını yaradan gənc yazarların özlərindən əvvəlki sənətkarların başlandıqları yeni meylləri inkişaf etdirərək təkmilləşdirdiklərini təsdiq etmək lazımdır. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatını çox kəskin şəkildə 1960-cı ilə qədərki və 1960-cı ildən sonrakı mərhələlərə bölmək düzgün deyildir.

Yeni nəsr mərhələsinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı başlanğıcı siyasi hadisələrlə bağlıdır. Tehran Əlişanoğlu «Azərbaycan «yeni nəsr»» adlı əsərində «Ulduz» dərgisində çıxmış bir məqalədən sitat gətirir. Orada deyilir: «*Mən qəti surətdə inanıram ki, 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində baş verən hadisələrin ədəbiyyata o qədər böyük rezonansı olmuşdu ki, 60-cı illərin yeniləşməsi bütün*

¹⁰⁸ Yaşar Karayev, **Belli Başlı Dönəmləri və Zirve Şahsiyyətləri ilə Azərbaycan Edebiyatı**, «Yakın Dönəm Azərbaycan Edebiyatı», Aktaran: Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, 1, baskı, İstanbul 1999, s.376

üm umittifaq ədəbiyyatına təsir etmişdi. Bu, Anarın, Əkrəmin, Elçinin şəxsi istəyi ilə baş verməmişdi».¹⁰⁹

Və bu tədqiqatçılar İlyas Əfəndiyevin, İsmayıl Şıxlının və İsa Hüseynovun əsərlərində özünü göstərən yeni məziyyətlərə əsaslanıb Azərbaycan nəsrində haqqında danışdığımız mərhələnin 50-ci illərdən başladığını söyləyirlər. Həmin yazıçılar sosialist rejiminin və partiyanın sərhədlərini müəyyənləşdirdiyi ədəbiyyat anlayışından kənara çıxaraq «kolkhoz ədəbiyyatı» yaratmaq əvəzinə əsərlərində milli dəyərlərə yer verməyə başlamışdılar. F.Kərimzadənin «Qanlı aşırım» romanı sosializm quruculuğunun zorakılıqlarına qarşı və tirazını bildirən ilk dəyərli nümunələrdəndir.¹¹⁰

Yeni nəsrin nümayəndələrindən biri olan Anar isə 60-cı illər nəsrinin İsa Hüseynovun «Teleqram» əsəri ilə başladığını bildirir.¹¹¹ İsa Hüseynov əsərlərində sovet idealından uzaqlaşaraq qəhrəmanlarını və mövzularını millətin hisslərini ehtizaza gətirəcək bir şəkildə canlandırdığına görə sonrakı nəsillər üçün örnək bir yazara çevrilmişdir.

Yeni nəsrin ən başlıca xüsusiyyəti sosialist realizmi metodundan uzaqlaşma bilməsidir. Bu ədəbiyyatı meydana çıxaran sənətkarların ən böyük cəsarəti o idi ki, sosialist ideologiyasının hakim olduğu bir ölkədə əsərlərini sosialist realizmi metodundan təcrid edə bilmişdilər. Qəhrəmanlarını partiyanın təklif etdiyi möhtəşəm kommunist tipikləşdirilməsi prinsiplərindən uzaqlaşdırmağa nail olmuşdular.

Yaşar Qarayev altmışıncılar nəsrinin ədəbiyyata gəlişini 1960-1990-cı illərdəki ədəbi həyatın ən böyük hadisəsi hesab edir. Müstəqilliyə və demokratiyaya gədən yolun açılmasında həmin nəsrin irəli sürdüyü fikirlərin böyük rol oynadığını təsdiq edir.¹¹²

¹⁰⁹ Tehran Əlişanoğlu, **Azərbaycan «yeni nəsr» (Əsrin nəsr poetikasından)**. Bakı, Elm, 1999, s.10.

¹¹⁰ Yaşar Karayev, **Belli Başlı Dönəmləri və Zirve Şahsiyyətləri ilə Azərbaycan Edebiyatı**, s.378

¹¹¹ Anar. **Nəsrin fəzası**. «Azərbaycan» jurnalı, №7, 1984, s.164-181.

¹¹² Yaşar Karayev, **Belli Başlı Dönəmləri və Zirve Şahsiyyətləri ilə Azərbaycan Edebiyatı**, s.380

60-cı illər ədəbiyyatında cəmiyyətin həqiqi problemləri qələmə alınmışdır. Məlum olmuşdur ki, təriflənen kolxoz və sovxozlarda heç kəs xoşbəxt güzəran sürmür. Fərdlərlə cəmiyyət, cəmiyyətlə də fərdlər arasındakı problemlər özünü göstərməyə başlayır. Əsərlərdə hədsiz dərəcədə xoşbəxt fərdlər əvəzinə daxili dünyasındakı problemlərinin qayğısını çəkən, maddi və mənəvi dəyərləri düşünən, mənəvi aləmi oxuculara qapalı qalmayan surətlərlə rastlaşırıq. Qısaca desək, bu qəhrəmanlar artıq «sovet adamı» qəlibinə sığmırdılar. Elçinin «Ölüm hökmü» romanında canlandırılan Xosrov müəllim və Murad İldırımli surətləri bu nəsrin nümunəvi qəhrəmanları kimi göstərilə bilər.

Əsərlərdə cəmiyyətlə fərdlərin toqquşmağa başladığı, cəmiyyətə biganə tiplərin meydana çıxdığı və sosial reallıqların ön plana çəkildiyi bir dövrün nəsrini yarıdan sənətkarların dünyagörüşündəki oxşarlıq, yaxınlıq aşkar görünürdü. «*Mən belə bir gerçəkliyə əsaslanıram ki, bu nəslə mənsub yazıçılar özlərinin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənsələr də, özlərinin dünyaduyumu, ədəbiyyatın vəzifələrini başa düşmələri, estetik prinsiplər, həyatı və zamanı dərk etmələri baxımından bir-birlərinə çox yaxındırlar*».¹¹³

Yeni nəsrin ilk nümayəndələri kimi qəbul edilən əsərlər bunlardır: «*Yusif Səmədoğlunun «220 nömrəli otaq» (1960), Əkrəm Əylislinin «Gilas ağacı» (1961), Anarın «Bayram həsrətində» (1963), Fərman Kərimzadənin «Sonuncu eksponat» (1963), Elçinin «Mən gecədəm biri» (1966)*».¹¹⁴

XX əsrin son illərində yazılmış əsərləri prof. Samir Kazımoğlu belə dəyərləndirir: «*XX əsrin son on-on beş ilində Azərbaycanda yaranmış nəsr əsərləri içərisində milli hissləri oyandıran, xalqı öz keçmişinə qaytarmaq, azadlıq duyğularını alovlandırmaq, milləti azadlığa, müstəqilliyə səslənən baxımından yanaşdıqda üç romanın fəvqəladə rolunu qeyd etmək lazımdır. Yusif Səmədoğlunun «Qətl günü», Elçinin «Ağ Dəvə», İsa Hüseynovun «İdeal» romanları həm ədəbi dairələr, həm də*

¹¹³ Anar, *Nəsrin fəzası*, s.169.

¹¹⁴ Tehran Əlişanoğlu, *Azərbaycan «yeni nəsr» (Əsrin nəsr poetikəsindən)*, s.30.

xalq tərəfindən bu dövrün ən dəyərli nəsr nümunələri kimi səciyyələndirilmişdir».¹¹⁵ 1980-ci və 1990-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında milli dəyərlərin gücləndiyi bir dövr olmuşdur.

İsi Məlikzadə 1934-cü il may ayının 1-də Ağcəbədidə doğulmuşdur. Neft mədənləri sahəsində ali təhsil almışdır. İlk hekayəsi 1958-ci ildə dərc olunmuşdur. «Ulduz» dərgisində şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Əsərləri: «Həsərin sonu», «Özgə anası», «Kövrək qanadlar», «Küçələrə su səpmişəm», «Yaşıl gecə», «Günəşli pəyız», «Dədə palıd», «Gümüş göl əfsanəsi», «Şəhli çəmənlərin işığı», «Dolaşaların novruz bayramı».

Yusif Səmədoğlu 1935-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. M. Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutuna daxil olmuş, dördüncü kursdan filoloji fakültədə təhsilini davam etdirmişdir. «Azərbaycan» və «Ulduz» dərgilərində də çalışmışdır. 1976-1987-ci illər arasında «Ulduz» dərgisinin baş redaktoru vəzifəsində işləmişdir. İlk hekayələri «Azərbaycan gəncləri və qanlı çörək»dir.

Əsərləri: «220 nömrəli otaq», «Qalaktika», «Qətl günü».

Əkrəm Əylisli 1937-ci ildə Naxçıvan vilayətinin Ordubad rayonunda anadan olmuşdur. M. Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirmişdir. Əvvəlcə «Gənclik» nəşriyyatında, sonra isə «Mozalan» jurnalında baş redaktor vəzifəsində işləmişdir. Əsərləri bir çox dilə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: «Gilas ağacı», «Dağlara çən düşəndə», «Atalar və atasızlar», «Mənim nəğməkar bibim», «Adamlar və ağaclar», «Kür qırağının meşələri», «Ürək yaman şeydir», «Bu kənddən bir qatar keçdi», «Gilənar çiçəyinə de dirlərim», «Ədəbiyyat yağısı».

Elçin Əfəndiyev. Elçinin həyatı və əsərləri barədə sonrakı bölmədə geniş məlumat verilməkdir.

¹¹⁵ Samir Kazımoğlu, «Azərbaycan Edebiyatında Fikir Dönemi» (80-90 Yıllar Nesri), Bilgi, S. 3, Güz 1996, s.196-199

Anar Rzayev Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsrin görkəmli nümayəndələrindən biridir. 1938-ci il mart ayının 14-də Bakıda anadan olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin məzunudur. 1955-1960-cı illər arasında Nizami adına Ədəbiyyat Muzeində tədqiqatçı işləmişdir. 1968-1987-ci illər arasında «Qobustan» dərgisinin baş redaktoru olmuşdur. 1991-ci ildən etibarən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri vəzifəsində çalışır. 1993-cü ildə İstanbulda yerləşən Məmmar Sinan adına Universitetdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur. Azərbaycan teatrının inkişafında da önəmli xidmətləri olan Anar Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin üzvüdür. Əsərlərində milli varlığa və keçmişə müraciətin əhəmiyyətini vurğulayan Anar güclü və ləyaqətli bir nəslin yetişəcəyinə inamını ifadə edir.

Əsərləri: «Bayram həsrətində», «Yağış kəndi», «Ağ liman», «Molla Nəsrəddin – 66», «Dədə Qorqud», «Sizi deyib gəlmişəm», «Dünya bir pəncərədir», «Sənsiz», «Şəhərin yay günləri», «Macal», «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi».

Mövlud Süleymanlı 1943-cü ildə Ermənistanın Nöemberyan rayonundakı Qızıl Şəfqədə – Azərbaycan kəndində dünyaya gəlmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filoloji fakültəsini bitirmişdir. Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətində sədr müavini, bir sıra ssenarilər müəllifi, Əvvəllər «Ulduz» və «Azərbaycan» jurnallarında şöbə müdiri, «Oğuz eli» qəzetində redaktor vəzifəsində işləmişdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ
ELÇİNİN HƏYATI VƏ ƏSƏRLƏRİ

4.1. Elçin

Elçin 1943-cü il may ayının 13-də Bakıda anadan olmuşdur. Atası məşhur yazıçı İlyas Əfəndiyevdir. «O inanırdı» ilk hekayəsi 1959-cu ildə «Azərbaycan gəncləri» qəzetində dərc olunmuşdur. 1960-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1965-ci ildə universiteti bitirib Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirmişdir. 1966-cı ildə «Min gecədən biri» adlı ilk hekayələr kitabı nəşr olunmuşdur.

Elçin qırxdan artıq ölkəyə səfər etmişdir, həmin ölkələrdə keçirilən simpoziumlarda, müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmişdir. İlk dəfə 1967-ci ildə səfərə çıxmışdır, Tunis, İran, Fransa, Avstriya, İraq, Danimarka, Hollandiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin, Luksemburq, İsveçrə, İsveç, Qana, Pakistan, İspaniya, İslandiya, Portuqaliya, İngiltərə, Monako, Macarıstan və digər ölkələrdə olmuşdur.

1968-ci ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul olunur. 1969-cu ildən Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi kimi fəaliyyətə başlayır. 1970-ci ildə «Azərbaycan bədii nəsrində ədəbi tənqidə (1945-1965)» mövzusunda yazdığı dissertasiya işini müdafiə edir. 1971-ci ildə «Beş qəpiklik motosikl» adlı hekayəsi ilk dəfə rus dilinə tərcümə edilir. Bundan sonra bir çox hekayə və məqaləsi rus dilinə çevrilərək müxtəlif qəzet və dərgilərdə yayımlanır. 1972-ci ildə Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Nəzəriyyə şöbəsində baş elmi işçi işləyir. Həmin ildə Nəsimi adına Dilçilik

İnstitutunun və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Birləşdirilmiş Müdafiə Şurasının elmi katibi təyin edilir. 1973-cü ildə «Ədəbi tənqidin problemləri» adlı məqaləsi Sovet İttifaqında ilin ən yaxşı məqaləsi mükafatını alır. 1975-ci ildə «Baladaşın ilk məhəbbəti» adlı hekayələr kitabı rus dilində çıxır. Bundan sonra bir çox kitabları rus dilinə tərcümə edilərək böyük tirajla nəşr olunur. Həmin ildə həm Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi, həm də «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti redaksiya heyətinin üzvü seçilir. Elçin bir sıra qəzet və dərgilərin, ədəbi və elmi nəşrlərin redaksiya heyətinin üzvüdür. 1977-ci ildə «Talvar» hekayəsi Moskva da ilin ən yaxşı hekayəsi mükafatına layiq görülür. 1979-cu ildə Ukrayna və Azərbaycan ədəbiyyatları arasında əlaqələri qüvvətləndirmək sahəsindəki xidmətlərinə görə Ukrayna Respublikası tərəfindən «Fəxri Fərman»la mükafatlandırılmışdır. 1982-ci ildə yazıçıya hekayə və povestlərinə görə SSRİ Lenin Komsomolu mükafatı verilir. «Baladaşın toy hamamı» adlı hekayəsi 1982-ci ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqı tərəfindən ilin ən yaxşı hekayəsi elan edilir. Sonralar da əsərləri bir çox nüfuzlu ədəbi mükafatlara layiq görülür.

1983-cü ildə «Mahmud və Məryəm» adlı ilk romanı yayımlanır. Eyni ildə «Literaturnaya qazeta»nın ən fəal yazarı seçilir. 1984-cü ildə Əməkdar İncəsənət Xadimi adını alır. 1985-ci ildə ikinci romanı – «Ağ Dəvə» işıq üzünə görünür. Həmin ildə Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti - «Vətən» cəmiyyətinə sədr seçilir. «Ölüm hökmü» adlı sonuncu romanı 1989-cu ildə çıxır. 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunur, indi də həmin vəzifədə çalışır. 1994-cü ildə Çingiz Aytmatov, Bella Axmadullina, Yevgeni Yevtuşenko, Fazil İskəndər, Bulat Okudçava kimi yazıçılarla birlikdə «Literaturnaya qazeta»nın «Xüsusi təşəkkür» mükafatını alır. Millət vəkili seçilir. «Xalq yazıçısı» fəxri adını alır. Müstəqil Azərbaycanın ən yüksək mükafatı olan «İstiqlal» ordeni ilə təltif edilir.

1999-cu ildə «Tənqid və nəsr», «Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri» adlı tədqiqat kitabları nəşr olunur. Elçinin əsərləri 20-dən artıq dilə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə də 1960-cı illərdən sonra inkişafa başlayan Azərbaycan yeni nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Elçin əsərlərinin əksər hissəsini sovet dövründə qələmə almışdır. Başqa bir ideoloji mühitdə yazılmış həmin əsərlər sosializm sisteminin ədəbiyyat anlayışı ilə ziddiyyət təşkil edən bədii nümunələrdir. Sənətkar sovet ideologiyasına yox, Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Elçin əsərlərində Azərbaycan türklərinə azadlıq hissini və millət kimi formalaşma idealını aşılamağa çalışır. Yazıcıda bu idealın yetişməsində həm onun özünün də mənsub olduğu 60-cı illər ədəbi nəslinin, həm də İlyas Əfəndiyevin çox ciddi təsiri olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Fikrət Qoca yazıcının boya-başa çatdığı ailə mühitinin onun üçün bir məktəbə çevrildiyini bildirir: «*Bunlara daxil olmayan, lakin Elçinin içərisindən keçdiyi bir məktəb də var ki, bu İlyas Əfəndiyev mühiti, əhatəsi, bu ailənin təmasda olduğu ailələr, insanlardır*».¹¹⁶

Elçinin hekayə və romanlarında Azərbaycan türklərinin həyatı, mədəniyyəti və Sovetlər İttifaqı tərkibində üzləşdikləri məhrumiyyətlərin təsviri mühüm yer tutur. Vacib saydığı ideyaları doğma xalqına çatdırmaq üçün yazıcı əsərlərində bütün ədəbi vasitələrdən istifadə etməyə çalışmışdır. Rəmzlərə və xalq yaradıcılığına müraciəti bu cəhətdən iki mühüm vasitə kimi qiymətləndirmək olar. Xalq mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini çox yaxşı bilən Elçin əsərlərində bunlardan istifadə edərkən böyük məharət nümayiş etdirir. Məmməd Arif Elçinin yaradıcılığında həmin məziyyəti belə dəyərləndirir: «*Elçinin yaradıcılıq laboratoriyasında məqamında istifadə olunan bir sıra vasitələr mövcuddur. Hazırkı anla keçmiş, ağıllıqla yuxunu, haqiqətlə xəyalı, real hadisələrlə nağılı, əfsanəni birgə təsvir etmək, daxili dialoqlardan, öz-özü ilə söhbətlərdən, dramatik səhnələrdən, mozaik parçalardan, mübaliğə, şişirtmə əlamətlərindən istifadə etmək bədii təcəssümün emosional təsirini artırır, oxucu fikrini hərəkətə gətirir*».¹¹⁷

¹¹⁶ Könül Şahbazova. Azərbaycan birliyi – «Yurd» dərgisi. Elçin. Xüsusi buraxılış, Bakı, May ayı, 2000, s.2.

¹¹⁷ Yenə orada, s.3.

Elçin əsərlərində milli gerçəkləri, reallıqları gördüyü və bildiyi kimi oxuculara çatdırmağa qadir olan yazıcıdır. Sovet dövründə yazdığı əsərlərdə hakim ideologiyanın Azərbaycan türklərinə qarşı etdiyi təzyiqlər, haqsızlıqlar açıq-aşkar ifadə edilmişdir, xüsusilə «Ölüm hökmü» bu haqiqətlərin geniş canlandırıldığı əhəmiyyətli bir əsərdir. Bəxtiyar Vahabzadə romanın həmin özəlliyini belə açıqlamışdır: «*Əzizim Elçin, «Ölüm hökmü» romanını həvəslə, amma tələsmədən, hər məsələyə, hər ifadəyə diqqət yetirə-yetirə, ağıl və hiss süzğəcindən keçirə-keçirə oxudum. Yaşadığım ağrıları, qorxu və təlaş dolu illəri yenidən yaşadım və dərhal sənə yazmanı düşünüb heyrat etdim. Çünki əzab, işgəncə və təlaş dolu o illəri sən bir insan kimi yaşamamısan, amma bir yazıcı kimi bunları yazmısan. O amansız və dəhşətli illəri bu qədər təbii və bu qədər inandırıcı şəkildə qələmə almağın mənə heyranlıq gətirdi*».¹¹⁸

60-cı illər nəslə adlanan, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyan, Elçin, Anar, İsi Məlikzadə, Mövlud Süleymanlı kimi yazıcılardan təşəkkül tapan ədəbi nəsil Azərbaycanda milli şüurun və azadlıq idealının meydana çıxmasında önəmli rol oynamışdır. Azadlıq ideali «yeni nəsr» cərəyanına daxil olan yazıcı və nasirlərin əsərlərində təcəssümünü tapan ən əhəmiyyətli mövzulardan biridir. Elçinin bu cərəyan içindəki yeri də olduqca önəmlidir, çünki həmin ideali ən güclü əks etdirənlərdən biri sayılır. Könül Şahbazova yazır ki, «*altmışıncı illər Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə nəsrinin inkişafında ayrıca və yeni bir ədəbi-tarixi mərhələdir. Elçin bu mərhələnin ədəbi-bədii təşəkkülündə ən əhəmiyyətli rol oynamış sənətkarlardan biridir. O, nərdə lirik-psixoloji üslubun, ədəbi-nəzəri fikirdə təsviri tənqiddən təhlili tənqiddə, analitik təhlilə keçidin qabiliyyətli, fəal icraçılarında*».¹¹⁹

¹¹⁸ Könül Şahbazova. Elçin. Xüsusi buraxılış, 2000, s.4.

¹¹⁹ Yenə orada, s.19.

4.2. Əsərlərinin tam olmayan qısa siyahısı

4.2.1. Romanları

1. «Mahmud və Məryəm»

Birinci nəşri: «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1983

İkinci nəşri: «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1984

Kitabın içindəkilər: «Məhmud və Məryəm», «Aman ovçu, vurma məni», «Səyyah olub bu dünyanı dolandım», «Yaxın, uzaq Türkiyə», «Palma ülfəti».

2. «Ağ Dəvə»

Birinci nəşri: «Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı, 1985

Kitabın içindəkilər: «Ağ Dəvə», «Mahmud və Məryəm».

«Ağ Dəvə», «Azərbaycan» jurnalı, 1985, №3-4

3. «Ölüm hökmü»

Birinci nəşri: «Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı, 1989

«Ölüm hökmü», «Azərbaycan» jurnalı, 1989, №8-9

4.2.2. Seçilmiş əsərləri

«Seçilmiş əsərləri». 2 cildə, Azərənəşr, Bakı, 1987

Birinci cild: hekayələr və povestlər.

İkinci cild: Romanlar («Ağ Dəvə», «Mahmud və Məryəm»).

4.2.3. Hekayələri

1. «Bu dünyada qatarlar gedər», Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1974

Kitabın içindəkilər: «Bu dünyada qatarlar gedər», «Balada daşın ilk məhəbbəti», «Dəyişmə», «Qış nağılı», «Günlərin bir günündə», «Qızıl», «Qatar yol gedirdi», «Poçt şöbəsində xəyal».

2. «Ömrün son səhəri» (hekayələr və povestlər), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1993

Kitabın içindəkilər: «Gül dedi bülbülə», «Ömrün son səhəri», «Hər şey keçib gedir», «Ordenli yazıçı ilə görüş», «Stalinin ölümü», «Mehmanxana nömrəsində görüş», «Dünyanın bəxtəvəri», «Xüsusi sifariş», «Hövsan soğanı», «Adda-budda» (Yazıcının cib dəftərindən).

İki oçerk: «Yaxın düymələ-düymələ», «Yanan ağacın şəfəqləri».

Povestlər: «Bir görüşün tarixəsi», «Toyuğun diri qalması», «Dolça».

3. «Gümüşü, narıncı», «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1973

Kitabın içindəkilər: «Gürcüstana teleqram», «Gümüşü, narıncı məxməri», «Qatar. Pikasso. Latur. 1968», «Zireh», «On ildən sonra», «Qırmızı ayı balası», «Beş qəpiklik motosikl», «İki Çal Papağın və bir Qara Keçkanın nağılı», «Dünyada «Amur» üzürdü» (Yol lövhələri).

4. «Bir görüşün tarixəsi» (povest və hekayələr), Azərənəşr, Bakı, 1977

Kitabın içindəkilər: «Bir görüşün tarixəsi», «Ox kimi bıçaq», «On ildən sonra», «Balada daşın ilk məhəbbəti», «Qatar. Pikasso. Latur. 1968», «Qırmızı ayı balası», «Zireh», «Gümüşü, narıncı məxməri», «Beş qəpiklik motosikl», «Qış nağılı», «Bu dünyada qatarlar gedər», «Talvar».

5. «Açıq pəncərə» (povest), Azərənəşr, Bakı, 1966

6. «Beş dəqiqə və əbədiyyət» (hekayə-povest), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1984

Kitabın içindəkilər: «Dəyişmə», «Beş qəpiklik motosikl», «Qatar. Pikasso. Latur. 1968», «Zireh», «Qırmızı ayı balası», «İki çal papağın və bir Qara Keçkanın nağılı», «On ildən sonra», «Gümüşü, narıncı məxməri», «Balada daşın ilk məhəbbəti», «Günlərin bir günündə», «Qış nağılı», «Bu dünyada qatarlar gedər», «Talvar».

«Şuşaya duman gəlib», «Bülbülün nağılı», «Balada daşın toy hamamı», «Ayaqqabı», «Hotel Bristol», «Hönkürtü», «Bozluq içində iki nəfər», «Parisdə avtomobil qəzası», «Beş dəqiqə və əbədiyyət».

Povestlər: «Poçt şöbəsində xəyal», «Toyuğun diri qalması», «Duala Çak ilə söhbət», «Qabrovo gülüşləri».

7. «Bülbülün nağılı» (hekayə və povestlər), «Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı, 1983

Hekayələr: «Dəyişmə», «Qatar. Pikasso. Latür. 1968», «Beş qəpiklik motosikl», «Zirəh», «Qırmızı ayı balası», «İki çal papağın və bir qara kepkanın nağılı», «On ildən sonra», «Gümüşü, narıncı, məxməri», «Balada daşın ilk məhəbbəti», «Günlərin bir günündə», «Qış nağılı», «Qızıl», «Bu dünyada qatarlar gedər», «Talvar», «Şuşaya duman gəlib», «Bülbülün nağılı», «Balada daşın toy hamamı».

Povestlər: «Bir görüşün tarixçəsi», «Dolça».

8. «Bülbül», «Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı, 1987

9. «Günay, Yalçın, Nigar, bir də Səlim» (uşaq hekayələri), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1979

Kitabın içindəkilər: «Nigar, Yalçın və onların Dədəsi», «Mən yaman qocayam», «Günayın, Yalçının, Nigarın və yekə canavarının nağılı», «Səlimin hekayələri», «Mənə niyə gülürlər?», «Gör neçə top vururam», «Belə də iş olar?», «Mən hər şeyi bilirəm», «Mən lələ istəyirəm».

10. «Humayın yuxusu» (hekayələr), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1989

Kitabın içindəkilər: «Balaca qırmızı çiçək», «Nigar, Yalçın və onların Dədəsi», «Mən yaman qocayam», «Günayın, Yalçının, Nigarın və yekə canavarının nağılı», «Günayın, Yalçının, Nigarın və yaşıl yarpağın nağılı», «Humayın yuxusu», «Günay, Humay, bir dənə günəbaxan və qırt toyuğun cücələri», «Gilas qız», «Qəhrəman Aysu, qara pişik və cıqqlı siçanın nağılı», «Mənə niyə gülürlər?», «Gör neçə top vururam», «Belə də iş olar?», «Mən lələ istəyirəm».

«Mən hər şeyi bilirəm».

11. Povestlər: «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1979

Kitabın içindəkilər: «Toyuğun diri qalması», «Dolça», «Şuşaya duman gəlib», «Poçt şöbəsində xəyal».

12. «Sos» (povest), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1969

13. «Mən gecədən biri» (hekayələr), Azərənəşr, Bakı, 1996

Kitabın içindəkilər: «Nərdivanın birinci pilləsi», «Yüz qram şit yağ», «Mən gecədən biri», «Səlim, Fatma və hacıyləklər», «Bir nəfər ganlı oğlan haqqında», «Materiallar», «Əsli və Kərəm».

4.2.4. Dram əsərləri

1. «Dəlixanadan dəli qaçıb» (komediyalar), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1996

Kitabın içindəkilər: «Ah, Paris, Paris!», «Mən sənənin dayınam», «Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim».

4.2.5. Tədqiqat əsərləri

1. «Klassik aşiq poeziyasında «Dünya» obrazı, Azərənəşr, Bakı, 1966

2. «Klassiklər və müasirlər», «Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı, 1987

3. «Özümüz və sözümlər» (V. Quliyevlə birlikdə), Azərənəşr, Bakı, 1993

4. «Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri» (Məqalələr, monoqrafiya), «Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı, 1981

5. «Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri», «Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 1999

6. «Tənqid və nəsr: Azərbaycan bədii nəsrində ədəbi tənqiddə (1945-1965)», «Günəş» nəşriyyatı, Bakı, 1999

7. «Kitabi-Dədə Qorqud» aliliyi», «Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı, 1999 (Azərbaycan türkcəsi, ingilis, fransız, rus, alman və ərəb dillərində).

4.2.6. Bioqrafik əsərləri

1. «Məmməd Əmin Rəsulzadə», «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, Bakı, 1994
2. «Bəstəkarın vətəndaş sözü (Üzeyir Hacıbəyov)», Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995

4.2.7. Tərcümələri

1. «Malts Albert, Sıra vi Hiks» (pyes), Bakı, 1964
2. «Molyer Jan-Batist (komediya lar)», «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1955
3. «Necə oldu ki, Pyer Düş məşhurlaşdı», «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1982
4. «Nərgizin bir cə ləçəyi» (yapon ədəbiyyatı), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1979
5. Elçinin müxtəlif dillərdən tərcümə etdiyi dramlar, şeirlər və hekayələr «Azərbaycan» jurnalında, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində, digər mətbuat orqanlarında daima yayımlanmışdır.

4.2.8. Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmış əsərləri

1 – Mahmut ile Meryem;

Aktaran; Dr. Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, 1, Baskı, İstanbul 1997

- Mahmut ile Meryem;

Aktaran; İldeniz Kurtulan, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001

2 – Ölüm Hökmü;

Aktaran; Yusif Gedikli, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1996

3 – Ak Dəvə;

Aktaran; Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, 1, Baskı, İstanbul 1999

4 – Şuşa Dağlarını Duman Bürdü;

Aktaran; Yusif Gedikli, Ötüken Yayınları, 1, Baskı, İstanbul 1994

İçindəki Hikayələr; Tiren Pijasso La Tour 1968, On Yıldan Sonra, Baladadaşın İlk Aşkı, Kış Masalı, Çardak, Şuşa Dağlarını Duman Bürdü, Bülbülün Nağlı, Baladadaşın Dügün Hamamı, Ayakkabı, Hotel Bristol, Hüngürtü, Grilik İçinde İki Kişi, Paris'te Trafik Kazası.

5 – Şuşa'ya Sis Çöktü;

Aktaran; İldeniz Kurtulan, Everest Yayınları, İstanbul 2000

İçindəki Hikayələr; Şuşa'ya Sis Çöktü, Baladadaşın İlk Aşkı, Dergişim, Ayakkabı, Kış Masalı, On Yıl Sonra.

BEŐİNCİ BÖLÜM

«ÖLÜM HÖKMÜ»

5.1. Anlama mərhələsi (Daxili təhlil)

5.1.1. Təhkiyəçi baxış

Romanın daxili çözülməsi zamanı diqqət yetirilməsi vacib olan başlıca məsələlərdən biri də təhkiyədəki baxış bucaqlarının aşkar edilməsidir. Baxış bucağı bütünlükdə bədii mətni əhatə edir və buna görə də yazarın əsərində anladığıları müqabilində onun niyyətini müəyyənləşdirmək mümkündür. Mövqe məsələsi romanın bütövlüyünü təmin etmək baxımından olduqca önəmli bir cəhətdir, çünki əsərin daxili təmliğini təşkil edən zaman, məkan və iştirakçılar məhz müəyyən bir mövqeyə uyğun şəkildə təqdim olunurlar.

Elçin «Ölüm hökmü» romanında mövqe baxımından «İlahi» baxış metoduna tez-tez müraciət edir. «İlahi» baxış mövqeyində təhkiyəçi hər şeyi görür və hər yerdə onun varlığı hiss olunur. Bu tipli nəqlərdə təhkiyəçinin özü romanda baş verən bütün hadisələrdən kənar qalır. Bununla belə, hadisə və iştirakçıların təqdimində özünü tam ixtiyar sahibi sayır və o, kənardan müşahidə etdiyi həmin dünyada hər şeyə müdaxilə edir. Ona kənar nağılçı-təhkiyəçi deyildiyi kimi, «yazıcı-təhkiyəçi» adı da verilir.

Təhkiyəçi «Ölüm hökmü»ndə canlandırılan bədii dünyanın xaricindədir, hadisələrə kənardan müdaxilə edir. Romandakı iştirakçılar barədə o, hər şeyi bilir, xarakterlərin yaşadığı bütün hissələrdən, onların keçmişindən, ailə şəraitindən, düşüncələrindən,

hətta gördükləri yuxulardan belə xəbərdardır. Kənardan dərk olunan bu dünyada təhkiyəçi romanda mühüm yer tutan Gicbəsərin düşüncələrini də həmin baxış bucağından oxuculara çatdırır. Gicbəsə – «Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı»nda yaşayan bir itdir. Yazıcı əsərin digər iştirakçıları kimi, bu itin də keçmişindən, başına gələn bütün hadisələrdən xəbərdardır. «O payız səhəri dəyən belə olacaddı, amma birdən-birə hardan peyda oldusa, balaca bir küçük sərçə kimi civildəy-civildəy qarovulçu Əflatunun ayaqlarına dolaşdı, az qaldı ayaqlarının altında qalsın və qarovulçu Əflatun ayağı ilə o balaca küçüyü bir kənara itələdi ki, bu gözəl payız səhəri fürsəti əldən verməsin, özünü növbəti məqsədinə çatdırsın. Çiskinin altında qəhvəyi-qara tükləri islanmış küçük qarovulçu Əflatunun ayağı ilə təmasdan sonra, cır və nazik səsi ilə zingildədi və Əbdül Qafarzadə narazılıqla başını buladı. Qarovulçu Əflatun, əlbəttə, bu narazılığı o saat hiss etdi və dayandı, bir müddir, bir də qəflətən peyda olmuş o küçüyə baxdı, bilmədi ki, nə eləsin».¹²⁰

Hadisə və xarakterlərin üzərində özünü tam səlahiyyətli hesab edən yazıcı-təhkiyəçi «Ölüm hökmü»ndə baş verən hadisələrə qarışdığı kimi, surətlərin həyatlarına və iç dünyalarına da sərbəst müdaxilə edir.

Romanın əsas surətlərindən olan tələbə Murad İldırımın haqqında məlumat verildikən onun Bakıya necə gəlməsi, universitetə necə dəfə qəbul imtahanı verməsi, imtahanda hansı sualların düşməsi, kənddə olarkən nə iş görməsi, tələbəlik illərində necə güzəran sürməsi və bu məqamların hamısında hansı hissələri keçirməsi ilə bağlı bütün təfsilatlar oxucuya çatdırılır. Təhkiyəçi bu yolla nəqlə özünün nüfuz-iqtidar sahibi olduğunu da oxucuya hiss etdirir. Təkcə Murad İldırımın ilə əlaqədar yox, əsərin bütün digər surətləri ilə də əlaqədar onun bilgisi eyni dərəcədə təfsilatlıdır. Romandakı hadisələr və iştirakçılar barədə təhkiyəçinin bu qədər ətraflı məlumatı olmasına bax-mayaraq, yəni də o, oxucuda özünün roman aləmindən kənar olmasını, yəni hadisələri kənardan müşahidə etməsi təəvvürünü yaradır. Yuxarıda dediyimiz kimi, məkan

¹²⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, Bakı, Yazıcı, 1989, s.11.

və zaman seçimində yazar tutduğu mövqenin verdiyi bütün imkanlardan məharətlə yararlanır. Haqqında söhbət açılan hər hansı bir əhvalatın harada və nə zaman baş verdiyini biz təhkiyəçinin dediklərindən öyrənirik. Oxucuya daha geniş məlumat vermək üçün o, müəyyən bir əhvalatla bağlı olan digər əhvalat və iştirakçıları da yeri gəldikcə əsərə daxil edir. Burada gətirəcəyimiz misallar romandakı yazıçı-təhkiyəçi mövqeyinin daha aydın görünməsinə kömək edə bilər.

«...çətin və tənha gecələrində yuxuda, ya qarabasma zamanı bəzən qapı döyülürdü, əynində palto, boynunda şərf, başında əzik şlyapa bir siçan içəri girirdi; balaca, tüklü sifəti əzik şlyapasının altından güclə görünürdü, amma gözləri işm-işm işldayırdı, qara və uzun burnunun ucu həmişə yaş olurdu, nazik, uzun bıqları titrəyirdi».¹²¹

«Bəzən bu cür iclaslarda xitabət kürsüsündə, nitq söylədiyi yerdə Əbdül Qafar zadəyə elə gəlirdi ki, bu sözləri deyən, danışan, beləcə zala baxan, zalda tanış sifətlər görən, əlini düyünləyib xitabət kürsüsünə döyəcəyə-döyəcəyə özü öz dediklərini təsdiq eləyən adam o deyil, kimsə tamamilə başqa bir adamdır, eyni zamanda, həm bu hissi keçirir, həm də nitqinə davam edirdi, elə bil ki, beyninin bir hissəsi nitq edirdi, o biri hissəsi isə bu nitqə, dediyi bu sözlərə təccüb edirdi və dünyanın faniliyi müqabilində bütün cidd-cəhdlərin mənasızlığını fikirləşirdi».¹²²

Belə nümunələrin sayını artırmaq olar. Bütün bu misallarda təhkiyəçi surətlərin keçirdikləri hissləri, onların düşüncələrini, əhval-ruhiyyələrini tam məlumatlı bir adam kimi bizə çatdırır. «İlahi» baxış yalnız iştirakçılar üzərində deyil, hadisələr üzərində də öz hakim mövqeyini aydın hiss etdirir. Romanda bəhs edilən bəzi hadisələrin təfəsilatı yalnız təhkiyəçiyə bəllidir, bu hadisələr haqqında iştirakçıların bilgisi olduqca məhduddur, onların məlumatı ya hədsiz dərəcədə azdır, ya da ümumiyyətlə yoxdur, ancaq nəql edəninin bilgisi hər dəfə bütün surətlərin bilgisindən çox olur ki, bu da romanda istifadə edilən baxış bucağının bir özəlliyidir.

¹²¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.41.

¹²² Yenə orada, s.72-73

Romandakı «İlahi» baxış bucağı Fərid Kazımlı və Əbdül Qafar zadənin Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi M.P. Qəriblinin başına açdıqları oyunu ona anladanda da müəyyənədir. Əslində bu oyundan M.P. Qəriblinin xəbəri olub-olmaması təhkiyəçiyə yaxşı bəllidir, lakin o öz nəqlinin inandırıcılığını artırmaq üçün bu məsələdən sanki ehtimalla danışır və bunu da oxucuya hiss etdirir. «*Bu hadisə bir neçə il bundan əvvəl olmuşdu və aradan keçən müddət ərzində heç kim, o cümlədən Fərid Kazımlı da bilməmişdi ki, (hələlik bilməmişdi, çünki haçansa yaxın ki, biləcəkdə, bəlkə də heç bilməyəcəkdə...) Əbdül Qafar zadənin qazdan ayıq adamın – Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi hörmətli M.P. Qəriblinin başına nə oyun açdı...*».¹²³

Romanda tətbiq edilən hadisələrə baxış bucağının başqa bir özəlliyi də qəhrəmanların ancaq təhkiyəçinin verdiyi imkan çərçivəsində bir-birlərinə bələd olmaları və baş verən hadisələr haqqında məlumat əldə etmələridir. Təhkiyəçi öz mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmək və gücləndirmək üçün surətlərin lazım olduğu gündən artıq məlumatlı olmalarına imkan yaratmır. Xosrov müəllim və Murad İldırımın eyni bir mənəzildə yaşamalarına baxmayaraq, bir-birləri haqda ətraflı heç nə bilmirlər. Eyni ilə Ələsgər müəllimlə Xosrov müəllim bir məktəbdə işləyirlər və bir-birlərinin evinə ailəvi qonaq gedirlər, ancaq aralarında yaxın tanışlıq yoxdur. Bu fikri bütün qəhrəmanlara aid etmək mümkündür, hətta romanda elə surətlər də var ki, onlar ya bilavasitə, ya da dolayısı yolla bir-birlərinə yaxın surətlərdir, yəni keçmişdə bir-birləri ilə yaxın ünsiyyət yarada biləcək münasibətdə olmuşlar, ancaq bundan onların çoxunun xəbəri yoxdur. Bunu ancaq hadisələri danışan bilir. Əbdül Qafar zadənin qardaşı Xıdır müəllimlə Xosrov müəllim vaxtı ilə eyni bir məktəbdə işləyiblər. Xıdır müəllimin öldürülməsi, Xosrov müəllimin isə sürgünə göndərilməsi ilə nəticələnən hadisələri birgə yaşayıblar. Bu əhvalat həm Əbdül Qafar zadənin, həm də Xosrov müəllimin həyata təsir göstərmiş-

¹²³ Elçin Efendiyev. *Ölüm hökmü*, s.123.

dir. Lakin romanın sonrakı fəsillərində qarşılaşan bu iki insanın özlərinin həmin təsirdən xəbərləri yoxdur. Eyni ilə tələbə Murad İldırımının nənəsinin qardaşı Çeka Murad İldırımın ilə Xosrov müəllim Hadrutda baş vermiş taun epidemiyasının dəhşətlərini birlikdə yaşayıblar. Ancaq bunu nə Murad İldırımın, nə də Xosrov müəllim bilir. Roman boyu bu əlaqələr şəbəkəsi davam edir, onlardan isə yalnız hadisələri nəql edən xəbəri var. Özü də təhkiyəçi təkcə romanın mövzusu ilə bağlı olan hadisələr və iştirakçılar haqqında geniş bilgi sahibi deyil, onun əsərdə xatırlanan, amma mövzu ilə birbaşa əlaqəsi olmayan hadisələrdən də ətraflı məlumatı var. Bütün bunlar «ilahi» baxışa tamamilə uyğun gələn təsvir tərzəridir.

«...Arzunun xəbəri yox idi ki, həmin dəm, 1939-cu ilin o qış günü o balaca qız – Engelsina (Gelya) Markizova Qazaxıstanda sürgündə idi. O balaca buryat qızının atasını – Buryat Monqol Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi, Buryat Muxtar Respublikasını yaradanlardan biri Ərdan Markizovu 1937-ci ilin dekabrında xalq düşməni kimi işə etmişdilər və yapon casusu kimi güllələmişdilər. Gelyanın atasını da həbs etmişdilər və o balaca qız özündən iki yaş böyük qardaşı Vladilə birlikdə tək qalmışdı; ata da yox idi, ana da yox idi, təkcə Kremldəki həmin qəbul zamanı Stalin babanın Gelyaya bağışladığı gözəl bir pətefon onlarla birlikdə idi».¹²⁴ Elə bu misaldan aydın olur ki, romanda surətlərin xəbərsiz olduqları hər şeydən təhkiyəçinin məlumatı var. Buna bənzər başqa bir əhvalatı da yada salmaq olar. Nüsrət müəllimin də, başqa müəllimlərin də həbs edildikdən sonra başlarına nələr gəldiyini təhkiyəçidən başqa heç kəs bilmir, o da bu əhvalatlar üzərində təfsilatı ilə dayanır və istintaqa cəlb edilmiş Xosrov müəllimin xəbər tutmadığı əhvalatları bir-bir danışır. «...o zaman Xosrov müəllim üçün burada təəcüblü bir şey yox idi, çünki Xosrov müəllimin özünün o terrorçular dəstəsindən xəbəri yox idi, Ələsgər müəllimin də, Kələntər müəllimin də, Firudin müəllimin də, Əlibaba müəllimin də, Xudır müəllimin də güllələndiyini, həmin o Keşlə həbsxan-

¹²⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.152.

nasında yatdığı günlərdə məktəbdə dalbadal «izhari-nifrət» mitinqlərinin keçirilməsini, o terrorçu müəllimlərə lənətlər yağdırılmasını, Cümşüdlünün hər gün gəlib məktəbdəki o «izhari-nifrət» mitinqlərində iştirak etməsini, Arzunun hər gün xitabət kürsüsünə qalxıb Ələsgər müəllimin iç üzünü açmasını, onu işə etməsini, atasının zirzəmidə gizlətdiyi o kitabları tapıb əşyayı-dəlil kimi «Pavlik Mərozovçular dəstə»sinə təhvil verməsini və bütün dəstə üzvləri ilə birlikdə vaxtıyla Əvəz bəyin bağışladığı o kitabları, o qədim əlyazmalarını yandırmasını bilirdi...».¹²⁵

Romanın yalnız 16-cı fəslində yazar bu hissəyə uyğun şəkildə özünün baxış mövqeyini dəyişdirir. Həmin fəsildə o, iştirakçılardan birinin baxışı ilə hadisələri nəql edir. Yəni təhkiyəçi mövqeyinə Əbdül Qafar zadənin qudası Mürşid Gülcəhanini seçir. Bu hissədə hadisələr də artıq Mürşid Gülcəhaninin dili ilə verilir. «İlahi» mövqeli təhkiyəçi onun dediklərinə müdaxilə etmir, bu yerdə yazar-təhkiyəçi də qəhrəmanı qədər əhvalatlardan xəbərdardır. Bununla belə, bütünlükdə romanın mətnində klassik təhkiyə üsulları ilə səsləşən «ilahi» baxış mövqeyi hakimdir. Təhkiyəçi hər şeyi görəni və hər yerdə olandır.

5.1.2. Təsvir (İnikas)

Təsvir – romanlarda ən çox müraciət edilən təhkiyə üsullarından biridir. «Ölüm hökmü»ndə təsvirdən çox tez-tez istifadə olunmuşdur. Elçin daha çox surətlərin təqdimində təsvirə üz tutur, odur ki, əsərdə məkanın təsviri surətlərin təsvirinə nisbətən azdır. Təhkiyəçi romanda məkanları çox da təfsilatı ilə göstərmir, ancaq surətlər haqqında olduqca geniş açıqlamalar verir, onları bütün cəhətləri ilə bizə tanıdır.

Murad İldırımından danışarkən müəllif onun istər zahiri, istərsə də daxili xüsusiyyətlərini göz önündə canlandırır. Surətlər o qədər canlı verilir ki, elə bil onlara əlimizlə toxunuruq, onları gözümüzə görərik. «...adamlar çox olan yerdə özünü naqolay hiss edir

¹²⁵ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.207.

və həmişə də tələbəyə elə gəlirdi ki, çoxluq içində qısa boyu, kobud sifəti, bir balaca donqar beli, darağa yatmayan pırpız qara və cod saçları camaatın diqqətini daha artıq cəlb edir; belə anlarda tələbə Murad İldırım lının ürəyi sıxılırdı, həyəcanlanırdı, bir bəhanə ilə uzaqlaşib çıxıb getmək istəyirdi və sonra elə ki, gecə yerinə girirdi, səhər günorta, ya axşam bir-biri ilə canı-dildən söhbət edən, həmişə özlərini tam am sərbəst bilən o adamların – şəhərdə yaşayan tələbə oğlanların (xüsusən də aralarında qız olanda), yaxud redaksiyalarda, Yazıçılar İttifaqındakı cürbəcür görüşlərdə, ədəbi müzakirələrdə toplaşmış cavan yazıçıların (xüsusən də həmişə odlualovlu danışan, millət dərdi çəkən Səlim Bədbin kimi cavan yazıçıların!), ədəbiyyat həvəskarlarının yanından gözə görünmədən uzaqlaşib getməyinin xəcaləti soyuq tər gətirirdi».¹²⁶

Bu təsvirdə Murad İldırım lının həm zahiri görünüşünün, həm də psixoloji xüsusiyyətlərinin eyni vaxtda canlandırıldığı görünür. Yazar qəhrəmanlarının yalnız zahiri və daxili aləmini oxucuya ətraflı təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların həyatları haqqında geniş təsəvvür yaranır. Buna görədir ki, əsərdəki bütün surətləri biz yaxından tanıya bilirik. «Xosrov müəllim əsrin yaşadı idi, düz otuz doqquz yaşı vardı, amma bu uzunboylu, arıq adamın gözlərinin kənarları dərin qırıqlarla dolu idi, təkə saçları yox, yay vaxtı köynəyinin açıq yaxasından görünən sinəsinin tükləri, hətta qolunun tükləri də ağarmışdı; iti sümüklü uzun burnu və nazik boğazında da eynilə burnuna oxşayan uzun hülqumu var idi və Xosrov müəllim hər dəfə udqunanda, o uzun hülqum qalxıb-endikcə adama elə gəlirdi ki, kişi əzab çəkir və ümumiyyətlə, Xosrov müəllim in baxışında da, hərəkətlərində də, hətta ildə-ayda bir dəfə gülüm səyirdisə, o təbəssümündə də bir əzabkeşlik, bir ağrı var idi».¹²⁷

¹²⁶ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.22.

¹²⁷ Yenə orada, s.146.

5.1.3. Daxili təhlil

Bu vasitədən istifadə etməklə təhkiyəçi qəhrəmanlarının daxili dünyasını oxuculara çatdırır. Roman sənətində bu üsuldən çox tez-tez istifadə olunur. Elçin də «Ölüm hökmü» romanında qəhrəmanlarının iç dünyasını daxili təhlil vasitəsi ilə açır, ancaq o, bu məqsədlə başqa üsullara da müraciət edir. Yazar bunların, demək olar ki, hamısından faydalanır. Daxili çözümləmədə təhkiyəçi qəhrəmanının yaşadığı vəziyyəti göstərir, öz sözləri ilə onun düşüncələrini bizə çatdırır.

«Həmin gecələr ki, tələbə Murad İldırım lı yerinə girirdi və çox həssas, amansız hisslər bu cavan adamın bütün əsəblərini çılpaqlaşdırırdı, birdən-birə Xədicə arvad barədə fikirləşməyə başlayırdı, sonra ümumiyyətlə, insan xisləti barədə fikirləşirdi və axırda gəlib özünün üstünə çıxırdı, tam am kənar bir adamın gözləri ilə özünə baxırdı (hər halda, tələbəyə elə gəlirdi) və öz daxili aləminin təmsalında insanı dərk etməyə çalışırdı, insanın yazıqlığı və qəddarlığı, ürəyinin incəliyi və qəlbinin qaralığı, riyakarlığı və sadələşməliyü, etibarlı və vəfəsizliyi, dünyadakı ümid və ümitsizlik onu elə bir qaranlıqğa aparıb çıxarırdı ki, Xədicə arvadın yetmiş manata kirayə verdiyi bu balaca otaqda həvə çatışmırdı».¹²⁸ Yazar burada Murad İldırım lının cəmiyyət və insanlar haqqındakı qənaətlərini obyektiv bir nəzərlə ifadə edir. Qəhrəmanının doğru, yaxud yanlış düşündüyünü müzakirə etmir. Elçin Gicbəsərin daxili hissləri barədə məlumat verərkən də eyni üsuldən istifadə edir. Söhbət itdən getdiyi üçün buradakı çözümlər, şübhəsiz, fərqlidir, yazarın obyektivliyi çox da önəmli deyildir. Çünki Gicbəsərin ehtimal olunan hissləri, fikirləri də bütünlükdə təhkiyəçiyə məxsusdur. «Gicbəsər gözlərini açdı, qarşısındakı göyümtül divana baxdı, sonra qulaqlarını şəkədi, başını balaca yana çöndərüb dar dalanın girəcəyinə tərəf baxdı, o gözəl sakitlik, rahatlıq və təmizlik içində Gicbəsər birdən-birə spirt iyi hiss etdi. Əlbəttə, Gicbəsər bu qoxunun adını, yəni spirt iyi olduğunu bilirdi, amma illər ərzində Tülkü Gəldi Qəbiristanlı-

¹²⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.34.

ğında yaxşı bələd olduğu bu qoxu iti həmişə sayıqlığa, ehtiyatlı və diqqətli olmağa çağırırdı, çünki Gicbəsər uzun illərin təcrübəsindən yaxşı bildirdi: bu qoxu olan yerdə nə desən mümkündür – səni tumarlayarlar, öpərlər və birdən-birə də təpiklə vurub qabırğanı sındırarlar».¹²⁹ Daxili təhlil üsulunda təhkiyəçinin bitərəfliyindən nə qədər danışılsa da, yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, burada da təhkiyəçi qəhrəmanının iç dünyasını öz müşahidələri ilə oxucuya anladır. Bu üsulda təhkiyəçi oxucusuna qəhrəmanın iç dünyasını çatdırarkən surətlə oxucu arasına girərək öz düşüncələrini bildirir.

Əbdül Qafarzadə oğlu Orduxanın məzarını ziyarət etməyə gərdərkən onun psixoloji vəziyyətini anlatmaq üçün Elçin hadisələrin axarını dayandırır və özü oxucuya onun daxili yaşantılarını çatdırır. «...İndi o qara gecədən altı il keçmişdi, amma həmin yağışın səsi indiyə qədər Əbdül Qafarzadənin yadından çıxmamışdı, o yağışın kişinin ürəyində hopub qalmış xüsusi ahəngi də, iniltisi də bütün bu altı il ərzində onunla birgə olmuşdu – bəzən açıq-aşkar, bəzən də dibdə qalmış çöküntü kimi; o yaş kostyumun, o yaş alt paltarının soyuğu da hərdən yada düşəndə Əbdül Qafarzadənin bədəninə bir üşütmə gətirirdi.

Həmin aprel günü o ağ mərmərlə, o çəhrayı qranitlə üzbəüz dayanmış, allərini arxasında birləşdirib çeşməyinin ardından baxan boz gözlərini

Qafarzadə Orduxan Əbdül Oğlu

(1951-1976)

sözlərinə dikmiş Əbdül Qafarzadənin ürəyində həyəcanla və bütün varlığını yandıraraq yaxan inamsızlıq hissi ilə dolu bir istək var idi: heç olmasa özü-özünü əmin etsin ki, hər dəfə yalnız (yalnız və yalnız!) oğluna görə bu qəbri ziyarət edir; amma belə məqamlarda, elə bil ki, bu adamın içində bir şeytan girirdi və təngnəfəs ola-ola nəbz kimi eləhey vururdu.

Yox, təkcə oğluna görə gəlmərsən bura!...»¹³⁰

¹²⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.127.

¹³⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.307.

5.1.4. Montaj üsulu

Təhkiyəçinin başqa bir yazarın əsərindən, yaxud xalq yaradıcılığından götürdüyü materialları öz əsinə yerləşdirməsi üsuluna montaj adı verilmişdir. Təhkiyəçi burada məqsədinə uyğun gələn, yəni demək istədiyi fikirlə səsleşən müxtəlif mətn parçalarından əsinin bütövlüyünə xələl gətirməyəcək şəkildə istifadə etməlidir ki, bu da yazarın bacarığundan asılıdır. Elçin romanında montaj üsulundan da çox məharətlə faydalanır. İstər başqa bir yazardan, istərsə də folklordan aldığı mətn parçalarını öz niyyəti ilə üzvi şəkildə əlaqələndirərək əsinə daxil edir. «*Ölüm hökmü*» romanında istifadə edilən folklor materialları xalqın dediyi şəkildə oxucuya çatdırılır, bəzən bunların formasında müəyyən dəyişikliklər edilsə də, məzmununa toxunulmur. Bu da ondan irəli gəlir ki, müəllif əsinə daxil etdiyi əsanə, ya da nağılı Murad İldırımının nənəsinin dili ilə verir. «*Nənəsi belə bir əsanə danışdı (bəlkə heç əsanə deyildi?) və o əsanə heç vaxt tələbənin yadından çıxmırdı: Peyğəmbər hər gün səhər-səhər bir gölün yanından keçirdi. Həmin göldə atılıb düşə-düşə, çiğir-bağır sala-sala bir dəstə oğlan uşağı çimirdi. Ayaqları şikəst olan bir oğlan uşağı isə göldə çimə bilmirdi, həsrət dolu qəmli gözlərini göldə çimən oğlanlara zilləyirdi, baxırdı, baxırdı. Peyğəmbər daha həsrət dolu o gözlərin kədərinə dözə bilmədi: «Ya Allah! – dedi. – Nə üçün o uşağı eləcə şikəst yaratdın?» Allah: «– Sən mənim ədalətimə şübhə etdin?» – soruşdu. Səhəri gün peyğəmbər gördü ki, o oğlan şikəstlikdən xilas olub, uşaqlarla birlikdə atılıb-düşür, uşaqlarla birlikdə göldə çimir, gözləri gülür və o həsrət yox olub... Bir gün belə keçdi, iki gün belə keçdi, üçüncü gün peyğəmbər gördü ki, həmin oğlan səhər tezdən gölə gəldi, qamışları kəsib bir-bir ucunu iti yondu və gölə baş vurub o qamışları suyun dibinə basdırmağa başladı ki, iti ucları bir azdan gəlib gölə atılacaq uşaqların başına-qarnına batsın... Peyğəmbər dedi: «– Ya Allah! Bağısla məni...»».¹³¹ Murad İldırımının nənəsinin danışdığı başqa bir nağılı da yazar eyni şəkildə əsinə daxil edir.*

Elçinin bu romanda başqa bir yazardan aldığı mətnə gəldikdə isə, Şekspirdən götürüb əsinin bütövlüyünə və yazıçı niyyətinə

¹³¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.24.

uyğun şəkildə montaj etdiyi parçaları göstərmək olar. Hətta yalnız parçalar deyil, Şekspirin özü də romanın «Olum, ya ölüm» fəslinə daxil edilmişdir. Fəslin özü də Şekspirin məşhur «Olum, ya ölüm» sözlərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi ilə başlayır. Bu hissədə «Hamlet» əsərindən alınan parçalar elə Hamletin öz dili ilə də verilir. «—*Olum, ya ölüm... Budur məsələ! Hankı daha şərəflidir? Düşməni qəzanın bu ağır toq-aqlarına dayanmaq və ya fəna silabının coşğun dalğalarına qarşı qoyub onu qorutmaq, əzmək... Yer üzündən qaldırmaq, ölmək, uymaq, bu qədər... Qəlbin iztirablarını, yaranmışların nəsibi olan minlərlə azabları bir yuxu ilə bitirmək... Belə bir son istənilməzmi?..*

— *Acı həyatın ağır cəbrini nifrət və göz yaşlarıyla kim daşmaq istədi? Yalnız bir qorxu... Orada nə olacaqdır?.. Orada ... O bilinməz vədidi ki, oradan bu vaxta qədər kim sə qayıtmamışdır... İradə sarsılır və bizi bilinməz bir aləmə atılmaqdan əziyyətə dözməyə məcbur edir. Qorxaq fikrin müdhiş etirafı, qəti bir iradənin iti boyası, təfəkküratın zülmətinə qarşı solur. Düşündükcə tələsik həyəcanların cəsarəti sönmür... Fikir işə keçməyir... Sus, Ofeliya! Gözəl pəri, öz dualarında mənim də günahlarımı xatırlat...»¹³²*

5.1.5. Leytmotiv üsulu

Dediyimiz kimi, leytmotiv əslində musiqi termini olsa da, ədəbiyyatda da tez-tez təkrarlanan təhkiyə qəlibidir. «Ölüm hökmü»ndə də Əflatun müəllimin nitqində belə bir ifadə qəlibindən istifadə edildiyini görürük. Əflatun müəllim hər cümləsində «O adı nədi, şey» ifadəsini təkrar edir. Bu ifadə onun xarakterinin ayrılmaz bir hissəsi təsiri bağışlayır. «—*Bunlar hamısı belədi e, Ələsgər müəllim... - deyirdi. — Ancaq biz gərək, o adı nədi, şey, siyasi sayıqlığı mızı itirməyəkdə! Hər tərəf, o adı nədi, şey, məskənlərimiz xalq düşmənidir! Elə bilirsən bunları tutmağın qurtarandı?! Baxırsan ki, hə, nədi ki, artısdı də, o adı nədi, şey, Ülvə Rəcəbdı, ancaq bir də görürsən ki, qəti xalq düşmənidir, qan içəndi!..»¹³³*

¹³² Yenə orada, s.209-213.

¹³³ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.142.

Eyni tərzdə «*Məşadi Mirzə Mir Abdulla Məşadi Mir Məmmədhiyyəni oğlu*» ifadəsi romanda tez-tez təkrar olunur.

5.1.6. Şüur axını

Şüur axını daxili monoloqdan dil səviyyəsinə görə fərqlənir. Şüur axınında dil normal danışq dilindən seçilir. Şüur axını roman qəhrəmanlarının oxucuya yaxından tanıtılmasında istifadə edilən bir üsuldur. Bu üsulda üç mühüm cəhət vardır: fikir aləmi, söz, xəyal və rəmz. Elçin «Ölüm hökmü»ndə qəhrəmanlarının iç dünyasını canlandırarkən bu üsulla da müraciət edir. Şüur axınında istifadə olunan dil-ifadə tərzində romanda təsvir olunan surətlərin daxili aləmini tanıtmaya yönələn digər üsullardan fərqlənir, burada yazıçı xəyal və rəmlərə müraciət edir.

«*Əbdül Qafar zadə hə gecə yerinə girib yuxuya getməzdən əvvəl içində bir filosof baş qaldırırdı, dünyaya baxırdı, dünyanın bütün mənasızlığını görürdü, «—Yat, —deyirdi. — Başını yorma. Sənin kimi milyard-milyard insanlar gəlib bu dünyaya, milyard-milyard da insanlar köçüb. Sən nə birinci, nə də sonuncusan... Yat!», amma yata bilmirdi və qox zaman həmin gecə filosofu açırdı sandığı, tökürdü pambığı; bəzən Əbdül Qafar zadəyə əl gəlirdi ki, hamıdadır və o filosof da onu soyundurur, bir-birinin üstündən geydiyi paltarları bir-birinin üstündən də onun əynindən çıxarırdı, tamam soyundurub çıpaq eləyirdi. O gecə filosofu əməllərə qiymət verirdi, sözlərə, hərəkətlərə qiymət verirdi, sonra yavaş-yavaş mürgü içində əriyib yox olurdu, sonra da pəncərədən görünən rəngdə bir səhər açılırdı, gün başlayırdı və həmin filosof unudulurdu, yaddan çıxırdı, bir də gecə yatmaq üçün yerinə girəndə qayıdıb gəlirdi; səhər ilə gecə arasındakı ömür işə həmin işəki mənəvi ilə davam edirdi»¹³⁴*

«Ölüm hökmü» romanında şüur axınına dair misalların sayını artırmaq mümkündür. Hadrudta taun epidemiyasının qarşısını almağa çalışan professor Zilberin vaxtı ilə həbəi dərslərin keçirildiyi sinif otağında çalışarkən fikrindən keçirdikləri, yenə də

¹³⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.93.

Xosrov müəllimin Kislovodskda qaldığı bir ay ərzində düşündükləri xam xəyallara bənzəyir və bunlar şüur axını nümunələridir.

«Xosrov müəllim Kislovodskda bir ay qaldı, hər gün müftə «Nazran» içdi, kirayə qaldığı evin yaxınlığında sakit bir bağca var idi, hər gün gəlib o bağçada oturdu və bir gün yenə də hardansa uzaqlardan gələn o çağa çiğirtisini eşitdi və Xosrov müəllimə də gəldi ki, o çağanı üsulluca ana bətnindən çıxaran professor Fazil Ziyayı gördü, hətta professor Fazil Ziya gəlib Xosrov müəllimlə yanaşı oturdu... Xosrov müəllim professor Fazil Ziyayı bir-iki dəfə Ələsgər müəllimin o qonaqlıqlarında görmüşdü və o vaxtdan bəri bu adamı birinci dəfə yadına gətirirdi, bu adam məsləhətlər vermişdi, yollar göstərmişdi, Arzu dünyaya gəlmişdi və aradan keçən bu müddət ərzində heç dəyişməmişdi... Xosrov müəllim Kislovodskdakı o sakit bağçada diqqətlə professor Fazil Ziyaya baxırdı, sonra uzaqdan gələn o çağa çiğirtisi altı yaşlı Cəfərin, dörd yaşlı Aslanın, iki yaşlı Azərin səsinə çevrildi və professor Fazil Ziya da birdən-birə oldu professor Lev Aleksandroviç Zilber...».¹³⁵

5.1.7. Dialoq

Romanda tətbiq edilən təhkiyə üsullarından biri də dialoqdur. Yazar nəql vaxtı bəzi hallarda sözü qəhrəmanlarına verir. «Ölüm hökmü»ndə mükəllimlərdən çox tez-tez istifadə edilir, demək olar ki, hər fəsildə onlara yer ayrılır. Sürətlər təkcə Azərbaycan türkcəsi ilə deyil, yeri gələndə rus dilində danışılır.

«Fərid Kazımlı daha dözə bilmədi, qəzeti aşağı saldı və böyük, yarışğılı çeşm əyinin arxasından zəndlə Əbdül Qafar zad əyə baxdı:

- Allaha çox inanırsan?

- Mənim inanıb-inanmamağımdan nə asıldı, yoldaş Kazımlı? Varsa, var, yoxsa da, yoxdu da...

- Bayaq katib dedi də... Dəmir məntiqə nə deyəsən? Buldozer istəyirsən, hə?

¹³⁵ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.256

Əbdül Qafar zadə xüsusi dəvət gözləmədi və mizə yaxın kürsüdə sədrə üz bəüz oturdu.

- Texnika istəyirsən? Buldozer, hə?»¹³⁶

Rus dilindəki mükəllimlərə Xosrov müəllim Hadrudda olarkən rus əsgərləri ilə etdiyi söhbətləri misal çəkmək olar.

«Послушайте, я учитель, переподую русский язык! Спросите любого гадрутца! Все знают меня! Позвоните в исполком, позвоните руководителям района, все меня знают!

- Нелъзя!.. В Гадрут нелъзя!...

- Но почему? Почему нелъзя? В чем причина? Может могут быть полезным? Я же преподаватель русского языка!

- Нелъзя!»¹³⁷

5.1.8. Daxili mono loq

Elçin əsərində yalnız dialoqlardan deyil, həm də daxili monoloqlardan, yəni insanın özü ilə etdiyi söhbətlərdən də istifadə edir. Daxili monoloq üslubunda müəllif oxucu təəssüratına müdaxilə etmir. Çünki qəhrəman özü də daxili dünyasını dilə gətirir.

Ələsgər müəllim Arzunun doğum günü ilə əlaqədar keçirilən məclisdə baş verən əhvalatdan sonra bütün gecəni narahat olur, çox çalşır ki, özünü birtəhər yuxuya versin. «Ələsgər müəllim gecəni çox narahat keçirmişdi, çarpayıda uzanıb iyirmi-otuz dəqiqəlik mürgüdə, yüngül yuxudan sonra diksinib, ayılıb özünə ürək-dirək vermişdi: «- Heç nə olmaz... Nə olacaq axı? .. Lap gözəl qonaqlıq keçdi... Bir söz idi, dedi də... Sonrası yaxşı oldu, hər şeyi yuyub apardı... Dörd gözün (Mir Cəfər Bağırov eynək taxdığı üçün camaat hərdən öz-özünə fikirləşəndə, ən yaxın, ən etibarlı adamlar o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa, pıçiltıyla danışanda onu belə adlandırır: dörd göz) sağlığına iki dəfə içildi... heç nə olmaz...».¹³⁸

¹³⁶ Yenə orada, s.79.

¹³⁷ Yenə orada, s.111.

¹³⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.166.

Ələsgər müəllim həmin məclisdə Firudin müəllimi görəndə daxili bir rahatlıq tapır. Ələsgər müəllimin həmin məclisdəki düşüncələri daxili monoloq şəklində oxucuya çatdırılır. «Ələsgər müəllim fikirləşirdi ki, ola bilər, dünyada hər şey ola bilər (və olur!), bir də gördün ki, haçansa bugünkü günlərə görə adamlardan hesabat tələb elədilər və o vaxt Əflatun müəllim kimilər, raykomdakı Cümşüdlü kimilər yaqın hər şeyi zamanının, dövrün, siyasətin boynuna yıxacaqlar, amma sən, şəxsən sən öz əlinlə kim insə ölümünə qol çəkmisənsə (günahsızım! fəğrın! ailə başçısınm!), zamanə buna nə eləsin?»¹³⁹

5.1.9. Daxili dia loq

Daxili dialoq da quruluş baxımından daxili monoloq kimidir. Sürətin yaşadığı psixoloji vəziyyəti aşkar edir. «Ölüm hökmü»ndə bu üsuldan da istifadə edilmişdir. Müəllif fəsillərdə qəhrəmanların daxili aləmlərini və psixoloji vəziyyətlərini iç çözümləmə, daxili monoloq və şüur axını üsulları ilə yanaşı, daxili dialoq vasitəsi ilə də aydınlaşdırılır.

Ələsgər müəllim sovet hökumətinin əməlləri haqqında düşünərkən həmin əməllərin verilən vədlərindən fərqli olduğunu və insanların hədsiz dərəcədə zülmə məruz qaldığını sanki kiməsə deyirmiş kimi bizə çatdırır.

«Ələsgər müəllim bunları fikirləşirdi və fikirləşdikcə də bu təmkinli adam həmişə öz-özünə əsbləşirdi, bütün içi qar-qara dolurdu. Məsələ müsəlmanlıqda, xristianlıqda deyildi, bunların mayasında dağıtmaq, sökmək, kor qoymaq, yerlə yeksan etmək, ocaqları söndürmək var idi. Bunların etiqađı şeytanadı!.. Oğul atamı satır, qardaş qardaşı ifşa edir, qız anadan imtina edir, arvad ərindən partiya təşkilatına şikayət yazır, kom-somol iclaslarında bacı bacıdan cəsusluq edir, məscidlər dağıdılır, kilsələr dağıdılır, adam gecə arvadıyla da danışanda siyasi səhv buraxmaqdan ehtiyat edir, bunun axırı nə olacaqdı, xudaya? Bu necə zamanədir, bu necə ölkədir, bu necə quruluşdur? İnsan başı ilə toyuq başının fərqi

¹³⁹ Yenə orada, s.154.

yoxdur. insanın başını da toyuğun başı kimi, haçan istəsələr, onda da üzə bilərlər... Hansı mənləkdə belə şey olub, hansı dövrdə bu qədər günahsız qan axılıb, bu qədər qorxu olub?! Marks belə demişdi? Engels belə demişdi? Lenin belə demişdi? Nə isə... Bu işlər barədə beləcə fikirləşməkdə ədüz deyildi (adam öz-özündən ehtiyat edirdi!)».¹⁴⁰

5.2. Təhkiyənin tərkib hissələri

5.2.1. Zaman

Romanın tərkib hissələrindən olan zaman əsərdə üç məqama – hadisənin baş verdiyi, təsvir olunduğu və qavranıldığı vaxtlara ayrılır. Romanda zaman anlayışı yazıçıdan asılı olaraq müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Hadisələri xronoloji ardıcılıqla vermək mümkün olduğu kimi, bu ardıcılıq gözlənilməyə də bilər. Zaman seçimi müəllif niyyətindən asılıdır.

«Ölüm hökmü» on səkkiz fəsildən ibarət qalın bir romandır. Əsərdə nəql edilən hadisələr uzun bir dövrü əhatə edir. Sovet hakimiyyətinin 1920-ci ildən 1980-ci ilə qədərki dövrü hadisənin cərəyan etdiyi zamanı müəyyənləşdirir. Bütün bu əhvalatlar barədə isə Xədicə qadının ölümündən dəfninə qədər çəkmək üçün üç-dörd günlük zaman kəsiyində söhbət açılır.

«Ölüm hökmü»ndə əhvalatlar xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Yazar hadisələri romanın daxilindəki nizama uyğun olaraq gah irəli, gah da geriyə çəkməklə təsvir edir.

Elçin tarixi hadisələri təsvir edərkən real faktlara əsaslanır, hətta əhvalatların baş verdiyi ayı və günü belə göstərir. Yazar təsvir zamanı kimi də aşkar şəkildə kesmiş zamanı üstün tutur. Çünki hadisələr artıq baş verib qurtarmışdır. Romanda keçmişə yönələn təsvir üsuluna müraciət edilir.

Romanın birinci fəslində Gicbəsərin Tülkü Gəldi Qəbiristanlığındakı yaşayışı təsvir olunur. Küçük əvvəllər bu qəbiristanlıqda

¹⁴⁰ Elçin. Ölüm hökmü, s.140.

qayğısız günlər yaşayırdı və həmin fəsil də elə bunun nəqli ilə başlayır. İndi itə əvvəlki himayədarlıq göstərilmir. Müəllif keçmişə qayıdıraq Gicbəsərin qəbiristanlığa gəldiyi günlərdən və Əbdül Qafar zadənin onu qarovulçu Əflatuna əmanət verməsindən bəhs edir. Bu əhvalatlar fəsilə təsvir olunan zamandan altı-yeddi il əvvəl baş vermişdir. «*Onda – Gicbəsər üçün çox-çox uzaq olan bir zamanda – çiskinli bir sentyabr səhəri idi və o payız çiskinində Tülkü Gəldi Qəbiristanlığındakı ağacların xəzan sarısında qəndən, qüssədən, ömrün sonu ümidsizliyindən əsər-ələmət yox idi, elə bil ki, o payız çiskini həmin qəm i, qüssəni, ömrün sonu ümidsizliyini yuyub aparmışdı*».¹⁴¹

«Əzizimin cəfası» romanı» başlıqlı fəsilə hadisələr bir aprel günündə cərəyan edir. Əhvalatların nəql olunma vaxtı da elə buradan başlayır. Xədicə arvadın ölümü təsvir olunur. Murad İldırımın Xədicə arvadın kirayənişidir. Bu fəsilə geriyə qayıtmaq üsulundan istifadə edilərək Murad İldırımın keçmiş həyatı ilə bağlı ətraflı məlumat verilir. Murad İldırımın kənddəki güzəranından, universitetə qəbul imtahanı vermək üçün Bakıya gəlməsindən, imtahandan uğurlu çıxsa da rüşvət vermədiyi üçün universitetə qəbul edilməməsindən, Bakıda keçən tələbəlik illərindən söhbət açılır.

Romanın üçüncü fəsilində Əbdül Qafar zadəndən bəhs edilir. Burada da hadisələrin nəqli bir aprel günündən başlayır. Öz həyatı haqqında düşüncələrə dalan Əbdül Qafar zadə vaxtı ilə xəstələndiyi üçün professor Mürsəlbəylinin yanına gətməsini xatırlayır. Roman daxilində bu əhvalat əslində bir qədər irəliyə çəkilməklə verilmişdir, çünki Əbdül Qafar zadənin doktorun yanına gəlməsi xeyli sonra – əsərin on yeddinci fəsilində geniş təsvir olunacaqdır. Həmin fəsilə Əbdül Qafar zadənin M.P.Qəriblinin başına açdığı oyun hadisələrin geriyə çəkilməsi ilə nəql edilir.

«Tonqal» adlanan beşinci fəsilə Xosrov müəllimin əsərdə canlandırılan zaman içərisindəki həyatı haqqında ilk məlumat

¹⁴¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.10.

verilir. Əhvalatların başlıca tarixi dəqiq göstərilir: «*Hadrut orta məktəbdə rus dilindən dərs deyən Xosrov müəllim 1929-cu ilin bir yaz səhəri...*».¹⁴²

«Dar dalanda» fəsilində Gicbəsərin Tülkü Gəldi Qəbiristanlığından uzaqlaşandan sonra bir dar dalanda yaşayarkən baş vermiş hadisələr qələmə alınır. «*Gicbəsər Tülkü Gəldi Qəbiristanlığından çıxdığı iki gün ərzində Bakımın dağlıq məhəllələrini dolaşa-dolaşa gəlib bu balaca və sakit dalana çıxmışdı*».¹⁴³ «Qonaqlıq» fəsilində Xosrov müəllimin yenə də nəql edilən zaman hududunda Hadrutdan sonrakı həyatı haqqında məlumat verilir. Artıq Hadrutdakı taun epidemiyasından on il keçirdi. Bu fəsilə də hadisələrin cərəyan vaxtı aydın göstərilir. «*1939-cu ilin qış günlərindən biri idi və havalar uzun müddət mülayim keçəndən sonra, birdən-birə həmin gün bütün gecəni qaryaqmışdı*».¹⁴⁴

«Qonaqlıq» fəsilində geriyə qayıtmaqla Ələsgər müəllimin və Füzuzə xanımın keçmişdəki həyatları haqqında da təəvvür yaradılır. Hadisələrin nəql edildiyi vaxtdan doqquz il əvvələ qayıdır. Ələsgər müəllimlə Füzuzə xanımın evlənmələri, övlad üzünə həsrət qalmaları və uşaqlarının olması üçün bütün çarələrə əl atmaları nəql edilir. «*Ələsgər müəllimlə Füzuzə xanım 1921-ci ildə evlənməmişdilər, o vaxt Ələsgər müəllimin otuz biryaşı var idi*».¹⁴⁵

Səkkizinci fəsiləki zaman «Qonaqlıq» fəsilədəki vaxtın ertəsi gününə təsadüf edir. Ələsgər müəllimin evində baş vermiş hadisələrin Mir Cəfər Bağrova çatdırılması təsvir olunur. Hadisələrin geriyə çəkilməsi bu fəsilə önəmli yer tutur. Dövrün mühüm siyasi hadisələri oxucuya həmin vasitə ilə təqdim olunur. Mir Cəfər Bağrov Ələsgər müəllimin adını eşidəndə uşaqlıq illərinə qayıdır və onunla bağlı xatirələrini yada salır. «*Yenə birdən-birə o uzaq uşaqlıq çağları yada düşdü*».¹⁴⁶

¹⁴² Elçin. *Ölüm hökmü*, s.96.

¹⁴³ Yenə orada, s.126-127.

¹⁴⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.134.

¹⁴⁵ Yenə orada, s.136.

¹⁴⁶ Yenə orada, s.203.

Doqquzuncu fəsildə Xosrov müəllim tutulduqdan sonra həbsxana kamerasında baş verən əhvalatlar qələmə alınır. Burada aydın bir zaman göstərilir. Bu fəsildə də hadisələr gah gəriyə çəkilir, gah da irəliyə aparılır. Professor Zilberin keçmişdə yaşamış olduğu və gələcəkdə də yaşayacağı hadisələr haqda bu yolla məlumat verilir. «Və Xosrov müəllimin xəbəri yox idi ki, professor Zilberin də xalq düşməni kimi həbs olunub, xəbəri yox idi ki, bu – artıq professor Zilberin Hadrudan sonrakı həyatında ikinci həbsdədir. Birinci dəfə 1934-də həbs edildi, ikinci dəfə (yəni indi...) yaz-yay gənə ensefalitininin virusunu kəşf etdikdən sonra həbs edildi və sonralar – 1940-cı ildə hələ bir dəfə də həbs ediləcəkdə...».¹⁴⁷

Onuncu fəslin zamanı bir aprel gəcəsidir. On birinci fəsildə zaman üçüncü fəsildəki Əbdül Qafar zadənin təsvir olunduğu «bir aprel günü»nə qayıdır, həmin gün baş verən əhvalatların nəqli davam etdirilir. Burada da gəriyə qayıdış üsülü mühüm yer tutur. Qarovulçu Əflatunun həyatı, Əbdül Qafar zadənin Burunla sözləşməsi, onun Moskvada Roza ilə mehmanxanada qaldığı günlər barədə həmin vasitə ilə məlumat verilir.

«Görüş» adlı fəsildə göstərilən tarix 1980-ci ildir. Xosrov müəllimin Arzu ilə görüşməsinin təsvir olunduğu bu fəsildə hadisələrin gəriyə çəkilməsi yolu ilə əsərdə qələmə alınan zaman çərçivəsində Arzunun həyatı nəql edilir. On üçüncü fəsildəki zaman yeni bir aprel gəcəsidir. On dördüncü fəsildə də hadisələr bir aprel günündə baş verir, üçüncü və on birinci fəsildəki zamanla eyni vaxta təsadüf edir. Bu bölümdə də gəriyə qayıdış üsulu nəqlin əsasını təşkil edir. Əbdül Qafar zadənin uşaqılıq illərindən, oğlu Orduxanın ölümündən həmin üsulla xəbər tuturuq. «Həmin qış gecəsi Əbdül yenə də qalın yorğanının altında idi. O qalın yorğan evdə tək idi və Xıdır o qalın yorğanı Əbdülə verməmişdi».¹⁴⁸

«Hər şey keçib gedir...» fəslində hadisələrin cərəyan etdiyi vaxt Murad İldırımının qarovulçu işlədiyi maşın dayanacağından çıxıb qəbiristanlığa gətirdiyi günün gecə yarısına qədər çəkir. Bu

¹⁴⁷ Yenə orada, s.212-213.

¹⁴⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.280.

fəsildə Murad İldırımının yazdığı «Hər şey keçib gedir» adlı hekayə də hadisələrin şərhinə kömək edən vasitə kimi romana daxil edilmişdir. Fəsildə vaxt qəti şəkildə göstərilməmişdir.

On altıncı fəsildə hadisələr Mürşüd Gülcəhaninin dili ilə nəql edilir. Əhvalatların baş verdiyi vaxt bəlli deyildir. Əbdül Qafar zadənin Mürşüd Gülcəhani ilə birlikdə doktorun yanına gətirdiyi vaxtdır. On yeddinci və on səkkizinci fəsillərdə hadisələrin nəql etmə vaxtı başa çatmaq üzrədir. On doqquzuncu fəsildə bir aprel axşamı Gicbəşərin özünü intihar etməsindən danışılır.

«Ölüm hökmü» romanında təsvir olunan zamanla nəql etmə zamanı içərisində yerləşdirilən hadisələri bu şəkildə ayırmaq mümkündür:

1. Romanda nəql etmə zamanı: Xədicə arvadın ölməsindən başlanmış, Murad İldırım və Xosrov müəllimin Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında Xədicə arvadın basdırılması üçün yer götürməyə getmələrinə, məhəllə adamlarının dəfnə hazırlıq işləri görmələrinə, Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında Əbdül Qafar zadənin əməllərinə dözməyən Xosrov müəllimin onun yaxasından yapışmasına və Əbdül Qafar zadənin həkimə gedərək xərcəng olmasından xəbər tutmasına qədərki qısa bir vaxt kəsiyi.

2. Romanda hadisələrin baş verdiyi zaman, hekayət zamanı: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığındakı ən qədim başdaşı 1913-cü ilə aiddir və müəllif həmin başdaşının sahibini tez-tez yada salır. Bu təfsilat əsərdə qələmə alınan dövrün nə qədər geniş olduğunu göstərir. Bu vaxtı iki hissəyə də bölmək olar: surətlərlə bağlı təsvir vaxtı, siyasi hadisələrlə bağlı təsvir vaxtı. Romandakı surətlərlə əlaqədar ən uzaq hadisələrə misal olaraq Xosrov müəllimin yaşadığı taun epidemiyasını, onun həbsxana həyatını, sürgünə göndərilməsini, Əbdül Qafar zadənin qardaşı Xıdırın öldürülməsini və oğlu Orduxanın ölümünü, eləcə də bu hadisələrin doğurduğu digər hadisələri göstərmək olar. Qələmə alınan dövrdəki siyasi hadisələr isə Stalin və Mir Cəfər Bağırov zamanında insanların başına açılan oyunlar və Brejnev vaxtının mənzərələridir. Burada diqqəti

çəkən önəmli bir cəhət yazarın bu qədər uzaq keçmişə aid olan tarixi təfsilatları və siyasi hadisələri bir yerə toplaya bilmək məharətidir.

5.2.2. Məkan

«Ölüm hökmü»ndə məkanı tam aydınlığı ilə səciyyələndirmək çətinidir. Elçin əsərində daxili ahəngdarlıq əlaməti olan məkanı müəyyənləşdirərkən, yaxud səciyyələndirərkən qəti təsvirlərə, ya da oxucunun xəyalında onun unudulmaz surətini canlandıracaq təfsilatları əl atmır. Romanın mühüm məkanlarından biri olan Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı haqqında məlumatımız o qədər də geniş deyil. Bura Bakının dağlıq hissəsində, geniş bir ərazidə salınmış köhnə bir qəbiristanlıqdır. Qəbiristanlığın təsviri tək-cə bir fəslə sığdırılmır, digər fəsilərdə də onun müəyyən xüsusiyyətləri şərh edilərək bu yer haqqında ətraflı təsvir yaratmağa səy göstərilir. Əbdül Qafar zadənin iclasda qəbiristanlığın yollarını təmir etmək üçün kömək istərkən buranın görünüşü haqqında belə deyir: «*Bəs bizim qəbiristanlıqdakı yol, cığır nə gündədir? Bərbaddan da bərbad. Kələ-kötür, çuxur-çökür, palçıq, darısqal...*».¹⁴⁹ Qəbiristanlıq idarəsindən danışılarkən burada məzar soyuqluğunun hökm sürdüyü bildirilir. Murad İldırımın idarənin döşəməsinə sərilməmiş xalının vaxtı ilə ölünün üstünə salındığını, çoxdan bura gətirildiyini düşünür. Qəbiristanlıq İdarəsinin bütün əşyalarında qəbiristanlıq soyuqluğu hiss olunur. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında təsvir olunan məkanlardan biri də morq binasıdır. Elçin təsvirin səmimiyyətini artıran təfsilatları bütün dolğunluğu ilə ifadə etməkdən heç vaxt boyun qaçırmır. «*Tülkü Gəldi Qəbiristanlığındakı Qəbiristanlıq İdarəsinin həyatında kiçik morq binası var idi və bu birmərtəbəli, üç otaqlı, ağ əhənglə ağardılmış binada heç vaxt ölü olmurdu (kim gəlib öz ölüsünü basdırmamışdan əvvəl morqa qoyacaqdı?). Qəbiristanlıq İdarəsinin bənnası, dülgəri, çilingəri, yükdaşıyam (belə bir ştat da var idi, tabutu maşmdan düşürüb qəbirə aparmalı idi), alkoqolik qəbirqazanlar və onla-*

¹⁴⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.73.

*rın Qəbiristanlıq İdarəsinin ştatında olmayan başqa alkoqolik dostları morqa su çəkməmişlər, ocaqxanadan qaz çəkməmişlər, soba qurmuşdular və o soba elə yanırdı ki, döşəməsi və divarları ağ kaşı ilə hövrülən üç otaqlar qışın oğlan çağında da istidən tərləyirdi».*¹⁵⁰ Tülkü Gəldi Qəbiristanlığındakı bir qəbirdən də söhbət açılır. Bu, Əbdül Qafar zadənin oğlu Orduxanın məzarıdır. Bu məzar qəbiristanlığın ən yaraşığı qəbirələrindən biridir. «*Orduxanın qəbri sadə, səliqəli və yaraşığı idi: yaşılmaq, güllər, çiçəklər, kiçik bir çarhovuz, çarhovuzun yanında hələ qol-qanad açmamış sütiül bir söyüd ağacı, bir az aşağıda yayda qıpqırması güllər açan, payızda ovuc dolusu iri-iri bar gətirən nar ağacı, o nar ağacının yanında ağ mərmərdən sinə daşı, çəhrayı qranitdən başdaşı və üstündə də yazı».*¹⁵¹ Məkan təsvirləri romanda insanların təsviri qədər önəmli yer tutmur. Xədicə arvadın evi təsvir olunanda da evin bəzi özəlliklərindən başqa heç nə deyilmir. Elçin bəzən romanın mövzusu ilə birbaşa əlaqəsi olmayan insanların yaşadıkları yerlər barədə də bilgi verir. Bunlardan biri də Əbdül Qafar zadənin qızı Sevilin evidir. Sevilin evi haqqında aldığımız məlumat Xədicə arvadın evi haqqındakı məlumatımızdan çoxdur. Təhkiyəçinin özü belə istəyir, çünki niyyətinə və seçdiyi mövqeyə uyğun olaraq romanda nəyi lazım bilirsə, onu da bildirir. Sevilin evi haqqında digər yerlərə nisbətən daha çox məlumat verilməsi isə müəllifin romanda ifadə etdiyi ümumi fikirlə həmahəngdir. «*Sevil gecikirdi. Əbdül Qafar zadə Sevilgilə Bakının, demək olar ki, mərkəzində, geniş eyvanlı dənizə baxan beşotaqlı kooperativ mənzil tikdirmişdi, daha doğrusu, əvvəlcə üçotaqlı mənzil tikdirmişdi, sonra onların qonşuluğundakı ikiotaqlı mənzildə yaşayan ailəni üçotaqlı bir mənzilə köçürtdü və Sevilgilin mənzili oldu beşotaqlı, ikimərtəbəli, iki hamamı və iki də tualetli».*¹⁵²

Eyni ilə romandakı hadisələrin inkişafında dönüş məqamlarından olan «Qonaqlıq» fəslində Arzunun ad günü ilə əlaqədar verilən ziyafətdə məkanın çox da aydın şəkildə göstərilmədiyini görürük. Bunun səbəbi odur ki, həmin fəsildə çox hadisələrdən danışır-

¹⁵⁰ Yenə orada, s.230.

¹⁵¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.292.

¹⁵² Yenə orada, s.61.

lır və bunları əsərdəki süjetin bütövlüyü baxımından bir-biri ilə əlaqələndirmək lazım gəlir, bu da məkanın geniş şəkildə təqdiminə mane olur. Yalnız onu bilir ki, qonaqlıq Ələsgər müəllimin Bakının dağlıq hissəsində yerləşən ikiotaqlı, mətbəxli, birqatlı mənzilində keçirilir. Həmçinin, «Qəbul» və «Olum, ya ölüm» fəsilələrində məkan adına iki vahiməli yerlə rastlaşırıq. Bunlardan biri Mir Cəfər Bağirovun iş otağı, digəri isə Keşlə həbsxanasındakı kiçik bir kameradır. Mir Cəfər Bağirovun kabinetinin təsvirində buranın ən önəmli cəhəti kimi Stalinin divardan asılan şəklini görürük. Bundan da əsas məqsəd otağın təsvirini vermək deyil, Mir Cəfər Bağirovun xarakterini anlatmaqdır. Kamera haqqında da bildiyimiz təkcə odur ki, on üç məhbusun qalması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Romanda yer alan məkanlardan biri də Arzunun evidir. Köhnə daş binanın birinci mərtəbəsində yerləşən bu ev, uşaq vaxtlarından Arzu üçün umulan xoşbəxt həyatla heç cür uyuşmur. Səliqəsiz bir otaq, divara vurulmuş köhnə rəsmlər, üst-üstə düzülmüş kitablar və həyətdəki toyuq hinindən gələn kəskin qoxu – Arzunun yaşadığı evin görünüşü bundan ibarətdir. «*O üçmərtəbəli köhnə binanın daş divarları qapqara qaralmışdı, pəncərələrin, eyvan sürahilərinin taxtasının rəngi quruyub tökülmüşdü və qar əridiyinə görə o sürahilərdən, damdan damcı-damcı çirkli su tökülürdü. O binanın lap yuxarısında, dam ilə üçüncü mərtəbədəki pəncərələri arasında daşdan yonulmuş və indi güclə sezilən bir yazı var idi*».¹⁵³ «*Quzu budu*» fəslində diş həkimi Nəcəf Ağayevə vicin bağı evi və bu bağıevinin yerləşdiyi ərazi təsvir olunur. «*Nəcəf Ağayevənin bağı bağların arası ilə dənizə gedən əsas asfalt yolun kənarında idi və o böyük xar tut ağacının yanında...*».¹⁵⁴ Romanın son fəslində olan «İntihar»da Gicbəsərin gəzib-dolaşdığı yer müəllif tərəfindən fəslin məqsədinə uyğun şəkildə qələmə alınır. «*Axşam düşmədi idi və o aprel axşamı kimsəsiz çimərlikdəki talvarların, uzun kəməllərin qışdan sonra hələ də rəngini itirməmiş rəngbərəng taxtaları, dəmir dirəkləri, iri və rəngbərəng brezent çətilər yağışın altında tamam islanmışdı, qərbə tərəf axan topa-*

¹⁵³ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.268.

¹⁵⁴ Yenə orada, s.361.

topa yaz buludlarının arasından hərdən bu yerlərə gün işığı düşürdü və o zaman o rəngbərəng brezent də, talvarların və uzun kəməllərin rəngbərəng dəmir dirəkləri, taxtaları da, elə bil, o gün işığına sevinib parıldayırdı».¹⁵⁵

«Ölüm hökmü» romanında məkan kimi əksər hallarda əsərin ümumi ab-havasına və surətlərin psixoloji vəziyyətlərinə uyğun olaraq ürəyə yatmayan yerlər seçilmişdir. Qəbiristanlıq, morq, həbsxana kamerası, Xədicə arvadın evi – əmin-amanlıqdan uzaq yerlərdir. «Ölüm hökmü»ndəki hadisələr Sovet İttifaqında baş verir və əsər üçün seçilən məkanlar ümumiyyətlə romanda əsas ideya olan sistemin tənqidi baxımından münasib mənzərələrdir.

5.2.3. Surətlər

Gicbəsər: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında qarovulçu Əflatunun saxlayıb böyütdüyü it. Gicbəsər kiçik olanda Əbdül Qafarzadə baxmaq üçün onu Əflatuna verir. Əflatun müdirinin qorxusundan ona çox yaxşı baxır. Əbdül Qafarzadə itə əhəmiyyət verməməyə başlayanda, Əflatunun da ona münasibəti kökündən dəyişir. Gicbəsər bir müddət də qəbiristanlıqda qalır, ancaq burada yaşamağın daha mümkün olmadığını başa düşüb ordan uzaqlaşır. Bakının küçələrində dolaşır, ac qalır, başqa itlərin və insanların hücumlarına məruz qalır. Axırda tapdığı bir parça əti yemək üçün münasib bir yer axtarırkən qonaqlıqdan çıxan şair və yazıçılar onu maşınla qovurlar. Romanın sonunda da artıq bu dünyada yaşamaq haqda qərar verib özünü öldürür.

Elçinin «Ölüm hökmü»nü Gicbəsərin hekayəsi ilə başlaması və elə onun ölümü ilə də bitirməsi səbəbsiz deyildir. Romanda canlandırılan hər bir surətin ictimai mənası vardır. Bu surətlərin hər biri yazarın oxucuya çatdırmaq istədiyi fikrin və dünyaya baxışın ifadə edilməsi üçün bir vasitədir, onun istək və arzularını canlandırır. Gicbəsər də böyüdükdən sonra tamamilə çirkəbə bətməmiş və pozulmuş bir ictimai sistemdə yaşaya bilmir və ləyaqətli bir canlı saydığı həyatına son qoyur. «*Gicbəsərin qara gözlərinə yene*

¹⁵⁵ Yenə orada, s.486.

də birdən-birə dərin bir qüssə çökdü, daha doğrusu, gözlərindəki o qüssə (həmişəki qüssə!) daha da artdı və itin qılçaları titrədi, dörd ayağı üstə dura bilməyib dikdirin başında yerə çöməldi, elə bil ki, haqansa yekə, hərərətli bir alin o küçükləri tumarlayacağı, sonra həmin hərərətin həmişəlik itib gedəcəyini, o küçüklərin dəmir tor çəpərlərin, daş hasarların ətrafında, asfalt yolların, küçələrin üstündə böyüyəcəyini əvvəlcədən hiss etdi, sonra o hissələr bir-birinə qarışdı və hər şeyi dəhşətli, dözülməz bir ağır, dözülməz bir aclıq, dözülməz bir susuzluq əvəz etdi».¹⁵⁶

Əbdül Qafar zadə: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının müdiri. Romanın cəmiyyət içərisində ən güclü mövqeyi olan və öz həyatını cəmiyyətin tələbinə uyğun şəkildə qurmağa çalışan surəti. Sistemə təmsil edən mənfəətli bir tip. Qəbiristanlıqda işləməsinə baxmayaraq ordakı şəraitdən də özü üçün fayda götürməyi bacırır və bu yolla çox varlanır. Bakının tanınmış nüfuzlu adamlarından biridir. Sovet İttifaqında əli hər yərə çatır, gördüyü hər işin çəmini tapmaqda məhirdir. Qəbiristanlıq İdarəsindəki morqda spirtli içkilərin satışına, qumar oynanılmasına, hətta anaşa satılmasına icazə verir, buradakı bütün alış-verişlərdən əldə edilən gəlirin əsas hissəsi Əbdül Qafar zadənin cibinə axır. Yenə də qəbiristanlıqda açdığı nazik dəmirdən əklillər qayırın kiçik bir sexi əməlli-başlı bir fabrikeyə çevirir. Aydınır ki, buradan əldə edilən gəlirin hamısı yenə də Əbdül Qafar zadənin varlanmasına gedir. Ölümlərin basdırılması ilə əlaqədar dövlətin qəbiristanlığa qoyduğu planı artıqlaması ilə doldurmaq üçün özündən ölü adları uyduraraq qeydiyyata salır, onlar üçün ödəniləsi pulu da öz cibindən verir, əvəzində medallar alır və bundan da istifadə edərək öz qazancını qat-qat artırır. Əbdül Qafar zadə cəmiyyət içərisində artıq qarşısını almaq mümkün olmayan saxtakarlığın, riyakarlığın, əxlaqsizliyin və mafianın rəmzi kimi romanda canlandırılır. Qəbiristanlıq kimi bir yerdən o qədər var-dövlət yığmışdır ki, bunların bir hissəsini oğlu Orduxanın məzarında gizlədir. Əbdül Qafar zadə pula o qədər hərisdir və o dərəcədə iyrendir ki, qəbiristanlıqdakı məzarları açdırır, ölümlərin dişlərini sökdürməkdən belə çəkinmir.

¹⁵⁶ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.363-364.

Cəmiyyətdə Əbdül Qafar zadə və onun kimilərini sistemə o qədər həmnləşdirmişdir ki, onların qarşısını almaq artıq mümkün deyil. Rayonun birinci katibi M.P. Qəriblini belə aldatmaqdan, ona saxta qızıl satmaqdan çəkinmir. Öz mənfəəti üçün ətrafına bir dəstə sədaqətli adam toplayır, bütün cinayətləri əlahtılarına göndürür və özünü də elə aparır ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur. Ətrafındakılar ona öz sahibləri kimi baxırlar, hətta onu Sovet İttifaqında Brejnevdən belə güclü hesab edirlər. «*Başqa cür də ola bilməzdi: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının Əbdül Qafar zadə kimi bir sahibi var idi və hələ yoxlamaq lazım idi ki, kim güclü adam idi – Brejnev, yoxsa Əbdül Qafar zadə?*».¹⁵⁷

«*Ölüm hökmü*»ndə heç bir bəd əməldən çəkinməyən Əbdül Qafar zadə camaatın gözündə təmiz adam kimi görünmək üçün işə avtobusla gedib-gəlir, həmişə eyni paltarda gəzir, halbuki, bu paltardan o, bir neçə dəst alır, bunları dəyişərək geyinir. Qızına və kürəkəninə hər şey alır. Cəmiyyətdə bu qədər güclü mövqeyi olan Əbdül Qafar zadə şəxsi həyatında xoşbəxt deyil, oğlunu gənc yaşlarında itirir, oğlu öldükdən sonra da arvadı Qaratel dözməyib ağır xəstələnir. «*Uşaq bu dünyadan köçəndən sonra düz altı il idi ki, Qaratel nəinki əriylə bir qarpayda, hətta Əbdül Qafar zadə ilə bir otaqda da yatmırdı və bütün bu altı ildə gecələr Qaratel nə çəkirdi, bunu bir Allah bilirdi, bir də ki, Əbdül Qafar zadə görürdü, hiss edirdi və belə vaxtlar Əbdül Qafar zadə özü öz köməksizliyindən, dünyanın bircə əlacsız işlərindən o qədər sarsılıb bədbinləşirdi ki, doğrusu, heç yaşamıq istəməirdi, bütün həyatı, bütün əzab-əziyyəti ona yaşayışın özü kimi mənasız görünürdü».¹⁵⁸ Əbdül Qafar zadənin mənəviyyətsizliyi təkcə əyri yollarla pul qazanmaqla bitmir, o, ancaq gözəl qadınları qəbiristanlıqda işə götürür və onların hamısı ilə yaxınlıq etməyə çalışır. Asori qızı Roza ilə Moskva da kef çəkərkən pulu sel kimi xərcləyir. Romanda göstərilən bütün qüsurlarına baxmayaraq, Əbdül Qafar zadə ailəsinə bağlı adamdır. Nə qədər başqa qadınlarla gəzsə də,*

¹⁵⁷ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.14.

¹⁵⁸ Yenə orada, s.57-58.

arvadı Qaratəli atmır, onun qayğısına qalır. Qızı Sevil atasının nüfuzundan istifadə edir. Qafar zadə qızını və nəvəsini çox istəyir, qızı üçün hər şey edir, ona məşin alır, ev alır. Cəmiyyətin irinli yarası olan Əbdül Qafar zadə elə bu cəmiyyətin axırına çıxan yolu-xucu xəstəlikdir. Xosrov müəllimin uzun ömründə qarşılaşdığı və bütün dəhşətlərini yaşadığı taunlardan biri də Əbdül Qafar zadədir və dözməyib onun boğazını üzmək istəyir. Yazarın fikrincə, cəmiyyət elə qurulmuşdur ki, onun içində cinayətlərinə görə Əbdül Qafar zadəyə cəza verə biləcək bir adam yoxdur, odur ki, onun cəzasını Allah özü verir. Romanın axırında xərcəng xəstəliyinə tutulur. «Xosrov müəllim yaşma və cansızlığına yaraşmayan bir cəldliklə, heyvəni bir ehtirasla Əbdül Qafar zadənin üstünə atıldı və hər iki əlini arıq və uzun barmaqları ilə kişinin yoğun boynundan yapışib var gücü ilə boğmağa başladı, boğduqca da gicgahlarının, arıq boğazının dammarları şişə-şişəqışqırmağa başladı:

-Sənsən! Bütün müsibətləri başımıza açan sənsən! Məni öldürən sənsən! O tonqalı sən qalamışdın! Sən taunsan! Taun! Taun! Taun!..»¹⁵⁹

Tələbə Murad İldırımli: Uşaq vaxtlarında atası Rusiyaya yollandığına, anası da ehtiyac üzündən başqasına ərə getdiyinə görə nəvəsinin himayəsində böyümüş Murad İldırımli kənddə orta təhsilini başa vurduqdan sonra Bakıya, universitetdə oxumağa gəlir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filoloji fakültəsinə qəbul olunmaq üçün imtahanlar verir. Birinci il yazılı imtahandan yaxşı qiymət alır, ancaq şifahi imtahandan «Əzizimin cəfası» romanının müəllifini tanımadığına görə kəsilir. İkinci il yazılı imtahandan daha yüksək qiymət alır, ancaq yenə şifahi imtahandan kəsilir, çünki Puşkinin övladlarının adlarını deyə bilmir. Kəndə qayıdan Murad İldırımli burada kitabxanada işləyir. Beş il sonra yenidən qəbul imtahanına gəlir və uğur qazanır. Üç il universitetin ya taq-xanasında qalır, ancaq əsəbi və özünə qapalı bir adam olduğuna görə ya taq-xanadan çıxır, Xədicə arvadın evinə köçür. O, bədənə çox da sağlam olmadığı kimi, ruhən də rahat deyil. Cəmiyyətdə

¹⁵⁹ Elçin. Ölüm hökmü, s.344.

baş verən hadisələri heç cür sinirə bilmir, adamlardan uzaqlaşır və özünə qapanaraq yaşayır. Cəmiyyətdə mövqə qazanmağa çalışmır, gecə-gündüz mütaliə edir və kiçik hekayələr yazır. Kənddəki sakit həyatdan sonra Bakının qələbəliyinə, buradakı insanların riyakarlığına, cəmiyyətdəki pozğunluqlara və əxlaqsızlıqlara heç cür alışa bilmir. Həmişə tək-tənha, adamların yığnağından kənar gəzir. «...adamlar çox olan yerdə özünü naqolay hiss edirdi və həmişə də tələbəyə elə gəlirdi ki, çoxluq içində qısa boyu, kobud sifəti, bir balaca donqar beli, darağa yatmayan pırpızaqlı qara və cəv saçları camaatın diqqətini daha artıq cəlb edir; belə anlarda tələbə Murad İldırımliyə ürəyi sıxılırdı, həyəcanlanırdı, bir bəhanə ilə uzaqlaşib çıxıb getmək istəyirdi və sonra elə ki, gecə yerinə girirdi, səhər günortaya axşam bir-biri ilə canıdildən söhbət edən, həmişə özlərini tamam sərbəst bilən o adamların – şəhərdə yaşayan tələbə oğlanların (xüsusən də analarında qız olanda), yaxud redaksiyalarda, Yazıçılar İttifaqındakı cürbəcür görüşlərdə, ədəbi müzakirələrdə toplanmış cavan yazıçıların (xüsusən də həmişə odlulu danışan, millət dərdi çəkən Səlim Bədbin kimi cavan yazıçıların!), ədəbiyyat həvəskarlarının yanından gözə görünmədən uzaqlaşib getməyinin xəcəli soyuq tər gətirirdi».¹⁶⁰ Murad İldırımli ancaq keçmiş günlərinin həsrətini çəkir, nəvəsinin saf səsinə arzulayır. Bədbinliyə qapılındaq, adamlardan qaçdığı vaxtlarda nəvəsinin səsi, sözü harayına çatır, ən gözəl yuxuları və xəyalları nəvəsinin danışdığı nağıl dünyasında qalır. Murad İldırımli nizamı pozulmuş dünyada özünün Allah tərəfindən zəlil edildiyini fikirləşir və onu da düşünür ki, Allah birini alçaldıbsa, daha onun dirçəlməsi mümkün olan şey deyil. Tələbənin belə vəziyyətə düşməsinin səbəbi yaşadığı cəmiyyətlə ayaqlaşa bilməməsidir. İşlədiyi məşin dayanacağı parkında gördüklərini heç kəsə deməmək üçün ona beş-üç manat pul verirlər və o da bu pulu dünyanın ən çirkli şeyi sayır və onları məsciddəki dilənçilərə verir. Yaşadığı mühitdə Əbdül Qafar zadə və Murad Xudavəndə kimi insanlarla rastlaşıb onlarla mübarizə aparmayana qədər cəmiyyətə qarşı tamamilə biganə mövqə tutur. Əsəbləri əməlli-başlı pozulan tələbənin yuxuları belə ona əzab

¹⁶⁰ Elçin. Ölüm hökmü, s.22.

verir. Bir müddət sonra o, artıq bu cəmiyyətdə yaşaya bilməyə cəyinə qərar verir. Tələbənün beləcə özünə və cəmiyyətə qarşı düşmən kəsilməsinin səbəbi siyasi sistem kimi sovet cəmiyyətindəki kəskin əyintilərdir. Vaxtı ilə gördüyü Brejnev in əli yuxularına girib və nə üçün belə hala düşdüyünü ona başa salır. «*Tələbə Murad İldırım lı gecələr həmişə belə bədbin ictimai fikirlərə qapılınd a birdən-birə qaranlıq içində n bir d çıxıb gəlib gözlərinin qabağında dayanırdı və o əlin barmaqlarının güclə sezilən hərəkəti, elə bil ki, rişxəndlə deyirdi: ay axmaq tələbə, hərənin bu dünyada öz yeri var, həmişə belə olub və həmişədə belə olacaq, – ibtidai icna dövründən tutmuş bu günə qədər və min il bundan sonraya qədər! – amma sən o qədər vəcsiz və lazımsız birməxlüksən ki, nahaq yerə təqsiri zamanənin və ölkənin boynuna yıxırsan, sənə kimilər bütün zamanlarda və bütün ölkələrdə, bax, bu əlin kölgəsində heyxan kimi ömür sürüb qara torpağa qarışıblar, çünki onlarla (və sənənlə!) heyxan arasında heç bir fərq olmayıb».¹⁶¹ Əslində Murad İldırım lı sovet dövlətində necə yaşamağın lazım olduğunu başa düşür, bunun üçün cəmiyyətin yazılmamış qaydaları ilə durub-oturma lısan. İşlərin düzgün getməsi bu qaydalara əməl etməkdən asılıdır. Həmin qaydalara uyğunlaşa bilməyən tələbə cəmiyyətə getdikcə bigənələşir və eyni zamanda daxilən zənginləşir. Gecələr gördüyü yuxulardan başqa, gündüzləri də xəyal içində yaşayır. Xədicə arvadın oğlu siçan Balaniyazı heç görmədiyini halda onu xəyalında siçana bənzədir, Balaniyaz yuxularına siçan görkəmində girir, xeyli sonra Balaniyaz həyatda gördükdə onun siçana yox, pişiyə oxşadığını düşünür, yuxularına da bundan sonra Balaniyaz pişik görkəmində girir.*

Murad İldırım lı həyatda az-çox nəyə nail olmuşsa, əslində bunların hamısını zəhməti ilə əldə etmişdir, hamı rüşvət verib universitetə daxil olduğu halda o, rüşvətsiz bu istəyinə çatmışdır. Deməli, mübarizə aparılarsa, cəmiyyətdə qüsurların təcridən düzəlcəyini güman etmək olar. Ancaq tələbə özünü haqlı bildiyi və cəmiyyətdəki yanlış işlərlə, qaydalarla barışmadığı hallarda da onları dəyişdirmək üçün mübarizə aparmaq əvəzinə kənara çəki-

¹⁶¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.47.

lib özünə qapanır. «Ölüm hökmü»ndə Murad İldırım lı cəmiyyətdə haqlı olan, ancaq buna baxmayaraq insanlardan qaçan, cəmiyyətdən uzaqlaşan, qəbul etmədikləri qüsurların aradan qalxması üçün əlindən gələni etməyən insanların təmsilçisidir. Murad İldırım lı Xədicə arvad üçün qəbiristanlıqda yer götürməyə gəndə Əbdül Qafarza də ondan rüşvət istəyir, Murad İldırım lı da idarə müdirindən milisə şikayət edir, halbuki, milis də Əbdül Qafarza dən öz adamıdır və işləyən çarxın bir hissəsidir. Murad İldırım lı rüşvətin qanunlara zidd və yasaq olduğunu deyəndə, Əbdül Qafarza də özünün qanun olduğunu söyləyir və Murad İldırım lı nı otaqdan qovur. Bu əhvalatdan sonra tələbə Əbdül Qafarza dən öldürməyi qərara alır. Düşünür ki, bu onun görəcəyi ən düzgün işdir və elə dünyaya da Əbdül Qafarza dən öldürmək üçün gəlib. Ona görə ki, Əbdül Qafarza də adam deyil və insanlar arasında yaşamağa haqqı yoxdur. «*Qərribə idi, birdən-birə oyanmış bu şübhələr, bu tərəddüdlər içində tələbə həyatında birinci dəfə idi ki, özünü tənə etmirdi, öz qorxaqlığının, qətiyyətsizliyinin pərtliyini çəkmirdi, özü-özünə nifrət etmirdi ki, qərara aldı n!*».¹⁶² Murad İldırım lı ömründə ilk dəfə verdiyi bu qəti qərarı da həyata keçirə bilmir və acizliyini bir daha hiss edərək Qəbiristanlıq İdarəsində gördüyü Marad Xudavəndəyə yalvararaq Xədicə arvad üçün yer istəyir. Düşdüyü bu vəziyyətə görə özünə nifrət edir və dünyada ona qarşı edilən haqsızlıqların doğru olduğu və özünün də bu dünyada ən gərəksiz adam olduğunu yəqin edir. Elçin Murad İldırım lı nın şəxsində cəmiyyətdəki haqsızlıqlara boyun əyən və bunların aradan qaldırılması üçün heç bir iş görməyən, sadəcə cəmiyyətdən qaçan və acizliyinə görə özünə də nifrət edən insanların belə bir həyata layiq olduğunu bildirir və Murad İldırım lı kimi adamlarla bu cəmiyyətin düzəlməyəcəyinə dair qənaətini bizə çatdırır.

Xosrov müəllim: Romanda cəmiyyətdən kənarda qalan insanlardan biri də vaxtı ilə rus dilindən dərns demiş Xosrov müəllimdir. «Ölüm hökmü»ndə o, ən müsbət surətdir. Xosrov müəllimi cəmiyyətdən, adamlardan uzaqlaşdıran nə qorxaqlığı, nə də əzgin iç

¹⁶² Elçin. *Ölüm hökmü*, s.318.

dünyasıdır. Xosrov müəllim ömrü boyu üzləşdiyi müxtəlif fəlakətlər nəticəsində bu dünyadan tamamilə uzaqlaşmış və öz dünyasına qapanmışdır. Həyatın hər cür üzünü görmüşdür. Əsrin yaşadı olan bu adam yeni qurulan cəmiyyətin lap başlanğıcından canlı şahididir. Ancaq bəxti Xosrov müəllimin üzünə heç vaxt gülməmişdir. Başına gələn əhvalatlar təbiətən sakit olan bu adamın tamamilə öz içinə çəkilməsinə səbəb olmuşdur, o, yer üzündə bir quruca kölgə kimi gəzib-dolaşır. Həyatının son illərini Xədicə arvadın evində kirayənişin kimi keçirir, Murad İldırımli ilə yan-yan otaqlarda yaşayırlar. «*Tələbə Murad İldırımli səkkiz aya yaxın idi ki, Xosrov müəllimlə bir evdə yaşayırdı, amma təkcə onu bilirdi ki, bu adam əvvəllər məktəbdə rus dilindən dərs deyib, sonra köşkdə qəzet satıb, sonra da pensiyaya çıxıb, öz evi yoxdur və uzun müddətdir ki, ayda 70 manata Xədicə arvadın kirayənişinidir*».¹⁶³ 1929-cu ildə Hadrutda rus dili müəllimi işləyən Xosrov müəllim Şuşa şəhərinə bir aylığa seminara gəlir. Bu seminar vaxtı Hadrutda taun epidemiyası başlayır, rayonda karantin təbiiq olunur, kənardan bura heç kəsi bura xırmırlar. Xosrov müəllim bundan xəbər tutan kimi dərhal geri qayıdır, ancaq Hadrutda daxil ola bilmir, kimdən xəbər edirsə də, fayda vermir. Rastlaşdığı Qırmızı Yaqubdan arvadı Şirinin, oğulları Cəfər, Aslan və Azərin taun epidemiyasından öldüyünü öyrənir. Xosrov müəllim axırda rayona daxil olmağa nail olur və epidemiyanın qarşısını almaq üçün tonqal qalanan yerə gəlir. «*Elə bil ki, həmin gecə adama daha heç nə təsir edə bilməzdi. Amma birdən-birə professor Zilberin gözləri qızıl əsgərlərdən bir az aralıda dayanmış bir nəfərə sataşdı; dayanmışdı? – yox o adam it kimi dörd ayaq – dizlərinin və allərinin üstündə durmuşdu və alışıb-yanan gözlərilə tonqala baxırdı və içində elə it zingiltisinə də bənzər bir sə çıxırdı...*».¹⁶⁴

Hadrutda başına gələn bu müsibətlərdən sonra Xosrov müəllim 1939-cu ildə ikinci dəfə faciə ilə üzləşir, özü də bu dəfə yaşananlar siyasi səciyyə daşıyır. Taun fəlakətindən sonra Xosrov

¹⁶³ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.45-46.

¹⁶⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.122.

müəllim Bakıya köçür, burada rus dili dərsi deməyi davam etdirir. İşlədiyi məktəbdə ən sakit adam kimi tanınır, yeddi il burada çalışmasına baxmayaraq heç kəsə ünsiyyət saxlamır və başına gələn əhvalatları bir kimsəyə danışmır. Bu illərdə Xosrov müəllim Gülzar adında bir qadınla evlənir. Bu nığahdan sonra təzədən həyata qayıtmağa başlayan Xosrov müəllim işlədiyi məktəbin müdiri olan Ələsgər müəllimin qızı Arzunun ad günü qonaqlığında daha bir bəlayə düşər olur və nəticədə qurduğu ikinci ailəsi də dağılır. Ad günü qonaqlığında Xıdır müəllim əvvəlcə Stalinin, sonra da Mir Cəfər Bağırovun şərəfinə bədə qaldıranda Xosrov müəllim qeyri-ixtiyarı bura etiraz edir, əslində bu anda o nə dediyinin fərqi yoxdur, yalnız sonradan sözlərinin onun başına fəlakət açacağını, ikinci dəfə qovuşduğu ailə xoşbəxtliyini məhv edəcəyini başa düşür. Bu əhvalatdan sonra Xıdır müəllim hamıya bildirir ki, Xosrov müəllimi xalq düşməni kimi ifşa edəcəkdir. Ələsgər müəllim bu hadisənin onun da başına oyun açacağını düşünüb Xosrov müəllimin hərəkəti haqda özü yuxarıya məlumat çatdırır. Bu əhvalatdan sonra ad günündə iştirak edən bütün müəllimlər həbs edilir, Xosrov müəllimdən başqa hamı güllələnir, Xosrov müəllim də istintaqa cəlb edilərək Hadrutda camaatın adından yazdığı ərizələrdə xalqı qızıqdırmaqda, hətta taunu yayan düşmənlərdən biri olmaqda suçlandırılır və Sibirə sürgünə göndərilir. Beləcə, Xosrov müəllim ikinci dəfə qurduğu ailəsini də itirir. Sürgündən sonra yenidən Bakıya qayıdan Xosrov müəllim artıq müəllimlik etmir, qəzet satmaqla məşğul olur. Digər müəllimlərin aqibətindən xəbər tutduqda bütün bu fəlakətlərin baş verməsində özünü günahkar sayır və Kələntər müəllimin yetim qalmış qızlarını yuxularında görür. Tamamilə öz dünyasına çəkilən Xosrov müəllim bir gün qatarda gedərkən Arzu ilə rastlaşır. Arzunun yaşadığı həyat da onu sarsıdır. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığına Xədicə arvad üçün yer almağa gəndə Əbdül Qafarzaadənin hərəkətlərinə dözə bilmir və onun yaxasından yarısaq Qafarzaadə və onun kimi adamların əməlləri ucbatından həyatda bu qədər müsibətlərin baş verdiyini söyləyir. Xosrov müəllim

əslində qarşılaşdığı haqsızlıqlara laqeyd qalmayan, hələ Hadrutda yaşadığı vaxtlardan ədalətsizliyə qarşı çıxan bir insandır. Hadrutda camaata edilən haqsızlığın qarşısını almaq üçün adamların xahişi ilə ərizələr yazır. Bunun müqabilində gətirilən hədiyyələri qəbul etmir, çünki camaatın vəziyyəti ağırdır və belə bir vəziyyətdə adamlardan nəəmə mənfəət ummaq Xosrov müəllimin şəxsiyyətinə sığışmaz. Başına gələn bütün müsibətlərə gücü çatdığı qədər müqavimət göstərməyə çalışır. Xosrov müəllim Xıdır müəllimin satqınlığına dözə bilmir və onun Arzunun deyil, Stalın və Mir Cəfər Bağırovun sağlığına bədə qaldırmasına etiraz etdiyinə görə sürgünə göndərilir. Həbsxanada olarkən Mir Cəfər Bağırova oxşayan bir məhkumun yaxasından yapışib silkələməsi, sonralar Əbdül Qafar zadənin əməllərinə dözməyərək onun da yaxasını silkələməsi Xosrov müəllimin təbiətindəki haqsızlıqla barışmazlığını təsdiq edən misallardır.

Ələsgər müəllim: Bakıda Xosrov müəllimin çalışdığı məktəbin müdürüdür, arvadı Füzuzə xanım və qızı Arzu ilə birlikdə kiçik bir ailəsi vardır. Ələsgər müəllim Füzuzə xanımla 1921-ci ildə evlənilir. Səkkiz il övladları olmur, yalnız səkkizinci ilin axırında Arzu dünyaya gəlir. Ələsgər müəllim işdə tərəfkeşlik etməyən, hamı ilə ədalətlə rəftar etməyə çalışan bir insandır. «Ələsgər Babazadə inqilabdan əvvəl Bakının neft çıxarılan fəhlə rayonlarında – Ramana-da, Suraxanıda, Sabunçuda yeni açılmış ibtidai məktəblərdə müəllimlik etmişdi və düz on səkkiz il idi ki, Bakıda məktəb müdiri, həm də coğrafiya müəllimi idi. Ömrü boyu siyasətə qarışmayan (indinin özündə də bitərəf idi), heç kimlə işi olmayan, həmişə hamını yola verməyə çalışan, imkanı olanda yaxşılıq eləyən bu adam, yaşı hələ əllini ötməsə də, Bakı maarif işçiləri arasında ağsaqqal hesab olunurdu, hörmət və nüfuz sahibi idi».¹⁶⁵ Rəhbərlik etdiyi məktəbdəki müəllimləri xalq düşməni kimi ifşa etməyə çalışanlara müxtəlif yollarla mane olmağa çalışır. Əslində bu adamlar Ələsgər müəllimin adını hamıdan əvvəl yazdılar, ancaq

¹⁶⁵ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.138.

onun Mir Cəfər Bağırovun yerlisi olmasından çəkindiklərinə görə bunu etmirlər. Hər il qızı üçün keçirdiyi ad günlərindən birində Xosrov müəllimin hərəkətinə görə başının ağrıyacağını fikirləşib, özü Xosrov müəllimdən xəbərcilik edir, amma bu yolla da canını cəzadan qurtara bilmir, digər müəllimlərlə birlikdə güllələnir. Siyasətə qarışmamağa çalışan bu xeyirxah adamı bitərəf qalması xilas etmir. Bitərəfliyi əslində onun haqsızlıqlarla barışmağa məcbur olduğunu göstərir. Ailəsinin məhv ediləcəyindən qorxaraq Xosrov müəllimdən xəbərcilik etməklə özünün də axırına çıxır. Ələsgər müəllim də cəmiyyətdəki özbaşnalıqlara və yaradılmış yanlış qayda-qanunlara müqavimət göstərməyə çalışır, başqa məktəblərdən onlarla müəllim xalq düşməni kimi ifşa edildiyi halda, onun rəhbərlik etdiyi məktəbdən cəmi iki müəllim bu iftiranın qurbanı olur. Haqsız yerə məktəbdən çıxarılan müəllimləri də imkan tapıb geri qaytarmaq barədə düşünür. Elçinin bu qədər nəcib bir adamı digər müəllimlərlə birlikdə ölümə məhkum etməsinin səbəbi odur ki, öz aqibətlərindən qorxaraq, könülsüz də olsa, başqalarına zərər yetirənləri bir həqiqət üzərində düşündürsün: belə əməllər onların özləri üçün də xətərsiz ötüşə bilməz.

Arzu: Ələsgər müəllimlə Füzuzə xanımın səkkiz ildən sonra dünyaya gəlmiş övladlarıdır. Oyuncaqlarla oynamaqdan daha çox kitab oxumağı, teatra, operaya gətməyi xoşlayır. Çalışqan və zəhinli olduğuna görə müəllimləri onu «Azərbaycanın Sofya Kovalovskaya»sı adlandırırlar. Üzv olduğu kitabxanadakı bütün kitabları oxuyub başa çıxır. Ancaq Arzu mütləq etdikcə Ələsgər müəllimdən tədrisən uzaqlaşır. Onun mühakimələri ilə atasının mühakimələri uyğun gəlməməyə başlayır. Düzdür, bu Ələsgər müəllimin ürəyinə yatmır, amma o, Arzunun Əflatun müəllim kimiləri ilə mübarizə apara bilməsi üçün fikirlərinin gərəkli olduğunu düşünür. Oxuduğu kitablar Arzunu tamamilə sistemə uyğun şəkildə yetişdirir. Arzu məktəblərində paylanan anketdəki suallara bir rus gənci kimi cavab verir. «Ən çox sevdiyiniz inçan», «Sənə doğma olan adam» suallarına «Stalin» cavabını verir, onun ən çox sevdiyi adamlar ruslardır, ən çox nifrət etdiyi adamlar isə

faşistlərlə əlaqədə suçlandırılan azərbaycanlı yazar və aydınlarıdır. Bir vaxtlar çox xoşladığı «Koroğlu» operasını belə Pavlik Morozovdan yox, Koroğludan bəhs etdiyinə görə tənqid edir. Ələsgər müəllim xalq düşməni elan edilib güllələndən sonra məktəblərində xalq düşmənlərinə nifrət ifadə etmək üçün təşkil olunan mitinqlərə qatılır, atasının əleyhinə danışır, onun saxladığı kitabları günahının dəlili kimi təhvil verir. Azərbaycanın Sofya Kovalevskaya olacağına ümid bəslənən bu zəhinli qız atasının xalq düşməni kimi öldürülməsindən sonra yalnız qalır. Çox erkən yaşda atası yerində olan Cümşüdə ərə gedir, bundan sonra yenə iki dəfə ailə qurur. Üç oğlu olur. Xosrov müəllimin onunla rastlaşdığı qatarda bələdçi işləyir. Keçmişindən ancaq mütləliyə həvəsini qoruyub saxlayıbdir. Arzu bütün milli və mənəvi dəyərlərini itirmiş bir insandır. Sovetlərin gəncləri sosializm ruhunda tərbiyə etmək siyasətinə uyğun böyüyən Arzu üçün ailə anlayışının da əhəmiyyəti yoxdur. Əlli yaşını keçməsinə və üç ərindən üç övladı olmasına baxmayaraq tənha yaşayır. Uşaqları ailə qurub ayrı yaşayırlar. Ələsgər müəllim xalq düşməni kimi güllələndən sonra atasından imtina edən Arzu övladlarından da eyni münasibət görür: əlli yaşını keçməsinə baxmayaraq, onu da balaları tək qoyublar. «*Əlibaba müəllim yadıra gəlir? Mənə deyirdi ki, Sofya Kovalevskaya olacayam... Ay səni!.. Nolsun e, Sofya cəmi qırx bir il yaşadı, amma mən əllini keçmişəm, heç ölmək fikrim də yoxdu!.. Oxuyuram özümçün gözəl-gözəl kitabları!.. Öldürsə mənə, o toyuqların acgözünü öldürəcək!..!*»¹⁶⁶

Arzu kommunist sisteminin yetişdirdiyi ilk nəslin nümayəndəsidir. Balaca vaxtlarından quruluşun qiymətləndirdiyi hər şeyi öz dəyərlərindən üstün tutur. Böyük həvəslə oxuduğu rejimi mədh edən kitablar onu fanatik ruhda yetişdirir. Stalini atasından çox sevən Arzu düşmən qismində rejimin faşistlikdə suçladığı azəri yazar və aydınları görür. Atasının güllələnməsindən sonra onu günahlandıracaq, atasının saxladığı kitabları onun təqsirinin əşyayı-dəlili kimi üzə çıxaracaq qədər rejimə sadıq olan bu qız

¹⁶⁶ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.259.

həyatını səfillik içərisində keçirməyə məcbur olur. Çünki atası xalq düşməni elan edilməmişdir. Xalq düşməninin övladı isə rejimə nə qədər sadıq olsa da, onun sovet rejimində rahat yaşaması, xoşbəxt gələcəyin qurucuları sırasında yer tutması mümkün deyil. Balaca Arzunun gələcəkdə məşhur bir adam olacağı gözlənilirdi halda, o, vaqon bələdçisi olmaqdan uzağa gedə bilmir. Ömrünün qalan hissəsini toyuq-cücə bəsləməyə həsr etməyə və tənha yaşamağa məhkum olur.

Qarovulçu Əflatun: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının qarovulçusudur. Qəbiristanlığın müdiri Əbdül Qafarza da bir vaxtlar qardaşı Xıdırla dostluq etdiyinə görə Əflatunu qarovulçu vəzifəsinə işə götürmüşdür. Gicbəsərə baxandır. Əflatun mənfəəti üçün heç nədən çəkinməyən bir adamdır. Qafarza da böyütmək üçün küçüyü ona tapşırılanda müdirin qorxusundan itə təpinməyə belə cəsarət etmir. Qəbiristanlıqda qarovulçu işləməzdən əvvəl uzun müddət Ələsgər müəllimlə bir məktəbdə çalışmışdır. Əslində o, tramvay sürücüsüdür. Ancaq guya sayıqlıq göstərən adamları xalq düşməni adlandırması sayəsində irəli getmişdir. Bir vaxtlar bu yolla məktəb müdiri olmağa qədər yüksəlir. Bütün işi-gücü adamlarda qısır tapıb bundan faydalanmaqdır. Stalinin kollektivləşmə siyasətinin şərəfinə oğlunun adını Kolxoz qoyur. «*Bunlar hamısı belədi e, Ələsgər müəllim... deyirdi. – Ancaq biz gərək, o adı nədi, şey, siyasi sayıqlığı mızı itirməyə də! Hər tərəf, o adı nədi, şey, məskalanmış xalq düşmənidir də! Elə bilirsən bunları tutmağın qurtarandı?! Baxırsan ki, hə, nədi ki, artıdır da, o adı nədi, şey, Ülti Rəcəbdə, ancaq bir də görürsən ki, qatı xalq düşmənidir, qan içəndi!..*»¹⁶⁷ Başqalarını məhv etmək hesabına yüksəlmək istəyən bu adamın bir müddətdən sonra irəliləyişi dayanır, işlədiyi məktəbdə dələduz əməllərinə görə partiyadan qovulur. Mühəribə vaxtı da özünü əlilliyə vuraraq əsgərlikdən yayınır. Ömrünün axırında qəbiristanlıqda qarovulçu işləməyi özü üçün bir şərəf sayan Əflatun sovet sistemindəki əyintilərin başqa bir təzahürüdür, o mənada ki, bir tramvay sürü-

¹⁶⁷ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.142.

cüsü əyri yollarla məktəb müdirliyinə qədər yüksələ bilir. «*Bu adam hələ müharibədən əvvəl Əbdül Qafarzadənin məhəlləsində yaşamış, vaxtıyla Əbdül Qafarzadənin böyük qardaşı Xudırla oturub-durmuşdu, Bakının ilk tramvay sürücülərindən biri olmuşdu, otuzuncu illərdə partiyaya girmiş, orta məktəblərdən birinə təsərrüfat işləri üzrə müdir müavini və ilk partiya təşkilatı katibi göndərilmiş, başqa bir məktəbdə müdir işləmişdi, amma bundan sonra Əflatun müəlliminin maarif sahəsindəki irəliləyişi dayanmışdı, məktəbdə yeyintiə yol verdiyi üçün partiyadan çıxarılmış, daha sonralar yüngül fırlıdaq üstündə iki dəfə həbs olunmuş, müharibə dövründə özünü ağsaqlığa vura-vura çayçı işləmiş, bir sözlə, həyatın hər üzünü görmüşdü və nəhayət ki, çətin yaşamış o uzun-uzadı illərdən sonra gəlib Əbdül Qafarzadəni tapmışdı və daha on illərdən artıq ihdi ki, canla-başla kişiyə xidmət edirdi».¹⁶⁸*

Mir Cəfər Bağırov: 1930-cu illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi işləyən Mir Cəfər Bağırov respublikada tügəyan edən repressiyanın təcəssümüdür. Stalinin ən yaxın silahdaşlarından olan Bağırov tarixi bir şəxsiyyətdir və yazar məharətlə onu romanının iştirakçıları cərgəsinə qatmışdır, onun əsl simasını açıb göstərmişdir. Camaatın canına və himmə salan və bu yolla sovet sistemini möhkəmləndirmək istəyən Bağırov işinə və Stalinə sədaqətlə bağlı olan bir insandır. «*Mir Cəfər Bağırov burasını da yaxşı bilirdi ki, bu adamlar məhz ondan qorxurlar, amma həmin qorxu hissi olmasaydı - Mir Cəfər Bağırov buna qəti əmin idi - zamanın, dövrün böyük işlərini də görmək mümkün olmayacaqdı, çünki insanlar öz təbiəti etibarilə rahatbəzdilər, hazırna nazirdilər, qorxmasaydılar, nə şüarlar köməyə gələcəkdi, nə ideyalılıq, nə də saysız-hesabsız nitqlər, məruzələr - neft planı da yerinə yetirilməyəcəkdi, pambıq planı da artıqlaması ilə dolmayacaqdı, partiyanın sıraları da düşmənlərdən təmizlənməyəcəkdi. Partiya da Sovet İttifaqı da Mir Cəfər Bağırov üçün yoldaş Stalin demək idi».¹⁶⁹ Ələsgər müəllimlə uşaqlıq dostu olan Bağırov balaca vaxtı ondan bir kitab alıb oxuyur, istəyir*

¹⁶⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.234.

¹⁶⁹ Yenə orada, s.177.

ki, bu kitabı Ələsgər ona versin. Ancaq kitabı ondan ala bilmir və bunu ömrü boyu unutmur. Bağırovun bütün işləri kimi, onunla dostluğu da Ələsgər müəllimə xeyir yox, fəlakət gətirir. Ələsgər müəllimi Bağırov öz təkəbbürlüynə görə öldürtdürür. Elçin Bağırovun təkəbə öz qəhrəmanlarının başına açdığı oyunlardan deyil, onun real əməllərindən də söhbət açır. Bağırovla tanışlığının qurbanı olmuş insanların sayı-hesabı yoxdur. O, ən yaxın adamlarını, qohum-əqrəbasını da həbs etdirməkdən, güllələməkdən çəkinmir. Qəzənfər Musabəyov Qubada Mir Cəfər Bağırovun həm qonşusu olmuşdu, həm də onun süd qardaşı idi. Bağırov isə Qəzənfər Musabəyovu yalnız həbs etdirməklə kifayətlənmiş, Qəzənfər Musabəyovun bacısı Ayna Sultanovanı da, onun əri Həmid Sultanovu da tutdurur, güllələdir. Öz süd anasını həbs etdirib, ağzıburnu qana bulaşana qədər döydürür. Bunlar «Ölüm hökmü»ndə qələmə alınan həqiqi hadisələrdir. İrəlində Mir Cəfər Bağırovun həyatından danışanda bunların hamısının gerçək hadisələr olduğunu görəcəyik. Bağırovun Azərbaycanda adamlara tutduğu divanı tam halda təsəvvürə gətirmək çətinidir. Mənlərlə insan günahsız yerə öldürülmüş, sürgünə göndərilmişdi, onun dövründə vəhimə və işgəncə Azərbaycanı başdan-başa bürümüşdü. Planlar yerinə yetirilməyəndə ağılsız yollarla onun doldurulmasına nail olurdu. «*Bir dəfə Azərbaycanda qışın sərt keçdiyi vaxtlardan biri idi. Respublikada yun üzrə planı yerinə yetirmək heç cürə mümkün olmadı və o zaman öz kabinetində - bax, bu kabinetdə çağırıldığı müşavirədə Mir Cəfər Bağırovun necə qışqırdığını və onun sifətinin bəlkə də ən ibtidai insanlara məxsus (bir-birləri ilə ölüm-dirim vuruşuna çıxdıkları zaman) ifadəsini, gözlərindəki qəzəbi və soyuğu Komissar heç cürə unuda bilmirdi. Həmin müşavirədən sonra, qışın o oğlan çağında Mir Cəfər Bağırovun bilavasitə göstərişi və nəzarəti ilə inzibati orqanların işçiləri yunçuluqla məşğul olan rayonları kənd-kənd gəzib, camaatın yorğanını, döşəyini çarpyımsından dartıb çıxarıb yununu müsadirə etdilər və respublikanın yun planı da eləcə doldu».¹⁷⁰ Bağırovun qəddarlığı və zülmkarlığı təkəbə Azərbaycanda deyil, bütün Sovetlər İttifaqında*

¹⁷⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.184.

hiss olunurdu. Beləcə, keçmiş SSRİ-də ən ləyaqətli adamlar xalq düşməni adlandırılıb məhv edilir. Onların bəzilərini Bağırov öz əlləri ilə güllələyir. «*Hələ 1922-ci ildə Partiya sıralarının təmizlənməsi üzrə Qafqaz Ölkə Komissiyası siyasi dustaqları şəxsən döydüyünə görə M.C. Bağırova töhmət vermişdi və bundan düz on beş il sonra isə Mir Cəfər Bağırov respublika maarif naziri Məmməd Çuxarliniskini və kino-foto sənayesi idarəsinin rəisi Qulam Sultanovu şəxsən özü güllələmişdi*».¹⁷¹ Azərbaycanda bütün hakimiyyət Mir Cəfər Bağırovun əlindədir. Azərbaycanı istədiyi kimi idarə edir, istədiyi adamları xalq düşməni adlandırır güllələdir, məhv edilən adamlar içərisində Stalinin yaxın adamları və silahdaşları da vardır. Sovet hökumətində Mir Cəfər Bağırov ikinci Stalindir. Sovet dövründə hakimiyyətə çoxları gəlib-gədir, ancaq Mir Cəfər Bağırov Stalin ölənə qədər tutduğu vəzifədə qalır. Bəriya kimi güclü adamlar belə Bağırovun köməklili sayəsində irəli gedə biliblər. Adama elə gəlir ki, Bağırovun zülmü heç vaxt qurtarma yacaqdır.

Xədicə arvad: Tələbə Murad İldırımli ilə Xosrov müəllimin kirayədə qaldıqları evin sahibəsi olan yaşlı bir qadın. Əri ölmüş, oğlu Balaniyaz da ailə qurub, ayrı yaşayır. Xədicə arvad tənha yaşasa da, gəliri pis deyil, əri müharibədə öldüyü üçün dövlətdən təqaüd alır, mənzilinin iki otağını kirayəyə veribdir, üstəlik tum satmaqla da pul qazanır. Oğlunun onun yanına gəlməsinə də razıdır, tək ondan pul istəməsin. Çox xəsis olduğu üçün belə fikirləşir. Küftə bişirmək üçün tələbəyə ət aldırır taxtının üstündə döydürür, ancaq xörəyi həmişə özü tək yeyir. Hətta bir gün tələbə ət döyəndə oğlu Balaniyaz gəlib üstünə çıxır, Xədicə əti tələbənin aldığı deyir, özü aldığı gizlədir. Roman Xədicə arvadın ölümü ilə başlayır, ona Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında yer almaq üçün çox çalışırlar, amma axırda Xədicə arvad yeni salınmış qəbiristanlıqda dəfn edilir.

Mürşüd Gülcahani: Əbdül Qafarzadənin qudasıdır. Özünü yazıçı adlandırır. Romanda çox yer tutmasa da, fəsillərdən biri

¹⁷¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.184.

onun adı ilə adlanır. Surətə belə əhəmiyyət verilməsinin səbəbi odur ki, cəmiyyətin bütün sahələrdə pozulduğunu göstərməyə çalışan Elçin əsərin iştirakçılarını bu ümumi fikrin açılmasına xidmət etməsi baxımından mənalandırır. Mürşüd Gülcahani də ədəbiyyat və incəsənət sahəsində kimlərin meydan sulağını, nüfuz sahibi olduğunu göstərmək üçün əsərə daxil edilmişdir. Bu adamın heç bir bədii dəyəri olmayan kitabları məhz Əbdül Qafarzadənin qohumu olduğu üçün hər il nəşr edilir. Mürşüd Gülcahaninin romanları o, Qafarzadə ilə qohum olmamışdan əvvəl belə asanlıqla nəşr olunmazdı, hətta nəşriyyat direktoru İslamzadə əsərlərinin zərf olduğunu onun üzünə deməkdən belə çəkinməmişdi. Ədəbiyyata az-çox bələd olan hər kəs onun yazıçı olmadığını yaxşı başa düşür. Elçin Mürşüd Gülcahani kimilərini nəzərdə tutaraq «it dəftərində adı yoxdur» ifadəsini işlədir. Səlim Bədbin kimi yazarlar Gülcahaninin istedadsız olduğunu onun üzünə deyirlər. Əslində Səlim Bədbin də Qafarzadənin sayəsində kitablarının işıq üzü gördüyünü yaxşı anlayır, ancaq o, bunu cəmiyyətdə əsl sənətə qiymət verilməməsi ilə əlaqələndirir. «*Səlim Bədbin camaatın içində bağıra-bağıra: «-Bizim yazıcıların çoxu, - deyir, -kapitalist ölkələrində olsaydılar, acından öldülər. Kimdi onları çap eləyən? Mərkəzi Komitəyə şikayət yazma bilməyəcəkdilər ki, əsərimizi çap elənilər... Özlərinə tanış-biliş axtarmayacaqdılar ki, bezdərni əsərlərini çap elətdirsinlər, sonra da tökülüb qalsın mağazalarda, axırda spisat eləyib yandırsınlar. Bu cür ziyankarlığa ancaq Sovet hökuməti dözüür. Kapitalist deyir ki, çap eləmirəm, vəssəlam, sən yazıçı döyülsən! Lap istəyirsən kiminsə qohumu yox, lap Allahın bacısı oğlu ol! Sən mənə ziyən vurursan, mən səni niyə çap eləyim?» Bu sözləri deyir, vicdansız, özü də mənə baxır*».¹⁷² Mürşüd Gülcahani Qafarzadənin oğlu Orduxanın ölümünü də Allahın ədalətli hökmü hesab edir, çünki Əbdül Qafarzadəni və Orduxanı əməllərinə görə Allah özü cəzalandırır. Allaha inanmır, ancaq bir cəza verənin olduğuna əmindir. Əbdül Qafarzadənin xərcəng xəstəliyinə tutulduğunu bildikdə, son kitabının daha nəşr olunma yacağı üçün naraha tçılıq keçirir.

¹⁷² Elçin Efendiyev. *Ölüm hökmü*, s.474.

Xıdır müəllim: Əbdül Qafar zadənin böyük qardaşdır, Ələsgər müəllimin direktor olduğu məktəbdə bədən tərbiyəsi müəllimidir. Xıdır idmanla əlaqədar hər şeyi, hətta idmançıların adlarını və soyadlarını belə əzbər bilir. Arzunun ad günündə əvvəlcə Stalinin, sonra da Mir Cəfər Bağırovun sağlığına bədə qaldırır. Xosrov müəllim ona etirazını bildirəndə, Xıdır müəllim bundan irəli gətmək üçün istifadə etməyi qərara alır, hamıya Xosrov müəllimin xalq düşməni olduğunu söyləyir. Lakin bu hadisəyə görə onu da başqa müəllimlərlə birgə güllələyirlər. Xıdır müəllim həmin hərəkəti ilə Xosrov müəllimin axırına çıxmaq və bu yolla özü irəli gətmək istəyirdi. Ancaq elə bu niyyətinin də qurbanı olur. «*Sonra qapı döyüldü, o üç nəfər içəri girdi, yorğan-döşəkdən qalxmış yuxulu Xıdırı geyinməyi əmr elədilər, sonra da Xıdırın qabaqlarına qatıb apardılar*».¹⁷³

Professor Lev Aleksandroviç Zilber: Hadrutda baş verən taun epidemiyasının qarşısını almağa çalışan və buna nail olan alimdir. Xəstəliyi aradan qaldırmaq üçün hədsiz dərəcədə səy göstərir. Apardığı tədqiqatlar və gördüyü tədbirlər sayəsində epidemiyanın daha geniş ərazidə yayılmasına mane olur. Amma bütün bu əziyyətlərinin müqabilində ona nəinki təşəkkür etmirlər, hətta verdiyi gizli məlumatların birində konspirasiya şərhlərini pozaaraq «taun» sözü əvəzinə «fili» sözü yazmadığına görə az qala xalq düşməni adlandırırırlar. Sonralar Zilber dəfələrlə xalq düşməni kimi həbs edilir. «*Və Xosrov müəllimin xəbəri yox idi ki, professor Zilber də xalq düşməni kimi həbs olunub, xəbəri yox idi ki, bu – artıq professor Zilberin Hadrutdan sonrakı həyatında ikinci həbsdir: birinci dəfə 1934-də həbs edildi, ikinci dəfə (yəni indi...) yaz-yay gənə ensefalitinin virusunu kəşf etdikdən sonra həbs edildi və sonralar – 1940-cı ildə hələ bir dəfə də həbs ediləcəkd...*».¹⁷⁴

Çeka Murad İldırımılı: Hadrutdakı taun epidemiyası dövründə Baş Siyasi İdərənin müvəkkilidir. Murad İldırımılı tələbə Murad

¹⁷³ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.280.

¹⁷⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.212-213.

İldırımılının nəvəsinin qardaşdır. Nəvə qardaşının xətirəsini yaşatmaq üçün nəvəsinə onun adını qoymuşdur. Taun epidemiyasının yayılmasının qarşısını almaq üçün o qədər səy göstərir ki, professor Zilber belə heyratə salır. Özü də o, heç vaxt öz təhlükəsizliyi qayğısına qalmır və xəstəliyi xalq düşmənlərinin yaydığına inanır. Camaatın nəzərində taunun öhdəsindən gələ biləcək bir adam varsa, o da Murad İldırımılıdır. Çeka xoşbəxt gələcək naminə çalışır, gələcək naminə özünü fəda edir. Ailə qurmamışdır, ancaq buna görə rahat olmur, onun adını tanımasalar da, sabahın azad və xoşbəxt uşaqlarının hamısını öz balaları hesab edir. «*İllər keçəcəkdə, indi eləcə utanacaq, eləcə dilsiz-ağızsız o kənd qızının – Züleyxanın uşaqları, nəvə-nəticələri də həmin yeni cəmiyyətin üzvləri olacaqdı və o zaman onların o xoşbəxtliyində, onların o qayğısız, azad həyatında Murad İldırımılının da, qoy lap kiçik olsun, lap zərrə qədər olsun, amma hər halda, nədə bir payı olacaqdı...*».¹⁷⁵ Taun epidemiyasından ölənləri yandırmaq üçün qalanan tonqala hücum çəkən adamların qarşısını kəsməkdə əsgərlər çətinlik çəkirlər. Murad İldırımılının səyi nəticəsində camaatı tonqaldan uzaqlaşdırmaq mümkün olur və beləcə, böyük bir fəlakətin qarşısı alınır. Bütün bu fədakarlıqları göstərərək özünü qoruduğu üçün xəstəliyə tutulur, bunu başa düşəndə tonqala yaxınlaşır, əvvəl atını, sonra da özünü güllələyərək tonqalda yandırır. Gələcək naminə canından keçən Murad İldırımılı belə fədakarlardan yalnız biridir. Düşünür ki, yeni qurulan cəmiyyətdə gələcəyin uşaqları azad və xoşbəxt yaşayacaqlar, onunla təskinlik tapır ki, özü sağ qalmasa da, onun da bu işdə bir əməyi olacaqdır. Bacısı Züleyxanın nəvələri də bu xoşbəxt gələcəkdə azad yaşayacaqlar. Murad İldırımılı kimi yüzlərlə adam gələcək naminə özlərini fəda etdilər, ancaq çox şey onların istədikləri kimi olmadı, gənc Murad İldırımılılar heç də onların güman etdikləri kimi xoşbəxt həyat sürmədilər.

Səlim Bədbin: Nəşriyyatda redaktor işləyir, millətini sevir, onun dərdlərini dilə gətirən bir yazardır. Amma Mürşüd Gülcaha-

¹⁷⁵ Yenə orada, s.171.

ni kimilərinin hər il kitabı nəşr olunduğu halda, onun on ildə cəmisi iki kitabı işıq üzü görmüşdür. İkinci kitabı çıxanda dostlarına qonaqlıq verir. Gənc yazarlar Mürşüd Gülcahani və İslamzadə kimilərinin əleyhinə söz deməkdən çəkinirlər. Səlim Bədbin isə bütün düşüncələrini Gülcahaninin üzünə deyir. Millətinin bir gün ayılıb hər şeyi başa düşəcəyindən ümidini üzməyən Səlimin təxəllüsü də təsadüfi seçilməyib. Sovet dövründə onun kimi düşüncənə adamlar həmişə bədbin olmuşlar. «–*Deməli, o zaman daha Əbdül Qafarzadələr olmayacaq, igid? – Xeyr, ustad, xeyr... Millət oyanacaq... O zaman yalnız millətini sevən insanlar yaşayacaq... O gün gələcək, ustad, gələcək... Mütləq gələcək...*».¹⁷⁶

Molla Əsədulla: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının mollalarından və dövrün soyğunçu dindarlarından biridir. Qəbiristanlıqdakı dəfn mərasimlərinə qatılaraq pul qazanır, buradakı mollaların içərisində ən savadlısı sayılır, heç olmasa Quranın əslini oxumağı bacarır. Qəbiristanlıqdakı o biri mollalar Quranı oxuya bilmədikləri halda, mollaqlıq edirlər. Yazar Əsədullanın şəxsində dindən şəxsi mənfəət üçün istifadə edənləri məharətlə ifşa edir. Əbdül Qafarzadə mollaların da gəlirinə şərik çıxır. Mollaların havayı pul qazandığını deyən qəbiristanlığın müdiri, ona çatacaq haqqı bir qədər də artırır. Molla Əsədulla müharibə vaxtı camaatın əlində qalan axırıncı qazancını, qədim saatını, az-çox dəyərli nəyi varsa, hamısını girov götürüb faizlə borc pul verir, müharibədənsən isə pul tapıb borcunu qaytaran adamların əşyalarını geri vermir və bu yolla əməlli-başlı sərvət toplayır. Qafarzadənin faizlə pul verməyin günah olub-olmaması barədə sualına utanmadan bunun haram olduğunu deyir. «*Əbdül Qafarzadə yaxşı bilirdi ki, indi beləcə mömin bəndə olub mollaqlıq edən bu adam – Molla Əsədulla, müharibənin bütün dörd ilinin dördünü də ərləri, ataları, oğulları, qardaşları cəbhədə vuruşan, öldürülən, itkin düşən arvadların, uşaqların sonuncu qızıl üzüyünü, qızıl saatını, boyunbağsını müamilə ilə girov götürüb və o dörd ildə – 1941 ilə 1945 arasında bir padşah xəzinəsi qızıl yığıb. Uşaqlarına bir qarm çörək*

¹⁷⁶ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.270.

almaqdan ötrü sonuncu üzüyünü gətirib yüksək faizlə Əsədullanın yanında girov qoyan arvadların çoxu sonradan pul tapıb gəlib o nişan üzüyünü, yaxud ata-babadan qalmış o qızıl saatı, yaxud anasından, nənəsindən qalmış yeganə qızıl boyunbağını, bilərəziyi, sırğanı Əsədulladan geri götürə bilmirdi».¹⁷⁷ Bu qədər var-dövləti olsa da, çox xəsis adamdır. Doğma balalarını evləndirəndə də pulunu can verə-verə xərcləyir. Murad İldırımının Xədicə üçün qəbiristanlıqda yer götürmək istədiyini biləndə sevinir, çünki pul və məkədən canı qurtarır. Qəbiristanlıqdakı mollaları yaxından tanıdıqca dini əlindən alınmış bir xalqın kimlər tərəfindən soyulduğunu da başa düşürük. Mollaqlıq edənlər fırıldaqçılar, vaxtı ilə a təizmədən dərs deyən müəllimlər və sirk artistləridirlər.

Diş həkimi Nəcəf Ağayeviç: Çox ayıq və bacarıqlı bir adam olan Nəcəf Ağayeviç yaxşı diş həkimidir. Diş həkimliyi ilə yanaşı, qızıl alveri ilə də məşğul olur. Bakıdakı evinin balkonunu şüşəbənd etmək istəyir, ancaq buna heç cür icazə ala bilmir, axırda Brejnevin şəklini, müxtəlif şüarları gətirib balkonundan asır və şüşəbənd tikir, heç kəs də Ağayeviçin şüşəbəndini sökməyə cəsərət etmir. Nəcəf Ağayeviçin arvadı rusdur. Hökumətdən bir şey qopartmaq istədikdə özünün ailəsini xalqlar dostluğuna nümunə göstərir və məqsədinə çatır, hətta bu yolla şəhər ətrafında bağ evi də ələ keçirir. Əbdül Qafarzadə M.R.Qəribliyə satmaq istədiyi saxta qızılları da Nəcəf Ağayeviçə düzəltirir, Nəcəf Ağayeviçi də bu qızıllardan qazanacağı puldan daha çox Qafarzadə ilə dostluğunu möhkəmləndirmək maraqlandırır, çünki bu dostluq ona daha çox fayda gətirə bilər.

Məlik Əhmədli: «Ölüm hökmü» romanına məharətlə yerləşdirilən əlavə təsvirin, tələbə Murad İldırımının yazdığı hekayənin qəhrəmanıdır. Kəpənəklər üzərində tədqiqatlar aparır, özü də yeni bir kəpənək növü kəşf edir. Bu kəpənəyə kiçik qızı Zəhranın adını verir. Məlik Əhmədli hekayədə maraqlı bir ömür yaşayır. Dostu İbrahimin arvadının dəfn mərasimindən evinə dönərkən tramvay-

¹⁷⁷ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.283.

da qəribə bir sərnişinlə rastlaşır. Sərnişin Məlik Əhmədliyə iki arzusunu yerinə yetirmək istədiyini deyir. Məlik Əhmədli ona bildirir ki, ilk arzusu min il yaşamaqdı, ikinci arzusunu da sabah görüşəndə deyərəm. Ancaq Məlik Əhmədli evə gəlib bütün gecəni özünün min il yaşayacağını, arvadının, uşaqlarının, onların da uşaqlarının isə öləcəyini düşünəndə, ürəyini böyük bir kədər bürüyür. Ertəsi gün sərnişinlə görüşəndə birinci istəyini də geri götürür.

5.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər

Bu bölmədə biz «Ölüm hökmü»ndə Elçinin təsvir etdiyi ictimai-siyasi mühitdən bəhs edəcəyik. Romanda canlandırılan ictimai şəraitlə real ictimai şəraiti, yazarın əsərlərində ifadə etdiyi dünya görüşü ilə hakim ideologiyanın həm cəmiyyət, həm də ayrı-ayrı fərdlər üzərindəki təsirini üzə çıxartmağa çalışacağıq.

İdealları alt-üst olan və cəmiyyətə biganələşən adamların pozulan cəmiyyətdəki vəziyyətləri, ölkədə qayda-qanunların tapdanmasına qarşı çıxan fərdlərin söyləri, hakim ideologiyanın zorakı üsullarla həyata tətbiqi, əsəbləri tamamilə korlanmış fərdlərin cəmiyyətdəki tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün göstərdikləri təkidli cəhdlərin məğlubluğu nəticələnməsi romanın əsas mövzularıdır.

«Ölüm hökmü»ndə bütün ləyaqətlərini itirmiş insanların öz istəklərini həyata keçirməyə çalışmaları nəticəsində sosial və insani münasibətlərin pozulduğu bir cəmiyyətlə rastlaşırıq. Çürüyən quruluşda bəşəri dəyərlər tamamilə aradan qalxmış, cəmiyyətdəki münasibətlər mənfəət münasibətləri həddinə enmişdir. Pozulmuş ictimai quruluşla uyğunlaşa bilməyən insanlar bütünlüklə cəmiyyətdən uzaqlaşmış və öz iç dünyalarına qapanıb qalmışlar. Hakim ideologiya təzyiq altında saxladığı toplumun içərisindən özünə tərəfdarlar taparaq onların vasitəsi ilə insanları sıxışdırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və beləcə ictimai qaydaların təşəkkülü ləxləmiş, insanlar bir-birinə və cəmiyyətə qarşı biganələşmiş, cəmiyyət də normal fəaliyyət göstərmək qabiliyyətini itirmişdir. Elçinə görə bu cəmiyyətdə korlanmamış bir itin belə yaşamaq imkanı yoxdur.

İnsanların mülkiyyət sahibi olmalarına icazə verməyən sosializm sistemində əyri yollarla müəyyən mövqə ələ keçirənlər tək cədvələri soymurlar, öz sərvətlərini artırmaq üçün abırılı adamları da istismar edirlər. Cəmiyyətdəki bütün qurumlar məfiyələşməyə başlamışdır. Qorxu-vahimə üzərində qurulan, yüksəlmək və müəyyən mövqə tutmaq üçün insanların bir-birini xalq düşmənləri elan etdikləri sovet rejimində hamı bir-birinə inamını itirmişdir və həyat dözülməz bir hal almışdır. İnamsızlığın hökm sürdüyü sosializm sistemində yaşayan insanlarda kapitalizm dünyasına qarşı bir meyl, maraq vardır. Əbdül Qafarza da sosializm cəmiyyətinin onun kimiləri üçün yaratdığı imkanlardan istifadə edərkən özünə əməlli-başlı sərvət toplamışdır, ancaq oğlunun qəbrini bəzəmək istəyəndə ehtiyat edir, anlayır ki, qəbinistanlıq müdirinin aldığı az maaşla belə bir qəbir düzəltmək başqalarının diqqətini cəlb edə bilər. Ancaq onu da düşünür ki, hər hansı bir kapitalist ölkəsində istədiyini edə bilərdi. Gənc yazar Səlim Bədbinin sovetlərin nəşr siyasətini tənqid edərkən bu cəmiyyətdə vəziyyət ələ keçirməklə, rüşvət verməklə zəif əsərləri nəşr etdirməyin mümkün olduğunu, amma kapitalist ölkələrində buna imkan verilmədiyini deməsi, Mir Cəfər Bağırovun yenidən təyin etdiyi komissarın başqa bir ölkədə kiçik bir vəzifədə işləməyi sovetlərdə böyük vəzifə daşımaqdan üstün tutması insanların kapitalist həyat tərzinə meylinin göstəriciləridir.

«Ölüm hökmü»ndə cəmiyyəti həyat üçün yararsız hala salan insanlar da əbədi deyillər. Onların cəzalarını da cəmiyyət özü verməlidir, bu hal indi baş verməsə də həmin adamlar əvvəl-axır öz cəzalarına çatacaqlar. «Hər şey gəlib keçir» fəslində göstəriləyi kimi, bu dünya da sonsuz heç nə yoxdur. Elçinin qənaətinə görə hakim ideologiyanın törətdiyi zülmətlərin heç vaxt qurtarmayacağı təəssüratı yaransa da, bunların da bir gün mütləq axırı olacaqdır. Bütün bunlara ya cəmiyyətin özü, ya da Allah tərəfindən son qoyulacaqdır.

5.2.4.1. Siyasi mənzərə

«Ölüm hökmü»ndə müəllif haqqında danışdığı dövrün bütöv bir mənzərəsini yaradır. Dediyimiz kimi, təsvir 1920-ci ildən səksəninci illərə qədərki dövrü əhatə edir. Yazarın əsərin zaman həddlərini bu qədər geniş çərçivədə götürməsinin səbəbi, fikirlərini daha aydın bir şəkildə ifadə etmək istəyindən irəli gəlir. Bir qədər sonra açıqlayacağımız kimi, müəllifin romanda məqsədi sovet dövründə təşkil olunan və cəmiyyətə zorla qəbul etdirilən rejimin qanlı simasını oxucuya çatdırmaq, eyni zamanda bu hakim ideologiya şəraitində yaşayan insanların necə öz fərdi dünyalarından məhrum olduqlarını və bu zərərli ideologiyanın cəmiyyət içərisində hansı iztirablar doğurduğunu göstərməkdir.

«Ölüm hökmü»nün yazıldığı və yayınlandığı illərdə Sovet İttifaqı hələ çökməmişdi. Öz daxilində müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, hələ heç kəs bu sistemin belə tez iflasa uğrayacağını düşünmürdü. Elçinin həmin şəraitdə belə bir roman yazması, hakim ideologiyanın mövcud olduğu bir vaxtda öz müstəqil düşüncələrini və cəmiyyətdə nəzərə çarpan tənəzzülün qabağını almaq ideyasını irəli sürməsi, onun öz sözləri ilə desək, «gəmidə oturub gəmiçi ilə dava etmək»dir.

Pomanda canlandırılan ən önəmli məkanlardan biri qəbiristanlıqdır. Yazar qəbiristanlıqda baş verən əhvalatları oxucusuna anlamaqla ona iki mühüm fikir çatdırır. Onlardan biri budur ki, hər bir ictimai vəziyyətdən öz mənfəəti üçün istifadə etməyi bacaran adamlar hətta öz xalqının ölümləri hesabına belə cəhənlərini doldurmağa çalışırlar. Xüsusilə qəbiristanlıq araşdırma, anaşa, qadın alverinin tüğyan etdiyi, qumar oynanıldığı bir yerə çevrilmişdir. Qəbiristanlıq cəmiyyətin kiçik bir modelidir. Qəbiristanlıq İdarəsinin müdiri cəmiyyətdə heç kəsin ona gücü çatmayan, bütün qanunsuz əməllərini qanuni şəkllə salmağı bacaran bir adamdır. Kiçik bir qəbiristanlığın müdiri olan Qafarzaadə ətrafındakı adamların nəzərində Brejnevdən belə güclü insan təsiri bağışlayır. Qəbiristanlıq İdarəsində işlər elə düzülüb-qoşulmuşdur ki, verilən hesabatlarda

kiçik bir səhv belə tapmaq mümkün deyil, çünki Qafarzaadəyə görə cüzi bir səhv insan həyatı bahasına başa gələ bilər. «*Hər gecə tak-silər gəlib Tüllü Gəldi Qəbiristanlığının darvazası ağzında dayandıqca, qarovulçu Əflatun qaça-qaça araşdırmıca gedib-gəlirdi, qumarbazları qarşılayırdı*».¹⁷⁸

Qəbiristanlıq İdarəsinin həyatında tikilmiş kiçik morq binası araşdırıldığı, qumar oynanıldığı bir yerdir. Bura həm də qumarxanaya çevrilmişdir. Bütün bu iyrənc işləri görənlər isə Qafarzaadənin yaxın adamları olan Mirzəi, Ağakərim və Vasilidir. Onlar əslində dörd nəfər idilər, ancaq Alyoşa adlı dördüncü adam Qafarzaadəni aldatmaq fikrinə düşdüyü üçün həyatı ilə buna cavab verməli olmuşdur.

Əbdül Qafarzaadə bir müddətdən sonra qəbiristanlıqdakı alış-verişi qadağan edir. Qəbiristanlıqda anaşa satan Burun Bakının məşhur «blatnoy» cavanlarından, ancaq onun da Qafarzaadəyə gücü çatmır. Morq yaşamaq üçün altı tələbəyə kirayəyə verilir və bu kirayədən gələn pullar da Qafarzaadənin cibinə dolur. Qafarzaadə bu yolla hədsiz bir sərvətə yiyələnmişdir. Bütün bu işlərin başında düran Qafarzaadə xitabət kürsüsündən çıxış edəndə isə sözünü həmişə xoşbəxt gələcək naminə çalışdıqlarını deməklə qurtarır, halbuki, özü də bu gələcəyə inanmır, gələcək isə heç cür gəlib çıxmır. Bu da təbiidir, çünki bu gələcək üçün çalışanlar Əbdül Qafarzaadə kimi adamlardır. «*İnqilabçılar gələcək naminə canlarından keçdi. Dvoryanlar, bəylər həmin işıqlı gələcək naminə öz zümrələrindən ayrıldı, Qaraqum çöllərində güllələndi, fəhlələr, axmaq kəndlilər işlərini-güclərini buraxıb gələcək naminə mübarizə apardı, evdə çörək gözləyən ac balalarının güzəranını daha da ağırlaşdırdı. Gələcək naminə sürgünlərə getdilər, gələcək naminə vərəm tutub Sibir tayqalarında qurda-quşa yem oldular, gələcək naminə çarı taxtdan saldı, amma o gələcək gəlib çıxmaq bilmir ki, bilmir... Stalin gələcək naminə özü də gecə-gündüz işlədi, adam həyatı keçirmədi (deyirlər Kremldə də üstünə şinel salıb meşin divanda yatmış...), camaatı da işlətdi gələcək naminə, qırdı camaatı,*

¹⁷⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.13.

həbsxanalara doldurdu və bu da işıqlı gələcək naminə idi. Müharibə zamanı milyon-milyon cəxən o gələcək naminə canını qurban verdi. Xruşşov Stalinin cəsədini məzoleydən çıxartdı, qorxunu-ürkünü götürdü (ona görə də indi bu boyda ölkədə bu cürə özbaşınalıq yaranıb!), amma gələcək naminə işləmə davam etdi və Xruşşov bütün dünyaya qarşı dedi ki, o gələcək iyirmi ildən sonra gələcək, iyirmi ildən sonra kommunizm qurulacaq».¹⁷⁹ Əslində Əbdül Qafarzadə gələcək naminə işləməyi dünyanın ən axmaq və ən mənasız bir işi hesab edir. Onun fikrincə, adamlar özlərindən nağıllar, əfsanələr quraşdırırdıqları kimi, kommunist rejimi də bu nağıllara bənzər dünyalar uydurmuşdu, ancaq bu xəyallar yalnız sözlərdə və şüurlarda qalmışdır, insanlara isə xoşbəxtlik əvəzinə əzablar gətirmişdir. Gələcək haqqında nağıllara inanıb həyatını qurban verənlərdən biri də Çeka Murad İldırımılıdır. Taun epidemiyası vaxtı başqaqlarını xilas etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan, özünün təhlükəsizliyi barədə isə qətiyən düşünməyən Murad İldırımılı öləndən sonra bu dünyada bir varisinin qalmasına da və gələcəkdə azad, bəxtiyar yaşayacaq uşaqların onun adını belə tanımayacağını düşünərək kədərlənir. Ancaq Murad İldırımılıya görə özünün ölməsi o qədər də önəmli deyil, əsas budur ki, sabahın azad və xoşbəxt uşaqları içərisində bacısı Züleyxanın övladları və nəvələri də mütləq olacaqdır. O zaman kapitalizm məhv olacaq və bütün dünyada sosializm qalib gələcəkdir. Halbuki, biz əsərdə bunun əksini görürük: gələcəyin xoşbəxt balalarından biri olacağına böyük ümidlər bəslənən Züleyxanın nəvəsi Murad İldırımılı necə əzablı bir ömür yaşadığının şahidi oluruq. Eləcə də nə kapitalizm məhv edilir, nə də sosializm zəfər çalır.

Qafarzadənin xitabət kürsüsündən riyakar nitqləri ilə rejimi ələ salmasını və partiya üzvlərinin də onu alqışlamasını müəllif ictimai əxlaq pozğunluğunun bir nümunəsi kimi göstərir. Bu rejimdə Qafarzadə kimilər həddən artıq güclü, varlı adama çevrilmişlər. Halbuki, sovet sisteminə hər kəs öz zəhməti hesabına yaşamağı. «Əbdül Qafarzadə işin içində olan, işdən baş çıxaran təcrü-

¹⁷⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.73-74.

bəli bir adam idi və buna görə də tamam əmin idi ki, Sovet İttifaqında fəhlələrdən tutmuş partiya işçilərinə qədər, təsərrüfat rəhbərlərindən tutmuş şairlərə və alimlərə qədər hökumətdən maaş alan, pul qopardan adamların azı almış faizi kapitalist ölkələrində acıdan ölərdi, çünki bu adamlar burada heç nə ələməyib maaş alırdılar, pul qazanırdılar, elədikləri də ancaq özləri üçün idi: trolleybus sürücüsü hökuməti aldadıb bilet pulunu özü üçün qazanırdı və o puldan öz briqadına da verirdi, briqadir bir böyüyünə verirdi, o – trolleybus parkının raisinə, rais özündən böyüyünə, o da – bir az yuxarıya və o trolleybus biletindən qəpiyin yüzdə biri də olsa, gəlib çıxırdı lap yuxarılara. Az qala Allahın yanına...».¹⁸⁰

Elçin Sovet cəmiyyətini idarə edənlərin səciyyəvi cəhətlərini sanki oxucunun hafızasında möhkəmləndirmək üçün yerli gəldikcə onları təkrarlayır və sistemin tamamilə rüşvət üzərində qurulduğunu, rüşvətin qaradəniz kimi cəmiyyətin üzərinə çökdüyünü dönə-dönə vurğulayır. «Stalin cəllad idi – əlbəttə, buna söz ola bilməz. Xruşşovun da ipinin üstünə odun yığılması deyildi – bu da məlum məsələdi. Ən yaxşısı, şübhəsiz ki, bu Brejnev idi: təriflə, öz işini gör. İndi Brejnev vaxtında ki, rüşvət belə ayaq alıb yeriyir, ordenlər, medallar da, deputatlıq da, rayon ölçülü bu cür (M.P.Qəribli kimi!) balaca hakimimütləqlərdən tutmuş lap yuxarılaracan rüşvətlərlə alınır, yalançı əmək reportları bütün dünyanı başına götürüb, kənd sovetindən tutmuş partiya Qurultaylarına bütün ölkə miqyasında keçirilən iclaslar teatr tamaşalarına çevrilib...».¹⁸¹ Əslində rüşvət almaq və rüşvət vermək cəmiyyətdə qanuni hal almışdır. Rüşvət cəmiyyətin qan qoxuyan yarasına çevrilmişdir. Birinin rüşvət verməyə imkanı yoxdursa, onun yaşamağa, hətta ölüsünü basdırmağa belə haqqı çatmır. Fərid Kazımlı rayon partiya komitəsinin katibi M.S.Qəribliyə ildə üç-dörd dəfə hörmət edir. Azərbaycanda hörmət də rüşvətin bir növüdür. Ediləcək hörmətin həddi də veriləsi rüşvətin dərəcəsi ilə ölçülür. Əbdül Qafarzadə də Fərid Kazımlıya rüşvət verir, ən aşağıdan ən yuxarıya qədər hamı rüşvət alıb-verir. Polis mayoru

¹⁸⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.75.

¹⁸¹ Yenə orada, s.75.

Məmmədov da nəzarət etdiyi bütün obyektlərdən pul alır. Saha müvəkkilliyini daha özünə yaraşdırmır və irəli getmək üçün Qafarzaadədən kömək istəyir. Bu istəkdə qeyri-adi heç nə yoxdur, o da bu cəmiyyətin üzvüdür, o da özünü oda-közə vurub adam kimi yaşamaq istəyir. Yaxud tələbə Murad İldırımının universitetə daxil olmaq üçün göstərdiyi cəhdləri bir daha yada salaq: birinci cəhdində o, yazılı imtahanı uğurla verir, ancaq şifahi imtahanda ondan nəinki Azərbaycanda, heç dünyada belə hələ yazılmamış «Əzizimin cəfası» romanının müəllifinin kim olduğunu soruşurlar, ikinci dəfə o, imtahana daha çox hazırlaşır, ancaq yenə də şifahi imtahanda Puşkinin övladlarının adını deyə bilmədiyi üçün kəsilir və kəndə qayıdır. Tələbə Murad İldırım «Əzizimin cəfası» romanı kimi şərti bir ömür yaşamağa başlayır, çünki bundan sonra pozulmuş cəmiyyətlə daxilən uyğunlaşa bilmədiyi üçün çox acınacaqlı bir həyat sürür. Muradgilin kəndlərindən olan kolxoz sədrinin çox tənbel və müəllifin ifadəsi ilə desək, zırrama oğlu isə universitetə daxil olur, hətta aspirantura da belə oxuyur. Murad İldırımının həmkəndlisi olan milisioner Əsgər ona universitetə girə bilməməsinin əsl səbəbini anladır. Deyir ki, universitetə daxil olmaq üçün rüşvət vermək lazımdır, Murad İldırımını da rüşvət vermək üçün pulu olmadığına görə, yazılı imtahandan nə qədər uğur qazansa da, şifahi imtahandan ən qəliz suallarla kəsəcəklər. Rüşvət Azərbaycanda təhsil sisteminə də sirayət etmişdir. Universitetdə oxuyanda da müəllimə pul vermək lazımdır. Yazar rüşvət məsələsini əsərində o qədər qabarıq ifadə etmişdir ki, qələmə aldığı hadisələr fonunda Sovet İttifaqında cəmiyyətin necə ağır vəziyyətə düşdüyünü aydın görə bilirik. Rüşvət verməyə imkanı olmayan ölüsünü belə basdırmağa yer tapmır, Murad İldırım ilə Xosrov müəllim Xədicə arvad üçün dədə-baba qəbiristanlığı olan Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında yer almaq istəyəndə onlardan rüşvət tələb edirlər, onların da pulu olmadığı üçün yer ala bilmirlər, hətta rüşvətə qarşı etirazlarını bildirdiklərinə görə milisioner onları Qafarzaadənin kabeneindən qovur. Murad İldırım ilə Xosrov müəllim kimi nə qədər faciələrlə üzləşsələr də, cəmiyyətə

və həyata ehtiramını itirməyən insanlar da vardır. Onlar da cəmiyyətdəki əyintilərə uyğunlaşa bilmədiklərinə görə cəmiyyətdən kənar qalırlar, ətraflarında yaşayan insanlara qarşı biganələşirlər və öz iç dünyalarında mühitlə, bəzən də özləriylə davamlı toqquşma halında ömür sürürlər. Murad İldırım Bakıdakı dörd illik tələbəliyi dövründə bunu yaxşı anlayır, sovet cəmiyyətində hünər odur ki, olmayan kitabı oxuyasan. Tələbə Murad İldırım «Əzizimin cəfası» romanını oxuya bilmədiyi üçün həmin hala düşür. «...bu gün insanlar elə bir dövrdə və elə bir ölkədə yaşayırlar ki, o yazılmamış romanı oxuya bilməsən sənin işlərin heç vaxt düz getməyəcək...».¹⁸² Bu cəmiyyətdə istər qanuni olsun, istərsə olmasın, istənilən işi həyata keçirməyin təhərini bilənlərdən biri də Nəcəf Ağayevdir. Balkonunu şüşəbənd etmək üçün icazə ala bilməyəndə, bunun cəmini tapır, balkonundan Brəjnevin şəklini və plakatlar asıb istəyinə çatır. «Brəjnevi təriflə, işini gör» prinsipi ilə hərəkət edir. Ailəsini xalqlar dostluğunun təmsali kimi qələmə verməklə hökumətdən bağ alır. Sovet İttifaqında rahat yaşamaq üçün həyatın bütün bəliklərini bilmək lazımdır, gördüyün işin haqlı olması çox azdır. Xosrov müəllim Hadrutda müəllim işləyəndə haqsızlıqlarla qarşılanmış adamların adından ərizələr yazır və bunların qarşısını almağa çalışır, amma bu ərizələr sonralar Xosrov müəllimin özünün əleyhinə yönələn dəlillərə çevrilir. «Yüz cürə dərdi-səri olan adamlar – birinin qohumunu nahaq yerə həbs etmə işdilər, o birinin həyatıyanı sahəsini düzgün müsadirə etməmişdilər, üçüncüsünün səsini almışdılar (bu o deyən söz idi ki, səsi almıyış şəxs cəmiyyətdən kənar edilirdi, onun hansı bir səsvərmədəsə iştirak etmək, harasa şikayət etmək ixtiyarı yox idi)».¹⁸³ Burada xalqa edilən zülmün yalnız bir qismi sadalınır və bunların hamısı da günahsız camaatın başına açılan oyunlardır. Xosrov müəllim cəmiyyətdəki pozulmanın ən qorxulmasını təhsildəki pozulmada görür. Şuşaya, rus dilinin tədrisi üzrə çağırılan seminara gedərkən yolda öz-özünə düşünür ki, təhsilin səviyyəsi aşağı düşübdir. Sovetlərdə məktəblərin və

¹⁸² Elçin. *Ölüm hökmü*, s.47.

¹⁸³ Yenə orada, s.93.

müəllimlərin sayı artır, amma bunun müqabilində səviyyəsiz müəllimlər də ortaya çıxır və onlar əsl müəllimləri üstələyirlər. Səviyyəsiz müəllimlərin yetişməsinin səbəbi, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, rüşvətin təhsili başdan-başa bürüməsidir. Təhsil tamamilə səriştəsiz adamların əlinə keçmişdir. Xosrov müəllim rus məktəblərində Azərbaycan dilinin, Azərbaycan məktəblərində isə rus dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilməsini vacib hesab edirdi. Təkcə rus dilini bilən nəsilərin yetişməsi onların öz kökündən uzaq düşməsinə gətirib çıxarda bilərdi.

Hadrutda yayılan taun epidemiyasında rejimin ağlasığmaz üsullara əl atdığını görürük. Hadrutda yayılan taunun səbəbləri bəlli olduğu halda, onu xalq düşmənlərinin əməli hesab edirlər. Çeka Murad İldırımli buna görə taundan ölmüş adamların qəbirlərini açdırır. Cəsədlərdə bıçaq yarası izləri görünür. Hətta professor Zilber belə bunu görüb, əvvəl şübhəyə düşür. Sonra məlum olur ki, bəzi ara həkimləri türkəçarə üsullarla xəstələri taundan xilas etməyə çalışmış və bu da onların həyatı bahasına başa gəlmişdir.

Elçin «Ölüm hökmü»ndə istehzadan məharətlə istifadə edir. Cəmiyyətdəki bütün əyintiləri anladarkən incə bir həcvə, olduqca uğurlu bir kinayəyə əl atır. Qəbirlər açılan vaxtı Murad İldırımli-nin keçirdiyi halı belə təsvir edir: «*Müvəkkil yalnız döyüş meydanlarında və zəhmətkeş xalqın təəssübünü çəkən ədalətli edam hökmləri (!) yerinə yetirilərkən (daha doğrusu, yerinə yetirildikdən sonra) meyit görmüşdü, amma o gecəyarısı Hadrut yaxınlığındakı o qəbirlərdən çıxarılan meyitlər dəhşətli xəstəlikdən ölmüş (və bunu ingilis cəsusları, kulaklar eləmişdilər) adamlar idi və indi elə cürümüş vəziyyətdə idilər, elə iy verirdilər ki, müvəkkilin başı gicəllənirdi, ürəyi bulanırdı, amma gözünü kənarə çəkmirdi*».¹⁸⁴ Göründüyü kimi, xalqın təəssübünü çəkənlər xalqın axırına çıxırlar. Elçin «xalqın təəssübünü çəkən ədalətli edam hökmləri (!)» ifadəsini işlətməklə xalqa edilən zülmü kinayə ilə anladır. Əsərin sonrakı fəsilərində bu hökmlərin nə qədər

¹⁸⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.106.

ədalətli olduğunu yəqin edirik. Taundan ölənlərin yandırıldığı tonqalın yanında duran fəal komsomolçular şiddətli alova və onda yanan cəsədlərə kənardan baxdıqca qərribə bir peşmançılıq hissi keçirirlər. «*Alov get-gedə qızısqıdacaq birdən həkim Xudiyakovun əli yavaş-yavaş qalxmağa başladı; albəttə, tonqala baxan o adamlar başa düşürdülər ki, isti şiddətləndikcə əzələlər yığışır və həkim Xudiyakovun qolu da buna görə yavaş-yavaş qalxır, amma o dəm o əlin eləcə yavaş-yavaş qalxmasında, elə bil ki, bir hədə var idi, elə bil ki, taun bütün dünyanı hədələyirdi. Eyni zamanda, o əlin o cürə qalxmasında ümumiyyətlə dünyanın günah işlərinə bir xəbərdarlıq da var idi və uzaqdan o tonqala baxan yerli partiya və komsomol fəalları arasında bir sına vəziyyəti adamların (bir-birlərindən xəbərsiz!) bütün içini qərribə bir hiss bürümüşdü; qorxu ilə müəssirliyin, peşmançılığın qarışığı*».

Bu adamlar birdən-birə haçansa gördükləri (və heç vaxt fərqi nə varmıduqları!) haqsız işlərini, nə zamansa nahaq incitdikləri (və elə bil ki, tamam unudduqları!) adamları xatırlamağa başladılar və onlar indi bir peşmançılıq hissi keçirirdi, daha doğrusu, peşmançılıq hissi keçirmək istəyirdilər, nəyisə etiraf etməyə, nəyisə boyunlarına almağa, hətta ağlamağa, aman istəməyə daxili bir ehtiyac duyurdular, bəlkə də bu – əslində – qorxu hissi idi, beləcə bir qara gündə beləcə bir tonqalda yannaq qorxusu...».¹⁸⁵ Bu təsvirlə Elçin xalqa haqsız yerə zülm edənlərin, bəlkə də yaxın vaxtda olmasa da, bir gün bu günahsız adamların yerinə tonqalda yanacaqlarına və həmin günün onlar üçün qara gün olacağına, camaatın isə əksinə, həmin vaxt işıqlı günlərə çıxacağına eyham vurur. İndi tonqalın yanında duyulan peşmançılıq hissəsinin isə o vaxt faydası olmayacaqdır.

Professor Zilber Hadrutu taundan xilas etmək məqsədilə xüsusi tədbirlər planı hazırlamaq üçün Bakıya qayıdanda Mir Cəfər Bağırovla üz-üzə gəlir və onun gözlərində bir taun zəhmi görür. Əgər taun yalnız bir rayonu təhdid edirsə, Mir Cəfər Bağırov kimi taunlar bütöv bir millətin axırına çıxmaq üçün çalışırlar, özü də bu epidemiyaya bir müddətdən sonra qurtarır, ancaq millətin axırına çıxmaq istəyənlərin əməllərinin axırını görürmür.

¹⁸⁵ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.114.

Romanın ölkədəki sosial quruluşun və siyasi şəraitin təsviri baxımından əhəmiyyətli fəsillərindən biri də «Qonaqlıq»dır. Bu hissədə görürük ki, cəmiyyətdə kimdənsə xəbərcilik etmək, kimisə xalq düşməni elan etmək nə dərəcədə asan bir işə çevrilib, bu işi görənlər başqalarını aradan götürməklə mənfəət güdürlər və belə satqınlıq ölkədə çox geniş hal alır. Arvad ərinə, övlad atasına işa edir. Belə cəmiyyətdə insanlar özləri ilə təklidə qalanda, öz ürəklərində belə düşünməkdən ehtiyat edirlər. Çox vaxt qərribə, hətta gülməli səbəblərə görə insanlar xalq düşməni elan edilirdilər. Professor Fazil Ziya səksən yaşını addayandan sonra xalq düşməni elan edilərək güllələnir. Onun xalq düşməni elan edilməsinə belə bir əsas gətirilir ki, XIX əsrdə Osmanlı türkcəsində təhsil aldığı üçün Türkiyə casusudur və qatı pantürkistdir. Ölkədə daha çox satqınlıq edənlərə daha çox qiymət verilir. Belə bir vəziyyətdə insanların bir-birinə inamı tamamilə itir. İnamın məhv olduğu bir cəmiyyətdə hamı bir-birinə şübhəli nəzərlərlə baxdığı üçün bir çoxlarının əsəbləri pozulur. «*Ələsgər müəllimin müdir işlədiyi məktəbdə, cəmiyyətdə nəfər xalq düşməni işa olunub həbs edilmişdi (deyirdilər ki, guya ikisi də güllələnib, amma bu barədə rəsmi bir məlumat yox idi), Bakının işə elə məktəbləri var idi ki, müəllimlərinin əlli faizi, altmış, hətta yetmiş faizi xalq düşməni elan olunmuşdu və həmin məktəbin müdirləri, partiya təşkilatı katibləri Bakıda keçirilən maarif müşavirələrində, rayon partiya komitələrinin plenumlarında o rəqəmləri xitabət kürsülərindən fəxrə sadalayrdılar, sonra baxıb görürdün ki, o rəqəmlərlə o cür fəxr eləyən həmin məktəb müdirinin, həmin partiya təşkilatı katibinin özü xalq düşməni kimi işa olundu və gələn dəfə elə həmin xitabət kürsüsündən bu məlumatı yeni müdir, yeni partkom verdi*».¹⁸⁶ Sovet dövlətində sistemi qorumaq üçün ən sərt tədbirlər görüldü və bu zaman heç kəsə mərhəmət göstərilmirdi. Hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün hətta bir xalqın qanını axıtmaq lazım gəlirdisə, rejimin təhlükəsizliyi keşiyində duranlar gözlərini qırpmadan bunu edirdilər, öz millətlərinə divan tuturdular, ancaq özləri də axırda quruluşun düşməni elan edilərək məhv edilirdilər. Ələsgər

¹⁸⁶ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.138-139.

müəllimin yaşadığı öz dövrü haqqında düşüncələri verilərək bu məsələyə açıq-aşkar işarə edilir. Hakim xalq olan ruslar, sosializm ideyaları naminə, əsarət altında saxladıkları başqa xalqların bütün dəyərlərini məhv etməyə çalışırdılar. Adamların öldürülməsi bir toyuğun başının kəsilməsi qədər asan bir işə çevrilmişdi. Müsəlmanların məscidləri, xristianların kilsələri insanları dindən uzaqlaşdırmaq üçün yerlə yeksan edilmişdi. Adamlar gəcələr öz arvadları ilə danışanda belə siyasi səhv buraxmaqdan çəkinirdilər. Yalnız müəllimləri xalq düşməni elan edib məktəbdən qovurdular, şagirdləri, tələbələri də eyni aqibət gözləyirdi, çünki bunlar xalq düşmənlərinin övladları idilər. Əflatun müəllim kimilər adamları satmaqla tramvay sürücülüyündən məktəb direktorluğuna qədər yüksələ bilmişdilər. Əflatun müəllim öz rəzil niyyətini həyata keçirməkdə Ələsgər müəllimdən köməklik görməyəndə, o da əvəzində hətta Təzə Pir məscidini belə işa etməyi qərara alır. Bu da Əflatun müəllim kimilərinin cəmiyyətdə necə iyrənc ömür sürdüklərini aydın göstərir. «*Onda ... deyirdi – Onda gəlün bizim məktəb, o adı nədi, şey, məsələ qaldırsm. Təzə Piri söksünlər! Təzə Pir dayanıb camaatın gözü qabağında, o adı nədi, şey, dini təbliğ edir!*».¹⁸⁷ Bu dövrdə siyasi fəlakətlərin dəhşətləri o dərəcədə insanları bürümüşdü ki, hətta onlar başlarına təbii fəlakətlərin gələ biləcəyini belə yaddan çıxartmışdılar. Başqa cür olması da mümkün deyildi, çünki yazarın dediyi kimi, 37-38-ci illərin fırtınaları dövrü bütünlükdə Sovet İttifaqında Stalin repressiyasının, Azərbaycanda isə Stalinin yaxın silahdaşı Mir Cəfər Bağırov repressiyasının tüğyan etdiyi dövrdür. Sovet hakimiyyəti bu əməlləri ilə özünə çox sadıq olan adamlarla da düşmən kimi davranırdı. Bütün ən bariz nümunələrindən biri Ələsgər müəllimin qızı Arzudur. Arzu çox zəkali və çalışqan bir şagirdidir, eyni zamanda əsl komsomolçu kimi böyüyür. Atasının belə xalq düşməni kimi əleyhinə çıxan, sovet dəyərlərini milli dəyərlərdən üstün tutan, Azərbaycanın məşhur rus qadın riyaziyyatçısı Sofya Kovalovskaya kimi olacağı gözlənilən Arzu atasının öldürülməsindən sonra ancaq vaqon bələd-

¹⁸⁷ Yenə orada, s.143.

çisi ola bilmişdi. «Ölüm hökmü»ndə bu tipli başqa bir nümunə Stalinlə birlikdə şəkil çəkdimiş Engelsina (Gelya) Markizovadır. «*Arzunun xəbəri yox idi ki, həmin dəm, 1939-cu ilin o qış günü o balaca qız – Engelsina (Gelya) Markizova Qazaxıstanda sürgündə idi. O balaca buryat qızının atasını – Buryat Monqol Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi, Buryat Muxtar Respublikasını yaradanlardan biri Ərdan Markizovu 1937-ci ilin dekabrında xalq düşməni kimi ifşa etmişdilər və yapon cəsusunu kimi güllələmişdilər. Geliyanın anasını da həbs etmişdilər və o balaca qız özündən iki yaş böyük qardaşı Vladilenlə birlikdə tək qalmışdı; ata yox idi, ana da yox idi, təkcə Krenldəki həmin qəbul zamanı Stalin babanın Gelyaya bağışladığı gözəl bir pətefon onlarla birlikdə idi*».¹⁸⁸

Arzunun ad günü qonaqlığında baş verən hadisədən sonra müəllimlərin düşükləri vəziyyət də diqqəti cəlb edir. Hamı öz aqibətindən narahatdır, heç kəsin səhərə qədər gözünə yuxu getmir, baş verən əhvalata görə hesabat verəcəklərini düşünürlər, bunların içərisində ən səmimisi Ələsgər müəllimdir. Ələsgər müəllim həmin əhvalat evində baş verdiyi üçün onu günahlandırmaqlarını düşünərək Xosrov müəllimin hərəkəti barədə özü məlumat verir. Onların qorxduqları iş başlarına gəlir. Xosrov müəllimdən başqa bütün müəllimləri tutub güllələyirlər.

Elçin «Ölüm hökmü»ndə yalnız öz xəyali qəhrəmanlarından yox, həmin dövrdə yaşamış mühüm tarixi şəxsiyyətlərdən də söhbət açır. Stalinlə, Mir Cəfər Bağırovla əsərdə biz tez-tez rastlaşırıq. Yazar bütün bu surətləri elə ustalıqla bir-birləri ilə bağlayır ki, biz, məsələn, real insan olan Mir Cəfər Bağırovla Ələsgər müəllimin həqiqətən də həmyerli olduqlarına və əsərdə onlarla əlaqədar canlandırılan hadisələrin doğrudan da baş verdiyinə inanırıq. Mir Cəfər Bağırov Stalin dövründə Azərbaycana rəhbərlik edir. Müəllif əsərində istər Sovet İttifaqında, istərsə də Azərbaycanda camaatı sosialist həyat tərzinə alışdırmaq üçün görülən tədbirləri təsvir edir. Mir Cəfər Bağırov Azərbaycanın Stalinidir, özü də əsl cəlladdır. Azərbaycanda axıdılan qanlara görə cavabdehdir. Qorxu

¹⁸⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.152.

sayəsində sistemin bütövlüyünü qorumaq və onu yaşatmağın mümkün olduğuna inanır. Hər bir adam ondan qorxmalıdır. «*Mir Cəfər Bağırov burasını da yaxşı bilirdi ki, bu adamlar məhz ondan qorxurlar, amma həmin qorxu hissi olmasaydı - Mir Cəfər Bağırov buna qəti əmin idi – zamanın, dövrün böyük işlərini də görmək mümkün olmayacaqdı, çünki insanlar öz təbiəti etibarilə rahatbəzidilər, hazırlıq nazirdilər, qorxmasaydılar, nə şüurlar köməyə gələcəkdə, nə ideyalılıq, nə də saysız-hesabsız nitqlər, məruzələr – neft planı da yerinə yetirilməyəcəkdə, pambıq planı da artıqlamla dolmayacaqdı, partiyanın sıraları da düşmənlərindən təmizlənməyəcəkdə. Partiya da, Sovet İttifaqı da Mir Cəfər Bağırov üçün yoldaş Stalin demək idi*».¹⁸⁹

Mir Cəfər Bağırov bir çoxlarını təkəbbürlüyünə görə şəxsən öz əli ilə güllələmişdir. Bütün bu başqların ölkəni möhkəmləndirmək və ucaltmaq naminə gördükləri işlər heç bir məntiqə sığmır. Yun istehsalı ilə məşğul olan rayonlarda, kəndlərdə bircə dəfə plan yerinə yetirilməyəndə, camaatın yorğan-döşəyi sökülür və plan yerinə təhvil verilir. Mir Cəfər Bağırov Stalinin göstərişlərini Azərbaycanda tətbiq etmiş, partiya əleyhdarlarına qarşı bütün vasitələrdən istifadə edərək mübarizə aparmışdır. Müəllif Mir Cəfər Bağırovla birlikdə Stalindən söhbət açarkən onun həbsxanada Marks və Leninin əsərlərini oxuduğunu və esperanto dilini öyrəndiyini deyir. Çünki Stalin gələcəkdə esperanto dilinin yeganə dil olacağına inanır, amma gələcək heç də onların gözlədikləri kimi olmur. «*Gələcək – yəni bu gün. Bu günün isə yeganə dili esperanto yox, ifşalar, həbslər və qətlər idi və həmin ifşadan, həbsdən, qətdən qorxan Komissarın özü o yeganə dili ciddi-cəhdlə həyata tətbiq edənlərdən biri idi. Komissar nə qədər çox qorxurdusa, bir o qədər artıq canfəşanlıqla ifşa edirdi, həbs edirdi, qətlə yetirirdi*».¹⁹⁰ Sovet İttifaqında Stalindən başqa heç nə və heç kəs əbədi deyildir. Dövlətin ən yüksək pilləsinə ucalanlar qəfildən ertəsi gün yoxa çıxırlar. Sovetlərdə hakimiyyətdə olan ən güclü adamlardan biri Yaqodadır, o, Stalin tərəfindən SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarı vəzifəsinə təyin edilir, amma onun da aqı-

¹⁸⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.177.

¹⁹⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.185.

bəti başqalarının kədərli aqibətindən fərqlənir. «*Yaqoda nə qədər xalq düşməniyi ifşa etmə işi, nə qədər maskaların iş qolçomaqları cəzasına yetirmişdi, sovet cəmiyyətinə nə qədər yabançı adamın – yüz minlərin səsini almışdı, sonra məlum olmuşdu ki, ən qədər xalq düşmənlərindən biri də Yaqodanın özüdür. Məhkəmədə Vişinski Yaqodanı Nikolay İvanoviç Yejovu tədricən zəhərləməkdə ittiham etdi və Yaqoda da bunu boynuna aldı, güllələndilər*».¹⁹¹ Yejov da il yarımlar Dövlət Təhlükəsizliyi Baş Komissarı işləyəndən sonra Su Nəqliyyatı Komissarı vəzifəsinə keçirilir və onun da aqibəti yaavaş-yavaş məlum sonluğa çatır. Əgər ölkədə əllərində bu qədər güclü hakimiyyət olan adamlar bircə günün içində xalq düşməni elan edilib aradan götürülürsə, adi adamların məhv edilməsi, müəllifin ifadəsi ilə desək, Mir Cəfər Bağırov kimilərinin əlində su içmək qədər asan bir işdir. Mir Cəfər Bağırovun Azərbaycanda Xalq Daxili İşlər Komissarı təyin etdiyi keçmiş dəlilə sabahını qarantlıq görür və sabaha salamat çıxıb-çıxmayacağını belə bilməyən bu adam Sovet İttifaqında mühüm bir vəzifə tutmaqda olsa, başqa bir ölkədə kiçik bir işdə işləməyi və orada qaçqın yaşamağı üstün tutur. Mir Cəfər Bağırovun təsvir edildiyi fəsildə Yaqoda və Yejov kimi bir sıra başqa adamlardan da söhbət açılır. Onların bir çoxu Bağırova heç də yaxşı münasibət bəsləməzlər, ona qarşı çıxdıqları üçün məhv edirlər. Elə işgəncələrə məruz qalırlar ki, qorxudan bütün saxta ittihamları boyunlarına alırlar və hətta başqalarının əleyhinə ifadə verməyə də məcbur edirlər. Beləcə, bir çox günahsız adam adları protokola düşdüyü üçün sorğu-sualsız həbs olunur, ya güllələndirilir, ya da Sibirin şaxtasına dözməyərək ölürlər. Ölkədə bütün uğurlar Stalinin, Azərbaycanda da üstəlik Mir Cəfər Bağırovun adı ilə əlaqələndirilir. Şairlər Stalinin şənini şeirlər qoşurlar, çünki bunu etməyən Hüseyn Cavid və Mikayıl Müşfiq kimi şairlərin acınacaqlı aqibəti göz önündədir. Rəssamlar rəhbərlərin şəkillərini çəkirlər, qəzetlər Stalini bütün dünyaya işıq saçan günəşə bənzədirlər. Bu əsərlərin çoxusu Bağırovun qorxusundan yaradılırdı. Adamlar söylərinə və layiq olduqlarına görə deyil, Mir Cəfər

¹⁹¹ Yenə orada, s.186.

Bağırova yaxın olduqlarına görə irəli çəkildilər. Əsərdə inqilabdən sonra xaricə qaçaraq oradan Azərbaycanda həyata keçirilən bütün bu qırğınlar haqqında fikir yürüdənlərə, Mir Cəfər Bağırovu pisləyən Məmməd Əmin Rəsulzadə kimilərinə də Komissarın dili ilə cavab verilir. Uzaqdan hökm vermək, yol göstərmək asandır, önəmli budur ki, bu qazanın içində qaynayaq onlarla mübarizə aparasan. «*Kardonun o tərəfində rahatca oturub qaxır içə-içə Bağırovu söymək (hətta yoldaş Stalini də...) asandır, amma gəl özün bu qazanın içində qayna, onda görək necədir halın?*».¹⁹²

Xosrov müəllimin terrorçuluqda günahlandırılaraq həbs edildikdən sonra həbsxanada çəkdiyi əzablar və şahidi olduğu hadisələr bu sistemin nə dərəcədə dəhşətli bir zülm üzərində qurulduğunu və şüurlu şəkildə Azərbaycan xalqının, ilk növbədə onun ziyalılarının məhv edildiyini göstərir. Xosrov müəllimin salındığı kamera on üç məhbus üçün nəzərdə tutulmuşdu və bu kamera daima məhbusla dolu olur. Ora salınanlar nə canilər, nə də oğurlardır. Onlar heç bir günahı olmayan ziyalılardır. «*Bakının qərb tərəfində yerləşən Keşlə həbsxanasında bir kamerada on iki nəfər idi: Şair idi, Dramaturq idi, dörd professor idi – Ədəbiyyatşünas, Folklorçu, Filosof və Dilçi – Nəşriyyat müdiri idi, Məktəb müdiri idi, Kitabxanaçı idi, Redaktor idi, Xosrov müəllim idi, bir də Bir Nəfər*».¹⁹³ Kameraya salınmış bir nəfəri qalan məhbusların heç biri xoşlamır və ona qorxu, şübhə ilə baxırlar, çünki o, Mir Cəfər Bağırova oxşayır, Mir Cəfər Bağırova bənzəyən bir adamı isə kim cəsarət edib tuta bilər? Bu məhbusların aqibətlərinin necə qurtaracağını heç kəs bilmir. Məhkum olub-olmadıqları belə bəlli deyildir, bircə onu bilirlər ki, hamısı xalq düşməni olmaqda günahlandırılırlar. Kameraya salınan on üçüncü məhbus Hamlet rolunun mahir ifaçısı kimi tanınan məşhur bir aktyordur. Yazar Şekspirdən seçib həmin fəslə daxil etdiyi parçalarla artıq bu dünyada yaşamağın mənasız olduğunu, belə yaşamaqda olsa ölməyin daha yaxşı olduğunu anlatmağa çalışır. Ən böyük cəhənnəm bu dünyada qurulub, bu

¹⁹² Elçin. *Ölüm hökmü*, s.196.

¹⁹³ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.204.

cəhənnəm əzabını yaşayanlar üçün o biri dünyaya köçmək xilas olmaqdır. Şekspirdən başqa hamının məhkum olduğu bu kamerada Hamlet rolunda aktyor son monoloqunu söylədikdən sonra edam edilməyə aparılır. Məhbusların xilas olacağına heç bir ümidləri yoxdur. Filosof xəyalına gətirir ki, Marks və Engelsi də həbs edib bu kameraya salıblar, onlara da işgəncə verirlər, onları da xalq düşməni adlandırır güllələyirlər, onlar da son nəfəslərində «Yaşasın yoldaş Stalin!» - deyərək dünyadan köçürlər. Çünki Stalinin etdiyi zülm artıq sosializm ideologiyasının yaratdığı olan Marks və Engelsi də bürümüşdü. Xosrov müəllim kamerada olarkən yuxusunda Bağirovu görür. Bağirovun gözlərində vaxtilə Hadrutda qalanan tonqalın şöləsi var idi və o şölə taun saçdı. Xosrov müəllim nə qədər taundan qaçıb qurtarmaq istəsə də bacarmır, qaçdığı hər yerdə qarşısına Bağirov çıxır. Ondan əvvəl professor Zilber də Bağirovun gözlərində taun vahiməsi görmüşdü. Bağirov Azərbaycan üçün xilas mümkün olmayan bir azardır, təkcə bir bölgənin deyil, bütünlükdə Azərbaycan xalqının axırına çıxmağa bilər. Bağirov aradan çıxsa da, bu cəmiyyətdə, indiki qayda-qanunlar davam edərsə, yeni Bağirovlar ortaya çıxaracaqdır. Romanın digər fəsilərində rastlaşdığımız Əbdül Qafarza da də elə onun bir tayıdır. Xosrov müəllim əsl cəhənnəm əzablarını Hadrutdan daha çox, sonrakı həyatında yaşayır. Həbsxanada sorğu-suala tutularkən Hadrutda yazdığı ərişlər xoşbəxt sovet həyata qarşı çıxışlar kimi dəyərləndirilir, taunu yayan xalq düşmənlərindən biri kimi suçlandırılır, hətta professor Zilberin bağışladığı kitabın üstünə yazdığı sözlər də onun əleyhinə dəlil kimi istifadə edilir. Yaşadığı bu dəhşətlər Xosrov müəllimə Hadrutdakı əzablarını belə unutturur. Xosrov müəllimi istintaq edən və böyük həvəslə yeni xalq düşmənləri tapıb ortaya çıxaran müstəntiq Məmmədəğə Ələkbərovun özü də belə düşmənlərdən biri kimi Sibirə sürgün olunmaqdan yaxasını qurtara bilmir.

Sovet İttifaqında radiolar, televiziya və qəzetlər hər gün kapitalist ölkələrindəki mafiyadan danışır onlara iftira yağdırırdılar halda, öz ölkələrini bürümüş mafiyanı görmək istəmişlər.

Halbuki, bu ölkədə hər şey mafiyanın əlində cəmləşib, özü də mafiya o qədər güclüdür ki, onunla mübarizə aparmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Qəbiristanlığın müdiri Əbdül Qafarza da bu mafiyalaşmanın yalnız bir nümunəsidir. Sovetlərdə mafiya əslində dövlətin özüdür, buna qoşulan hər kəs bir-birini anlayır və təşkil etdikləri yığıncalarda öz aralarında insanları necə soyacaqları barədə fikir mübadiləsi aparırlar. Əbdül Qafarza dənin qoşulduğu qumar məclislərində də bu cür məsələlərdən söhbət açılır. «Hərdən bu barədə fikirləşəndə Əbdül Qafarza öz-özünə gülümsəyirdi, çünki bütün sovet qəzetləri, radio, televiziya səhərdən axşamcaqan mənfur kapitalist ölkələrindəki mafiyadan yazırdı, deyirdi, göstərirdi və bəzən də həmin qəzetlərin özündə Orta Asiyadan hansı bir Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kolxoz sədrininsə, yaxud Rostov vilayətində, Pribaltika respublikalarından hansı bir görkəmli təsərrüfat rəhbərininsə haqqında təriflərlə dolu yazılar dərc edilirdi və bu həmin Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, həmin təsərrüfat rəhbəri olurdu ki, Əbdül Qafarza da şəxsən onunla Odessada, yaxud Yerevanda, yaxud Kislovodskda qumar oynamışdı, işgüzar məsələlər həl eləmişdi».¹⁹⁴ Bu cür işlərdə önəmli rol oynayan Əbdül Qafarza da yeni nəslin pozulmasından şikayətlənir. Özü hər cür oyundan çıxsa da, ölkədəki inkişaf prosesindən narahatlığını bildirir. Onun fikrincə, yeni yetişən cavanlar özlərində heç bir məsuliyyət hiss etmirlər və başıboşdurlar, ancaq əylənməklə məşğuldurlar. Halbuki, qumar oynayılanda belə gərək çox ciddi və diqqətli olasan, çünki bu məclislərə yığımaqdan məqsəd sadəcə qumar oynamaq, əylənmək deyil, həm də camaatı daha çox soymağın üsulları barədə fikir mübadiləsi aparmaqdır. Onlar professorlar, rəssamlar, həkimlər kimi cəmiyyətdə seçilən adamlarla durub-otururlar. İndiki nəsəl də belə tanınmış adamların əhatəsində yetişir, ancaq indi o böyük adamlar da əvvəlki kimi deyillər. «Əvvəl o kişilərin oturub-durduqları adamlar professorlar olurdu, görkəmli artistlər, bəstəkarlar, rəssamlar, yazıqlar olurdu, məşhur həkimlər olurdu... Düzdü, bu yeni nəslin də əlinin altında (!) professorlar, rəislər, nazirlər var idi, amma iş burasındadır ki və Əbdül Qafarza da günlər

¹⁹⁴ Elçin. Ölüm hökmü, s.242.

keçdikcə buna daha artıq dərəcədə əmin olurdu ki, indiki bu professorların, bu vəzifə sahiblərinin özlərində cırlaşmalar və cırlaşmaqda da davam edirlər, əvvəlki kişilər yox idi...».¹⁹⁵ Əbdül Qafarza də belə düşünərəkən elə davranır ki, sanki özü də cəmiyyətdə tanınmış adam deyil, onun belə düşünməyi cəmiyyətin əməlli-başlı tənəzzülə uğramasının açıq-aşkar göstəricisidir. Əslində Qafarza dəninin bu narahaçılığının bir mənası da yoxdur, çünki ölkədə artıq vicdanla yaşayır, zəhmət sayəsində müəyyən bir mövqeyə çatmaq mümkündür deyil. Xalqı soyan və axırına çıxan indiki adamların əvvəlki nəsilədən daha səviyyəsiz olması ilə əlaqədar Əbdül Qafarza də kimisinin təşviş keçirməsi müəllifin əsərdəki kinayəli təhkiyəsinin səciyyəvi bir nümunəsidir. Məsələn burasındadır ki, Əbdül Qafarza dəninin də əlinin altında professorlar və nazirlər vardır. Onların da bu yüksək məqama necə çatmaları yaxşı məlumdur. Belə adamlardan biri də Qafarza dəninin kürəkəni Ömərdir. O da Qafarza dəninin qızı kimi, tanışlıq və rüşvət sayəsində tutduğu mövqeyə çatmışdır. Sosialist ideologiyasının təzyiq və zor gücünə qurmağa çalışdığı cənnət xalq üçün yox, Qafarza də və onun ətrafındakı adamlar üçündür. Onlar xalqın hesabına elə firavan yaşayırlar ki, bunu heç bir kapitalist ölkəsində etmək mümkün deyil. Bu əməllərinə görə onlar hətta hökumətdən mükafat da alırlar. Camaat yeməyə çörək belə tapmadıqları halda, Qafarza də Roza ilə Moskvada mehmanxanada qalarkən pulu sel kimi xərcləyir.

Elçin romanın münasib bildiyi yerlərində Stalin haqqındakı fikirlərini dəfələrlə açıqlayır və onun əməllərini, onun dövründə insanların necə əzab çəkdiqlərini açıb göstərir. Biz yəqin edirik ki, həyatın belə dözülməz hala düşməsinin ən başlıca səbəbkarı odur. Müəllif Stalinlə bağlı fəsillərdə xalqda onun haqqında yarıdılmış təsəvvürlərə kinayə ilə yanaşır. «O balaca axmaq – Əbdül – o zaman Stalin baba haqqında ancaq gözəl nağıllar eşitmişdi: Stalin baba yetmiş iki dil bilir, Stalin baba sovet idmançıların dostudur – bunu yazıq Xıdır tez-tez deyirdi – Stalin baba Kursk vağzalında bir yetim oğlam ac

¹⁹⁵ Yenə orada, s.243.

görüb ağlayıb, öz məşinini həmişəlik o oğlana bağışlayıb... Amma əziz Stalin baba canavardı – bunu o balaca axmaq hardan biləydi?...».¹⁹⁶ Mir Cəfər Bağirovun təsvir edildiyi fəsildə Stalindən də söhbət açılır. Biz görürük ki, bütün Sovet İttifaqını ovcunun içində saxlayan və xalqa bu dərəcədə zülm edən bir adam əslində yalqızdır. Bütün ömrü boyu da yalnız yaşamağa məhkumdur.

«Ölüm hökmü»ndə yazar sənət sahəsindəki ziddiyyətləri də bizə anladır. Adamların necə yazıçı olduqlarını və əsərlərini hansı yolla nəşr etdirdiklərini, cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, sənətdə də tənəzzülün nə dərəcədə dərinləşdiyini göz önündə canlandırır. Romanda bu cür sənətkarların səciyyəvi nümayəndəsi Mürşid Gülcahanidir. Sənət sahəsində mövcud olan həmin vəziyyəti Mürşid Gülcahani də etiraf edir. Qafarza də ilə qohum olmamışdan əvvəl beş ildə heç bir kitabı da çıxmırdı, indi hər il kitabı nəşr olunur. Yazılan əsərlərin məzmunu və keyfiyyəti önəmli deyil, başlıcası odur ki, yaxşı bir tanışın, ya da nəşriyyat müdirinə rüşvət verməyə pulun olsun. Buna görədir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında «adı it dəftərində olmayan yazıçıların sayı-hesabı yoxdur». Səlim Bədbin kimi xalqı düşünən yazarlar on ildə yalnız bir dəfə kitab buraxdıra bilərlər. Səlim Bədbin düşünür ki, Sovet İttifaqındakı yazarlar başqa ölkələrdə yaşasalar ac qalardırlar. «Səlim Bədbin, camaatın içində bağıra-bağıra: «Bizim yazıçıların çoxu, - deyir, - kapitalist ölkələrində olsaydırlar, acından ölərdilər. Kimdi onları çap eləyən? Mərkəzi Komitəyə şikayət yazsa bilməyəcəkdilər ki, əsərimizi çap elənilər... Özlərinə tanış-biliş axtarmayacaqdılar ki, bezdərmi əsərlərini çap elətdirinslər, sonra da tökülüb qalsın mağazalarda, axırda spisat eləyib yandırsınlar. Bu cür ziyankarlığa ancaq Sovet hökuməti dözüür. Kapitalist deyir ki, çap eləmirəm, vəssəlam, sən yazıçı döyülsən! Lap istəyirsən kiminsə qohumu yox, lap Allahın bacısı oğlu ol! Sən mənə ziyən vurursan, mən səni niyə çap eləyim?» Bu sözləri deyir, vicdansız, özü də mənə baxır».¹⁹⁷ Mürşid Gülcahani də zəmanədən narazıdır, o

¹⁹⁶ Elçin. Ölüm hökmü, s.383.

¹⁹⁷ Elçin. Ölüm hökmü, s.352.

da layiq olduğu qiyməti almadığından gileylənir, düşünür ki, Stalin sağ olsaydı, onun kimi yazarlara daha çox qiymət verilərdi, onu da yaxşı başa düşür ki, Qafar zadədən sonra onun kitablarını heç kəs çap etməyəcəkdir.

«Ölüm hökmü»ndə hakim ideologiyanın təzyiqi altında məhv olmaq üzrə olan bir cəmiyyətin bütün qurumlarının pozulması, eləcə də bu cəmiyyətə biganələşən insanların fərdi aləmləri bütün qabarıqlığı ilə təsvir olunur. Sovet İttifaqında sosializm cəmiyyəti qurmaq üçün cəhd göstərilir. Xalqların bərabərliyi, dostluğu şüarını ortaya atan sistem azəri türklərinə heç vaxt bərabərlik və qardaşlıq gözü ilə baxmamışdır. Təzyiq və qətl siyasətinə əsaslanan yeni cəmiyyət quruculuğu və insanların bu cəmiyyətə zorla uyğunlaşdırılması həm hədsiz dərəcədə ləyaqətsiz, həm də özünə və cəmiyyətə qarşı biganələşmiş adamlar meydana çıxarmışdır. Cəmiyyətdə inam hissi tamamilə məhv edilmişdir. Hər an hər kəsin xalq düşməni elan edildiyi bir şəraitdə elə bir hala düşmüşlər ki, ürəklərində belə düşünməkdən ehtiyat edirlər. Romanda cəmiyyətin yetmiş illik təcrübəsinin təsviri göstərir ki, ölkədə adamların adlarından başqa heç nə dəyişilmirdi. Cələcək naminə axıdılan qanlar, törədilən zülmələr cəmiyyəti əzməkdən və onu alçatmaqdan irəli gədə bilməmişdi. Əsrin yaşadı olan Xosrov müəllim həmin dövrün əvvəldən-axıracan canlı şahididir. Bu quruluş onun üzünə heç vaxt gülməmişdir, ömrü boyu Qafar zadə kimilər tərəfindən əzilmiş və hər şeyini itirmişdir. Eyni şəkildə Murad İldırımli da yeni nəslin nümayəndəsidir, ancaq gənclərin heç də hamısı onun kimi deyildir. Təmizliyini qorumuş insana bu cəmiyyətdə yer yoxdur, onlar rüşvətə, mənəviyyətsizliyə, insanın alçaldılmasına qarşı müqavimət göstərdiklərindən ictimai mövqeləri ilə başqalarının əl-ayağına dolaşırlar. Hərçənd özləri bu etirazları ilə heç nə əldə etməzlər. Romanda təsvir olunan hadisələr göstərir ki, cəmiyyət heç bir zaman irəliyə doğru hərəkət etməmişdir. Əsər Gicbəsərin özünü intihar etməsi ilə qurtarır. Əgər yaxşı tərbiyə görmüş bir it belə bu quruluşda yaşaya bilmisə və ləyaqətli bir insan kimi həyata son qoyursa, ləyaqətlərini qoruyan insanların

bu cəmiyyətdə yaşamasının mümkün olmayacağı tamamilə aydındır. Yazıcı keçək əzabın bu dünyada olduğunu, bununla müqayisədə o biri dünyanın xoşbəxt bir yer olduğunu söyləməklə, sosializm sistemində yaşamaqdansa ölməyin daha yaxşı olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Romanın mətninə məharətlə yerləşdirilən «Hər şey keçib gedər» hekayəsində belə bir fikir təlqin edilir ki, dünyada hər şeyin bir gün axırı çatsa da, bu cəmiyyətdə insanların üzlaşdikləri bütün bu qüsurlu hallar heç cür keçib getmir, qurtarmır. Ancaq bununla belə arzu edilən azadlığın, müstəqilliyin bir gün gələcəyinə, insanların özlərinə qayıdacaqlarına müəllif ümidini üzür. Əslində «Ölüm hökmü» ümitsizliyə yox, dünyada ümidlə yaşamağa çağıran əsərdir. Elçin öz sənət dünyasında Azərbaycan xalqını xilas etməyin yollarını axtarır və sistem hələ bütün amansızlığı ilə yaşadığı bir vaxtda «Ölüm hökmü»nü qələmə alır. Necə ki, romanda Əbdül Qafar zadənin ölümünə hökm verilir, eynilə sistemə də ölüm hökmü veriləcəyi günün yetəcəyi şübhə doğurmur.

5.2.4.2. Mədəni mənərə

Bu bölmədə biz romanda təsvir edilən toplumun mədəni özəlliklərinə nə dərəcədə yer ayrıldığını və yazarın bunu hansı məqsədlə etdiyini araşdıracağıq. Müəllifin bəhs etdiyi cəmiyyətin adət və ənənələrini, rəmzi şəkildə oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri müəyyənləşdirməkdə bizə kömək edəcək əlamətlərini açıqlamağa çalışacağıq.

Elçin «Ölüm hökmü»ndə azəri türkünün mədəni dünyasından daha çox Murad İldırımli'nin təsvir olunduğu fəsillərdə söhbət açır. Ona görə ki, Murad İldırımli yaşadığı həyatdan və cəmiyyətdən qaçıb canını qurtarmağa çalışdığı vaxtlar nənəsinin səsini sığır. Nənəsinin qulaqlarında səslənən səsi onu keçmiş həyatına, öz dünyasına qaytarır, bu da nağil və əfsanələrdəki xoşbəxt həyatdır, yaxşı adamların pis adamlar üzərində qələbə çaldığı bir aləmdir. Murad İldırımli'nin dünyasındakı bir nağil və əfsanə xoşbəxt həyatın rəmzidir. Bu həyatda pislilik yoxdur, yalnız xeyir və ədalət hakimdir. Yaşadığı cəmiyyətdəki haqsızlıqlara və allahsızlıqlara

dözə bilməyən tələbə nəəsinin səsi ilə xəyalən xalqın öz dünyasına, yəni pisliliyin, haqsızlığın olmadığı dünyaya, insanların bir-birindən xəbərcilik etmədiyi, qısaca desək, hər kəsin haqqa yetişiyyəti bir dünyaya qovuşur ki, bununla da o, xilas olur, istəyinə çatır.

Murad İldırımli özünün Allahın zəlil hala saldığı adamlar zümrəsindən olduğunu düşünərkən, ona verilən bu cəzanın səbəbini tapmağa çalışır. Tələbənin inandığına görə səbəbsiz cəza verilmir və bu dünyada hər iş ədalətlə görülür. Belə bir əhval-ruhiyyədə ikən nəəsinin danışdığı bir əfsanəni xatırlayır: «*Nənəsi belə bir əfsanə danışdı (bəlkə heç əfsanə deyildi?) və o əfsanə heç vaxt tələbənin yadından çıxmırdı: Peyğəmbər hər gün səhər-səhər bir gölün yanından keçirdi. Həmin göldə atılıb düşə-düşə, çığır-bağır sala-sala bir dəstə oğlan uşağı çimirdi. Ayaqları şikəst olan bir oğlan uşağı isə göldə çimə bilmirdi, həsrət dolu qəmli gözlərini göldə çimən oğlanlara zilləyirdi, baxırdı, baxırdı. Peyğəmbər daha həsrət dolu o gözlərin kədərinə dözə bilmədi: «Ya Allah! – dedi. – Nə üçün o uşağı eləcə şikəst yaratdı?» Allah: «- Sən mənim ədalətimə şübhə etdin?» - soruşdu. Səhəri gün peyğəmbər gördü ki, o oğlan şikəstlikdən xilas olub uşaqlarla birlikdə atılıb-düşür, uşaqlarla birlikdə göldə çimir, gözləri gülür və o həsrət yox olub... Bir gün belə keçdi, iki gün belə keçdi, üçüncü gün peyğəmbər gördü ki, həmin oğlan səhər tezdən gölə gəldi, qamışları kəsib bir-bir ucunu iti yondu və gölə baş vurub o qamışları suyun dibinə basdırmağa başladı ki, iti ucları bir azdan gəlib gölə aıtılacaq uşaqların başına-qarnına batsın... Peyğəmbər dedi: «- Ya Allah! Bağışla məni...»¹⁹⁸ Nənə elə bil ki, nəəsinin həyatda qarşılanacağı çətinlikləri əvvəlcədən görmüşdü və danışdığı nağıl və əfsanələrlə əvvəlcədən onu bu çətinliklərə hazırlamaq istəmişdi. Ona görə ki, gerçək həyat nağıl və əfsanələrdə haqqında danışılan şah qızlarının, igid şahzadələrin, quş dilini bilən Süleyman peyğəmbərin yaşadığı dünyadan fərqli bir aləmdir. Gerçək həyatda yaxşı və ləyaqətli adam olmaqla xoşbəxt bir həyata qovuşmaq mümkün deyil. Yaxşılıq və ədalət ancaq nağıllarda qalmışdır və Murad İldırımliyə yaşadığı cəmiyyət insani ləyaqətdən o qə-*

¹⁹⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.24.

dər uzaq düşmüşdür ki, ədalətin hakim kəsildiyi bir dünya bu cəmiyyətdə yaşayan adamlar üçün Qaf dağının təpəsi qədər uzaqdır. Murad İldırımli nəəsinin səsinə və nəəsinin dünyasına sığınmaqla artıq uzaqlarda qalmış və bir daha geri dönməyəcək bir zamanın xəyalı ilə yaşadığını başa düşür. Ancaq bununla belə, həmin dünyadan uzaqlaşmaq istəmir, çünki məhz həmin dünyada təsəlli və rahatlıq tapır. Əslində xəyala gətirilən və həsrətlə arzulan həmin həyat xalqın vaxtı ilə, özünü qeyb etməzdən əvvəl yaşamış olduğu həyatdır. Tələbə üçün əmin-amanlıq rəmzi olan həmin həyat indi nəəsinin yaşadığı o kiçik kənddə, o gözəl və əlçatmaz dağların arxasında qalmışdı. Nənənin səsi xalqın səsidir, romanda onun hələ bir sərvət olaraq qaldığı və bir gün yenə də üzə çıxacağı bizə təlqin edilir. Nağıl və əfsanələrlə verilən ibrət dərsləri yaxşı və pis adamlara fərq qoymadan hamıya verilir. Çünki Murad İldırımli ilə Xosrov müəllim kimi insanlarla birlikdə cəmiyyətdə Mir Cəfər Bağırov, Stalin, Əbdül Qafarzaadə, Mürşüd Gülcəhəni və Molla Əsədulla kimiləri də yaşayırlar. Bütöv bir cəmiyyəti ovcunda saxlayan bu adamlar gördükləri haqsız və ədalətsiz işlərdən yorulmaq bilmirlər. Çox ağır vəziyyətdə olan xalqı soymaqla əldə etdikləri var-dövlətlə də kifayətlənirlər. Cəmiyyətdə onları yerində oturdacaq bir adam yoxdur. Onlar ölümlərdən belə gəlir əldə etməyi bacarırlar. Cəmiyyətin bu hala düşməsinin, əlbəttə, müəyyən səbəbləri vardır. Xalq öz durğun yaşayışından şikayət etməyə başlayanda aralarına əsl soyğunçular olan həmin uzunqulaqlar soxuldular və xalq da onlara biganə halda yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Nə zaman ki, insanlar özlərinə qayıdacaqlar, yalnız onda onların axırına çıxan həmin soyğunçulardan canlarını qurtaracaqlar. «*Bir kişiydi, on uşaqları varıydı, bir də bir arvadıydı. Bu qədər külfətin hamısı bir balaca daxmada yaşayırdı. Daxmada oturub-durmağa yer yoxuydu. Bir-birinin qarnına bitişib yatırdılar gecələr. Arvad da bir tərəfdən gecə-gündüz kişiyə aman vermirdi, elə hey deyirdi... Deyirdi ki, belə də yaşamaq olar? Belə də həyat olar? Axırda kişi tab gətirmədi, getdi çıxdı Qaf dağının təpəsinə. Qafdağı bilirsən nətər dağdı? Bizim, bax, bu dağlar var e, Qafdağın*

yanında heç nədi... Kişi çıxdı Qaf dağının təpəsinə, əllərini göyə qaldırır: -Ya Allah, - dedi. – O daxmada daha yaşaya bilmirik. Həyatımız cəhənnəm əzabıdır. Ya bizə bir genişlik ver, ya da məni öldür ki, canım qurtarsın...» Kişi bu sözləri deyəndən sonra göy guruldadı, ildırım çaxdı, tufan qopdu. Kişi başa düşdü ki, Allah onun sözlərini eşitdi. Geri qayıdanda gördü ki, arvad oturub daxmanın qabağında, dizlərinə döyür, saçlarını yolar. Soruşdu ki, nə olub? Arvad ağlaya-ağlaya cavab verdi ki, daxmada oturmuşduq, birdən göy guruldadı, ildırım çaxdı, tufan qopdu, dam yarıldı, həzrət Mikayıl bir uzunqulaqla birlikdə peyda oldu, dedi ki, Allah-taala belə buyurub ki, bu uzunqulaq da sizinlə bir yerdə bu daxmada yaşasın, indi odu, o eşşək də daxmadadı, bu da bizim ruzimiz... Bundan sonra o kişi də, o arvad da, onların on uşağı da həmin daxmada həzrət Mikayılın gətirdiyi o eşşəklə bir yerdə yaşadılar, eşşəklə bir yatdılar, bir durdular. Bir müddət beləcə ömür sürdülər, anadan əndikləri süd burunlarından gəldi. O darısqallıq içində eşşək bir tərəfdən, arvadın da gecə-gündüz deyilməyi bir tərəfdən. Axırda kişi dözmədi, yenə yollandı getdi çıxdı Qaf dağının təpəsinə, yenə əllərini göyə tutub: «-Ya Allah, - dedi. – Ya bizi bu uzunqulaqdan xilas elə, ya da məni öldür ki, canım qurtarsın, çünki belə yaşamaq olmaz ki, mən yaşayıram...». Yenə göy guruldadı, yenə ildırım çaxdı, tufan qopdu və kişi yenə də başa düşdü ki, Allah onu eşitdi. Qayıdanda gördü ki, arvad da, uşaqlar da daxmanın qabağına yığılıb toy-bayram eləyirlər, elə sevinmək sevinirlər ki, gəl görəsən... Kişi soruşdu ki, nolub? Arvad cavab verdi ki, oturmuşduq daxmada, birdən göy guruldadı, ildırım çaxdı, dam yarıldı, həzrət Mikayıl qurban olduğum gəlib eşşəyi geri apardı... Həmin gündən o kişi də, o arvad da, onların on uşağı da həmin daxmada ömürlərinin axırına qədər şad-xürrəm yaşadılar, talelərindən də çox razı qaldılar...»¹⁹⁹ Bu nağıl vasitəsi ilə bizə çatdırdığı fikirlə yazar sistemi məharətlə tənqid edir.

«Hər şey keçib gedir» fəslinə daxil edilmiş hekayədə isə bu dünyada hər şeyin keçici olmasından, insanların bu dünyada əbədi yaşayacaqlarmış kimi davranmasının doğru olmadığından

¹⁹⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.27.

bəhs edilir. Dünyanı həmişəlik özlərinki hesab edənlər və həyatı başqaları üçün qaranlıq bir quyuya çevirənlər də əvvəl-axır bu dünyadan köçəcəklər. Bu mənada dörd yüz il yaşayanla əlli il yaşayan arasında heç bir fərq yoxdur. Hətta iki günlük kəpənək ömrü də insan həyatı üçün bir örnək ola bilər. Xosrov müəllimin səksən illik ömrü əvvəldən-axıracan əzab içində keçmişdir, ona bu əzabı və rənlərin bir-bir sonu çatdığı kimi, sosializm sisteminin də bir gün axırı çatacaqdır. «-Belə rəvayət eləyirlər ki, dörd yüz il ömrü sürmüş Musa peyğəmbər əleyhissəlam Turi-Sina dağının yaxınlığında bir daxmada yaşayırmış. Bir gün camaat Musaya tənə edir: «-Niyə özünə bir ev tikmirsən?». Musa əleyhissəlam belə cavab verir: «-Mənim nə ömrüm var ki, hələ özümə bir ev də tikim!...»²⁰⁰

Elçin xalqın yaşayış tərzinin, psixologiyasının xüsusiyyətlərini anladarkən, bir çoxlarının hələ bu xüsusiyyətlərdən uzaqlaşmadığını göstərir. «Ölüm hökmü»ndə bunu biz xüsusilə Xədicə arvadın yaşadığı məhəllənin təsvirində görə bilirik. Xədicə arvad dünyasını dəyişəndə məhəllə adamlarının hamısı nəsə faydalı bir iş görmək, mərhuma son borclarını ödəmək üçün əllərindən gələni edirlər. Onu el qaydası ilə və nəyin bahasına olursa-olsun dədə-baba qəbiristanlığı olan Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında dəfn etməyə çalışırlar. Bu sadə, səmimi insanların bütün arzuları kimi, həmin istəkləri də yerinə yetmir. «Arvadlar ağlaya-ağlaya evə girib-çıxdı, o balaca üç otağı (o cümlədən, tələbə Murad İldırımının və Xosrov müəllimin kinayə qaldıqları otaqları), artırmamı silib sahmana salırdı, kimisi öz evindən un gətirirdi, kimisi yağ gətirirdi, şəkər gətirirdi, təs, qazan, qab-qacaq gətirirdi, halva çalmaq, yuxa bişirmək üçün tədarük görürdü, kişilər yaxaş səslə iki-bir, üç-bir söhbət eləyə-eləyə cənazəni məscidə aparıb yumaq, ölüm kağızını almaq, qəbiristanlıqda yer tapmaq, yazıq Xədicə arvadı bu gün neçədə qaldırmaq, başsağlığına gəlib-gedənləri yola salmaq üçün bazardan çay, qənd, limon almaq, mərhumun fərsiz oğlu Siçan Balanıyaza xəbər vermək və sairə bu sayıq məsləhətləri mütəzakə

²⁰⁰ Yenə orada, s.337-338.

rə edirdi».²⁰¹ Bu səhnədə biz həm məhəllədə bir adam öləndə məhəllə adamlarının necə əl-ələ verib çalışdığını, həm də dəfn mərasiminin hansı adətlərlə təşkil edildiyini görə bilirik. Məhəllə camaatının davranışı ictimai həmrəylik nümunəsi kimi canlanır. Xosrov müəllimin xəyli illər sonra qatarda rast gəldiyi Arzunu görmək üçün onun evinə yollanması da belə həmrəylik təsiri bağışlayır. Xədicə arvadın dəfn mərasiminə bənzər başqa bir əhvalatla da «Hər şey keçib gədir» fəslində rastlaşırıq. Məlik Əhmədlinin dostu İbrahimin arvadı Əminənin cənazəsini də camaat eyni şəkildə əl-ələ verib dəfn edir.

Bunlardan başqa, əsərin digər yerlərində də Elçin həyat tərzindən, adət-ənənələrdən söhbət açır, bəzən atalar sözləri və məsələlərdən istifadə edir, ancaq belə ifadələr romanda o qədər də çox deyil.

«Tonqal» fəslində Xosrov müəllim Şuşaya getmək üçün yola çıxanda arvadı Şirin faytonun dalınca bir qab su atır. Suyu yola Xosrov müəllimin mənzil başına sağ-salamat çatması və tezliklə geri qayıtması üçün tökülür. Ancaq müəllifin dediyi kimi, su da kiçik ailəyə uğun gətirmir. Romanda istifadə olunan atalar sözləri və məsələlərin bəziləri bunlardır: «Qarğa məndə qoz var», «Ucundan tutub ucuzluğa getmə», «İpinin üstünə odun yığmalı deyil», «Başı aşağı, üzü yola», «Haftə səkkiz, mən doqquz», «Yorğana bürün, ellə sürün», «Bağda ərik var idi, salam-aleyk var idi, bağla ərik qurtardı, salam-aleyk qurtardı» və s.

5.2.4.3. İqtisadi mənzərə

Romanda Sovet İttifaqının iqtisadi mənzərəsi haqqında da əsərin ümumi ideyasını tamamlayan əhəmiyyətli məlumatlar verilir. Sovetlərdə tətbiq edilən iqtisadi siyasətin kimlər üçün faydalı olduğu və xalqı necə məhrumiyyətlərə düçar etdiyi göz önündə canlandırılır.

²⁰¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.21-22.

Qəbiristanlıq xalqın ölülərinin dəfn edildiyi, onun müqəddəs tutduğu bir yerdir. Sovet hökuməti isə qəbiristanlığa da vergi planı qoyur, hər il də bu planı artırır, qəbiristanlıqda işləyənlər də planı yerinə yetirməyə məcbur olurlar. Yazıcı ölkənin bütün iqtisadiyyatında planlaşdırmanın necə tətbiq edildiyini əsərdə müxtəlif misallar əsasında açıb göstərir və bunun mənasız bir iş olduğunu vurğulayır. Planı doldurmaq üçün ölənlərin sayını artırmaq lazım gəlir. İstənilən qədər adam ölməyəndə isə Əbdül Qafarza də özündən ölü adları uydurur, bunlara görə dövlətə çatması rüsumu da cibindən ödəyərək planı doldurur və bu yolla dövlətdən çoxlu mükafat alır. Eyni zamanda Qafarza də öz mənfəətini də artırıb olur. Bu mexanizmin ən mühüm çıxarlarından biri olan Qafarza də belə planlaşdırma işinin məntiqsizliyini başa düşür. Bir iclasda bunu dilə də gətirir. Yazarın əsərdə istifadə etdiyi üsullardan biri də günahkarlara öz günahlarını etiraf etdirməsidir. Qafarza də planla bağlı fikirlərini bildirəndə bütünlükdə sistemdə işlərin bu cəhətdən nə vəziyyətdə olduğunu təsəvvür etmək olur. «*Mənim xüsusi bir təklifim yoxdu, yoldaş Kazımlı, - dedi. – Amma onu demək istəyirəm ki, dəfn işləri ilə məşğul olan idarələrə adi iqtisadi meyarları tətbiq etməz. Anası, bacısı, oğlu, nə bilim, dayısı, bibisi, xalası ölmüş adamların hesabına, necə deyirlər, onların göz yaşının, ürək ağrısının hesabına planı artırmaq nə dərəcədə bizim ideologiyamızla düz gəlir? Hansı vicdandan, hansı insafılandı?*».²⁰²

Mir Cəfər Bağrovun yun planını doldurmaq üçün xalqın başına açdığı oyunlar da heç bir məntiqə sığan işlər deyildi. Planda göstərilən qədər yun toplanmayanda qış aylarında zorla camaatın yorğan-döşəyini sökürlər və içindəki yunu plan əvəzinə aparırlar. «*Bir dəfə Azərbaycanı qışın sərt keçdiyi vaxtlardan biri idi. Respublikada yun üzrə planı yerinə yetirmək heç cürə mümkün olmadı və o zaman öz kabinetində – bax, bu kabinetdə çağırdığı müşavirədə Mir Cəfər Bağrovun necə qışqırdığını və onun sifətinin bəlkə də ən ibtidai insanlara məxsus (bir-birləri ilə ölüm-dirim vuruşuna çıxdıqları zaman) ifadə*

²⁰² Elçin. *Ölüm hökmü*, s.71.

sini, gözlərindəki qəzəbi və soyuğu Komissar heç cürə unuda bilmirdi. Həmin müsavirədən sonra, qışın o oğlan çağında Mir Cəfər Bağırovun bilavasitə göstərişi və nəzarəti ilə inzibati orqanların işçiləri yunçuluqla məşğul olan rayonları kənd-kənd gəzib, camaatın yorğanını, döşəyini çarpayısından dartıb çıxarıb yununu müsadirə etdilər, respublikanın yun planında eləcə doldu».²⁰³

5.2.4.4. Dini mənzərə

Sovet İttifaqında din tamamilə təhrif edilmişdir. Hakim ideologiyanın təhrif etməyə və aradan qaldırmağa can atdığı ictimai qurumlardan biri də dindir. Sovet hakimiyyəti əsarəti altına aldığı xalqların dinləri ilə demək olar ki, qətiyyənlə hesablaşmamışdır. Ölkədə hansı dini daha çox sıxışdırmağın hakimiyyət üçün o qədər də əhəmiyyəti yoxdur, önəmlisi odur ki, marksizmin ateizm təlimi həyata keçirilsin. Din xalq üçün tiryək hesab edilirdi və bu təsəvvürünə qarşı hücumların təməlini təşkil edirdi. Bütün bunlar ona görə edilirdi ki, sovetlərin qurmağa çalışdığı cəmiyyətdə dinə və Allaha yer ayrılmırdı. Romanda yazıçı dinin və Allahın tənqibi olunması nəticəsində ölkənin nə vəziyyətə düşdüyünü və nə qədər hücumlar edilsə də, adamların dini hislərdən uzaqlaşmadığını göstərir. Dinin təzyiqlərə məruz qalması hətta insanları öz dinlərini öyrənməyə belə sövq edirdi.

Elçin «Ölüm hökmü»ndə oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikirlərin bir qismini Quran ayələrinə əsaslanaraq ifadə edir. Əsərdə bu iş tələbə Murad İldırımliya həvalə edilir. Sovet sistemində dinlə bağlı hər şeyə qadağa qoyulduğu üçün Azərbaycan türkcəsi ilə Quran nəşr edilməmişdi. Quran yalnız rus dilində nəşr edilmişdi, ondan da istifadə etmək üçün xüsusi icazə almaq lazım idi. Ayələrdən istifadə tələbənin iç dünyasına müraciət təsiri bağışlasa da, əslində bütün cəmiyyətə xitab səciyyəsi daşıyır.

Murad İldırımliının Quranda oxuduğu ilk ayələrdən biri budur: «Əgər Allah sizə yardım edərsə, heç kim sizə qalib gələ bilməz; yox əgər

²⁰³ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.184.

sizi zəlif edərsə, ondan sonra kim sizə köməklik edə bilər?».²⁰⁴ Tələbə bu ayəni oxuduqca Allahın onu zəlif etdiyini və bütün ömrünün də bu zəliflik içərisində keçəcəyini düşünür. Görünür, hansısa bir günah əməlinə görə bu hala düşdüyünü ehtimal edir. Halbuki, Murad İldırımli və onun kimiləri cəmiyyətdə öz təmizliyini qorumağa çalışan adamlardır. Cəmiyyətdəki qüsuralara qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə öz iç dünyalarına çəkiliblər və elə bunun da cəzasını çəkirlər. «Görünür nə isə var idi... Quran da deyir ki, səbəbsiz cəza yoxdur...».²⁰⁵ Murad İldırımliının oxuduğu başqa bir ayə də budur: «Quran «Nisa» surəsində deyirdi: «Ey insanlar! Əgər O istərsə sizi aparar, başqalarını gətirər. Allah buna qadirdir».²⁰⁶ Tələbənin düşüncələrinə əslində bir etiraz ruhu hakimdir. Onun fikrincə dünyanın sahmanı o dərəcədə pozulub ki, bütün bəşəriyyət məhv olmalıdır. Dünya bir belə qüsura batsa, həmin aqibətə də layiqdir. Bu düşüncələr göstərir ki, Murad İldırımli həyatdan tamamilə əlini üzüb bədbinləşmişdir. Lakin müəllif dərhal oxucuya hiss etdirir ki, tələbənin bu qədər ümitsizləşməsi və insanlara bu dərəcədə kin bəsləməsi heç də qərəzli olmasından irəli gəlmir. «Əgər siz şükr edənlər və iman gətirənlərsənizsə, sizə azab vermək Allahın nəyinə lazım deyil? Allah şükrə qiyamət verən və hər şeyi biləndir».²⁰⁷

Romanın sonrakı fəsilərində tələbə artıq insanların məhvə layiq olması fikrindən və ümitsizlikdən uzaqlaşır, Allahın onu və azəri türklərini xilas etməsi üçün Quranın digər ayələrini oxumağa başlayır. Həyatda bütün insanların doğru yol tutmalarını arzu edir. Tələbə burada artıq özü üçün Allahın nə üçün bütün insanları doğru yola yönəltmədiyini və nə üçün dünyada əyri yolları da olduğunu aydınlaşdırmaq istəyir. Bir halda ki, Allah hər şeyin sahibidir və Quranda da deyildiyi kimi adildir, onda nə üçün əyri yolları da yaratmışdır? Daha sonra bütün bunların səbəbini tələbənin özü açıqlamağa başlayır. Görünür bu dünyada yaxşı əməllərlə

²⁰⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.24.

²⁰⁵ Yenə orada, s.24.

²⁰⁶ Yenə orada, s.52.

²⁰⁷ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.85.

pis əməllərin bir fərqi olmalıdır, bəlkə də güclülərin hamısı pis əməl sahibləri olacaqdır, amma yaxşı əməl sahiblərinin də üzünün güləcəyi gün mütləq gələcəkdir. «*Axı belə olsa, o zaman heç cəhənnəmə də ehtiyac olmaz, Cəza günündə, yəni Qiyamət günündə, pis əmələ qarşı pis əvəz, yaxşı əmələ qarşı yaxşı əvəz verilməz, çünki, ümumiyyətlə, pis əməl olmaz və hamı cənnətlik olar*».²⁰⁸ Romanın sonunda Elçin Murad İldırım və Xosrov müəllim kimi mövcud cəmiyyətdə yaşamağa özlərinə yer tapa bilməyənlərin, azəri türkünün də bir gün özünə qayıdaraq mənliliyinə sahib çıxacağına inananların Quran ayəsi vasitəsi ilə ümidini artırır: «*Quran deyirdi: «Ey iman gətirənlər! Səbr və ibadət etməklə Allahdan kömək diləyin. Çünki Allah səbr edənlərəldir, onların dostudur*».²⁰⁹

Xosrov müəllim bu dünyada ona bu qədər əzab və rənlərin bir gün cəzalarına çatacağına əmindir. Ümidini xəyirin şərdən ayrılacağı günə saxlayır. Əks halda bu dünyada əzabla dolu bir həyatı yaşamağın mənası yoxdur. «*Xosrov müəllim öləcəkdə və mənalımı, mənasızımı (çox güman ki mənasız...), uzun bir ömür sona yetəcəkdə və hərgah bu qəbiristanlıqda dəfn olunacaqdısa, o zaman onun da qəbir daşı bu sayısız-hesabsız qəbir daşları kimi, dünyanın yetimliyindən, əlacsizliyindən xəbər verəcəkdə... Amma o biri dünyada Xosrov müəllimin ruhu mütləq altı yaşlı Cəfərlə, dörd yaşlı Aslanla, iki yaşlı Azərlə görüşəcəkdə, çünki başqa cürə ola bilməzdi, hərgah o dünyadakı o görüş də olmayacaqdısa, hərgah o dünya da yox idisə, hərgah cənnət və cəhənnəm də boş bir əfsanə idisə və heç kim cəhənnəm odunda yanıb öz cəzasını almıyacaqdısa, onda yaşayışın mənası nə idi və Xosrov müəllim səksən illik bir ömrün əzablarına nə üçün dözmüşdü, bu ömür nə üçün bu qədər uzanmışdı?».²¹⁰ Burada da insanlara əzab-əziyyət və rənlərin bir gün cəzalarına çatacağına, qəm-qüssə çəkən və sevdikləri yaxın adamlardan zorla ayrılan insanların o biri dünyada onlarla mütləq görüşəcəklərinə inam hissi təlqin edilir. Əgər bu da baş verməyəcəkdirsə, onda insanların bu ömrü nə üçün yaşadığını anlamaq*

²⁰⁸ Yenə orada, s.53.

²⁰⁹ Yenə orada, s.360.

²¹⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.359.

olmur. Bunun baş və rəcəyinə yazıçı əmin olduğunu bildirir.

«*Ölüm hökmü*»ndə sosializm sisteminin xalqların dinini məhv etmək üçün göstərdiyi səylər bütün açıqlığı ilə anladılır. Dini qadağalar təkə Qurana şamil edilməmişdi. Məscidlər və kilsələr də yasaq edilmişdi, çünki onlar da insanların dini hissələrini oya dırdılar. Ancaq bu qadağalar insanları dindən uzaqlaşdırmaq əvəzinə, onların nəzərində dini daha da ucaldırdı. «*Qəribə idi, o kilsələr ki, indi orqan musiqisi üçün uyğunlaşdırılmışdı, yaxud o məscidlər ki, misal üçün, ayaqqabı fabrikinə çevrilmişdi, camaat üçün daha əziz olurdu (camaat küçədən keçəndə baxırdı, başını bulayırdı, hiddətlənirdi, atalarının, babalarının xatirələrini danışırdı, ədalətsizlikdən, hörmətsizlikdən deyirdi...), nəinki işləyən, fəaliyyət göstərən kilsə, ya məscid. Qəbiristanlıq da o cür*».²¹¹ Elçin romanın başqa bir fəslində məscidlərdən və kilsələrdən başqa məqsədlərlə istifadə edilməklə yanaşı, onların həm də bir-bir uçurulduğunu da bildirir. «*Bunlar daşlarla da düşməncilik edirlər. Bibi-həybətdəki o gözəl məscidi ki, adam baxanda onun yaraşığına mat qalırdı, uçurub-dağıtdılar, yerlə yeksan elədilər. Maştağadakı o qədim məscid də elə... Azərbaycanla nə qədər tarixi məscidlər dağıdıldı?... Şəkidəki o qədim, o gözəl məscid... Dünyanın ən günahsız yeri qəbiristanlıqdı, ora da əl atırlar, orada da məqbərələri dağıdırlar... Qəbiristanlıqda da bəd əməl axtarırlar... Hansını deyəsən? Yaxşı, ay əclaf, ay vicdansızlar, ay nankorlar, ay adımı yeni həyat qurucusu qoyub həyatı dağıdanlar, yaxşı, deyək ki, məscidlər müsəlmanmıdır, siz də ki, islamla qanlı-bıçaqsız, bəs onda Bakının ən gözəl yerindəki o nəhəng Aleksandr kilsəsinin niyə daşını daş üstündə qoymadınız, uçurub yox elədiniz?».²¹² Sovet dövründə insanlara nə qədər dindən uzaqlaşdırmağa çalışsalar da, insanın təbiətində olan inama ehtiyac daima özünü büruzə verir. Bu, insanlara xas olan nəyəsə güvənmək və özündən güclü olandan kömək istəmək ehtiyacıdır. «*Ölüm hökmü*»ndə Allaha inam hissi yalnız əzələn insanlarda deyil, həm də Əbdül Qafarzadə kimi sistemin sayəsində güclənən və bütün*

²¹¹ Yenə orada, s.60.

²¹² Elçin. *Ölüm hökmü*, s.140.

əldə etdiklərinə görə sistemin yanlış fəaliyyətinə borclu olanlarda özünü göstərir. «Fərid Kazımlı daha dözə bilmədi, qəzeti aşığı saldı və böyük, yaraşığıl çeşm əyinin arxasından zəndlə Əbdül Qafar zad əyə baxdı:

- Allaha çox inanırsan?

- Mənim inanıb-inanmamağımdan nə aslıdır, yoldaş Kazımlı? Varsa, var, yoxsa da, yoxdu də...»²¹³ Əbdül Qafarza də ömrünün son vaxtlarında dinə dair kitablar oxumağa başlayır və oğlunu islam dininin qaydaları ilə basdırır. İnsanlar ürəklərində olan Allaha inam hissini başqalarından gizlətməyə çalışırlar. Çünki yaşadıqları cəmiyyətdə Allaha inananlara pis baxırlar. Bu inama görə hər an başlarına bir müsibət açılacağından qorxu hissi keçirirlər. Odur ki, adətən, bu inanclarını öz iç dünyalarında dilə gətirirlər. «Əlibaba müəllim demişkən, o vergi, o həvəs ki, bu uşaqda var idi, Allah qoysa (Ələsgər müəllim ürəyində Allaha inanan adam idi və məktəbdə bunu, əlbəttə, heç kimə bildirmirdi) heç kim onun əlindən almayacaqdı»²¹⁴ İnsanları dindən uzaqlaşdırmaq üçün bütün vasitələrə əl atan rejim, keçmişə aid olan, amma dinlə birbaşa bağlılığı olmayan hər şeyi dini təbliğat kimi qiymətləndirirdi. Əgər biri ərəb əlifbası ilə bir kitab oxuyur, yaxud evində saxlayırdasa, kitabın nəyə aid olduğuna baxmadan həmin adam quruluşun düşməni kimi ya güllələnir, ya da sürgünə göndərilirdi. «İndi o adam ki, ərəb əlifbası ilə kitab oxuyurdu, ərəb əlifbası ilə məktub yazırdı – o əlifba ilə ki, bu bədbəxt xalq mən il idi yazırdı, oxuyurdu – onu xalq düşməni kimi ifşa edirdilər, hərəgah evində ərəb əlifbası ilə kitab varsa, demədi, sən mollasan, dini təbliğ edirsən (kimə başa salasan ki, bu Füzulidi! Vaqifdi!..), yaxud sən müsəvatm agentisən, qatı burjua millətçisisən, pantiürkistsən (ən dəhşətli ittaham bu idi – pantiürkist!), panislamistsən... Tək kitabdı bəyəm?»²¹⁵

Dinə qarşı yönələn bütün bu təzyiqlər, insanların öz dinlərini öyrənə bilməmələri din sahəsində çoxlu sa vədsız adamların ortaya

²¹³ Yenə orada, s.79.

²¹⁴ Elçin. **Ölüm hökmü**, s.138.

²¹⁵ Yenə orada, s.140.

çıxmasına səbəb olur. Dinlə məşğul olan mollaların çoxu cahil adamlardır. Onların əksəriyyətinin dinlə heç bir əlaqəsi yoxdur, Quranın əslini belə oxuya bilməyən bu mollalar qəbiristanlığa toplaşmış din adına soyğunçuluqla məşğul olurlar. Qəbiristanlıqda mollalıq edənlərin içərisində ən bilikli Molla Əsədulla dır, o da Quranı oxuya bildiyinə görə bilikli sayılır. Molla Əsədulla da müharibə illərində camaata faizlə pul vermiş, onların qızllarını, qiymətli əşyalarını əlinə keçirmişdir. Qəbiristanlıqda mollalıq edənlərin məsləkləri də maraqlı doğurur. Bunlar bir vaxtlar məktəblərdə atəizm dərəsi dəyən müəllimlərdir, həbsxanalardan çıxmış fırıldaqçılar və keçmiş sirk artistləridir. Dinin başına açılan bütün bu oyunlara baxmayaraq insanlar dini inanclarından o qədər də asanlıqla əl çəkirlər. Buna görə də məhəllə camaatı Xədicə arvadı müsəlman qaydaları ilə müsəlman qəbiristanlığında basdırmaq istəyirlər. «O qəbirilər itib-batmışdı, amma Xədicə arvad oruc tutan, namaz qılan bir adam idi və onu aparıb təzə salınmış, müsəlmanı, xristiani, yəhudisi bir-birinə qarışmış qəbiristanlıqlarda torpağa tapşırmaq düz olmazdı»²¹⁶

5.3. Açıqlama mərhələsi

5.3.1. Təhkiyənin qaynağı

«Ölüm hökmü»nün mövzusunə çevrilən hadisələri müəyyənləşdirərkən dövrün ictimai, siyasi və tarixi mənzərəsinə tam halda nəzər salmaq zəruridir. Çünki roman müəllifin niyyəti işığında bilavasitə cəmiyyətdən və ictimai quruluşdan, bu quruluşda yaşayan insanlar arasında ki münasibətlərdən bəhs edir. Yazıcının istər öz təxəyyülünün məhsulu kimi canlandırdığı surətlər, istərsə də romanda qələmə alınan dövrdə yaşamış real insanlara qarşı yönəlmiş tənqidi mülahizələri həm də sosial sistemin tənqidi kimi ümumiləşir. Bu ondan irəli gəlir ki, bəzən açıq şəkildə, bəzən də üstüörtülü rəmzlərlə, gizli kinayələrlə tənqid edilən, bütünlükdə qorxu, zülm və qan üzərində qurulan sosializm sistemi, cəmiyyət

²¹⁶ Elçin. **Ölüm hökmü**, s.28.

quruculuğundakı əyintilərin, insanların həyat tərzinin və ruhi hallarının pozulmasının yeganə səbəbkarı kimi nəzərə çarpır.

Yazıçı romanını 1984-cü ildə yazmağa başlayır və 1988-ci ildə bitirir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr tam halda səksən illik bir dövrü əhatə edir. Səksən illik bu dövr yeni cəmiyyət quruculuğunun tarixini bütöv halda əks etdirir. Bununla belə, əsəri tarixi roman adlandırmaq da doğru olmazdı. Ancaq onu tarixdən tamamilə təcrid etmək də mümkün deyil. Yeni yaradılan bir quruluşun əhatə etdiyi millətləri öz düşüncə tərzinə uyğunlaşdırmaq üçün göstərdiyi təzyiqləri və bu təzyiqlərin nəticəsində sosial sistemin, insan münasibətlərinin pozulmasını müəllif inandırıcı şəkildə təsvir edir.

Sosialist sistemin həyata keçirdiyi siyasətlərdən biri də həyat və düşüncə tərzini heç bir cəhətdən yeni rejimə uyğun gəlməyən azəri türklərini bu rejimə uyğunlaşdırmaq, sosial sistemin və ictimai qurumların təhrif edilməsi sayəsində insanların öz fərdi və milli mənliliklərindən uzaqlaşmalarına nail olmaqdır. Bu şəkildə tənəzzülə uğrayan insanları yeni quruluşa daha tez alışdırmaq mümkündür. Ancaq romandakı surətləri təhlil edəndə həyata keçirilən bütün bu tədbirlərin cəmiyyətin quruluşunu təhrif etdiyi kimi, insanları da psixoloji cəhətdən sarsıtdığını görürük.

Elçinin romana daxil etdiyi surətlər qeyri-adi özəllikləri ilə seçilən qəhrəmanlar deyillər. Təsvir olunan surətlər cəmiyyətin sırası üzvləridir. Onların heç biri – nə Murad İldırım, nə Xosrov müəllim, nə də Əbdül Qafar, nə də cəmiyyətdən uzaq adamlar deyillər. Romanda bu surətlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və müəllifin ona aid etdiyi funksiyası vardır. Romana daxil edilən xarakterlərin – bunlar istər tarixi şəxsiyyətlər, istərsə yazarın öz təxəyyülünün məhsulu olsun – tam halda nəzərdən keçirdikdə, canlandırılan cəmiyyətin özəlliyini bizə çatdıran surətlər olduğunu görürük. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Elçin əsərinə təkcə öz təxəyyülünün məhsulu olan surətləri daxil etmir, o, eyni zamanda qələmə alınan dövrdə sistemin içərisində yaşamış ən

güclü nümayəndələrindən, eləcə də bu sistemin məhv etdiyi real adamlardan da söhbət açır. Bununla müəllifin məqsədi əsərin həyatilik təəssüratını artırmaqdır. Romanda sovet rejiminin əvvəlindən ta zəifləməsinə qədərki dövrdə azəri türklərinin cəmiyyət quruculuğu prosesində nə kimi dəyişikliklərə məruz qaldığını, necə vəziyyətə düşdüyünü, hansı dəyərlərini itirməyə məcbur olduğunu görürük. Yazıçı öz niyyətinə uyğun olaraq aqıq bir şəkildə insanların qorxudulması və məhv edilməsi sayəsində yaradılmasına cəhd göstərilən bir quruluşun çox da davam edə bilməyəcəyini bildirir, eyni zamanda hər bir cəhətdən – istər mədəni, istər dini, istərsə də iqtisadi düşüncə baxımından azəri türklərinin təşəkkülü ilə uyuşmayan bir sistemin artıq öz tərəfdarları tərəfindən də tənqidə məruz qaldığını, zülmə söykənən bütün rejimlər kimi onun da çökəcəyi fikrini oxucusuna təlqin edir.

«Ölüm hökmü»ndə təsvir olunanlar bütünlüklə real hadisələrə əsaslanır və uzun bir dövrü əhatə edən əhvalatların bir qismi də müəllifin şəxsi müşahidələrinin məhsuludur. Elçinin romanı yazdığı dövrdə Sovet İttifaqının hegemonluğu hələ davam edirdi və insanlar hakim zümrənin öz söylərini ısrarla davam etdirməsinin təsiri altında yaşayırdı. Yazıcının üzvü olduğu cəmiyyətlə romanda canlandırılan cəmiyyət bir-birinə bənzəyir. Azəri türkləri arasında da sosializm quruluşunu öz mənafeyi baxımından mənimsəyib, sistemi qorumaq adı altında öz millətinə zülm edən və tamamilə milli mənliliyindən uzaqlaşan, bütün dəyərlərini itirən adamlarla yanaşı, təzyiq və zülmü qəbul edə bilməyən, amma rejimi dəyişdirmək üçün əllərindən heç bir iş gəlməyən, buna görə də yaşadıqları cəmiyyətə yadlaşmış fərdlər də az deyildir. Toplumda yabançılaşan bu adamlar iç dünyalarında özlərinə də yad görünürlər. Sosialist sistemində cəmiyyətin təşəkkülü ilə yanaşı, qurumları da pozulmuşdu. Təhkiyənin mövzusunun mənbəyini təşkil edən əsas təməl hakim təbəqənin idarə etdiyi öz xalqlarına sosializm quruluşunu qəbul etdirmək üçün tətbiq etdiyi yanlış metodlar, qeyri-insani siyasətlərdir, bütün bunların nəticəsində pozulan cəmiyyət quruculuğu prosesidir. Cəmiyyətlə birlikdə

insan münasibətləri də pozulmuş, ictimai qurumlar və dəyərlər də təhrif edilmişdir. Xalqlar öz mənliliklərindən uzaqlaşdıqları üçün insani dəyərlərini artıq itirməyə başlamışlar. İnsanların öz fərdi düşüncə tərzlərini və mənəvi qənaətlərini ortaya çıxarmaqla, bunlara əsaslanmaqla hakim ideologiyanın təzyiqindən xilas olmaları zərurətə çevrilmişdir. Hakim ideologiyanın olduğu bir yerdə mütləq alternativ ideologiyalar da mövcud olur. Başlıca cəhət insanların inanmalarıdır. Elçin «Ölüm hökmü»ndə təkcə sovet hakimiyyətinin camaata verdiyi zülmü anlamaqla kifayətlənmir, artıq xalqın öz dəyərlərinə sahib çıxmasının vacibliyi ideyasını da irəli sürür. Buna görə də əsərdə xalqın itirdiyi ən müxtəlif dəyərlər bütün qabarıqlığı ilə göstərilir. Bunların içərisində ən birincisi insan həyatına ehtiramla yanaşmağın zəruriliyidir. Məsələ burasındadır ki, sovet hakimiyyəti dövründə insanlar kütləvi şəkildə bir-birlərinin həyatına qəsd etməyə başladılar. Quruluşu müdafiə etmək adı ilə insanlar ən yaxın dostlarını və qohum-əqrəbalarını belə ölümə sürükləməkdən çəkinmədilər.

Azəri türkləri arasında geniş yayılan, yeni sistemin iqtisadi anlayışı nəticəsində meydana çıxan rüşvət məsələsinə də romanda çox geniş toxunulur. Sovet sistemində elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, təkcə rüşvətin alınması verilməsi adi hala çevrilməyib, rüşvətə qarşı çıxmağın özü belə yaxşı qarşılanmır. Rüşvət verməyə imkanı olmayanın yaşamaq haqqı da yoxdur. Romanda Murad İldırım-ının surəti bu baxımdan ən səciyyəvi nümunədir. Bu gün də Azərbaycanda rüşvət, sovet dövrünə nisbətən bir qədər azalsa da, yenə də geniş yayılıb. Rüşvət məsələsi ictimai bir bəla kimi əsərə daxil edilmişdir.

Rejimin təzyiqi nəticəsində xalq adət-ənənələrindən və dinindən uzaqlaşmışdır, mənəvi dəyərlərini itirən adamların da əlindən nə desən gəlirdi. Onlar təkcə özlərini düşünürlər. Bu yolla məhv olan ictimai qaydalar içərisində yaşayan, cəmiyyətə və özlərinə qarşı ya dlaşmış insanlardan ibarət olan bir xalqın şüurunun oyanması prosesi, əlbəttə ki, uzun və çətin bir proses olacaqdır. Yazıçı bunların səbəbləri üzərində düşünərkən onu da nəzərə çarpdırır

ki, Azərbaycanda kommunizm sistemi qurularkən insanlara böyük vədlər verilirdi. İnsanlar ən müxtəlif arzularını bu cəmiyyətlə bağlayırdılar. İnanırdılar ki, azad, xoşbəxt bir gün gələcək, hər şeyin, hər kəsin bərabər olduğu bir dünya onları gözləyir. Əvəzində bütün bunların əksini əldə etdilər. Gələcəkdə daha azad yaşayacaqlarına ümid bəsləyən adamlar, əllərində olanları da itirdilər. Heç kəs aqibətinin necə olacağını bilmir. Bu qədər həsrətlə gözlənilən xoşbəxt gələcək heç cür gəlib çıxmır, bu da adamları ümitsizliyə düşür etmişdir, eybəcər şəraitdə ömür sürmələri həyatdan da onları bezə etmişdir. Sovet rejiminin yaratdığı vahimə üzündən insanlar toplum olmaq özəlliyini də itirmişlər. Elçin canlandırdığı hadisələrin kökünü, mənbəyini cəmiyyətlə əlaqələndirərək şərh edir. Buna görə real tarixi hadisələrə də cəmiyyətin şüurunun oyanması prosesini göstərmək üçün əlavə təfsilatlar kimi müraciət edir. Elçin sistemin doğurduğu ictimai hadisələrlə birlikdə, Sovet İttifaqının 1920-1980-ci illər arasındakı tarixindən də real faktları götürərək əsərini bu əməl üzərində qurmuşdur.

Elçinin öz ailəsinin həyatını da romandakı təhkiyənin qaynaqları içərisində göstərmək mümkündür. Çünki Əfəndiyevlər ailəsi də 1920-ci ildəki bolşevik çevrilişindən sonra bir çox başqa azərbaycanlı ailələri kimi təzyiqli və zülmə məruz qalmışdır. Elçinin babası Məhəmməd Əfəndiyev varlı bir tacir olmuşdur. Məhəmməd Əfəndiyev ailəsinə və özünə qarşı edilən zülmələrə dözməyərək cavan yaşlarında vəfat edir. 1930-cu ildə ailənin bütün var-dövlətini əlindən alırlar. Böyük Əfəndiyevlər ailəsinə özlərinin üçmərtəbəli mülklərinin yalnız ikicə otağında yaşamağa icazə verirlər. Ailə üzvlərinin bir çoxu güllələnir, ya da sürgün edilir. Səsvərmə hüququ əlindən alınan ailəyə dükanlardan ərzaq və paltar almaq da yasaq edilir. Çox ağır vəziyyətə düşən Əfəndiyevlər qonşuların onlara etdikləri gizli yardımları sayəsində birtəhər yaşayırlar.

İlyas Əfəndiyev gənclik illərinin bu acı hadisələrini belə xatırlayır: «Bizim ailəmiz çox ağır vəziyyətdə idi. Atam səs hüququndan məhrum edildiyi üçün uzun illər işsiz qaldı. Yeddi uşağın böyüyü mənim idim. Atamın vaxtı ilə tikirdiyi böyük evimiz əlimizdən alınmışdı. Bizim doq-

quz adamdan ibarət ailəmizə hökumət tərəfindən zəbt edilmiş evimizin ikinci mərtəbəsində iki balaca otaq vermişdilər».²¹⁷

İlas Əfəndiyev atasının Aprel çevrilişindən əvvəl ticarətlə məşğul olduğu və buna görə «kulak» adlandırıldığı üçün aldığı təhsili yarımçıq qoymağa məcbur olur. Bir qədər sonra atasının səs və məhəbbət hüququ əlindən alındığına görə onu daxil olduğu ali məktəbin filoloji fakültəsindən də çıxarırlar. Səsi əlindən alınan bir adamın Sovet İttifaqında yaşamaq haqqı olmadığı kimi, ailəsi də yaşamaq imkanlarından məhrum edilir.

«O zaman səs hüququndan məhrum edilmək isə ölümə məhkum olunmaq kimi bir hal idi».²¹⁸

Romanda başqa yazıçıların da təsiri hiss olunur. Çox vaxt yazıçılar başqa müəlliflərin təsiri altına düşürlər və əsərlərində bunların izləri aşkar görünür. «Ölüm hökmü»ndə də Elçin Şekspirin adını açıq çəkir. Əsərinə onun pyeslərindən parçalar daxil edir. Ancaq bu o demək deyil ki, yazıçı tamamilə Şekspirdən təsirlənərək əsərini qələmə almışdır, yaxud da mövzusunun onun pyeslərindən götürmüşdür. Yazıçı ifadə etdiyi fikrin təsirini artırmaq üçün əsərinin yalnız bir fəslində Şekspirdən faydalanmışdır. Bu məsələdə də, bütünlükdə romanın yazılışında olduğu kimi, Elçin əsl sənətkar olduğunu göstərmişdir. Əsərin «Olum, ya ölüm» fəslində həbsxanadakı kameraya on üçüncü məhbus kimi Hamleti gətirib salırlar. Bu fəsilə müəllif oxucunu daha çox təsirləndirmək üçün Şekspirə müraciət etmişdir.

Əmisi ilə anasının birləşərək atasını öldürmələrindən və onu da ölkədən uzaqlaşdırmaq istəmələrindən xəbər tutan Hamlet bütün bunlara qarşı mübarizə aparmağı qərara alır. Bu qərarın onun ölümü ilə nəticələnməyini də başa düşür. Ancaq edilən haqsızlıqlara qarşı mübarizə apararaq ölməyi, bunlara boyun əy-

²¹⁷ Emin Əfəndiyev. *İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı*, Elm, Bakı, 2000, s.17.

²¹⁸ Emin Əfəndiyev. *İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı*, s.25.

rək yaşamaqdan üstün tutur. «Ölüm hökmü»ndə də göstərilir ki, hakim ideologiyanın törətdiyi zülmələr və haqsızlıqlar nəticəsində dünyaya insanlar üçün cəhənnəmə çevrilmişdir. Bu adamların da qarşısında iki yol durur: ya haqsızlıqlara boyun əyib mütlükdə ömür sürmək, ya da müqavimət göstərərək ölümdən belə qorxmaq. «Ölüm hökmü»ndə «Hamlet»dən götürülmüş parçalar bu fikrin daha emosional təlqininə kömək edir.

«Ölüm hökmü» romanı ilə Çingiz Aytmatovun «Gün var əsrə bərabər» romanı arasında müxtəlif bənzərliklər tapmaq mümkündür. Hər iki sənətkarın eyni ideoloji sistem daxilində yetişdiyini və hər ikisinin də hakim millətə mənsub olmadığını nəzərə alsaq, bu bənzərliklərin olması təbii bir şeydir. İstər Elçin, istərsə Çingiz Aytmatovun hakim ideologiyasının «sovet xalqı» anlayışında əritməyə çalışdığı öz millətlərinin milli-mənəvi dəyərlərini əsərlərində əks etdirmiş və quruluşun törətdiyi vəhşilikləri unutmaq üçün onlara romanlar həsr etmişlər. «Gün var əsrə bərabər» romanı da «Ölüm hökmü» kimi quruluşu tənqidatəşinə tutan əsərdir. Hakim ideologiyanın millətləri ləğv etmək siyasəti bu romanların əsasını təşkil edir.

«Gün var əsrə bərabər» romanında Qazanqapın cənazəsini ata-baba qəbiristanlığı olan Ana Beyt qəbiristanlığında dəfn etmək istəyən Yedigeyin qarşısına çıxan maneələr və axırda onun məcbur olub ölünü səhranın ortasında basdırması ilə Xədicə arvadın cənazəsini Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında dəfn etmək istəyən Xosrov müəllimlə Murad İldırımının qarşılaşdığı çətinliklər arasında müəyyən yaxınlıq vardır. Səbəblər müxtəlif olsa da, hər iki cənazəni dədə-baba qəbiristanlığında basdırmaq mümkün olmur.

Cəmiyyətdə yüksək bir mənsəbə çatmaq üçün sovet məktəbində təhsil almış Sabitcan ancaq qapıcı ola bilər. Bütün insani və milli dəyərlərini itirmişdir. Çingiz Aytmatovun ifadəsi ilə desək, mankurt olmuşdur. «Ölüm hökmü»ndəki Arzunun və Siçan Balanıyazın vəziyyəti də elə buna bənzəyir. Atasını öldürən Sabitcan yad bir adam kimi davranır, onun nəinki bir köməkliyi deyildir, hətta

Qazanqapını vəsiyyət etdiyi kimi basdırmaq istəyən Yedigeyə qarşı çıxır. Sabitcanın fikrincə, ölüyə hörmət etmək mənasız işdir. Siçan Balaniyaz da anası Xədicə arvadın cənazəsinə eyni cür münasibət bəsləyir.

«Gün var əsrə bərabər» romanında önəmli yer tutan Abutalıb müəllimin hekayəti Xosrov müəllimin ömür hekayətinə oxşayır. Abutalıb müəllimlə Xosrov müəllim heç bir günahları olmadığı halda özlərini gözə soxmaq istəyən quruluşun havadarları tərəfindən hücumlara məruz qalırlar və bunun nəticəsində onlar həm ailələrini itirirlər, həm də özlərinin azadlıqları, ömürləri puç olur.

Müharibədən qayıdandan sonra Abutalıba, əsir düşdüyü üçün, müəllim işləməyə icazə vermir. Özü kimi müəllim olan arvadı Zərifəylə birlikdə Boranlı stansiyasında işləməyə başlayır. Müharibə xatirələrini yazan Abutalıbı, stansiya rəisi ilə bir müfəttiş ondan xəbərcilik etdiyinə görə tuturlar. Prokuror Tansıkbayev bu məsələdən istifadə edib, rütbəsini artırmaq istəyir. Guya gizli təşkilatın üzvü olduğunu zorla Abutalıbın boynuna qoymağa çalışır, ona qarşı müxtəlif ittihamlar irəli sürür. Abutalıb məruz qaldığı ağlasığmaz işgəncələrə və ailəsindən ayrılmağa dözə bilməyib intiharedir.

5.3.2. Tarixi çərçivə

Bu bölmədə romanda təsvir olunan hadisələrlə tarixi reallıq müqayisə edilərək əsərin tarixi həqiqətə nə dərəcədə uyğun gəlməsi aydınlaşdırılacaqdır.

«Ölüm hökmü» sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qurduğu sosializm sisteminin 1920-ci illə 1980-ci il arasındakı dövrünü əks etdirir. Elçin həmin dövrü əsərində qələmə alarkən təkcə öz təxəyyülünün məhsulu olan hadisə və surətləri canlandırmaqla kifayətlənmir, həqiqətən baş vermiş hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə də müraciət etməklə romanın reallıq təəssüratını qüvvətləndirməyə çalışır. Bunu etmək ona görə vacib idi ki, «Ölüm hökmü» müəyyən tarixi hiqiqətləri azəri türklərinə çatdırmaq niyyəti ilə

qələmə alınmışdı. Romanın tarixi çərçivəsini araşdırarkən, əvvəlcə, yazarın qələmə aldığı hadisələrin nə dərəcədə real olduğunu, bundan sonra isə onun əsərinə daxil etdiyi tarixi simaların həyatlarının verilən təsvirlərlə nə dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyən-ləşdirəcəyik.

Elçin sovet hakimiyyətinin Azərbaycan türkləri ilə əlaqədar tətbiq etdiyi soyqırım siyasətini əsərində müxtəlif lövhələrlə göstərir. Sovet İttifaqında rus xalqı böyük qardaş sayılırdı və Azərbaycan işğal edildikdən sonra, digər türk respublikalarında olduğu kimi, burada da ruslaşdırma siyasəti bütün kəskinliyi ilə tətbiq olunmağa başlandı. Sovet hakimiyyəti əsarət altında saxladığı xalqların milli şüurunu məhv etmək, bu xalqları əzmək üçün ilk öncə onların aydınlarını, mədəniyyətini, dinini və dilini aradan qaldırmaq yolunu tutdu. Bütün bu tədbirləri həyata keçirərkən, qarşısına çıxan hər kəsi, kimliyinə baxmadan ailəsi ilə birlikdə məhv edirdi. Planlaşdırılmış bu qətlər, əlbəttə, ilk olaraq aydın-lardan başlamalı idi, çünki ziyalıları məhv edilmiş, susdurulmuş, eyni zamanda dili sıxışdırılan bir xalqı öz mənlüyindən uzaqlaşdırmaq və idarə etmək də asan idi. Elçin əsərində təqibə məruz qalmış belə ziyalıların adını çəkir, onları tez-tez yada salır, bunlarla da törədilmiş cinayətlərin amansızlığını anlatmağa çalışır. İnsanları öz doğma mədəniyyətlərindən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilən bu hədsiz dərəcədə sərt tədbirlər saysız-hesabsız azəri aydınlarının məhv edilməsi, ya da ömrünün sürgündə çürüməsi ilə nəticələnirdi. Məhv edilən və ya sürgünə göndərilən azəri aydınlarının ailələri də onlarla birlikdə təqib edilirdi. Bu ailələr də məhv edilir, yaxud sürgünə göndərilirdi, əgər bunu etməkdilərsə, yenə də onların ölkədə rahat yaşamaclarına imkan vermirdilər. Sistemin qaydaları ilə idi ki, əgər biri xalq düşməni elan edilirdisə, onun övladlarına da etibar etməkdilərsə, bunların da mütləq xalq düşməni olacağını bildirirdilər. «1920-ci il aprelin 28-də Qızıl Ordu dəstələri tərəfindən işğal olunması nəticəsində Azərbaycan müstəqilliyini yenidən itirəndən sonra, ruslar kommunizm cəmiyyəti qurmaq adı altında ölkədə amansız bir müstəbiq rejim tətbiq etmişdilər. Sovet hakimiyyəti

Azərbaycanda təhsil və mədəniyyət sahələrində milli hisslərin təzahürünə qətiyyətli yol verməyən bir sistem qurulmuşdu və 15-16 il heç bir güzəştə getmədən bu siyasəti yürütdü. Azərbaycan türk dili və mədəniyyəti hədsiz dərəcədə tərif edilmişdi. Milli mədəniyyətindən, dilindən və dinindən uzaqlaşdırılan Azərbaycan türkləri üçün öz vətənlərində sovet sistemini, rus dili və mədəniyyətini mənimləmədən cəmiyyətdə müəyyən bir mövqeyə yüksəlmək, demək olar ki, mümkün deyildi. Doğma dilini, dinini və mədəniyyətini yaşatmaq istəyən Azərbaycan ziyalıları 1933-1937-ci illər arasında ya sürgünə göndərildi, ya da qətlə yetirildi. Sovetlərin Stalin dövründə həyata keçirdiyi bu ziyalı qırğını acı bir təəssürat kimi Azərbaycan xalqının qəlbindən və hafizəsindən uzun illər silinmədi». ²¹⁹

Bütün bu dediyimiz məsələlərə romanda eyni dərəcədə həssaslıqla diqqət yetirilmişdir. Romanı oxuduqca yəqin edirik ki, həyata keçirilən təlim-tərbiyə siyasəti azəri türklərini öz mədəniyyətindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdmüşdür. Ələsgər müəllimin qızı Arzunun məktəbdə paylanan anketə verdiyi cavablar yeni nəslin ifrat dərəcədə ruslaşaraq yetişdiyi bu nəslin hətta öz millətindən olan aydınlara və qəhrəmanlara nifrət etdiyini göstərir. Arzu «Ən çox sevdiyin insan?», «Sənə ən doğma olan adam?» suallarına «Stalin» cavabını verir. Onun ən çox sevdiyi yazıçı da, qəhrəman da ruslardandır. Ən çox nifrət etdiyi adamlar isə azəri aydınlardır, çünki aldığı tərbiyə nəticəsində onları vəd edilən azad, xoşbəxt həyatın düşmənləri sayır. Həyətləri məhv edilən bu ziyalıları yeni nəslin tanımasına və sevməsinə də heç bir imkan verilmir. Rusca oxuyanlara hər cür şərait yaradılır. Azəri türklərinin doğma dili sıxışdırılır. Xosrov müəllim Şuşaya seminarla gedərkən bu siyasətin yanlış olduğunu, onu düzəltməyin vacibliyini düşünür. «O biri tərəfdən də rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinə eyni dərəcədə ciddi fikir vermək lazım idi və bu dilöyrənmə qarşılıqlı əlaqədə olmalı idi – ağacın ucunu yalnız bir tərəfə aysayırlar, gələcəkdə o ağac sına bilərdi, elə eləmək lazım idi ki, o ağac təbii ucalсын, təbii

²¹⁹ Mehmet Saray, *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, 1 baskı, İstanbul 1993, s.53

qol-budaq atsm... Özü də bütün bunların bünövrəsi indi necə qoyulacaqdısa, gələcəkdə də olacaqdı və məsələn burasında idi ki, indiki o bünövrənin hazırlanması Xosrov müəllimin xoşuna gəlmişdi». ²²⁰ Bunlardan başqa, Elçin xalq düşməni kimi günahlandırılanların necə asanlıqla məhv edildiyini və bunun necə baş verdiyini göstərmək üçün bir sıra səciyyəvi nümunələr canlandırır. Bunlardan birincisi Arzunun ad günündə baş vermiş hadisədir. Görürük ki, qeyri-ixtiyari deyilmiş bircə kəlmə sözün üstündə qonaqlıqda iştirak edən bütün müəllimləri öldürürlər. Buna başqa bir misal Ələsgər müəllimin müdir olduğu məktəbdə daha iki müəllimin xalq düşməni kimi güllələnməsidir. «Ötən 37-38-ci illər fırtınası Ələsgər müəllimin müdir işlədiyi məktəbdən cəmi iki nəfər adam aparmışdı: əsrin əvvəllərində Sarbon universitetini əla qiymətlərlə bitirmiş, bir müddət həmin universitetdə saxladılıb dərs demiş, sonradan öz doğma xalqına xidmət etmək məqsədilə Bakıya qayıtmış, uzun müddət Azərbaycan mətbuatında çalışmış, Azərbaycan dilinin yeni qrammatikasını yazmış, Molyerin, Hüqonun, Stendalın əsrlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və inqilabdən sonra, orta məktəbdə fransız dili müəllimi işləyən bitərəf Əvəzbəy Muğanlinski; bir də ki, Moskvada Qızıl Professuranı qurtarıb gəlmiş cavan ədəbiyyat müəllimi, partiyaçı Fərid Şirinli; vəssəlam». ²²¹ Burada xalq düşməni kimi məhv edilən insanların səciyyəvi cəhətləri sadalanır. Əsərdə hansı səbəblərə görə insanların xalq düşməni adlanması da sadalanır. Qabiliyyətli müəllimlər heç bir günahı olmadan güllələnilər. Qərb universitetlərində oxumuş, məsləkli bir ömür yaşamış bu adamların ən böyük günahı öz milləti üçün çalışmalarıdır. «Ölüm hökmü»ndə bu ziyalı soyqırımına başqa bir nümunə Xosrov müəllimin salındığı həbsxana kameradakı məhbuslardır. Bu kamerada günahkar kimi həbs olunanların hamısı ziyalılardır və onların da əksəriyyətini ölüm hökmləri gözləyir. «Bakının qərb hissəsindəki Keşlə həbsxanasının o kamerasında hamının yadından çıxdı, elə bil ki, o on üçüncü məhbusu, doğrudan da, orta əsrlərdən, Danimarkadakı Elsinor qəsrindən tutub gətirib bura atmışdılar.

²²⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.100.

²²¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.138.

*Və bir müddətdən sonra, Hamlet yerində dikəldi, yenə də bir-bir Şairə, Dramaturqa, Ədəbiyyatşünasa, Folklorçuya, Filosoфа, Dilçiyə, Nəşriyyat müdirinə, Məktəb müdirinə, Kitabxanaçıya, Redaktora, Xosrov müəllimə və o Bir Nəfərə – tamaşaçılarına baxdı».*²²²

Sovetlərdə təkcə quruluşun düşməni sayılan adamlar məhv edilmirlər, sosializmi ürəkdən qəbul edənlər də bir müddət keçəndən sonra xalq düşməni kimi günahlandırılırlar. «Ölüm hökmü»ndə belə adamlara nümunə kimi professor Zilberi və Məmmədəğa Ələkbərovu göstərə bilərik. Professor Zilber Hadrutda taun epidemiyasının qarşısını almaq üçün əlindən gələni edir, bundan başqa onun tibb elmini zənginləşdirən çoxlu ixtiraları vardır, ancaq bütün bunlara baxmayaraq o, dəfələrlə xalq düşməni kimi həbs edilir. Eyni şəkildə Məmmədəğa Ələkbərov təqib edilir. Bu rejim həbs etdiyi adamlara qəddarcasına işgəncələr verib, istədiyi günahları etiraf etməyə onları məcbur edir və onların axırına çıxır. Axırda bu haqsızlıqları edənlərin özlərini də eyni aqibət gözləyir, onlar da xalq düşməni elan edilərək məhv edilir, ya da sürgünə göndərilirlər. Gətirdiyimiz bu misallar yazıcının özünün yaratdığı surətlərdən götürülmüşdür. Elçin real həyatda yaşamış, ömürlərini sosializm quruculuğuna həsr etmiş insanları da eyni faciəvi aqibət gözlədiyini anladır. Bunlar Lavrenti Pavloviç Beriya, Trotski Davidoviç, Henrix Qriqoryeviç Yaqoda, Nikolay İvanoviç Yejov, Qriqori Yevseyeviç Zinovyev, Sergey Mironoviç Kirov, Nikolay İvanoviç Buxarin, Qəzənfər Musabəyov, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Əfəndiyev və Ayna Sultanovadır. Romandan nümunə kimi götürdüyümüz bu adamların həyatlarını araşdıranda görürük ki, onların hamısı dövlət xadimləridir və hamısı da həyatlarını sosializm quruculuğuna həsr ediblər. Səladığımız bu adamların həyatlarını nəzərdən keçirməklə «Ölüm hökmü»ndə təsvir olunan hadisələrin tarixi gerçəkliyə uyğunluğunu aşkara çıxarmaq olar.

Qəzənfər Musabəyov: 26.7.1888-ci ildə doğulmuş, 1938-ci ildə ölmüşdür. Sovet dövlət və partiya xadimidir. 1917-ci ildə Kiyevdə

²²² Yenə orada, s.208.

tibb fakültəsini bitirmişdir. Hakimiyyət çevrilişindən sonra Quba Sovet İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1922-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri olmuşdur. 1929-cu ilə qədər həmin vəzifədə işlədikdən sonra Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başçısı seçilmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.²²³ «Qəzənfər Musabəyov səs eşidən kimi, kameradakı dəmir çarpayımın altına girirdi və onu oradan çıxarıb növbəti istintaqa aparmaq müsbət olurdu».²²⁴ «Ölüm hökmü» romanında Qəzənfər Musabəyovun Mir Cəfər Bağırovla süd qardaşı olduğu bildirilir. Mir Cəfər Bağırov isə Qəzənfər Musabəyovu yalnız həbs etdirməklə kifayətlənmir, onun bütün ailəsini də tutdurub güllələdir. Öz süd anasını da həbsxanada döyürür. Musabəyovun bacısı Ayna Sultanovanı, onun əri Həmid Sultanovu da güllələdir. Bu ailələri məhv etməkdə məqsəd cəmiyyətdə nüfuzlu ailələrin olmasına imkan verməməkdir. 1895-ci ildə anadan olan Ayna Sultanova 1938-ci ildə Mir Cəfər Bağırov tərəfindən öldürülmüşdür. Azərbaycanın ilk inqilabçı qadınlarından biri olmuşdur. Sovet dövründə müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. «Şərq qadını» dərgisinin ilk redaktorudur. Qafqaz Ölkə Komitəsində Qadınlar Şurasının sədri vəzifəsini də icra etmişdir. Ayna Sultanovanın əri Həmid Sultanov 1889-cu ildə doğulmuş və arvadı kimi, 1938-ci ildə öldürülmüşdür. 1917-ci ilə qədər müxtəlif neft mədənlərində işləyən Sultanov, bu ildə bolşevik «Hümmət» təşkilatına daxil olur.²²⁵

Azərbaycanda və Moskvada mühüm vəzifələrdə işləmiş Nəriman Nərimanov da xalq düşməni adlandırılmışdır. 1870-ci ildə anadan olmuş və 1925-ci ildə Moskvada vəfat etmişdir. Yazıçı, həkimdir. 1917-ci ildə «Hümmət» təşkilatına rəhbərlik edir. 1919-cu ildə Xalq Milli İşlər Komissarlığı Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri işləyir. 1920-ci ildə Azərbaycan sovet hakimiyyəti qurulandan sonra qiyabi olaraq Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri seçilir,

²²³ Azərbaycan sovet ensiklopediyası. C.7, Azərbaycan SSR Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.94-95.

²²⁴ Elçin. Ölüm hökmü, s.201.

²²⁵ Azərbaycan sovet ensiklopediyası. C.9, s.72.

sonra da Bakıya gəlib Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri işləyir. 1922-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri olur.²²⁶

Mir Cəfər Bağırovun öldürtdüyü başqa bir dövlət xadimi Sultan Məcid Əfəndiyevdir. 1887-ci ildə doğulmuş və 1938-ci ildə öldürülmüşdür. Jurnalist və dövlət xadimidir. 1920-ci ildə Gəncə Qəza İnkilab Komitəsinə başçılıq etmişdir. 1922-1927-ci illər arasında Azərbaycan SSR Mərkəzi Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmiş və 1927-ci ildən 1937-ci ilə qədər isə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini olmuşdur.

Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, romanda adları çəkilən və həyatları haqqında qısa məlumat verdiyimiz bu adamların hamısı sovet dövründə mühüm vəzifələrdə işləmiş dövlət xadimləridir. Ancaq onlar nə vəzifələrinə, nə də sovet dövləti qarşısındakı xidmətlərinə məhəl qoyulmadan Stalin və Mir Cəfər Bağırov tərəfindən ailələri ilə birlikdə məhv edilmişlər. Özü də o dövrdə cinayətlər təkcə Azərbaycanda baş vermirdi. Sovetlərin idarə etdiyi bütün yerlərdə insanların başına eyni oyanlar açılmışdır. Rus ziyalıları, sovet dövlət xadimləri də Stalin dövründə məhv edilmişlər. «Ölüm hökmü» romanında adları çəkilən adamlar bunlardır: Yaqoda, Yejoy, Zinovye, Trotski, Rıkov, Kuybişev, Kirov, Beriya. Bunlar sovet sisteminin qurucularıdır. Aralarında ideoloqlar da var. Yaqoda, sonra da Yejoy Xalq Daxili İşlər Komissarı vəzifəsində işləmişlər. Trotski sovet dövlətinin başçılarından olmuşdur. Lenindən sonra sovet hökumətinə Rıkov başçılıq etmişdir. Beriyaya da ölkənin əsas komissarlıqlarından biri etibar edilmişdi. «Stalin» kitabında bu adamlar haqqında belə deyilir: «Bu hədsiz çəkişmələr çatlar verdiyinə görədir ki, Stalinlə birlikdə Trotski, Zinovye, Buxarin, Radek, Kamenev və Rıkov da bolşeviklər partiyası Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdilər. Hamısı da qabiliyyətli adamlar idi. Zinovye dolu bədənli, qısa boylu, məsum sifətli, uzun saçlı yəhudi idi. Səsi gür idi və adamlarla çox məharətlə danışdı. Uzun

²²⁶ Yenə orada, s.226-227.

illər Leninlə birlikdə Parisdə, Cenevrədə yaşamışdı, sürgünlərdə olmuşdu...»²²⁷ Sovet İttifaqındakı bu terror dalğası Stalinin vəfatı ilə sona çatmır, sonrakı illərin repressiyası yalnız 1937-1953-cü illər arasındakı terror qədər şiddətli olması ilə fərqlənmişdir.

Elçin 37-38-ci illəri fırtınalı dövr adlandırır və romanda bu dövrün iki ən önəmli rəhbəri kimi İosif Vissarionoviç Stalindən və Mir Cəfər Bağırovdan söhbət açılır. Bu iki nəfər haqqında əsərdə çox ətraflı məlumat verilir. Özü də onların təkcə ölkəni qarqetdikləri repressiya tufanı haqqında yox, həyatlarının gizli məqamları haqqında da danışılır. Yazarıçı Stalini onun ən yaxın adamlarından olan Mir Cəfər Bağırovun düşüncələri ilə belə təsvir edir: «Yoldaş Stalin demişdi: «В Тифлисе Я еще был революционным младенцем и только в Баку достиг степени ученика мировой революции». Бу sözləri 30-cu illərin lap əvvəllərindəki çıxışlarından birində demişdi, indi isə yoldaş Stalin həmin «dünya inkilabının» müəllimi və rəhbəri idi»²²⁸ Müəllif Stalin haqqında öz fikirlərini də əsərin müxtəlif fəsillərində oxucuya çatdırır. Bu fəsillərdə ölkə rəhbərinin əsl siması üzə çıxarılır. «(O balaca axmaq – Əbdül – o zaman Stalin baba haqqında ancaq gözəl nağallar eşitmişdi: Stalin baba yetmiş iki dil bilir, Stalin baba sovet idmançılarının dostudur – bunu yazıq Xudır tez-tez deyirdi – Stalin baba Kursk vağzalında bir yetim oğlanı ac görüb ağlayıb, öz maşınını həmişəlik o oğlana bağışlayıb... Amma əziz Stalin baba canavardı – bunu o balaca axmaq hardan biləydi?...»²²⁹ Əlbəttə, əsərdə Stalinin əməllərinin yalnız bir hissəsi haqqında söhbət açılır. Dünyanın ən qəddar müstəbidlərindən olan Stalin Gürcüstanda anadan olmuşdur. Gənclik illərindən inkilabi fəaliyyətə başlamışdır. Dəfələrlə sürgün edilmiş, ancaq bu sürgünlərdən qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Əsərdə Stalinin sürgün həyatından dəbəhs edilir: «İ.V.Stalini 1912-ci ilin yayında Peterburqda həbs edib iyulun axırlarında dustaq kimi «Kolpaşev» gəmisini ilə Tomsk şəhərindən Narıma göndərmişdilər. O za-

²²⁷ Jack T. Murphy, *Stalin*, çev.: Celal Üster, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2. baskı, Ankara 1999, s.199

²²⁸ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.180.

²²⁹ Yenə orada, s.281.

man Tomskda polis idarəsi «İosif Vissarionoviç Cuqaşvilinin 1912-ci il iyun ayının 8-dən etibarən aqç polis nəzarəti altında 3 il müddətində Narma sürgün edilməsi haqqında» yeni bir gizli iş açmışdı. Yoldaş Stalin kəndli Yakov Aqafonoviç Alekseyevin Poloy gölünün sahilindəki balaca taxta evində yaşadı və elə həmin il sentyabrın 1-də Tümenə gedən gəmi ilə Narımdan qaçdı».²³⁰ Bakı Stalinin inqilabi fəaliyyət göstərdiyi şəhərlərdən biridir. Özüün dədiyi kimi, Bakıda dünya inqilabının şagirdi səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bakıda «Koba» ləqəbiylə tanınır, camaat isə ona «Gürcü Yusif» deyirdi. Sovetlərdə «qırmızı terrorun» banisi olan Stalin üçün müqəddəs heç nə yoxdur və o, əhatəsindəki ən yaxşı adamları belə məhv etməkdən çəkinmir. Əslində Stalin dövrünün dəhşəti kimi xatırlanan repressiya dalğası hələ Leninin vaxtından başlamışdı. İntəhası Leninin vaxtında bu partiya sıralarının təmizlənməsi üzrə əməliyyat adı ilə həyata keçirilirdi, belə ki, istənilən adamlar xidmətləri nəzərə alınmadan partiyadan çıxarılırdı, cəzalandırılırdı, Stalin isə bu təqibi dəhşətli terror səviyyəsinə çatdırdı.

Azərbaycanın Stalin respublikasının sahibi Mir Cəfər Bağırovdur. Qırmızı terrorun Azərbaycanda təşkilatçısı olan Bağırov qəddarlıqda Stalinə geri qalmır. «Ölüm hökmü»nün «Qəbul» fəslində müəllif Stalinə bəhs edərək bəzi yerlərdə onu Mir Cəfər Bağırovun düşüncələri ilə bizə təqdim edir, bunu ona görə edir ki, onların ikisi də bir-birinin tayıdır. Bağırov 1896-cı ildə Quba bölgəsində anadan olmuşdur. Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyasının sədri vəzifəsində işləmişdir. 1927-ci ildə Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı İdarəsinin sədri vəzifəsinə təyin edilir. 1933-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilir. Stalin öldükdən sonra 1956-cı ildə cinayət əməllərinə görə Bağırovu mühakimə edir və güllələyirlər. Romanda təsvir edilənlərlə Bağırovun real həyatının bir-birinə uyğun gəldiyini yəqin edirik. Hətta tutduğu vəzifələr belə əsərdə ardıcıl surətdə sadalınır. Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyasının sədri vəzifə-

²³⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.219.

sindən Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı İdarəsinin rəisi vəzifəsinə keçiriləndə Məmməd Əmin Rəsulzadənin onun haqqında dediyi sözlər romanda xatırlanır: «Azərbaycan xalqının cəlladı Bağırovu Su Təsərrüfatına başçı qoymuşlar, zənn edirəm ki, Zaqafqaziya çaylarının sularını Azərbaycan oğullarının qanına bulaşmış allərini yuyub təmizləməkdə ona kömək edəcəkdir».²³¹

Yuxarıda romandan gətirdiyimiz nümunələrdə azərbaycanlı aydınların məhv edildiyini göstərmişik, yazar digər hadisələrin təsvirində olduğu kimi, həmin məsələnin şərhində də öz xəyalının məhsulu olan surətlərlə yanaşı, gerçək faktlardan da faydalanmışdır. Bu baxımdan əsərdə Hüseyn Cavid, Abbas Mirzə Şərifzadə, Mikayıl Müşfiq, Ülvi Rəcəb, Yusif Vəzir Çəmənəzaminli və başqalarından söhbət açılır. Bu yazarların, sənət xadimlərinin həyatlarını incələdikcə onların sovet ideologiyasının təsirlərindən niyə xilas olmaq istədiklərini təsvir etmək olur.

Hüseyn Cavid 1882-ci ildə anadan olmuş və 1941-ci ildə vəfat etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Türkpərəst və milliyətçi kimi tanınır. 1905-ci ildə İstanbulla getmiş və İstanbul Universitetinin filoloji fakültəsində ali təhsil almışdır. 1937-ci ildə həbs edilir və türkpərəstlikdə təqsirləndirilir. Maqadana sürgün edilir. Elə sürgündə olarkən 1941-ci ildə dünyasını dəyişir.²³² Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi mənbələrdə sənətkarın ölüm tarixi 1944-cü il göstərilmişdir. Bunun səbəbi odur ki, Hüseyn Cavidin necə və nə zaman vəfat etməsi rəsmi mənbələrdə açıqlanmayına qədər məlum deyildi. Mir Cəlal Paşayev və Firidun Hüseynovun yazdıqları «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında,²³³ həmçinin Azərbaycan Elmlər Akademiyasının hazırladığı üçcildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»

²³¹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.196.

²³² Rıdvan Öztürk – Ali Duyamaz- Filiz Kılıç-Aysun Sungurah, «Hüseyn Cavid», *Başlanğıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, hzl.: Vilayət Muhtaroglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, I, baskı, C.4, Ankara 1993, s.276-277

²³³ Mir Cəlal, F.Hüseynov, *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982, s.350.

əsrinin ikinci cildində²³⁴ də böyük şair və dramaturqun 1944-cü ildə öldüyü qeyd edilir.

Mikayıl Müşfiq 1908-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1926-cı ildə «Gənc işçi» qəzetində çap olunan «Bir gün» şeiri ilə bədii yaradıcılığa başlamışdır. 30-cu illərdə poeziyanın əsas yaradıcılarından olan Mikayıl Müşfiq 1939-cu ildə kommunist zülmünün ilk qurbanlarından olmuşdur. Bayıl həbsxanasında güllələnmişdir.²³⁵

Yusif Vəzir Çəmənəminli 1887-ci ildə Şuşada doğulmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında güclü roman və hekayələr müəllifi kimi tanınır. Çəmənəminli bir müddət Fransada yaşamış və sonra vətəninə qayıtmışdır. O da Stalin və Bağırov repressiyasının qurbanlarından. Repressiyanın şiddətləndiyi 1937-ci ildə təqibə məruz qalır. Yazıcını bolşeviklər əleyhinə təbliğat pənamqda, millətçilikdə, pantürkizmdə, ingilislərə və yaponlara cəsusluq etməkdə və daha bir çox ağılasığmaz günahlarda ittiham edirlər. Həbs ediləcəyini görən Yusif Vəzir Orta Asiyaya qaçır, burada Ürkənç Pedaqoji İnstitutunda rus dili və ədəbiyyatından dərs deyir. Tələbəsi Yunusla birlikdə «Həqiqətin sipəri» adlı filmin ssenarisini yazır, ailəsi ilə görüşmək üçün Bakıya qayıdanda burada həbs edilir, hərbi məhkəmənin qərarı ilə 10 illik həbs cəzasına məhkum edilir. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin arxivində saxalanan mənbələrə görə 1942-ci ilin may ayında Qorki vilayətinin Sukobezvodnoy kəndindəki məhbuslar düşərgəsində xəstələnərək ölür.²³⁶

Əliheydər Qarayev 1896-cı ildə doğulmuşdur. Jurnalist və dövlət xadimidir. Bağırovun Su Təsərrüfatı İdarəsində işləməyə

²³⁴ **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960, c.2, s.859

²³⁵ Melek Özyetkin – Yunus Gündüz, «Mikayıl Müşfik» mad., **Başlanğıcından Günümüze Kadar Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, hazl.: Yaşar Qarayev Vahidoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. baskı, C.5, Ankara, 1993, s.13

²³⁶ Rıdvan Öztürk- Ali Duymaz – Filiz Kılıç – Aysun Sungurhan, «Yusif Vəzir Çəmənəminli», **Başlanğıcından Günümüze Kadar Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, hazl.: Vilayət Muhtaroglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. baskı, C.4, Ankara 1993, s.276-277

keçirilməsinə Əliheydər Qarayev səbəb olmuşdur. 1938-ci ildə Bağırov tərəfindən öldürülmüşdür. «Ölüm hökmü»ndə repressiya qurbanlarına nümunə kimi yada salınan yazıçılar, mədəniyyət xadimləri kimi, güllələnən və ya sürgündə məhv edilən çoxlu başqa Azərbaycan aydınları da olmuşdur. Stalin dövründə öz şəxsi əqidəsinə sadıq qalan, partiyanı və sosializm quruluşunu tərifləyən əsərlər yaratmayan yazar, şair və jurnalistlərin, bir qayda olaraq, hamısı məhv edilmişdir. Çünki başlıca məqsəd ədəbiyyatdan, incəsənətdən sosializm quruculuğu üçün istifadə etmək idi. «*Dil sahəsində olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində də ruslaşdırmağa, sovetləşdirməyə cəhd göstərilmişdir. Ədəbiyyatda milli ruhu əks etdirən əsərlər yasaq edilmiş, türk şivələrində (dillərində) sovet ideologiyası ruhunda proletar və kolxoz ədəbiyyatı yaradılması, əsərlərdə «böyük qardaş» adlandırılan rus xalqının başqa xalqlara etdiyi yaxşılıqlar və göstərdiyi yardımlardan bəhs edilməsi, əsasən rus yazıçılarının əsərlərinin tərcümə edilərək yayılması yolu tutulmuşdu*».²³⁷

Azərbaycan türklərini məhv etmək üçün sovet dövründə istifadə olunan üsullardan biri də bu idi ki, yetişmiş azərbaycanlı mü-təxəssisləri, alimləri başqa yerlərə göndərir, əvəzində respublikaya səviyyəsiz kadrlar gətirirdilər. Bundan məqsəd Azərbaycan türkünün hər cəhətdən ruslardan asılı vəziyyətdə saxlamaq və hər sahədə olduğu kimi, elmdə də inkişafına əngəl törətmək idi. Bu səviyyəsiz adamların əlinə imkan keçməsi ilə vəziyyətin necə ağırlaşdığı romanda aydın ifadə edilmişdir. «*Əvvəllər o kişilərin oturub-durduqları adamlar professorlar olurdu, görkəmli artistlər, bəstəkarlar, rəssamlar, yazıçılar olurdu, məşhur həkimlər olurdu... Düzdü, bu yeni nəslin də əlinin altında (!) professorlar, rəislər, nazirlər var idi, amma iş burasında idi və Əbdül Qafar zadə günlər keçdikcə buna daha artıq dərəcədə əmin olurdu ki, indiki bu professorların, bu vəzifə sahiblərinin özləri də cırlaşıblar və cırlaşmaqda da davam edirlər, əvvəlki kişilər yox idi...*».²³⁸ Məktəblərdə keçmişdən qalan yaşlı və səviyyəli müəllimlərin sayı getdikcə azalır və onların yerini savadsız müəllimlər tu-

²³⁷ Mehmet Saray, **Azərbaycan Türkləri Tarihi**, s.59-60

²³⁸ Elçin. **Ölüm hökmü**, s.243.

tur. «*Amma burada, Xosrov müəllimin fikrinə görə çox ciddi bir məqam var idi və o məqama ehtiyatla yanaşılmalıydı: kəmiyyət keyfiyyətə təsir etməməli idi, keyfiyyət aşağı düşməməli idi; belə bir təhlükəni isə Xosrov müəllim artıq nəinki hiss edirdi, ayarı şəkildə görürdü, nadan müəllimlər yetişməyə başlamışdı, yavaş-yavaş əsl müəllimləri üstələyirdilər və bunun axırını hara gedib çıxacaqdı?»²³⁹ Yetmişmiş azəri elmlər adamlarının, təcrübəli mütəxəssislərin Azərbaycanda qalıb işləmələrinə mane olurdular. Onlar Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrinə göndərilir, yerlərinə təcrübəsiz işçilər gətirilirdi. «*Sovet rəhbərliyi yetişmiş iş azəri alimlərini Sovet İttifaqının müxtəlif sənaye bölgələrinə göndərərək onları səpələyirdilər. Görünür ki, 1960-cı illərdə həyata keçirilmiş həmin əməliyyatın ardınca respublikaya səviyyəsi kadrlar gətirilib yerləşdirilirdi. Hətta bu səviyyəsi adamların bəzilərinə çox asanlıqla akademik adı verilərək Azərbaycanda elmin yüksəlişinə dolayı yolla zərbə vurulurdu. 1960-cı illərin ikinci yarısında bu məsələ dünya mətbuatında əksini tapmış və təəccüblə müzakirə edilmişdir*»²⁴⁰*

Sovetlər öz hökumətlərlə altın aldıkları millətlərin dillərini də aradan çıxartmağa çalışmışlar. Çoxmillətli sovet imperiyasında millətlərin böyük bir hissəsini Orta Asiya türkləri tutur. Sovet hakimiyyəti türk respublikaları arasında əlaqələri zəiflətmək üçün onları kiril əlifbasına keçməyə məcbur etmiş və bu yolla onların mədəniyyətlərini bir-birindən ayrı salmışdır. «*Stalin 1913-cü ildə İsveçrədə nəşr etdirdiyi məqalədə irəli sürdüyü fikirləri həyata keçirirdi. Stalin bu məqalədə hər bir millətin həyatında dörd əlamət olduğunu hələ o vaxt bildirmişdi. Bunlar dil ümimiliyi, sabit ərazi, ortaq mədəniyyət və milli bazar şəklində özəl iqtisadiyyatdır. Bunlardan xüsusilə axırmcı ikisi olmasa millətin mövcudluğundan danışmaq mümkün deyil, belə halda o, millət kimi formalaşmayaraq xalq səviyyəsində qalır. Bunlar Rusiyanın işğalçılarıdır*»²⁴¹

Ana dillərində təhsil almaqları məhdudlaşdırılan türk uşaqlarının ruspərəst kimi böyümələri məqsədi qarşıya qoyulmuş, hesab

²³⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.99.

²⁴⁰ Mehmet Saray, *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, s.54

²⁴¹ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülən Topraklar*, çev.: Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, No:66, C.İ. baskı tarixi yok, s.29

edilmişdir ki, belə halda onları idarə etmək də asanlaşar. «*Ancaq burada bir həqiqəti yaddan çıxarmaq lazım deyil. Sovet hakimiyyəti respublikada savadsızlığın kütləvi ləğvini Azərbaycan türklərini sosializm ruhunda tərbiyə etmək üçün həyata keçirmişdir. Məktəblərdə keçirilən dərslər proqramlarında Azərbaycan türkcəsi, milli mədəniyyət və Azərbaycan türklərinin türk dünyasının bir parçası olması barədə heç nə deyilmirdi. Azərbaycan türkləri «Azərbaycan xalqı» adlanırdı və onların danışdığı dil də bir vaxtlar Qafqazı öz nəzarəti altında saxlayan Türkiyənin Qafqaz xalqlarına zorla qəbul etdirdikləri dil kimi tədris olunurdu. Sovetlərin 1950-ci illərə qədər tətbiq etdiyi bu təhsil sistemi nəticə etibarlı ilə Azərbaycan türkləri arasında milli hissələrə böyük zədə yetirmişdi»²⁴² «*Ölüm hökmü*»ndə Arzunun sovet məktəbində necə tərbiyə aldığı görünür. O, ancaq zehinli və çalışqan bir qız olan Arzu, atasının millətini sevmə bir aydın olmasına baxmayaraq, tamamilə ruspərəst kimi böyüyür. Ancaq bu dərəcədə ifrat ruspərəst olsa da, bu qabiliyyətli qız və qon bələdçisi olmaqdan uzağa gedə bilmir. Arzu «Koroğlu» operasını mövzusu türk qəhrəmanlığında alındığı üçün tənqid edir. O, ancaq ruslara aid nə varsa, onları xoşlayır. Bu ruhda böyüyən adamlar öz millətlərini bəyənmədikləri kimi, ailələrini də quruluşa qurban verməkdən çəkinmirlər. Arzunun qəhrəman saydığı Pavlik Morozov da atasını düşmən hesab edərək hökumətə satmış və onun məhvinə səbəb olmuşdur. Romanda təhsil sisteminə Azərbaycan türklərinin maraqları ilə hesablaşılmadığını Xosrov müəllim seminarla gedərkən onun düşüncələrindən öyrənirik.*

Sovet hakimiyyətinin türkləri daha asan itətdə saxlamaq üçün tətbiq etdiyi parçala və hökmət siyasətinin bir təzahürü də dil və təhsil sisteminə amansız müdaxilələridir.

Dil sahəsində qadağaları hakimiyyət yalnız öz hökuməti altında saxladığı və etibar etmədiyi türkdilli xalqlara şamil etmişdir. Həyata keçirilən bu siyasətdən əsas məqsəd türk xalqlarını bir-birindən təcrid etmək və dünya ilə əlaqələrini kəsməkdir. Sovet

²⁴² Mehmet Saray, *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, s.54.

İttifaqı yaradılandıqdan sonra türk xalqlarını öz keçmişindən ayırmaq məqsədilə onları latın əlifbasına keçirmişlər. Türkiyə Cümhuriyyəti latın əlifbasını qəbul edəndə, sovet hakimiyyəti bunu türk dünyası arasında mədəni yaxınlaşmanın başlanğıcı kimi qiymətləndirdi və odur ki, öz itaətində saxladığı türk bölgələrinin hamısında çox fərqli kiril əlifbasını tətbiq etdi. Bununla da türk xalqları arasında mədəni əlaqələrə mane olmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Tədqiqatların birində həmin hadisələr belə dəyərləndirilir: «Təhsil sahəsində həyata keçirilən bu aramsız dəyişikliklər, şübhəsiz, nəsiləri bir-birindən təcrid edəcək və onları yeni dövrə bu şəkildə daxil edəcəkdirdi. O da şübhəsizdir ki, sovet hakimiyyəti yaşanılan hazırkı dövr ilə tarixi keçmiş arasında uçurum yaratmağın ən münasib yolunu təhsil sistemində tapdı. Bu istiqamətdəki düşüncələrin əsasını həmin məqam təşkil edirdi».²⁴³

Dil sahəsində tətbiq edilən bu siyasətə uyğun vasitələrdən mədəniyyət və sənət sahəsində də istifadə edildiyini görürük. Bu dövrdə yalnız sovet quruluşunu müdafiə edən əsərlərin nəşrinə icazə verilirdi. Sosializm cəmiyyətinə uyğun olaraq ədəbiyyat çox tendensiyalı ədəbiyyatə çevrilirdi. Rejimi müdafiə etməyən, müəllifin öz həyatı qənaətlərini ifadə edən əsərlərin nəşr olunmaq imkanı yox idi. Bu dövrdə ədəbiyyat yalnız xoşbəxt gələcəkdən, sovet quruluşunun nailiyyətlərindən və kolxoz həyatından söhbət açırdı. Çünki sənətkarı insan qəlbinin mühəndisi adlandırılan ideologiya sənətdən həmin məsələlərin təcəssümünü tələb edirdi. Sənət əsərlərinin bədii dəyərinin əhəmiyyəti yox idi, əsas o idi ki, sosializm sistemi insanlara cazibəli şəkildə təqdim olunsun. Sənətdə qiymətləndirilən də bu idi. Daha çox ruslar böyük sənətkarlar sayılırdı. Nəşriyyat planlarında əsasən rus yazıcılarından tərcümələrə yer ayrılırdı. Yazar «Ölüm hökmü»ndə həmin dövrdə ədəbiyyat sahəsində meydan sulayanları «it dəftərində adı yoxdur» ifadəsi ilə səciyyələndirir. Sovet sistemində Mürşüd Gülcəhəni kimi-lər yazıçı sayılırlar. Çünki onlar tələb olunan proletar və kolxoz

²⁴³ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülən Millelter*, çev.: Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, No:67, C.2, basım tarixi yox, s.241

ədəbiyatını yaradırlar. Bununla birlikdə əsər nəşr etdirmək üçün gərək ya tanışın olsun, ya da rüşvət verəsin. Romanın sonunda Əbdül Qafarzaadənin xərçəng xəstəliyinə tutulduğunu biləndə Mürşüd Gülcəhəni bərk narahaçılıq keçirir, çünki axırıncı əsərinin daha nəşr olunmayacağını düşünür. Gülcəhəni yazdığı romanın özəlliklərini belə anladır: «Tərs kimi, əlimdəki roman da yarım çıxdı... Nikbin, işgüzar, yenilikçi bir kolxoz sədrinin fəaliyyətindən bəhs edir. Kolxozu sadə ad qoymuşam, indi tənqətlə adlar keçirir. «Göytəpə kolxozu». Bu kolxozda 1400 hektar pambıq becərilir. Qərara alıblar ki, bunun 90 faizini maşınlarla toplasınlar. Bitkilərin yarpağını rayonda ilk dəfə yerüstü aparatların qüvvəsiylə tökürlər. Buna görə də 9 ədəd OVX – 14 markalı aqreqat hazırlayıblar, nə axadanlıq lazımdı, alıblar, dərman tədarük ediblər. Təkcə «Göytəpə kolxozu»nda yox, bütün rayonda pambıq yığımına ciddi hazırlıq işləri gedir. Pambıqyığan maşınları tənir eləyib qurtarıblar. Çoxlu təzə maşın alıblar, ümumi sayı 880-dir. Pambıq məhsulunun 70 min tonunu maşınlarla yığmağı qərara alıblar. Bir sözlə, qiyamət bir əsər olacaq».²⁴⁴

Ruslaşdırma siyasətinin tətbiq edildiyi başqa bir sahə də dindir. Sovetlərdə din tamamilə qadağan olunmuşdu. Çünki itaətlərində saxladıkları millətləri öz mənliklərindən uzaqlaşdırmaq üçün bu millətlərin bütün dəyərlərini əllərindən almaq lazım idi. «Azərbaycan türkləri dinin vacib şərtlərinə əməl etmədikləri kimi, dini adət-ənənələri də dəxam etdirmirdilər. Ona görə ki, bu cür dini fəaliyyətlər sovetlər tərəfindən qanunla yasaq edilmişdi. Bu qadağaları pozanlar isə ciddi cəzalandırılırdı. Bunun nəticəsində Azərbaycan türkləri arasında dinə bədalik son dərəcə zəifləmişdi və İslam dininə onlar yalnız hörmət hissi bəsləyirdilər. İslam dininin qarşısını almaq üçün sovetlərin həyata keçirdikləri bu zorakı tədbirləri bütün təlim və tərbiyə ocaqlarında tədris olunan ateizm (Allahsızlıq) təlimi tamamlayırdı. Hətta sovet rəhbərləri ateizmin məktəblərdə tədris edilməsi ilə kifayətlənmir, yaşlı adamları da ateizm kürslərinə cəlb edir, silsilə şəkildə oxuduqları mühazirələrdə

²⁴⁴ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.355-356.

*mütləq xalqın iştirak etməsinə çalışırdılar...».*²⁴⁵ «Ölüm hökmü»ndə sovetlərin həyata keçirdikləri bu dini təzyiqlər nəticəsində adamların Allaha inandıqlarını bir-birinə deməkdən belə çəkindiklərini görürük. Lakin dinə qarşı yönələn bütün bu təbliğatlara və təzyiqlərə baxmayaraq, azəri türkləri Allaha inamlarını itirmirdilər. Dinlə əlaqədar hər şeyin qadağan olunduğu bu dövrdə Quranın türk dilində nəşrinə də icazə verilmirdi. Quran təkcə rus dilində nəşr olunmuşdu. Quranın rus nəşrindən istifadə etmək üçün isə insanlar həm rus dilini yaxşı bilməli, həm də xüsusi icazə almalı idilər. Sovet quruluşu ilk növbədə dinə qarşı yönəlmişdi. Özü də bu dinin hansı din olmasının o qədər də əhəmiyyəti yox idi. Bu dövrdə təkcə məscidlər yox, kilsələr də uçurulurdu. Sovet İttifaqında 26261 məsciddən 26000-i ya uçurulmuş, ya da onların fəaliyyət göstərmələri qadağan edilmişdi. Quran mürtəcə və adamları yoldan azdıran bir kitab kimi qələmə verilirdi, dini təhsil verən məktəblər bağlanır və ziyalılar kimi din xadimləri də kütləvi şəkildə məhv edilirdilər.²⁴⁶ Bütün bu təzyiqlər, təqiblər nəticəsində din ondan qazanc məqsədi ilə istifadə edənlərin əlinə keçdi və onlar dindən başı çıxmayan camaatı soymağa başladılar. Romanda təsvir olunan qəbiristanlıqda çalışan mollaların əməlləri bunun əyani təsdiqidir. Bu mollaların çoxu Quranı oxuya belə bilmirlər. Keçmiş ateistlər indi gəlib mollalığa başlamışlar. Lakin dinin başına açılan bütün bu həngəmlər də adamların dinə inamlarını məhv edə bilmədi. «Rus ortodoks kilsəsinin əksinə olaraq, müsəlmanlar kommunizmin allahsızlıq təliminə heç vaxt rəğbətə yanaşmamış, hətta əksinə, qəlblərinin ən dərin guşələrində dini inamlarını yaşatmışlar. Bir sözlə, müsəlmanlıq milli siyasətin mədəni özəyini təşkil etmişdir».²⁴⁷

Sovetlərin axırına çıxmağa çalışdığı başqa bir qurum da ailədir. Cəmiyyətin mütəhərrik təməli olan ailəni məhv etməklə ulusların millət kimi təşəkkül tapmasına mane olmağa çalışıblar. Ruslar hakimiyyətləri altında saxladıqları millətlərə özlərini qardaş kimi

²⁴⁵ Mehmet Saray, *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, s.55

²⁴⁶ Yenə orada, s.60.

²⁴⁷ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülən Millətlər*, s.336

qəbul etdirməyə və onlarla sıx münasibətlər yaratmağa səy göstərirdilər, belə yaxın ünsiyyətin də ən asan yolu onların ailə üzvünə çevrilmək idi və ruslar buna çox can atırdılar. «*Ailə həyatına gəldikdə, ruslarla ünsiyyət saxlayan kişilər çox tez-tez rus qadınlarına evləndirilirdilər. Ortaq mədəniyyətə malik olan müxtəlif millətlər arasında bağlanan niğahlarm onların bir-birinə mədəni bağlılığını qüvvətləndirməyə kömək etməsi haqqıdır. Amma bu, türkün Türkünstan ideali üçün böyük təhlükə doğurur. Əgər evlənlərdən biri hakim irqdən, o biri isə siyasi və ya iqtisadi cəhətdən asılı irqdən irsə, onda bu vəziyyət sonuncunun assimilyasiya olunması prosesini yalnız sürətləndirə bilər*».²⁴⁸

Sovet dövründə rus qadınlarına evlənməyin təşviq edildiyini «Ölüm hökmü»ndə Nəcəf Ağayeviçin ailəsi təmsalında görmək mümkündür. Arvadı rus olduğuna görə Nəcəf Ağayeviç hökumətdən istədiyini qoparda bilir. Yenə Vəlidi Toğanın «Rus qadınları öz millətlərinin təəsübünü çəkəndirlər və dediklərini elətdirirlər» sözləri isə anlatmağa çalışdığı rus qadınının xarakterinə Nəcəf Ağayeviçin arvadı misal ola bilər. Nəcəf Ağayeviç şərqli olduğuna görə arvadı onu həmişə özündən aşağı hesab edir və bunu ərinin üzünə deməkdən belə çəkinmir.

5.3.3. Rəmzlərin təhlili

Bu bölmədə romanda yaradılan rəmzləri aşkara çıxarmaqla yazıcının oxucuya çatdırmaq istədiyi qənaətlərini, əsərin qayəsini müəyyənləşdirməyə və fikrimizi yekunlaşdırmağa çalışacağıq. Romanda canlandırılan rəmzlərin təhlili buradakı fikrin daha düzgün anlaşılmasına kömək edəcəkdir.

Nəzərə alsaq ki, Elçin romanlarını sənəti ictimai gerçəkliyi ifadəsi adı altında rejimin illüstrasiyasına çevirən və öz hakim ideologiyasından başqa, heç bir mövzudan söhbət açılmasına imkan verməyən bir quruluşun içərisində yaşayaraq yaratmışdır, onda onun öz fikirlərini oxucuya çatdırmaq üçün rəmzlərə müraciət edəcəyi aydın olur.

²⁴⁸ Yenə orada, s.243.

«Ölüm hökmü»ndə müəllif sosialist ideologiyasının hakim olduğu şəraitdə öz dünyaya baxışını və qənaətlərini açıq ifadə etməsinə baxmayaraq, yenə də müəyyən fikirlərini rəmzlərlə bildirməyə ehtiyac duymuşdur. Ona görə ki, əsərdə əks etdirilən dövrdə sosializm quruculuğu naminə xalqa zülm edilməsi kimi vacib bir məsələdən söhbət açılır. Bu sistemdən yaxa qurtarmaqla azəri türklərinin əslində xilas olacağına, insanlara edilən zulmlərin bir gün sona çatacağına bəslənilən inamı quruluşun daxilində bütün açıqlığı ilə qələmə almaq, əlbəttə, çətin idi.

Romanda istifadə olunan rəmzlərdən biri əsərin qəhrəmanlarından olan Gicbəsərdir. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında qarovulçu Əflatun Gicbəsərə çox yaxşı baxır, onu böyüdür. Əslində, itin bədbəxtliyi də elə burdan başlayır, çünki dünyanın ən müqəddəs yerlərindən sayılan qəbiristanlıq dünyanın ən günah işlərinin görüldüyü bir yerə çevrilmişdir. Gicbəsər burada baş verən çirkin işlərə və özünə qarşı kobud davranışlara dözməyərək qəbiristanlıqdan uzaqlaşır. Lakin Gicbəsər bundan sonra rahatlıq tapmır. Rastlaşdığı bütün hadisələr və adamlar bu dünyanın pis, çirkin olmasından xəbər verir. Başına elə əhvalatlar gəlir ki, yaşamaqdan əlini üzür. Yalnız dar bir dalanda özünü təhlükəsiz hiss edir. Amma burada da sərxoş adamlar ona rahatlıq vermirlər. Artıq bu dünyada yaşamağın mümkün olmadığını yəqin edən Gicbəsər bir insan kimi özünü öldürür. Yaxşı tərbiyə almış bir it belə bu cəmiyyətdə yaşamağa özünə yer tapa bilmirsə, məruz qaldığı bütün təzyiqlərə və zülmə baxmayaraq, mənəvi dəyərlərini itirməyən insanların belə bir şəraitdə yaşamasının nə dərəcədə çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. Eyni zamanda bu qədər eybəcərliyin, ədalətsizliyin və əxlaqsızlığın mövcud olduğu bir cəmiyyətdə insani ləyaqətini qoruyaraq ölmək, həmin hallara boyun əyərək yaşamaqdan daha yaxşıdır. İntihar etməklə Gicbəsər bu dünyadan yox olmur, sadəcə xilas olur. Burada diqqətimizi çəkən bir məsələ də odur ki, Gicbəsər dar dalanda özünü daha təhlükəsiz hiss edir. Elçin, ümumiyyətlə, camaatın yaşadığı balaca məhəllələri, bundan sonra incə-

ləyəcəyimiz o biri əsərində də görəcəyimiz kimi, belə eybəcər halların nüfuz etmədiyi yer hesab edilir.

Romanda istifadə olunan rəmzlərdən biri də taundur. Taun epidemiyası Hadrut rayonunda Xosrov müəllimin bütün ailəsini məhv edir. «Taun» başlıqlı fəsil əsərin ən təsirli fəsillərindəndir. Hadrutda həqiqətən belə bir epidemiya baş vermişdi. Lakin romanda həmin hadisədən söhbət açmaqda müəllifin məqsədi taunun necə bir dəhşətli xəstəlik olduğunu göstərmək deyil. Xosrov müəllimin ömrünü alt-üst edən bu epidemiya təkə bir kəndin məhvi ilə nəticələnir. Halbuki, əsas epidemiya cəmiyyətin içində baş verir və bütünlükdə millətin həyatı üçün təhlükəyə çevrilir. Bu epidemiya rejimdir. Bu gerçək taunun axırına çıxdığı adamların sayı Hadrutda xəstələnərək ölənlərin sayından qat-qat çoxdur. Elçin romanda bu gerçək taunun törətdiyi dəhşətləri və onun kimlərin yaydığını bizə açıqlayır. Hadrutda baş vermiş xəstəliyin qarşısını almaq üçün çalışan professor Zilber bu məqsədlə görülmək işləri müəyyənləşdirmək üçün Mir Cəfər Bağirovla görüşəndə onun gözlərində bir taun soyuqluğu və hürküsu görür. Mir Cəfər Bağirov azəri türklərinə əsl zülm verən və qarşısının alınması mümkün olmayan bir xəstəlikdir. Bu xəstəlik bütöv bir millətin axırına çıxmaq üzrədir. Onun dövründə insanlara edilən zülm o qədər çoxalır ki, həddini aşan bu siyasi fəlakətlər insanlara təbii fəlakətləri belə unutturur. Hadrutdakı epidemiyadan arvadını və üç övladını itirən Xosrov müəllim, bundan sonrakı ömründə daha dəhşətli taunlarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalır. Xosrov müəllim ikinci böyük fəlakətlə Bakıda müəllim işlədiyi vaxtlarda qarşılaşır. Bir qonaqlıqda Bağirovun şərəfinə bədə qaldırması onun xalq düşməni elan edilməsinə səbəb olur. Xosrov müəllimdən başqa o qonaqlıqda iştirak edən müəllimlərin hamısı güllələnir, Xosrov müəllimi sürgün edirlər. İkinci dəfə qurduğu ailəsini itirdiyi kimi, azadlığını da itirir. Azərbaycandakı taun Mir Cəfər Bağirov, bütünlükdə Sovet İttifaqındakı taun isə Stalindir. Xosrov müəllim həbsxanada yuxusunda Bağirovu görür və əsl xəstəliyin Bağirov olduğunu anlayır. «Və Keşlə həbsxanasındakı hə-

min gecə Xosrov müəllim Mir Cəfər Bağırovu yuxusunda gördü: Mir Cəfər Bağırovun sifəti bir zülmət içində, elə bil ki, dərin, çox dərin bir quyunun dibindən çıxdı, sürətlə yaxınlaşdı və o sifət Xosrov müəllimin qarşısında dayandı. Xosrov müəllim bu sifətə baxdı, girdə çeşmə şüşələrinin arxasından ona zillənmiş o gözlərə baxdı və elə yuxunun içində Xosrov müəllim bütün bədənini soyuq bir tər büriüdü, çünki Mir Cəfər Bağırovun girdə çeşmə şüşələrinin arxasından zillənmiş gözlərində on il bundan əvvəl Hadrutun dörd kilometrliyində yanan o tonqalın şöləsi vardı və o şölə taun saçdı». ²⁴⁹ Sovet sistemində cəmiyyəti məhv etməyə çalışan və epidemiya doğuran xəstəliklərdən də təhlükəli olan bu adamların axırı tükənmiş. Xosrov müəllim başına gələn bu fəlakətdən sonra Xədicə xanımın ölümü ilə əlaqədar Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının müdiri Əbdül Qafarzadə ilə qarşılaşır. Əbdül Qafarzadə də cəmiyyətin qanını soran, insanların ölüsündən belə özünə sərvət toplamaq üçün faydalanan rəhmsiz bir adamdır. Xədicə arvadı basdırmaq üçün qəbiristanlığa gədən Xosrov müəllim müdirin davranışına və rüşvət istəməsinə dözməyib onun yaxasından yapışır və: «Sənsən! Bütün müsibətləri başımıza açan sənsən! Məni öldürən sənsən! O tonqalı sən qalamışdın! Sən taunsa! Taun» Taun! Taun!...» - deyər qışqırır.

Elçin yuxulardan da rəmz kimi istifadə edir. Bunlardan biri Xosrov müəllimin həbsxanada Mir Cəfər Bağırovu taun şəklində gördüyü yuxudur. Bu tipli başqa bir rəzn isə yenə də Xosrov müəllimin yuxuda Kələntər müəllimin qızlarını görməsidir. «O qızların sifəti yox idi, daha doğrusu, elə bil ki, sifətləri iki, üçqat tül arxasında idi, amma Xosrov müəllim yuxuda bilirdi ki, bu qızlar Kələntər müəllimin qızlarıdır və Kələntər müəllimin o qızları bir ucdan ağlayırdılar, gözlərindən axan su sel kimi küçələrdən keçirdi, bir dəniz əmələ gətirirdi və Xosrov müəllim yuxuda qorxurdu ki, o dənizdə boğulub ölər. Kimsə, çox güman ki, Kələntər müəllimin arvadı idi – aradan keçən bu uzun illər ərzində Xosrov müəllim o arvadın sifətini yadından çıxarmışdı – tez-tez o qızlara da, Kələntər müəllimə də bütün bunları yuxuda görən

²⁴⁹ Elçin. *Ölüm hökmü*, s.217-218.

(və yuxuda da biləndə ki, bunlar yuxudur...) Xosrov müəllimə də toxdaqlıq verirdi: «Su aydınlıqdı... Su aydınlıqdı...». ²⁵⁰ Bu dövrdə Azərbaycanda axıdılan göz yaşları təkcə Kələntər müəllimin qızlarının və arvadının axıtıldığı göz yaşları deyildi. Xosrov müəllimin yuxusunda Kələntər müəllimin qızlarının göz yaşları bir dənizə çevrilir və bu dənizdə Kələntər müəllim də boğulur. Bunun mənası odur ki, Azərbaycanın bu hala düşməsində hamının təqsiri vardır. Bu göz yaşları dənizində boğulacaq ən son adam Xosrov müəllimin özü olacaqdır. Lakin bu göz yaşları təkcə Kələntər müəllimləri, Xosrov müəllimləri qərq etməklə qurtamayacaqdır. Elə bir gün gələcək ki, millətin göz yaşlarını axıtıran Stalinlər, Mir Cəfərlər və Qafar-zadələr də bu dənizdə boğulacaqlar.

«Ölüm hökmü»ndə canlandırılan məkanlar da rəmzi səciyyə daşıyır. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı, Xədicə arvadın evi, Hadrut, Ələsgər müəllimin evi, kamera, Mir Cəfər Bağırovun kabineti əmin-amanlıqdan məhrum olan məkanlardır və bunların hamısı ölüm assosiasiyası doğurur. Bunlar Sovetlər Birliyini yada salan rəmzlərdir.

Romanda Murad İldırımının nəvəsinin danışdığı nağıl və əfsanələrin də müəyyən rəmzi mənaları vardır. Bir mağarada yaşayan böyük bir ailə həyatlarından razı deyillər. Evin başçısı çarə tapmaq üçün Qaf dağına çıxır, dua edir. Kiçik bir daxmada böyük bir külfət yaşayır, darısqallıqdan gileylənirlər. Axırda evin kişisi tab gətirməyib Qaf dağına çıxır, Allaha yalvarır, kömək istəyir. Göydən bir uzunqulaq göndərilir, uzunqulaq da onlarla birlikdə daxmada yaşayır. Kişi yenidən dağına çıxır, Allaha yalvarır ki, onları uzunqulaqdan xilas etsin. Uzunqulaqdan canını qurtaran ailə şad-xürrəm ömür sürməyə başlayır. Azəri türkləri Aprel çevrilişindən əvvəl azad yaşayırdılar, özlərinin cümhuriyyəti var idi. Bu vəziyyətlə qane olmayıb, sosializm sistemində yaşamaq istəyənlər yeni rejimin zülmünü görüb, yanıldıqlarını anladılar. Azəri türklərinin içərisində yaşayan uzunqulaq

²⁵⁰ Elçin. *Ölüm hökmü*, s. 252.

sosializm sistemidir. Azəri türklərinin xoşbəxt ömür sürmələri üçün sovet quruluşu aradan qalxmalıdır.

Xədicə arvadın oğlu Balaniyaza yazarın siçan deməsi və onun siçan tutan kimi oxucuya təqdim edilməsi də rəmzi mənə daşıyır. Balaniyaz fərasətli övlad deyil. Anasını tək-tənha qoyub evdən çıxıb gədir, bir qadınla ailə qurub yaşayır. Anası öləndə də övlad kimi yox, kənar bir adam kimi özünü aparır. Bir az öncə xəyalından keçirdi ki, anasının evini satsın, pulu əlinə keçirsin. Belə bir adamın siçana bənzədilməsi tamamilə yerinə düşür.

ALTINCI BÖLMƏ

«AĞ DƏVƏ»

6.1. Anlama mərhələsi. (Daxili təhlil)

6.1.1. Təhkiyəçi baxış

«Ağ Dəvə» romanında hakim olan baxış bucağı – iştirakçının baxışdır. Bu baxışın iki önəmli özəlliyi vardır. Bu özəlliklərdən birincisi budur ki, təhkiyəçi kənarından alınmamışdır, yəni nəql olunan hadisələr əsərdəki bədii dünyanın kənarında qalan bir şəxs tərəfindən yox, həmin dünyanın iştirakçısı tərəfindən dərk və şərh olunur. Təhkiyəçi hadisələrin mərkəzindədir. Bu baxış mövqeyinin digər özəlliyi bədii dünyanın təhkiyəçinin xatirəsində canlanan dünya olmasıdır. «İlahi» baxışın əksinə olaraq, təhkiyəçinin hadisələrin mərkəzində qərar tutması onun təhkiyənin axasına müdaxiləsini çətinləşdirir. Əsərin iştirakçısına çevrilən təhkiyəçinin hadisələr və şəxslər haqqında məlumatı məhduddur.

«Ağ Dəvə»də təsvir olunan aləm Ələkbərin xatirələrində canlanan hadisələrdən təşəkkül tapan bir dünyaadır. Təhkiyəçi bütün roman boyu hadisələrin içərisində olur, çünki öz uşaqlıq çağlarında baş verən hadisələri nəql edir. Yaşı əllini keçmiş Ələkbər uşaq vaxtı yaşadığı məhəlləni, bu məhəllənin adamlarını və müharibə dövrünün çətinliklərini yada salır, bunları yazmağı qərara alır. Təhkiyəçi hadisələrin cərəyanına müdaxilə etmir, təhkiyəyə daxil olan, amma təhkiyəçinin şahidi olmadığı əhvalatlar da anladılır. Həmin hadisələrdə romandakı baxış mövqeyi, tam halda olmasa belə, müəyyən qədər «İlahi» baxışa çevrilir. Roman təkcə təhkiyəçinin uşaqlıq illəri haqqındakı xatirələrini deyil, eyni zamanda

xatirələrin yazıldığı dövrdə və buna yaxın vaxtlarda baş verən hadisələri də əhatə edir.

Əsərdə hadisələr təhkiyəçinin tez-tez getdiyi qəbiristanlıqda uşaq vaxtı məhəllə qonşuları olmuş Xanım xalanın oğlanlarına rast gəlməsi ilə başlayır. Xanım xalanın oğlanları Ələkbərin xəyalında uşaqlıq günlərini canlandırır və o bu günləri qələmə almağı qətedir. «Mən nəsə başqa bir şey yazmamışdım. İndiyə qədər yazmadığım nəyi isə yazmamışdım və mən hiss edirdim ki, bu – nə idi, nə yazacağdım (hər halda, yazmağa çalışacağdım...)».²⁵¹

Aydındır ki, təhkiyəçi uşaqlıq çağının hadisə və insanların onlara bələd olduğu dərəcədə xatırlayır. Hətta romanda canlandırılan adamların bir çoxunun hadisələrin nəql edildiyi vaxtda nə iş gördükləri belə bəlli olmur. Təhkiyəçi keçmiş məhəllə tanışlarından kimlərə rast gəldiyini növbə ilə danışır. Sayca çox olmayan bu adamlar Xanım xalanın altı oğlu, Tamara, Muxtar və Cəfərquludur. Təhkiyəçinin xatirələrini danışdığı vaxtda görüşdüyü bu adamlar haqqında indiki məlumatı da – təhkiyəçinin baxış mövqeyinə uyğun olaraq – şəxsi müşahidələri ilə məhdudlaşır. Ələkbər xatırlayır ki, balaca vaxtı Qoca onu sirkə aparanda Ədilənin yanında Tamara adlı cavan bir qız var idi. Bu Tamaranı bir də neçə ildən sonra bazarda nar alanda görür, ancaq onun nə iş gördüyündən, necə yaşadığından xəbər tutmur. Muxtarla və uşaqlıq dostu Cəfərqulu ilə görüşləri də eyni şəkildə baş verir. Təhkiyəçi onlar haqqında çox məlumat vermir, yalnız gördüklərini, bildiklərini nəql edir. Cəfərqulu haqqında məlumat da elə onun öz sözləri ilə bizə çatdırılır: «Məniyə belə çətin sözlərlə danışmayın, Ələkbər müəllim, başım çıxmır mənə belə sözlərdən!.. Mən də köçürdüm də mələdən, Ələkbər müəllim, indi sədməy mikrarayonda oluram, beş ildə, yaxşı üç otağım var sağlığıviza, telefonu-zadı, hər şeyi, Ələkbər müəllim, mən də başqa şeydi!..».²⁵²

²⁵¹ Elçin. Ağ Dəvə – Seçilmiş əsərləri, II c., Azərənşir, Bakı, s.213.

²⁵² Elçin. Ağ Dəvə. s.365.

Romanda istifadə olunan baxış bucağının başqa bir xüsusiyyəti də budur ki, təhkiyəçi təsvir olunan aləmin içərisində olduğuna, həm də hadisələrin mərkəzində verildiyinə görə onun danışdıqları həyatı təsir bağışlayır. «Ağ Dəvə»də anladılan Ələkbərin yaşadığı hadisələrdə və Ələkbər də əsərin qəhrəmanlarından biridir, romanın bu şəkildə qurulması onun inandırıcılığını artırır, qələmə alınan hadisələrin həqiqətən baş verməsi təəssüratını yaradır. «İlk yadına gələn bir bazar günüdür və o uzaq bazar günü indimənim üzümə gülür...».²⁵³

Romandakı baxış bucağının önəmli bir məqamı da təhkiyəçinin bələd olmadığı bəzi əhvalatlardan da onların iştirakçısı kimi bəhs etməsidir. Əsərin belə hissələrində istifadə olunan baxış bucağı «İlahi» baxış mövqeyinə doğru meyillənir. Bunlar xanım xalanın oğlu Abdullanın həbs edilməsindən sonra baş verən hadisələr, eləcə də Məmmədbağırın atasının evdə qızıl gizlətməsi barədə hökumətə xəbərçilik etməsidir. Təhkiyəçi bu əhvalatları çatdırarkən eşitdiklərinə əsaslandığını bildirsə də, elə danışır ki, elə bil bunlar gözlərinin qarşısında baş verib. Məmmədbağırın Əlabbas kişidən hökumətə xəbərçilik etməsi Ələkbərin uşaqlıq vaxtından da çox-çox əvvəl olmuş əhvalatdır. Ələkbər isə bundan sanki şahid kimi söz açır, onun həmin gün Əlabbas kişinin evində baş verənlərdən yerli-yataqlı xəbərçilik olduğunu görürük. «Əlabbas kişi iki əlini də pəncərədən gölə uzadıb göyə qaldırdı, yağış bircə anın içində kişinin qollarından süzülürdü, bütün bədəni yaş elədi, bir buz soyuqluğu kişinin bütün bədəni bürüdü, amma Əlabbas kişi bu buz soyuğunu hiss eləmədi, su tökülən əllərini göyə sarı uzada-uzada həyəcədən boğulan səsi ilə...».²⁵⁴

Xanım xalanın oğlunu həbsdən qurtarmaq üçün Muxtarın iş yerinə gətməsini məhəllədə görünə olmayıb, buna görə də təhkiyəçinin həmin hadisəni bütün təfəsilatı ilə bilməsi mümkün deyil. Elçin bu əhvalatın təsvirində də «İlahi» baxış mövqeyindən istifadə edir. «Elə bil ki, o soyuq qış günü bu bina da Xanım xalanın bar-

²⁵³ Elçin. Ağ Dəvə. s.214.

²⁵⁴ Yenə orada, s.321.

maqları kim i donmuşdu, elə bil ki, bu binanın içində heç kim yox idi və Xanım xala yenə binanın pəncərələrini bir-bir gözdən keçirdi».²⁵⁵

Gülağanın davadan qara xəbəri gələndən sonra tək-tənha yaşayan arvadı Sonanın az qala ağılı itirməsi və ürəyində hey özü ilə deyişməsi də eyni baxış bucağından təqdim olunur. «Bayaq paltarını soyunub yerinə girməzdən əvvəl də Sona Gülağanın bu fotosəkli ilə beləcə üzbəüz dayanmışdı və birdən-birə Sona həm in fotosəkildə Gülağanın dodaqlarında bir titrəyiş sezdi».²⁵⁶

6.1.2. Təsvir

«Ağ Dəvə»də Elçin çox təfərrüatlı təsvirlərə meyil etmir. Anlatmaq istədiyi yerlər və adamlar barədə yığcam məlumatlar və rəvək onları oxucunun gözləri qarşısında canlandımağa çalışır. Təsvir olunan ev, küçə və ya insanların yalnız ən qabarıq xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırılır.

Ələkbərin yaşadığı ev və küçə belə təsvir edilir. «Bizim asfalt döşənmə işi o kiçik, o təniz həyatımizin qapısı dalana açılırdı və mən gözümmü açanda o həyatda iki ailə yaşayırdı; sağ tərəfdə bizim birmərtəbəli, damına qır basılmış, birotəqlı, mətbəxli və balaca arakəsməli evimiz, bir də ki, Xanım xalağilin bizlə üzbəüz ikimərtəbəli, yuxarıda ikiotaqlı və şüşəbəndli evləri».²⁵⁷

Gülağanın saat saz emalatxanasının harada yerləşməsi, emalatxananın darısqallığı, divardan asılan saatlar, bu balaca otağa güclə sığışan iki taxta kətil və içəridə yanan kiçik primus, bu primusun otağa yayılan iyi barədə yığcam məlumat verilir.

Romandakı iştirakçıların da təsvirində detalların çoxluğu müşahidə edilmir. Təsvirlər daha çox adamların zahiri görünüşünə yönəlir. Baxış bucağına uyğun olaraq təhkiyəçinin əsərin iştirakçıları barədə məlumatı bilavasitə gördükləri ilə məhdudlaşır.

²⁵⁵ Yenə orada, s.294.

²⁵⁶ Elçin. Ağ Dəvə. s.386-387.

²⁵⁷ Yenə orada, s.222.

Onun üçün kənar müşahidələrlə psixoloji təhlillər aparıb insanlının iç dünyasından xəbər verməsi çətindir. Odur ki, təhkiyəçi bu haqda daha çox ehtimallarını bildirməklə kifayətlənir.

Təhkiyəçinin məhəllədə çox yaxından tanıdığı adamlardan biri Xanım xaladır. Sərt xasiyyətli, haqq tərəfdarı, hər yeniliyi bəyənməyən, qorxmaz bir qadın olan Xanım xalanın xarici görkəmi də təbiətinə uyğun şəkildə təsvir edilir: «*Xanım xala bu sözləri qalm qaşlarının altından baxan qara və zəhmli gözlərinə, adətən kip örtülü olan nazik dodaqlarına...*»²⁵⁸. Muxtarın Abdullahı tutdurması əhvalatı nəql edilərkən Xanım xalanın Muxtarın məşininin qabağını kəsməsi səhnəsində onun zahiri görünüşü haqda verilən məlumat yenə də bu qadının xasiyyətinə uyğun gəlir. «*Xanım xalanın ciddi sifətində, kip örtülmüş nazik dodaqlarında heç bir həyəcədən əsər-əlamət yox idi, təkə qalın qaşlarının altından baxan qara gözlərində bir qəzəb işıltısı var idi*».²⁵⁹

Ümumiyyətlə, romanda insanların təsviri onların xarakterlərinin və tutduqları vəzifələrin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. İç dünyalarından oxucuların xəbərsiz qaldığı bu adamlar təhkiyəçinin nəzərində müəyyənləşən cəhətləri ilə təqdim edilir. Əsərdə Muxtarın təsviri də bu şəkildə verilir: «*Payızda, qışda və yazda Muxtarın əynində həmişə uzun və qara meşin pencək olurdu və deyirdilər ki, Muxtar həmin pencəyin altından belinə tapança bağlayıb; başında da meşin şapka olurdu, yayda isə boğazı axıracan diyimlərdən tünd qəhvəyi rəngdə köynək geyirdi və Muxtarın qara xrom uzunboğaz çəkmələri, tünd qəhvəyi qalife şalvarı bütün məhəllədə məşhur idi*».²⁶⁰

Romandakı digər surətlərin özəllikləri də yeri gəldikcə aydınlaşdırılır. Bu təsvirlər surətlərin bütün xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirəcək dərəcədə əhatəli deyildir. Qocanın ucaboylu, yaraşlıqlı olması, Şövkətin gözəl bədən, göyərçinləri satın almağa gələn adamın zahiri görkəmi haqda verilən məlumatlar belə mahiyyətli

²⁵⁸ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.232.

²⁵⁹ Yenə orada, s.289.

²⁶⁰ Yenə orada, s.276-277.

təsvirlərə nümunə göstərilə bilər. Təhkiyəçi Ziba xalanın oğlu Qavrilin ilk dəfə görəkən, gözlədiyinin əksinə olaraq onun görünüşünün, geyiminin çox adi təsir bağışlamasından məyus olur və bunu belə təsvir edir: «*Amma Amerikadan gəlmiş bu Qavril gözlədiklərimin tamam əksinə olaraq adi bir adam idi: saçları tökülmüş, sarı, arıq, uzun və Qavrilin geyimi də adi geyim idi: ayaqlarında Ziba xalanın ev başmaqları, əynində adi şalvar, adi ağ köynək...*».²⁶¹

Romanda yalnız məhəllə və burada yaşayan adamlar təsvir olunmur. Təhkiyəçi qırx ildən sonra Muxtarla qarşılaşanda dənizin və göy üzünün də mənzərələrini canlandırmağı lazım bilir. «*Dəniz dalğalı idi və o dalğaların üzünə ağaqqaq köpüklənməmişdi ki, o təmiz ağlıq həmin küləkli-yağışlı may gününün bozluğu ilə heç cür uyuşmurdu*».²⁶²

6.1.3. Daxili təhlil

Təhkiyəçi daxili təhlil vasitəsi ilə qəhrəmanlarının duyğu və düşüncələrini oxucuya çatdırmağa çalışır. «Ağ Dəvə» iştirakçılarında birinin nəzəri ilə qələmə alındığı üçün hadisələri nəql edəndən bu adam, təbiidir ki, surətlərin iç dünyasına ora nüfuz edəcək, orada psixoloji təhlillər aparacaq dərəcədə bələd deyil. Yalnız təhkiyəçinin «İlahi» baxış mövqeyindən aparıldığı hissələrdə, qismən də olsa, daxili təhlil üsulundan istifadə olunmuşdur.

Romanda Balakışının dili ilə verilən və əsərə daxil edilən kiçik həcmli ara hekayələrdə təhkiyəçi hadisələr haqqında tam məlumatlı adam təsiri bağışlayır. Yolçunun hekayəti nəql edilərkən onun keçirdiyi ruhi hallar daxili çözümləmə vasitəsi ilə bizə çatdırılır. «*Yolçuya elə gəlirdi ki, indiyə qədər ömrünü – bu uzun ömrünü özü üçün yox, başqaları üçün yaşayıb, daha doğrusu, Yolçuya elə gəlirdi ki, öz ömrünü özü yox, onun əvəzinə başqaları, kimlərsə tamam başqa adamlar yaşayıb*».²⁶³ Elə həmin hekayədə yolçunun keçirdiyi başqa bir

²⁶¹ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.330.

²⁶² Yenə orada, s.424.

²⁶³ Yenə orada, s.240.

ruhi vəziyyət belə göstərilir: «*O qədim dünyada, onda ki, bizim ən ulu babalarımız ən ulu babaları yaşayırdı, bu göyü beləcə bizim kimi görürdü*».²⁶⁴

Məmmədbağırın xəbərciliyi üzündən hökumət adamları və vinə hücüm çəkib arvadının yatağını, büründüyü yorğanı axtarmaq istədikdə Əlabbas kişinin yaşadığı əzablar da eyni üsulla anladılır. «*Əlabbas kişinin beynində bir fikir o dəm nəbz kimi vururdu: Məmmədbağırından muğayət ol! Məmmədbağırından muğayət ol! Məmmədbağırından muğayət ol! Amma birdən-birə hər şey yaddan çıxdı, Əlabbas kişinin bütün varlığı belə bir rüsvayçılığa dözmədi*».²⁶⁵

Saatsaz Gülağanın davadan qara xəbəri gələndən sonra Sonanın keçirdiyi sarsıntılar, öz-özünə həvalanıb-həvalanmadığını düşünməsi də iç çözümləmə vasitəsi ilə təsvir olunur.

6.1.4. Montaj üsulu

«Ağ Dəvə»də montaj üsulundan istifadə edərək müəllif folklor materiallarına müraciət etmişdir. Müəllif münasib hissələrdə təhkiyəçinin bütövlüyünə xələl gətirməyəcək şəkildə xalq yaradıcılığı elementlərini əsərinə daxil etmişdir. Montaj texnikasının əsas şərtlərindən biri də əsərin orijinal formasının montaj edilən parçalarla pozulmamasıdır.

Balakərimin tütək çalandan sonra söylədiyi şeir parçaları nağıllardakı formulları yada salır. Roman boyu Balakəşidən bəhs edilən hissələrdə aşağıdakı sözlər təkrar edilir:

*«Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...»*²⁶⁶

²⁶⁴ Elçin. Ağ Dəvə. s.243.

²⁶⁵ Yenə orada, s.318.

²⁶⁶ Yenə orada, s.233.

Hekayətlərin içərisindəki şeir nümunələrindən də əsərdə eyni şəkildə istifadə edilmişdir. «*Bayquş mənəm, bayquş mən, hamı quşdan say quş mən, nə bələli quş oldum, Allah, sızıldaram yay, qış – mən...*».²⁶⁷ Dəhşətli aclıq üzündən yaşadığı şəhəri tərk etməyə məcbur olan, ərinə və üç oğlunu itirən qadının hekayəti nəqlə dilərkən, onun yaşadığı əzabları və ruhi vəziyyətini ifadə etmək üçün bayatılara müraciət edilir.

*«Əzizim, günə düşdüm...
Kölgədən günə düşdüm...
Evin yuxılsın, fələk,
Sən deyən günə düşdüm...»*²⁶⁸

Ulu babalarının məskən saldığı kəndi, hər tərəfi daş-kəsək olduğu üçün tərk etməyi qərara alan Məhəmmədlə Əli haqqındakı hekayətdə «Kitabi-Dədə Qorqud»dan nümunələr gətirilmişdir:

*«Oğul! Sən varacaq yerin
Dolmac-dolmac yerləri olur.
Atlı batıb çıxmaz,
Onun palçığı olur.
Ala ilan sökməz,
Onun ormanı olur...
Hey demədən baş gətirən
Onun cəlladı olur...»*²⁶⁹

Şair İbrahimin yazdığı şeirlərdən də əsərdə istifadə edilir. Təhkiyəçi bu şeirin müəllifinin özü olmadığını bildirir və İbrahimdən sözaçdığı yerlərdə həmin parçanı olduğu kimi təkrar edir.

*«Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!»*²⁷⁰

²⁶⁷ Elçin. Ağ Dəvə. s.243.

²⁶⁸ Yenə orada, s.417.

²⁶⁹ Yenə orada, s.337.

²⁷⁰ Yenə orada, s.344.

6.1.5. Leytmotiv üsulu

Əsərin bədii təsirliyini artıran və buna əlavə çalar gətirən leytmotiv üsulundan «Ağ Dəvə» romanında da istifadə edilmişdir. Balakərim tütək çalandan sonra söylədiyi «Hamam hamam içində, Xəlbir saman içində, Dəvə dəllallıq edər, Köhnə hamam içində» sözləri onun tütək çalmasından bəhs edilən hər yerdə təkrar edilir. Məhəllədə tək yaşayan və tum satmaqla dolanan Zibə xalının tum satarkən dediyi «Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!» sözləri də onun xarakterini əks etdirir və əsərin müxtəlif yerlərində təkrar olunur. Eyni ilə məhəllədə şair kimi tanınan İbrahim özünün yazdığını söylədiyi şeir də romanda leytmotiv üsuluna uyğun şəkildə verilir.

*«Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!..»²⁷¹*

Romanda nəzərə çatpacaq dərəcədə təkrar edilən rəng çalaları musiqi təranələri təsiri bağışlayır. Əsərdə qara rəng yüz yetmiş üç, sarı rəng səksən bir, bəyaz rəng əlli dörd, qırmızı rəng qırx dörd, ağ rəng on doqquz və mavi rəng on iki dəfə təkrar edilir. Bütün bu təkrarlar əsərin içərisinə çox münasib şəkildə səpələnmişdir. Çox təkrar edilsələr də, nə əsərin bütövlüyünü pozur, nə də ona darıxdıncılıq gətirir. «...bütün həyatımda ilk dəfə tərəmiz mavi bir yuxu gördüm: o ağ göyərçinlər də tərəmiz mavi göyərçinlər idi, göy də tərəmiz mavi idi və o mavi göyərçinlər o mavi göydə uçurdu və o maviilik içində hardansa ağ bir işıq yanır!»²⁷² Bu yığcam hissədə mavi rəngin altı dəfə təkrar edildiyini görürük, ancaq bu təkrarlar oxucunu yoracaq şəkildə deyil, əksinə, həmin hissəyə bir musiqi ahəngi aşılayır. Xanım xaladan bəhs edilən hissələrdə də montaj üsuluna müraciət edilir. Xanım xaladan söhbət açılan bütün yerlərdə o, xarakterini açan «qalın çatma qaşlarının altından baxan o zəhmli gözləri», «kip örtülmüş nazik dodaqları» ifadələri ilə təsvir edilir. Xanım xalının bu tipli xüsusiyyətlərinin tez-tez təkrarlanması oxucunun xəyalında yaddan çıxmayan Xanım xala obrazını canlandırır.

²⁷¹ Elçin. Ağ Dəvə. s.344.

²⁷² Yenə orada, s.400.

6.1.6. Xülasə üsulu

Təhkiyəçi müəyyən hadisələrə toxunmağı gərəkli hesab etsə də, bəzən onları ətraflı təsvir etməyə çalışmır. Belə hallarda o, həm əsərin həcmi artırmaq, həm də oxucunu yormamaq üçün xülasə üsulundan istifadə edir. Bu üsulda önəmli olan xülasəsi, icmalı verilən hadisələrin ən qabarıq cəhətlərinə diqqətin cəlb edilməsidir.

«Ağ Dəvə»də təsvir edilən hadisələrin əksər hissəsi təhkiyəçinin uşaqlıq dövrünə aid xatirələrdir. Təhkiyəçi bu xatirələrini analarkən hadisələrin nəql edildiyi vaxtda, ya da buna yaxın vaxtlarda baş vermiş əhvalatların da nəqlinə ehtiyac duyur. Uşaqlıq xatirələrindən kənar qalan həmin əhvalatların geniş şəkildə təqdimi əsərin mövzu tamlığına xələl gətirə biləcəyi üçün daha çox xülasə üsuluna müraciət edir. Təhkiyənin əsasını təşkil edən xatirələrin nəqli müəyyən məqamlarda dayandırılır, nəqlətmə dövrünə aid zəruri təfsilatlar bunların arasında yerləşdirilir.

De diyimiz kimi, Ələkbər Qoca ilə birlikdə sirkə gəderkən Ədilənin yanında Tamara adlı gənc və gözəl bir qız görür. O, Tamara ilə bir də çox-çox sonralar, təsadüfən bazarda rastlaşır. Tamara indi xeyli yaşlanmışdır. Sirkə bağlı xatirələrə ara verilir və həmin səhnə süjetə daxil edilir. Böyüyüb məşhur bir yazıçıya çevrilən təhkiyəçinin taksi sürücüsü işləyən Cəfərqulu və Muxtarla rastlaşması, atasının davadan ölüm xəbərinin gəlməsi və məhəllədən köçmələri də eyni icmal üsulu ilə şərh edilir. «1944-cü ilin dekabrında cəbhədən atamın ölüm xəbəri gəldi və dayım bizim evimizə satdı, anamı da, mənə də götürüb öz yanına apardı»²⁷³

6.1.7. Şüur axını

Roman qəhrəmanlarının duyğu və düşüncələrinin nizamsız şəkildə oxucuya çatdırılmasıdır. Sürətlərin bu üsulla tanınması əsərin təhkiyəsinə əlvanlıq gətirir.

²⁷³ Elçin. Ağ Dəvə. s.441.

«Ağ Dəvə»də şüur axınından daha çox təhkiyəçinin öz duyğu və düşüncələrini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Qoca özü ilə Ələkbəri sirkə aparanda Ədiləni orada görən Ələkbərin daxili həyəcanlar keçirməsi və pərt olması şüur axınına çevrilir. Ələkbər Qocanın yazı masasının üstündə insan sümükləri görərkən keçirmiş olduğu həyəcanları sirkədəki hadisələrin təsiri altında yenidən yaşamağa başlayır. «*Tamaşa başladı, amma mən bütün fikrimi toplayıb ömrümdə birinci dəfə gördüyüm o sirkə tamaşasına baxa bilmirdim, çünki o iri adam sümükləri gözlərimin qabağından çəkilib getmişdi və mən istəməmişdim ki, nə vaxtsa, Qoca da ölsün və Qocanın da sümükləri kim insə yazı masasının üstündə beləcə ağarsın*».²⁷⁴

Müharibə illərində uşaq ikən gördüklərini anlamağa çalışan Ələkbər o vaxtlar yaşamış olduğu kəskin hissləri indi yenidən yaşamağa başlayır. Həmin duyğular, həyəcanlar şüur axını texnikasına uyğun olaraq xəhin aləmə, söz, xəyal və rənz çalarları da nəzərə alınmaqla qavranılıb-mənimsənilir. Burada təhkiyəçi uşaq olsa da, onun keçirdiyi hisslər dərin və zəngindir. «*Bəzən mən gözümmü yumuram və o bomboş, kimsəsiz küçədə, səkinin üstündə tənha bir taxta kətillər görürəm, gün çıxıb, o taxta kətillərin kölgəsi səkinin üstündə düşüb və o bomboş, kimsəsiz küçədə yavaş-yavaş, gözlə görünmədən hərəkət eləyən yalnız o taxta kətillərin səkinin üstündə düşmüş kölgəsidir...*»²⁷⁵

6.1.8. Daxili mono loq

Daxili mono loq formasının ən önəmli özəlliyi söz üzərində qurulmasıdır. Bu söz ətraf aləmə də yönələ bilər, insanın iç dünyasını da açar. «Ağ Dəvə»də təhkiyəçi öz duyğularını dilə gətirərkən bu vasitədən də faydalanır. «*...Bütün bunları kim xatırlayır? Hələ yəddi yaşdı tam olmamış o gülüməli, o balaca, amma qəribəmiş Ələkbər, yoxsa mən? Mən bütün bunları yazacağammi, yaza biləcəyəmmi? Bəlkə bir də heç vaxt qayıtmayacaq o hisslər, get-gedə artan, amma eyni zamanda get-gedə də azizləşən, doğmalaşan o uzaqlıqda qalmış – elə bir uzaqlıq ki, ora nə səs çatırdı, nə də ün yetirdi – o duyğular mənim ro-*

²⁷⁴ Elçin. Ağ Dəvə. s.256.

²⁷⁵ Yenə orada, s.323.

*manım, ya pəstəmlə, pyesimlə yenidən qayıtmaq istəyir və günlərin bir gününü mənə məlum olacaq ki, ona görə əzab çəkirdim, ona görə indiyəcən yazdıqlarım mənə eləcə mənasız görünürdü ki, bax, o hisslər, o duyğular beləcə qayıdıb gələcək? Bilmirəm...».*²⁷⁶ Burada sözün səsə çevrildiyini görürük. Təhkiyəçi öz iç dünyasında baş verənləri səsli bir şəkildə, sanki qarşısında kiməsə de yirmiş kimi dilə gətirir.

Saatsız Gülağanın davadan qara xəbərinin gəlməsindən sonra Sonanın keçirdiyi hisslər də daxili mono loq şəklində verilir. Oxucunu Sonanın daxili aləmi ilə baş-baş qoymaqla, surətin duyğu və düşüncələrinin daha yaxşı anlaşılması təmin edilir. Adama elə gəlir ki, Sona öz həyəcanlarını kiminsə bölüşür. «*Yox, bütün bənlər yuxu deyildi, bu ağ – küçədəki, damlardakı, pəncərə sərəhəllərdəki qarın ağırtısı idi, ağ yuxu deyildi, bax, o Sarı hamamın qaraltısıdır, onun yanında Əlabbas kişinin evidi, bir az yuxarıda Xanım xalagilin dalanıdır*».²⁷⁷

6.1.9. Dialoq

«Ağ Dəvə» romanında təhkiyəçinin tamlığına xələl gətirməyəcək şəkildə dialoq formasından da istifadə edilir. Əlabbas kişinin evi axtarılanda onun hökumət adamları ilə söhbəti əsərdə təfəsilatı ilə verilir.

- «*Deməli qapını hökumətin üzünə bağlayırsan?!*
- *Niyə bağlayıram?, Bağlamıram... Mənim hökumətdən gizli bir işim yoxdur...*
- *Bəs niyə açmırdın?»*.²⁷⁸

Muxtar Abdullanı tutduranda Xanım xalının onun iş yerinə gəlib buradakı qapıçı ilə danışması da dialoq şəklində oxucuya çatdırılır.

- «*Propuskun var?*
- *Nə?*
- *Kağızın var, deyirəm? İcazən?»*.²⁷⁹

²⁷⁶ Elçin. Ağ Dəvə. s.225.

²⁷⁷ Yenə orada, s.382.

²⁷⁸ Elçin. Ağ Dəvə. s.316.

6.2. Təhkiyənin tərkib hissələri

6.2.1. Zaman

«Ağ Dəvə» romanı qırx altı fəsildən ibarətdir. Fəsillərin həcm-ləri çox müxtəlifdir.

Romanda hadisələrin keçdiyi vaxtla nəql edildiyi vaxt arasında uzun bir zaman fasiləsi vardır. Təhkiyə vaxtı ilə hadisələrin cə-rəyan etdiyi vaxtın kəsişməsi mümkün deyil. Əsərdə yalnız əsas hekayətdən kənarında baş verən və bu hekayətin yan-yörəsində yerləşdirilən bəzi hadisələr nəql etmə zamanına yaxın vaxtlarda baş verir. Nəql etmə zamanı hadisələrin cərəyanı zamanından otuz-qırx il sonraya təsadüf etdiyi üçün təhkiyənin bütünlükdə geriyə qayıtması üsulu üzərində qurulduğunu demək səhv olmazdı.

Bu baxımdan dəyərləndirildikdə geriyə qayıdış əsərin əsasını təşkil edir. Yazar qəbiristanlıqda Xanım xalanın oğulları ilə rastlaş-dıqdan sonra xəyalən uşaqlıq illərinə qayıdır və bunları qələmə al-mağı qərara alır. Anılan xətirələrin özündə də geriyə qayıdış üsu-lundan istifadə edilir.

Ələkbərə atasının uşaqlıq dostu Fətulla Hatəmin təsiri şərh edildikcə, onunla əlaqədar həm evdə öyrəndikləri, həm də başqa-larından eşitdikləri təhkiyə vaxtından əvvəl baş vermiş əhvalatlar kimi təqdim edilir. «*Əlabbas kişi o vaxt deyib: «-Bədbəxt Mirzə Səttar-ın üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttar hökuməti-mizin əleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi. Mirzənin qəzəllərinin misra-misra altından qırmızı xətt çəkib, min bir mənə verib o misralara, zalım oğlu!»*»²⁷⁹

Romanda Əlabbas kişinin oğlu Məmmədbağrın atasının evdə qızıl gizlətməsi barədə hökumətə xəbərçilik etməsi və buna görə də Əlabbas kişinin oğlunu evdən qovması, müəyyən vaxtdan son-ra məhəllədə Məmmədbağrın cəsədinin tapılması da xatırlanan

²⁷⁹ Yenə orada, s.295.

²⁸⁰ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.216.

əsas hekayət zamanından əvvəl olmuş əhvalatlardır. Bunlar da ge-riyə qayıtma üsulu ilə nəql edilir.

Təhkiyəçi adamlar haqqında məlumat verəndə də xəyalən geriyə qayıdır. Ələkbərin atasının kim olması və haradan gəlməsi, Əlabbas kişinin bir vaxtlar Sarı hamamın sahibi olması, Gülağanın körpəyə anasını və atasını itirməsi, onun məhəllə camaatı tərə-finədən böyüdülməsi də həmin üsulla anılır. «*Gülağa da məhəlləni çox istəyirdi, çünki əvvəlcə atası ölmüşdü, sonra Gülağa on üç-on dörd yaşlarına çatanda anası ölmüşdü və Gülağanı məhəllə böyütmüşdü, evini məhəllə saxlamışdı, Gülağanın atası da məhəlləydi, anası da, qardaşları, bacıları da*».²⁸¹

Nəqlin əsasını təşkil edən hadisələrin şərhində zaman aydın cizgiləri ilə göstərilməsə də, hər halda müəyyən bir tarixi ardıcılı-ğı izləmək mümkün olur. Uşaqlıq illərindən bəhs etdiyi fəsillərdə təhkiyəçi həmin dövrü uşaqlığın müharibədən əvvəlki və mühari-bədən sonrakı illəri kimi iki hissəyə ayırır. «*Mənim həyatım, elə bil ki, ortadan qanqlıq iki hissəyə ayrılmış dənir çubuq kimi birdən-birə iki hissəyə ayrıldı: müharibə başlanana qədərki həyatım və müharibə başla-nandan sonrakı həyatım*».²⁸²

«Ağ Dəvə»də hadisələrin keçdiyi zaman aşağıdakı şəkillərdə verilir:

1. Nəql edilən hadisələrin tarixi aydın göstərilir: «*Min doqquz yüz iyirmi üçüncü ilin bir qış səhəri; qırx üçüncü il, yaxud qırx dördün-cü ilinmi?; dəqiq yadında deyil, aprel ayı yeni girmişdi; Min doqquz yüz qırx üçüncü il yanvar ayının sonlarıydı; min doqquz yüz qırx dördüncü ilin isti və quru yay günlərindən biri idi*».

Nəql edilən hadisələrdə zaman müqayisə yolu ilə əhvalatların vaxt baxımından bir-biri ilə bağlılığını müəyyənləşdirəcək şəkildə verilir: «*O gecənin erməsi günü; mən Amerikaya bundan üç il əvvəl getmişdim; hər halda əvvəlki ildə; bir dəfə bundan iki il əvvəl; dörd gün sonra Ədilə öldü; dəvə başlamazdan əvvəl...*».

²⁸¹ Yenə orada, s.381.

²⁸² Yenə orada, s.346-347.

2. Hadisələrin cərəyan müddəti müəyyənləşdirilir: «Üçüncü gün də belə keçdi; Gülağanın davaya getdiyi vaxtdan tam üç yüz altmış bir gün keçmişdi; son iyirmi beş ildən ...».

3. Təhkiyəçi qısa zaman kəsiklərini uzun ifadələr tərkibində verərək ya da bunun əksinə, uzun zaman kəsikləri üçün qısa sözlərdən istifadə edərək hadisələrin baş vermə vaxtının təxminini olaraq anlaşılmalarına çalışır. «1944-cü ilin dekabrında cəbhədə atamın ölüm xəbəri gəldi və dayım bizim evimizi satdı, anamı da, məni də götürüb öz yanına apardı».²⁸³

6.2.2. Məkan

Təhkiyənin əsas elementlərindən olan məkanın real təsviri əsər inandırıcılığını artırır. Buna görə də məkan əsərin daxili ahəngdarlıq kəsb etməsində və hadisələr zəncirinin təşəkkül tapmasında önəmlidir.

«Ağ Dəvə»də məkan təfsilatları ilə canlandırılır. Çünki təhkiyəçi uşaqlıq çağlarında yaşadığı və heç cür unuda bilmədiyi məhəllələrini xatırlayır. Romanın iştirakçılarında biri kimi mənalan məhəllə hadisələrin mərkəzindədir. Bu ondan irəli gəlir ki, təsvir olunan adamların həyatına məhəllənin təsiri böyükdür. Məhəlləsiz onları təsəvvür etmək mümkün deyil. Tək yaşayan Əlabbas kişi qızının yanına gətmək istəmir, çünki məhəlləsiz yaşaya bilməyəcəyini başa düşür. Müharibənin məhəlləyə vurduğu ən böyük ziyan onun dağılmasına səbəb olmasıdır. Burada məkan dekorasiya deyil, hadisələrin cərəyanına da, adamlara da ən çox təsir göstərən bir yerdir. «Əlabbas kişi deyirdi: «-Məni öldürmək istəyirsiniz? Mələsiz bir gün də yaşaya bilməzəm mən!»».²⁸⁴

Romanda məkan kimi təsvir olunan yerlər təhkiyəçinin xəyalının uydurması, gerçəklikdən uzaq yerlər deyil. Çünki təhkiyəçinin uşaqlıq illərinin nəql edildiyi bir romanda məkanın belə xüsusiyyətləri

²⁸³ Elçin. Ağ Dəvə. s.441.

²⁸⁴ Elçin. Ağ Dəvə. s.310.

yətlər daşması həm təhkiyənin daxili ahəngdarlığı, həm də hadisələrin inandırıcılığı ilə təzad təşkil edirdi. Hekayə içərisində məhəllənin önəmli yer tutduğunu bildirdik. Bu önəmli məkana aid olan hər şeyin təhkiyə daxilində mühüm yeri vardır. Buradakı ağaclar da, hamam da, dalan da elə bil məhəllənin sevincini, kədərini hiss edirlər. Bunlar da məhəllənin ayrılmaz bir parçasına çevrilirlər. Sarı hamamın, evlərin görünüşü müharibə zamanında məhəllənin sıxıntılı, kədərli həyatını əks etdirir. Təhkiyəçi məhəllədən ayrıldıqdan sonra da oranı unutmur və bir gün yenə görmək üçün məhəlləyə gəlir.

Məhəllə bütün roman qəhrəmanlarını bir araya gətirən sabit bir şəraiti gerçəkləşdirən məkandır.

Romanda örtülü məkanın çox da önəmli yer tutmadığını aydın görürük. Məhəllənin içində verilən daxili məkanın təsvirinə nümunə kimi yalnız təhkiyəçinin yaşadığı evi, bir də Xanım xalının evini göstərmək olar. «Bizim asfalt döşənmə işi o kiçik, o təniz həyatının izi qapısı dalana açılırdı və mən gözümü açanda o həyatda iki ailə yaşayırdı; sağ tərəfdə bizim birmərtəbəli, damına qır basılmış, birotəqlı, mətbəxli və balaca arakəsməli evimiz, bir də ki, Xanım xalağilin bizlə üzbəüz ikimərtəbəli, yuxarıda ikiotaqlı və şüşəbəndli evləri».²⁸⁵

«Ağ Dəvə»də məhəllədən başqa digər məkanlar da təsvir olunmuşdur. Ələkbər Qocayla birlikdə sirkə gedəndə sirkə meydanı məkana çevrilir. Gülağa ilə Sonanın hekayətində təsvir olunan Sonanın evi və saatsız emalatxanası da məkan kimi canlandırılır. Balakərimin danışdığı hadisələrdəki yerlər də romana məkan kimi daxil edilir. Yolçunun və achiqdan evini tərkdən qadının hekayətindəki məkan ucsuz-bucaqsız bir səhradır. Məhəmmədlə Əli haqqında hekayətdə isə məkan kimi onların tərkdətdikləri, daşlardan və qayalıqlardan ibarət olan kəndi, sonra da onların gəlib çıxdıqları geniş və bərəkətli vadini görürük. «Onlar o uzaq və yalçın dağlardan köçüb gəlmişdi, ömürlərini o uzaq dağlarda, daşların, qayaların arasında keçirmişdi».²⁸⁶

²⁸⁵ Yenə orada, s.222.

²⁸⁶ Elçin. Ağ Dəvə. s.335.

Romanda çox açıq bir şəkildə təsvir edilməsə də, təhkiyəçinin əsərini yazdığı və işlədiyi otaq da məkan kimi nəzərə çarır.

6.2.3. Surətlər

Ələkbər: Romanda təhkiyəçi surətdir. Uşaqlıq çağlarında yaşadığı məhəlləni və o vaxt baş vermiş hadisələri yadına salır. Bu xatirələrə qələmə aldığı vaxtda yaşı təxminən əllidir və yazıcılıqla məşğul olur. Atası müharibədən qayıtmayan Ələkbər anası ilə birlikdə məhəllədən köçür. Ziyarət üçün qəbiristanlığa gəndəndə Xanım xalının oğulları ilə rastlaşır və uşaqlıq illərini xatırlayır, bunları yazmağı qərara alır. Əsərdə Ələkbərin zahiri görünüşü barədə məlumat verilmir, ancaq müharibə dövrünə təsadüf edən uşaqlıq çağlarının ağır keçməsi və bunun balaca uşağın psixologiyasına güclü təsir göstərməsi təsvir edilir. Romanda təhkiyə vaxtına yaxın tarixlərdə baş verən hadisələr nəql ediləndə təhkiyəçinin məşhur bir yazıçı olmasından xəbər tuturuq. İllər ötəndən sonra Ələkbər uşaqlıq dostu Cəfərqulu ilə rastlaşır, Cəfərqulu onun haqqında bunları deyir: «*Yaduvuza gəlir də, Ələkbər müəllim, mələdə hamı deyirdi ki, siz böyük adam olacaqsız, kitablar yazacaqsız?.. Allaha and olsun, bir dəfə görmədim bu yaşına qədər ki, mələnin sözü düz çıxmam!..*».²⁸⁷

Təhkiyəçi Fətulla Hatəmlə telefonla danışanda özü haqqında bəzi məlumatlar verir. Ələkbər evləndə qız evinə Fətulla Hatəmi elçi göndərir və düşüncələrini ona ətraflı izah edir. «*Doğrudan da, nə vaxt qədər Fətulla Hatəmlə eyhamlarla danışmalıyıq və hər gah mən, yaşı əllini keçən, saçı-saqqalı ağarmış bir adam (yazıçı!) ömrümün axırına qədər...*».²⁸⁸ Təhkiyəçi bu tipli şərhələrlə uşaqlıq çağlarını xatırladığı balaca Ələkbərdən tutmuş məşhur yazıçıya çevrilən Ələkbərə qədər özü haqqında geniş təsvir yaratmış olur.

Ələkbərin anası Sona: Evinə və ailəsinə bağlı bir qadındır. Məhəllənin bütün camaatı kimi müharibə illərində onun da həyatı ehtiyac içində keçir. Əri də və ya gətdiyindən evin və uşağın bütün

²⁸⁷ Elçin. Ağ Dəvə. s.364.

²⁸⁸ Yenə orada, s.409.

qayğıları onun üzərinə düşür. Bütün çətinliklərə baxmayaaraq, bacarığı və zəhməti ilə oğlunu böyütməyə çalışır. Keçmiş vaxtlarda olduğu kimi, ərinin yanında çörək yeməyə belə utanır. Ərinin uşaqlıq dostu Fətulla Hatəm barədə danışanda onun adamları yaxşı tanıdığını və fikirlərini açıq deməkdən çəkinmədiyini görürük. «*Xataya nöş salıram, Ağakərim, başıxa dönüm, - deyirdi. – Bunu bütün mələ danışır da, Fətulla Hatəm nə qədər yaxşı şairlər var, nə qədər alim adamlar var, hamısını bir-bir güdaza verir, buna görə də hörmət qazanır!.. Bəyəm bizim yazıq Səttar Məsumu o güdaza verməyib? Day bunu dünyada bilməyən adam yoxdu ki, Ağakərim...*».²⁸⁹ Ərinin dəvədən qara xəbəri gələndə məhəllədən köçür və oğluna heç bir zaman və heç bir iş üçün Fətulla Hatəmdən kömək istəməməyi tapşırır, amma Ələkbər üçün Fətulla Hatəmin qız evinə elçi gətirməsini istəyir. Ananın məqsədi qız evinə oğlunun böyük adamlarla oturub-durduğunu göstərməkdir.

Ələkbərin atası Ağakərim: Qatarlarda bələdçi işləyir. Buna görə də həmişə səfərdə olur. Məhəllədə gəlmə olduğu üçün burada qərribadam kimi yaşayır. Ələkbər atasının təkə məhəllədə yox, bütün dünyada özünü qərrib hiss etdiyini düşünür. «*Məsələ burasında idi ki, atam hələ uşaq vaxtı öz atası ilə, yəni mənim babamla birlikdə Arzum o taymdan, Təbriz tərəflərdən gəlib Bakının neft mədənlərində işləməyə başlamışdı, sonra babam neft quyusunda boğulub ölmüşdü və atam yetimliklə özünü böyütmüşdü, böyüyüb Bakıda qalmışdı və ömürlük qərrib olmuşdu*».²⁹⁰ Ağakərim Sona ilə evləndəndən sonra köçüb məhəllədə yaşayır, amma buranın camaatından köhnə məhəllə adamı kimi həmişə hörmət görür. Sona kimi, o da adət-ənənəyə bağlı bir adamdır. Hər dəfə səfərdən qayıdanda təmiz paltarını geyinir, məhəllədə olmadığı vaxtda gedib ölüsü ölənlərə başsağlığı verir, toy edənləri təbrik edir. Müharibə başlayanda əsgər gədir və elə orada da ölür. O dəvəyə gəndəndən sonra bu kiçik ailə çox sıxıntılı günlər yaşayır. «*Atam üç-dörd ay idi müharibəyə getmişdi*

²⁸⁹ Yenə orada, s.216.

²⁹⁰ Elçin. Ağ Dəvə. s.215.

və mənə elə gəlirdi ki, atamın xiffətini tək mən çəkmirəm, tək anam çəkmir, mənə elə gəlirdi ki, bizim evimizdəki rəflərə düzülmiş stəkan-nəlbəkilərdən tutmuş, çarpayımızdan, mizim izdən, sandığıımızdan, taxta kəkillərimizdən tutmuş, o həyat pəncərəmizəcən, o qapımızacan hər bir əşya, evimizin hər bir küncü-bucağı atamın xiffətini çəkir».²⁹¹

Xanım xala və oğulları: Çox ötkəm, zəhmli qadındır. Altı oğlu ilə birlikdə yaşayır. Bütün məhəllə ona hörmət edir və ondan çəkinir. Heç kəsdən qorxmur. Ən çətin vaxtlarda belə haqsızlığa yol vermir. Əsərdə onun ötkəmliyi və sərt xasiyyəti belə ifadə edilir: «Mən Xanım xalamm qalın çətnə qaşlarınm altından baxan zəhmli qara gözlərinə, kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qırıq düşmüş nazik dəriyə ağ və sərt sifətinə baxa-baxa başa düşdüm ki, İbadulla daha Əminə xalanı qışqırtmayacaq...».²⁹² Xanım xaladan söhbət açılan hər yerdə həmin təsvirlər təkrar edilir.

Qadınlar onun yanında ehtiyatla danışırlar, çünki Xanım xala yanlış hesab etdiyi hər sözə dərhal müdaxilə edir. Anasından pul-qızıl tələb edən İbadulla Əminə xalaya əziyyət verəndə, Xanım xala onu məhəllədən qovur. Muxtar İbadullanı tutduranda, Xanım xala heç nədən qorxmadan onun qarşısını kəsir və üzünə tüpürür. Çox səylərdən sonra Muxtarın rəisi ilə görüşür və oğlunu buraxdırır. Muxtar Xanım xaladan üzr istəməyə məcbur olur, hətta bir müddət və zifəsindən belə uzaqlaşdırılır. Muxtar üzr istəməyə gələndə də Xanım xalanın çox qətiyyətli davrandığının şahidi olur. «Xanım xala o qış gününü qışqırmızı qızarmış Muxtarı o taxta pilləkənlərin üstündə çox saxlamadı:

- Yaxşı, - dedi. – Amma çıx get, bir də ayağın bu həyatə, bu dalana dəyməsin!».²⁹³ Ələkbər Xanım xalanı yalnız bir dəfə ağlayan görür. Qardaşı Abuzərin şəklinə baxıb göz yaşını tökür. Abuzər Fatmaya aşiq olub, Fatma isə başqasına ərə gedir, buna dözməyən Abuzər vərəm xəstəliyi tapır və ölür. Xanım xala buna görə Fatmanı bağışlamır. Oğlu Qocanın da Fatmanın qızı Ədiləni sevməsinə qarşı çıxır.

²⁹¹ Yenə orada, s.254.

²⁹² Elçin. Ağ Dəvə. s.31.

²⁹³ Yenə orada, s.304.

Bu dərəcədə zəhmli və ötkəm bir qadın olan Xanım xala eyni zamanda çox anlaşıqlıdır. Mövhumata inanmır və arvadların öz aralarında belə sözlər danışmasına icazə vermir, bunların avam sözlər olduğunu onlara başa salır. «Yaxud, misal üçün, mən həyatim izdəki krantdan təzə su götürməkçün çaynıkin dibindəki qaynar suyu yerə tökəndə, anam qışqırırdı: «-Tökmə, tökmə isti suyu yerə! Tökülər anın üstünə yandırar, xataya düşürük!..». Xanım xala özünü saxlaya bilməyib şüşəbənddən anamın üstünə acıqlanırdı: «-Ağz, Sona, nəsə bu cür sözlər danışub uşağı qorxudursan?».²⁹⁴

Xanım xalanın altı oğlu birdən müharibəyə yollananda arvad özünə qapılır, heç kəsə dərini bölüşdürmür. Övladlarının həsrətini çəkir, oğulları müharibədə əziyyət çəkdiyi bir vaxtda özünün arxada rahat yaşamasını qəbul etmir və fikirdən ölür.

Xanım xalanın Cəfər, Adil, Abdulla, Qoca, Cəbrayıl və Ağarəhim adında altı oğlu vardır. Qocadan başqa onların hamısı sürücü işləyir. Qoca isə Tibb İnstitutunda oxuyur. Xanım xala övladlarına çox gözəl tərbiyə verərək böyüdür. «Elə ki, anam qayıdıb gəlirdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağarəhim də, Qoca da tələsik köynəklərini geyib, öz şüşəbəndlərinə qalxırdılar, çünki anam cavan gəlin idi və anamın qabağında onların belə yuyunmağı düz olmazdı».²⁹⁵ Xanım xalanın oğulları analarına çox hörmət edirlər, heç bir zaman onun sözündən çıxmırlar. Qoca ilə Ədilə sirdən çıxanda Xanım xala onları yaxalayır, küçənin ortasında Ədiləni biabır edir, amma Qoca anasına cavab qaytarmır. Bu gəncləri bütün məhəllə camaatı istəyir, onlara hörmət edir. Onların altısı da müharibəyə gedir və hamısı da sağ-salamat geri qayıdır.

Əlabbas kişi: Məhəllə ağsaqqalıdır. Məhəllədə hamı onun xətrini istəyir, ona hörmət edir. Tək yaşadığına görə hamı ona yardım etməyə çalışır, ancaq o, Xanım xaladan başqa heç kəsin köməyini qəbul etmir. Sovet hökuməti yaranmamışdan əvvəl Sarı hamamın sahibi olub. Xanım xala kimi, Əlabbas kişinin xasiyyəti

²⁹⁴ Elçin. Ağ Dəvə, s.276.

²⁹⁵ Yenə orada, s.222.

də sərt və ötkəmdir. «...*əlbəttə, Əlabbas kişi yox, bir başqası olsaydı, payı geri qaytardıği üçün, araya pərtlik düşərdi, amma Əlabbas kişidən incimək olmazdı, çünki məhəllənin ağsaqqalı idi*».296

Əlabbas kişinin guya e vində qızıl saxlaması barədə oğlu Məmədbəğir hökumətə xəbər verir. Buna görə də hökumət adamları gəlib Əlabbas kişinin e vini axtarırlar və kiçik bir Qurandan başqa heç nə tapmırlar. Bu əhvalatdan sonra oğlunu evdən qovan Əlabbas kişi oğlunun dəfnində belə iştirak etmir və heç kəsdən başsağlığı qəbul etmir. Məhəllədən ayrı yaşamağı ağına belə gətirə bilməyən Əlabbas kişi, müharibə başlayanda çox sevdiyi məhəllədən ayrılmağa məcbur olur.

Muxtar: Məhəlləyə sonralar köçən rəsmi bir dövlət məmurudur. Heç kəs onun nə işlə məşğul olduğunu bilmir. Gəlmə adamları qəbul etməyən məhəllə camaatının Muxtardan heç xoşu gəlmir. O da məhəllədə heç kəslə danışmır, yalnız salamlamaqla kifayətlənir. Uşağı olmayan Muxtar arvadı Kübra ilə birlikdə məhəllədəki ən gözəl binanın üçüncü mərtəbəsində, hökumətin verdiyi evdə yaşayır. «*Payızda, qışda və yazda Muxtarın əynində həmişə uzun və qara meşin pəncək olurdu və deyirdilər ki, Muxtar həmin pəncəyin altında belinə tapança bağlayıb; başında da meşin şapka olurdu, yayda isə boğazı axıran düymələnən tünd qəhvəyi rəngdə köynək geyirdi və Muxtarın qara xrom uzunboğaz çəkmələri, tünd qəhvəyi qalife şalvarı bütün məhəllədə məşhur idi*».297 Muxtar Xanım xalanın oğlu Abdullanı yoldan keçərkən maşınına çirkab suyu sıçratdığı üçün tutduranda, Xanım xala onun işlədiyi idarəyə gedir və böyükləri ilə danışib oğlunu buraxdırır. Muxtar Xanım xaladan üzr istəyəsi olur. Şövkətlə gizlicə görüşən Muxtar arvadı öləndən sonra məhəllənin ən gözəl qızı və Qocanın sevgilisi Ədilə ilə evlənmək istəyir. Təhkiyəçi Muxtarı bir də qırx ildən sonra görür. Keçmiş vaxtlardan fərqli olaraq Muxtar indi çox sadə yaşayır. «...*bu yalnız yaş fərqi deyildi, bu fərq bəlkə də onda idi ki, indi Muxtarın əynində həmin qara*

296 Yenə orada, s.309-310.

297 Elçin. **Ağ Dəvə**. s.276.

meşin pəncək, başında həmin meşin kepka, ayaqlarında həmin xrom uzunboğaz yox idi və Muxtar indi dünyanı ən adi bəndəsi kimi geyinmişdi».298

Əminə xala və oğlu İbadulla: Əri vəfat edəndən sonra məhəllədə tək yaşayan yaşlı bir qadındır. Oğlu İbadulla tez-tez pul tələb edib onu incidir. İbadulla fərsiz bir övləddir. Həmişə sərəxş olan bu adam bir erməni qadını ilə evləniib, onun evində yaşayır. Bərk sərəxş vaxtlarında gəlib anası ilə dalaşır, ondan atasının ona qoyduğu qızilları istəyir. O vaxtlar məhəllədə narahatlıq doğuran xoşagəlməz hadisə bu idi. Buna görə də məhəllədəki uşaqlar belə İbadullanı xoşlamır və onunla danışmırlar. «*Həmişə kefli olurdu və lap bərk kefli olanda da anasının yanına gəlirdi, gözləri demək olar ki, tamam tutulmuş Əminə xalaya dava salırdı, qızıl istəyirdi*».299 İbadulla dünyaya gələndə atası Həmidullanın onun adına əkdirdi və sonralar böyüyüb məhəllənin rəmzinə çevrilən tut ağacını da kəsir. Davaya gətməyən İbadulla həmin vaxtlarda da qızıl üstündə anasına əzab verirdi. Axırda atasının onun üçün qoyduğunu iddia etdiyi qızilları ələ keçirir və bir daha məhəllədə görünmür.

Cəfərqulu: Uşaq vaxtı Ələkbərin ən yaxın dostu olub. Ələkbər ona çox-çox sonralar taksidə rast gəlir. Məlum olur ki, Cəfərqulu taksidə işləir. «-*Məniyəni belə çətin sözlərlə danışmayın e, Ələkbər müəllim, başım çıxmır mənim belə sözlərdən!.. Mən də köçdüm də mələdən, Ələkbər müəllim, indi səməy mikrarayonda oluram, beş ildi, yaxşı üç otağım var sağlığıviza, telefonu-zadı, hər şeyi, Ələkbər müəllim, mənə başqa şeydi!..*».300

Ziba xala və oğlu Qavril: Ziba xala Məhəllədə tək yaşayan qadınlardan biridir. Tum sataraq dolanır. Romanda Ziba xala gülərlüzlü olması və tum satarkən müştərilərə «Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!» deməsi ilə yadda qalır. «*Ziba xala yəhudi idi, haqansa Qubanın yəhudi kəndindən köçüb bizim məhəlləyə gəlmişdi, əri bizim*

298 Yenə orada, s.425.

299 Elçin. **Ağ Dəvə**. s.226.

300 Yenə orada, s.365.

*məhəllədə ölmüşdü və o vaxtdan da tək yaşayırdı, amma hamı deyirdi ki, guya Ziba xalanın Qavril adında bir oğlu var və həmin Qavril Amerikada yaşayırdı».*³⁰¹ Müharibə başlayanda Amerikada yaşayan oğlu Qavril gəlib onu yanına aparır. «*Doğrusu, mən Qavrili görəndə bir balaca mü-təəssir oldum, çünki elə bilirdim ki, faşistlərlə vuruşmaq istəyən Koroğlu kimi bir qəhrəman görəcəyəm».*³⁰²

Şövkət: Məhəlləyə sonradan köçən, tənha yaşayan, yüngül əxlaqlı bir qızıdır. Muxtarla gizli görüşür. «*Şövkət tək yaşayırdı, atası ilə anası çoxdan ölmüşdü və bizim məhəllədə heç kim onları görməmişdi, çünki Şövkət də Muxtar kimi, bizim məhəlləyə gəlmə idi».*³⁰³ Balaca Ələkbərdən də xoşu gəlir. Karamel fabrikində çalışan Şövkət işə getmədiyi vaxtlarda qara tut ağacının altında oturub, Ziba xaladan aldığı tumu çirtlayır. Yaşadığı evi satın alır, bu evi almaq üçün Şövkətin pulu haradan tapdığını məhəllədə heç kəs bilmir. Şövkətin özünü sərbəst aparması məhəllədəki qızlara, gəlinlərə pis təsir göstərir. Şövkət çox gözəl bir qızıdır və tez-tez balaca Ələkbərə onu utandıracaq sözlər deyir. Müharibə illərində bütün məhəllə camaatı kimi, Şövkət də sınıntı içərisində yaşayır. Müharibəyə gədəsi nə əri, nə də qardaşı olmadığı halda, onun da daha əvvəlki kimi üzü gülmür. Camaatın dərd çəkdiyi bir vaxtda balaca uşaqlara tütək çalib, nağil danışan Balakərimə ərə gedib, ona baxmağa başlaması məhəllədə hamını razı salır. «*...gəcə Şövkət özü gedib Balakərimi Sarı hamamın həyatindəki quşxana kimi yerdən çıxarıb, darta-darta evinə gətirib, su qızdırıb Balakərimi uşaq kimi çimizdirib, yedizdirib-içizdirib...*».³⁰⁴

Gülağa ilə Sona: Gülağa balaca vaxtı ana və atasını itirmiş, məhəllə camaatı tərəfindən böyüdülmüşdür. Saa tsaz işləyən Gülağa yaxşı adamdır. Məhəllə adamlarının saatını təmir edəndə pul almır. «*Gülağa hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir oğlan idi və Xanım*

³⁰¹ Elçin. **Ağ Dəvə**. s.326.

³⁰² Yenə orada, s.330.

³⁰³ Yenə orada, s.278.

³⁰⁴ Yenə orada, s.440.

*xalanın oğlanları ilə birlikdə məhəllənin ən sayılan, hörmətli cavanlarından idi».*³⁰⁵ Aldığı qızın öz məhəlləsindən olmamasına baxmayaraq, heç kəsin ona acığı tutmur, arvadı Sonanı da qəbul edirlər. Gülağa da davaya gedir və oradan ölüm xəbəri gəlir, ancaq həqiqətən müharibədə ölüb-ölməməsi bəlli olur.

Sona Gülağaya ərə gədənəndən sonra köçüb məhəllədə yaşayır. Məhəllədə əl-ələ, qol-qola gəzən təkcə onlardır. Məhəllədə hamı buna öyrəşmişdir. Gülağanın davadan gələn qara xəbərinə Sona heç cür inana bilmir və onun yasını saxlamağa razılıq vermir. Bu hadisədən sonra əsəb sarsıntılar keçirən Sona məhəllədən köçür.

«Otaqda addım səsi gəldi.

Bir addım...

İkinci addım...

Üçüncü addım...

Yenə sükut çökdü.

*Sona arxadan az qala kürəklərinə toxunub döyünən o ürəyin səsini eşitdi».*³⁰⁶

Ədilə: Məhəllənin ən gözəl qızı və Xanım xalanın oğlu Qocanın sevgilisi olan Ədilə, papaqçı Əbülfətlə Fatmanın altı qızından biridir. «*Ədilənin qara gözləri, ağ sifəti, tez-tez qalxıb-enən dolu sinəsi mənə doğma gəlirdi, mən Ədilənin bütün bədənində bir doğmalığ, məhrəmlik hiss edirdim. Ədilənin o uzun, o qalın, o xurmayı, qoşa hörükləri arxadan dizlərinin qattağınacan uzanırdı».*³⁰⁷ Xanım xalanın qardaşı Abuzər Fatmaya aşiq olur. Fatma papaqçı Əbülfətə ərə gədənəndə Abuzər fikirdən vərəm xəstəliyinə tutulur və ölür. Elə buna görə də Xanım xala Qocanın Ədiləylə sevimlərinə razılıq vermir. Müharibə başlayandan sonra ailəsinin təkidi ilə Muxtara ərə getməyə məcbur edilən Ədilə yaşadığı üçmərtəbəli bina dan özünü ataraq ölür.

³⁰⁵ Elçin. **Ağ Dəvə**. s.381.

³⁰⁶ Yenə orada, s.390.

³⁰⁷ Yenə orada, s.256.

Meyranqulu əmi və oğlu İbrahim: Məhəllədəki uşaqlara xoruz konfeti, çilədi, şumaqədər sataraq oğlu İbrahimi yaxşı böyütməyə çalışır. «*Meyranqulu əmigin evinin çöl qapısı birbaş küçəyə açılırdı (həyətləri yox idi) və yazda, yayda, payızda, qışın yağın ursuz, küləksiz günlərində Meyranqulu əmi həmişə küçə qapularının ağzında otururdu*».³⁰⁸

İbrahim altı qızdan sonra dünyaya gəlmiş yeganə oğlan uşağı olduğu üçün atası onun təminat içərisində yaşamasını istəyir. İbrahim məhəllədə şair kimi tanınır, hərçənd yazdığı şeirlər keçmiş dövrlərdə yaşamış şairlərə aiddir. Ancaq buna görə heç kəs İbrahimi qınamır. Müharibə illərində məhəlləyə ilk dəfə İbrahim qara xəbəri gəlir. «*Mən İbrahimin bizə bir abbasıya kino göstərməyini, pulumuz olmayanda bizdən konfet almağını və bu kimi bütün başqa işlərini yadımdan çıxarmışdım, amma şair İbrahimin yazdığı o iki misrə mənim başımdan çıxmırdı*».

*Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!..»³⁰⁹*

Balakərim: Məhəllədə tək yaşayır, qırx yaşlarında, uşaqları başına yığıb, onlara tütək çalır, nağil danışır. Məhəllə camaatı onu bir qədər ağıldan kəm hesab etsələr də, heç kəs uşağının onunla görüşməsinə, onun nağıllarını dinləməsinə mane olmur. Əslində Balakərim dəli deyil, məhəllənin bir növ rəmzidir. Ehtiyacı olan hər kəsin köməyinə çatır. Məhəllə uşaqlarının da ilk tərbiyəçisinə çevrilir. Balakərimin ailəsi və keçmişi barədə yalnız digər surətlərin dediklərindən xəbər tuturuq. «*Cəfərqulu deyirdi ki, guya qabaqlar Balakərimin atası milyonçu olub, guya Ramanada fontan vuran neft quyuları var imiş, guya indi ikinci mərtəbəsində Muxtərgil yaşayan, üçüncü mərtəbəsində papaqçı Əbülfətgil yaşayan və bizim məhəllənin ən hüdüdürlü və ən yaraşlıq binası olan o üçmərtəbə də vaxtı ilə Balakərim gilin imiş, guya Balakərim uşaq vaxtı böyük-böyük alim müəllimlərdən dər almışdı*».³¹⁰

³⁰⁸ Elçin. Ağ Dəvə. s.249.

³⁰⁹ Yenə orada, s.344.

³¹⁰ Elçin. Ağ Dəvə. s.234.

Balakərim danışdıqları nağıllar, əfsanələrlə uşaqların təsəvvürlərini genişləndirməyə çalışır. İstəyir ki, bu uşaqlara müəyyən insani keyfiyyətlər təlqin etsin. «*Hər bir adam gərək hərdən bir göylə təkbətək dayansın, göyə baxsın gərək... Bax, o ulduzlara baxsın, o aya baxsın. Onda bilər ki, özü nə qədər balacadı. Onda bilər ki, başqaları da nə qədər balacadı...*».³¹¹ Balakərimin nağıllarında ən çox Ağ Dəvədən söhbət açılır. Ağ Dəvədən bəhs edən nağıllar məhəllə uşaqları üçün həyat mənbəyi olmuşdur. Ələkbər sonralar yaşadığı məhəlləni görmək üçün ora gəndə daha burada uşaqların Ağ Dəvənin nağıllarına qulaq asmaq üçün düşünür. Romanda Balakərimin tütəyi də məhəllənin rəmzi kimi mənalanır. Bu tütəyi təkcə uşaqlar yox, böyükər də dinləyirlər. Ədilənin dəfn mərasimində Xanım xalə Balakərimdən tütək çalmasını xahiş edir. Balakərimin çaldığı tütək yaddakı kədərli ovqatı bir qədər də artırır. Müharibə illərində Şövkət Balakərimə böyük bir yaxşılıq edir, ona ərə gedir. Məhəllə camaatı buna görə sevinərlər də, uşaqlar daha onun çalmasına və nağil danışmağına qulaq asmayacaqları üçün kədərlənirlər. Şövkətlə evləndənsə sonra Balakərimin daha küçəyə çıxmadığı dava vaxtı onsuz da kədərə bürünmüş məhəllənin qüssəsini daha da artırır. «*Həmin gündən sonra, biz daha Balakərimin başına yığışmırdıq, çünki Balakərim daha gəlib o qoşa tutun altında, yaxud Sarı hamamın həyətidə oturmırdı, sarı pəncəyinin cibindən o gözəl tütəyini çıxarıb çalmırdı. Ağ Dəvənin əhvalatlarını danışmırdı*».³¹²

Fətulla Hatəm: Təhkiyəçinin uşaqlıq çağlarından tutmuş yaşlı əllini ötənə qədər həyatına bağlı bir surətdir. Fətulla Hatəm Ələkbərin atası Ağakərimin uşaqlıq dostu olub. Ədəbiyyatçı Hatəmi məhəllədə heç kəs xoşlamır, çünki bu məhəllədə yaşayan və Ələkbərin yaxın dostu olan Səttar Məsumun şeirlərindən cürbəcür mənalar çıxarıb, onu dövlətin düşməni kimi qələmə vermiş və öldürmüşdür. Fətulla Hatəm Səttar Məsud kimi bir çox başqa yazıçı və şairlərin də məhəlləyə səbəb olmuşdur. Ağakərim Fətulla

³¹¹ Yenə orada, s.37.

³¹² Yenə orada, s.277.

Hatəmin yanına bir xəhiş üçün gedir, o da bunu qulaqardına vurur, buna görə də Ələkbərgil Fətulla Hatəmə nifrət edirlər. «-*Bədbəxt Mirzə Səttarın üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttar hökumətimizin aleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi Mirzənin qəzəllərinin misra-misra altından qırmızı xətt çəkib, min bir mənə verib o misralara, zalım oğlu! Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbülə, Fətulla Hatəm deyib ki, bu bizim zəmanəmizə sataşır. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi ifşa elədiyi adama zaval yoxdur. Getdi bədbəxt Mirzə Səttar...».³¹³ Ələkbər uşaq olanda Fətulla Hatəmin Muxtarın evinə qonaq gətdiyini görüb, daş atıb Muxtarın pəncərəsinin şüşəsini sındırır, bu yolla ondan hayıf almağa çalışır.*

Təhkiyəçinin uşaqlıq çağlarında olduğu kimi, onun yaşı əlliyə çatanda da Fətulla Hatəmin cəmiyyətdə əvvəlki kimi güclü və qorxulu olduğunu görürük. Adamları güdə verməklə o, bu mövqeyini qorumuşdur. «...*bu sözləri dedim, amma özüm ayağa qalxdım və telefona gedə-gedə fikirləşdim ki, Fətulla Hatəm doğrudan da çox güclü adamdır, çünki hamı ürəyində ona nifrət edir, aşağımın da ondan zəhləsi gedir, yuxarımın da, amma Fətulla Hatəm uzun illərdir ki, bu «hamı» ilə üzbəüz, təkbətək dayanıb, bir yaxın dostu, yaxın sirdaşı yoxdur, amma həmişə üzdədir, həmişə iş başındadır, yaxın ona görə ki, özünə ən yaxın dost, ən yaxın sirdaşdır...».³¹⁴ Ələkbər həyatında ən çox ondan xəcalət çəkir ki, ailə quranda Fətulla Hatəmi qız evinə elçi göndərmişdir. Ələkbər Səttar Məsumun kitabına yazdığı giriş sözündə Fətulla Hatəmin bəzi əməllərinə işarə edir, buna görə Fətulla Hatəm Ələkbərə zəng vurur və onu hədələyir.*

«Ağ Dəvə» romanında Fətulla Hatəmlə Muxtar sovet quruluşundakı xalqa qarşı yönələn qüvvələri təmsil edirlər. Müharibənin gətirdiyi məhrumiyyətlərdən əlavə, xalq rejimin belə adamların əməllərində təcəssümünü tapan bəlalərinə qarşı da mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalır.

³¹³ Elçin. Ağ Dəvə. s.216.

³¹⁴ Elçin. Ağ Dəvə. s.404.

6.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər

Sovet dövründə yazılmış «Ağ Dəvə» romanında 1940-1944-cü illər arasındakı vaxt dilimi əhatə olunur. Romanda əksini tapan həmin dövrdəki ictimai şəraitin və insani münasibətlərin mənzərəsini siyasi, iqtisadi, mədəni və dini təfsilatlar səviyyəsində açıqlamağa çalışacağıq.

«Ağ Dəvə»dəki ictimai şərait insani münasibətlər baxımından «Ölüm hökmü»ndən xeyli fərqlənir. Təhkiyəçinin uşaqlığını keçirdiyi bu məhəllə və bu məhəllədə yaşayan insanların bir-birinə münasibətləri, yaxın ünsiyyəti hələ korlanmamış bir ictimai mühiti göz önündə canlandırır. Məhəllədəki həmrəylik hissi hələ qorunub saxlanılır. Adamlar camaat arasında yaşadıklarını unutmadıqlarından təkə özlərini fikirləşmirlər. Hamı məhəllənin təəssübünü çəkir, burada «mən» yox, «biz» hissi hakimdir. Aşağı təbəqənin nümayəndələri olan məhəllə camaatı arasında güclü ailə bağlılığı mövcuddur və bu bağlılıq hissi bütün məhəllə sakinlərini bir araya gətirə bilir. Əlbəttə, sovet ideologiyasına uyğun olaraq ictimai şəraiti hər yerdə dəyişdirməyə çalışırdılar. Ancaq məhəllə sakinləri öz təsəvvürləri və ənənəvi həyat tərzləri ilə bir araya sığışmayan yad təsirlərin məhəlləyə ayaq açmaması üçün əllərindən gələni edirlər. Xoşlamadıqları əməlləri həmrəylik duyğusu ilə bir araya gəlib dəf etməyə çalışırlar. Xanım xalanın Muxtara qarşı çıxması iki nəfərin bir-biri ilə şəxsi davası deyil. Bütün məhəllə camaatı Muxtara qarşı birləşir, uşaqlar da ondan haqq-hesab istəməyi qərəra alırlar. Cəfərqulu Muxtarı öldürəcək cavanların həbs olunmasının qarşısını necə almaq barədə düşünür. Muxtara qalib gəlmək əslində onun təmsil etdiyi zorakılıq üzərində qələbə çalmaqdır. «*O balaca Ələkbər də Əbdülməlinin yolunu gözləyirdi... O balaca Ələkbər də bütün məhəllə camaatı kimi, çox istəyirdi ki, Xanım xala o qara «emadin»dən də, o telefon aparatından da, o qara meşin pencəkdən də artıq olsun...».³¹⁵*

³¹⁵ Elçin. Ağ Dəvə. s. 301.

Yazar məhəllə mühitini kənar təsirlərdən özünü qorumağa çalışan bir cəmiyyət hadisəsi kimi canlandırır. Məhəllədə hamı bir-birinin təəssübünü çəkir. Məhəllədə tənha yaşayanlara və yaşlı adamlara həmişə qayğı göstərilir və onlar himayə edilir. Əlabbas kişi məhəllənin ən yaşlı sakinidir. Məhəllə camaatı ona kömək etmək, onun qayğısına qalmaq üçün hər şey edir. Eyni şəkildə Əminə xala ilə oğlu Balakərim də məhəllənin himayəsi altında yaşayırlar. Məhəllədəki bu həmrəyliyi və sakitliyi pozacaq bir hadisəni camaat birgə dəf etməyə çalışır. İbadulla gəlib dava salaraq Əminə xalanı incidəndə Xanım xala bunun qarşısını alır. Məhəllədə ailə münasibətləri baxımından təkcə Muxtarın pozğunluğunu görürük. Evli olmağına baxmayaraq, Muxtar gizincə Şövkətlə görüşür. Məhəllənin həyat tərzinə uyğun gəlməyən bu hadisə ora sonralar köçmüş iki adam arasında baş verir. İnsani münasibətlərdən mənfəət güdməyən bu məhəllə camaatı Şövkəti islah edib, öz içərisində yaşaya biləcək bir şəkə salır. Ancaq Muxtar elə qüvvələri təmsil edir ki, məhəllə onu heç cürsinirə bilmir.

İnsanlar bir-birlərinə qayğılarını, ehtiramlarını ən çətin anlarda belə itirmirlər. Elə buna görə bu məhəllədə heç kəs Əlabbas kişinin fərsiz oğlu Məmmədbağrın adını belə dilə gətirmir.

Müharibə dövrünün məhrumiyyətləri tədricən bu məhəllənin də ab-havasını pozmağa başlayır. Çünki insanların yaşayış qaydaları bütünlüklə sarsılır. Məhəllənin kişiləri, cavanları da vaxta yollanır. İnsanlar artıq kəskin maddi ehtiyac içərisində yaşamağa başlayırlar, hətta ac qalırlar və bu vəziyyət məhəllənin dağılmasına səbəb olur. Əlabbas kişi ilə Ziba xala məhəllədən köçüb gedirlər. Cəbhədən tez-tez ölüm xəbərləri gəlir. Ehtiyac içərisində yaşayan da belə adamlar dərdlərini bir-birləri ilə bölüşürlər. Xanım xala Fatmanın qızı Ədilənin dəfn mərasiminə qatılmaqla, məhəllə adamlarının zəruri məqamlarda necə bir araya gəldiyini nümayiş etdirir.

Sonrakı illərdə məhəllənin artıq yoxa çıxdığını görürük. 1940-cı illərdən əvvəl tikilmiş cəmi üç-beş bina dan başqa keçmiş məhəl-

lədən artıq heç nə qalmayıb. Məhəllə sakinləri müxtəlif yerlərə səpələnmişlər. Məhəllə yeni ictimai quruluşa və onun qaydalarına uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır.

6.2.4.1. Siyasi mənzərə

«Ağ Dəvə» təhkiyəçinin uşaqlıq illərindən bəhs edən bir roman olsa da, burada həm qələmə alınan dövrdə, həm də bundan əvvəllər baş vermiş bir sıra siyasi hadisələrin əsrin iştirakçılarna və ictimai mühitin mənzərəsinə təsiri dolğun əks etdirilir.

Romanda bədii təcəssümünü tapan ən mühüm siyasi hadisə İkinci Dünya müharibəsidir. Burada müharibənin kədərə qarq olmuş kiçik bir məhəllənin öyrəşdiyi qaydalan necə sarsıtmasından və insanların həyat tərzlərinə necə pozucu təsir göstərməsindən ətraflı söhbət açılır. İlk baxışda əsərdə müharibə dövründə bir məhəllənin üzleşdiyi məhrumiyyətlər qələmə alınmışdır, ancaq bunlar ümumiləşir və geniş mənada müharibə illərində bütünlükdə Azərbaycanda və Sovetlər Birliyindəki mövcud iqtisadi və ictimai həyat təzi barədə aydın təəvvür yaradır.

Dava məhəllədəki nizamı tamamilə alt-üst etmişdir. Camaatın bir böyük ailə kimi yaşadığı məhəllə müharibə düşəndə dağılmağa başlayır. Məhəllənin bütün kişiləri, cavanları müharibəyə gedir və onların əksəriyyəti geri qayıtmır. «Ziba xala nöyüt dükanının yanındakı evin küçə qapısına balaca bir qıfıl vurdu və oğlu Qavril ilə Amerikaya getdi və müharibənin dərdi elə bil ki, kiçik bir yenilikdən, çox yüngül bir fasilədən sonra yenə də bütün məhəlləmizi əlinə aldı».³¹⁶ Müharibə bütün məhəllə üçün təhlükə doğurur. Təkcə adamlar və məhəllənin özünəməxsus həyat təzi aradan qalxmır, dava ilə birgə məhəllənin ağacı, pişiyi, göyərçini də yoxa çıxır.

Müharibənin doğurduğu ağrı-acılarla yanaşı, əsgərliyə getməyən və hamının ehtiyac içərisində yaşadığı bir vaxtda kefindən qalmayan adamların da mövcud olması insanlara pis təsir göstərir. Muxtar davadan əvvəl necə rahat yaşayırdısa, müharibə illərində

³¹⁶ Elçin. Ağ Dəvə. s.332.

də eləcə yaşayır. Yenə də məhəlləyə qara «emaddində» gəlir, şəxsi sürücüsü vardır. Bütün məhəllə cavanları da vada ölüm-itim savaşı aparanda, Muxtar Ədilə ilə evlənmək istəyir. Fətulla Hatəm də Muxtar kimi müharibəni vecinə almayanın biridir. Başqalarını ifşa etməklə cəmiyyətdə yüksək mövqə tutan Fətulla Hatəm müharibədən əvvəlki kimi rahat yaşamağında davam edir. Beləcə, müharibəyə getməyən və müharibənin heç bir ağrı-acısını hiss etməyən insanlar heç nədən çəkinmədən xalqın gözü qabağında gəzib-dolaşdıqca, bu adamlara bəslənən nifrət hissi qat-qat artır. Hamı görür ki, müharibədən əvvəl də adamlara zülm edənlər, quruluşa ziyan vurmaq ittihamı ilə camaatı tutduranlar, öldürtdürənlər özləri müharibəyə getməzlər, rejimin düşməni saydıqları insanları cəbhəyə yollayırlar. Davadan uşaqların atalarının, qardaşlarının ölüm xəbəri gəlir. Amma Muxtar elə əvvəlki Muxtardır, əməllərindən qalmır. Fətulla Hatəm də yenə eyni zahiri ədaləri ilə camaat arasında gəzib-dolaşır. Müharibə dövründə onsuz da əsəbləri pozulan insanları bütün bunlar daha da haldan çıxarır. *«Fətulla Hatəm in özü qoca deyildi, amma atamla bir yaşda idi, amma mənim atam müharibədə idi, bizim bütün evimiz atamın xiffətini çəkirdi, bizim balaca arakəsmədəki həsir zənbil bomboş idi, o, bərəkətli vaqon iyini tamam itirmişdi, amma Fətulla Hatəm indi bizim məhəllədə idi, gizli bir rişxəndlə gülüm səyən gözləri ilə bizim küçəmizə baxıb mənim mənasını bilmədiyim sözlər deyirdi... Dünyanın belə bir ədalətsizliyi mənim ürəyimi o vaxta qədər heç zaman duymadığım dəhşətli bir acaqla, kinlə, adavətlə doldurdu, qədər məni boğdu»*.³¹⁷

Cəmiyyətdə sovet ideologiyasının tam bərqərar olunmasına səy göstərildiyi dövrdə insanların asanlıqla məhv edildiyini «Ağ Dəvə» romanında da görürük. Fətulla Hatəm yazardır, ancaq əsərdə canlandırılan zaman müddətindən də görüldüyü kimi, təhkiyəçinin uşaqlıq çağlarında da, əlli yaşında da bizə tanınan Fətulla Hatəm eyni adamdır. Onun cəmiyyətdə hansı yollarla ucaldığı və necə uzun illər ərzində həmin mövqeyini qoruyub saxladığı misallarla açıqlanır. Fətulla Hatəm əvvəllər təhkiyəçi ilə bir məhəllədə

³¹⁷ Elçin. Ağ Dəvə. s.422-423.

yaşamışdır, Abbas kişinin dostu şair Səttar Məsumun öldürülməsinə bəis olmuşdur. Səttar Məsum camaat arasında çox sevilən bir şairdir və özü Sabirin pərəstişkarıdır. Fətulla Hatəm Səttar Məsumun «Ey gül, tikanın əzab verdi bülbül» misrasından yarışaraq, şair bu sözlərlə bizim quruluşa sataşır deyib məhkəmədə ona qarşı çıxış etmişdir. Səttar Məsum öldürülür, çünki Fətulla Hatəmin qara yaxdığı adamın xilas olması mümkün deyil. O, Fətulla Hatəmin axırına çıxdığı adamlardan yalnız biridir. *«Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbül, Fətulla Hatəm deyib ki, bu bizim zamanəmizə sataşır. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi ifşa elədiyi adama zaval yoxdur. Getdi bədbəxt Mirzə Səttar...»*.³¹⁸ Fətulla Hatəm bütün bu illər ərzində ədəbiyyatı əlində saxlayır və onu istədiyi səmtə yönəldir. Bütün sahələr kimi, ədəbiyyat sahəsi də ideologiyanın tam təsiri altındadır və idarə olunur. Əgər «Ölüm hökmü»ndə yayın işləri İslamzadə, Mürşüd Gülcahani kimlərinin əlindədirsə, «Ağ Dəvə»də bunlara Fətulla Hatəm başçılıq edir. Kitab, məqalə çap etdirmək istəyən hər kəs onunla yaxın olmalıdır. *«Nəşriyyatlarda, qəzet-jurnal redaksiyalarında kiçik bir işinin yerinə yetirilməsi mənimə (misaal üçün: kitabların həcmi bir çap vərəqi artsın, yaxud məqalələri jurnalda üç nömrə əvvəl çap olunsun, yaxud iki otağı üç otağa dəyişdirməkdə Fətulla Hatəm onlara kömək eləsin, yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərsin və s.) Fətulla Hatəm əqulluq göstərmək istəyən o qədər yazıq adamlar var idi ki...»*.³¹⁹ Fətulla Hatəm millətini sevməyən şair və yazarların ədəbiyyatçı olmadığını iddia edir. Səttar Məsumun qətlində özünü günahkar saymır, onun içki düşkünü olduğunu deyib, ölümünün səbəbini zamanın ağırlığı üstünə atır.

Sovet quruluşundakı haqsızlıqlar içərisində insanın günahsız yerə, heç bir səbəb olmadan qətlə yetirilmələri və sürgünə göndərilmələri mühüm yer tutur. Birinə qara yaxıldısa, xilas mümkün deyildi. Romanda belə haqsızlıqlar müxtəlif öməklərlə verilir. Xanım xalanın oğlu Əbdüləlini Muxtarın məşinə çirkab suyu sıçratdığı üçün həbs edirlər. *«-Ala, - dedi, - belə də iş olar? Məşməni*

³¹⁸ Yenə orada, s.216.

³¹⁹ Elçin. Ağ Dəvə. s.409.

ötməyin üstündə də mələnin ayılnı tutdurub türməyə basarlar?».³²⁰ Xanım xalanın çəkinmədən mübarizə aparması sayəsində oğlu azad edilir. sovet quruluşunda özbaşnalığın və zülmün ən yüksək həddə çatdığı bir vaxtda əslində belə bir hidisənin baş verməsi, yəni adi bir qadının Muxtar kimisi üzərində qələbə çalması mümkün olan şey deyildi. Ancaq Xanım xalanın oğlunu xilas etməsi xalqın Muxtarın təmsil etdiyi qüvvələr üzərində qələbəsi kimi mənalandığına görə inandırıcı təsir bağışlayır.

Romanda canlandırılan və siyasi çalar kəsb edən başqa bir hadisə də Məmmədbağrın atasından hökumətə xəbərçilik etməsidir. Məmmədbağr hakimiyyətə yarımaq üçün insanlara qarşı müxtəlif ittihamlar irəli sürür. Məmmədbağrın xəbərçiliyindən sonra hökumət adamları gecə vaxtı Əlabbas kişinin evinə hücum çəkirlər. Əlabbas kişi ilə, arvadı ilə hörmətsiz davranırlar. Nə qədər evi axtarsalar da balaca Quran kitabından başqa heç nə tapmırlar. Sovet quruluşunda birindən xəbərçilik edilirdisə, bunun doğru olub-olmadığını yoxlamadan onu tutub xalq düşməni elan edirdilər. Əlabbas kişinin evinə gələn hökumət adamları da onunla xalq düşməni kimi davranırlar. «Meşin gödəkçilərdən biri dedi:

- Bunun nəfəsi düşmən nəfəsid!

Uzun şimelli:

- Belələrini az görməmişik! – dedi. – Qızılları gətir!».³²¹

6.2.4.2 İqtisadi mənzərə

Romanda əks etdirilən dövrün iqtisadi mənzərəsi haqqında da təsəvvür əldə etmək olur. Təhkiyəçinin uşaqlıq çağlarında, yəni 1940-cı illərdə sovet hakimiyyəti öz iqtisadi qaydalarını cəmiyyətə əsaslı surətdə tətbiq etmişdi. Bunu əyani şəkildə müəllif məhəllə sakinlərindən olan Balakərimlə Əlabbasın timsalında təcəssüm etdirir. Balakərim vaxtı ilə məhəllədə ən varlı sayılan bir ailənin övlədirdi. Ramana da neft quyuları olub. Dövlət tərəfindən Muxta-

³²⁰ Yenə orada, s.286.

³²¹ Elçin. Ağ Dəvə. s.316.

ra verilən məhəllədəki ən gözəl bina da bir vaxtlar onlara mənsub idi. Eyni ilə Əlabbas kişi də sovet hakimiyyətindən əvvəl Sarı hamamın sahibi olub. Sovet hakimiyyəti bərqərar olan kimi Sarı hamam Əlabbas kişinin əlindən alınır. «Vaxtilə Sarı hamam Əlabbas kişinin şəxsi əmlakı imiş, Bakıda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra isə uzun müddət hamamın müdiri işləmişdi, qocalanda pensiyaya çıxmışdı və yerini qapı bir qonşusu Ağahüseyn əmiyə vermişdi».³²² Xüsusi mülkiyyətin aradan qaldırıldığı bu dövrdə insanların varlanmalarına da izacə verilmirdi. Qızıl yığmaqda şübhəli adam kimi Əlabbas kişinin evində axtarış aparılması bunun əyani təsdiqidir.

Sovet dövründə insanlar müharibə vaxtı daha ağır ehtiyac içərisində yaşayıblar. Müharibənin gətirdiyi məhrumiyətlər insanların maddi güzəranına güclü təsir göstərirdi. Mülkiyyətin aradan qaldırılmasıyla dövlətdən asılı vəziyyətə salınan insanlar müharibə illərinin çətinliklərini daha çox hiss edirdilər. Çoxları yemək üçün quru çörək belə tapmırdılar. Yandırmaq üçün nöyüt də qəhətə çıxmışdı. Uşaqlar sərçələri vurub yeməyə məcbur olurdular. «Müharibə başlayandan sonra sərçələr bizim məhəllənin uşaqlarından pişikdən də artıq qorxurdu, çünki hərəmiz əlimizdə bir quşvuran, gecəgündüz sərçə axtarıb vururduq və sərçə əti bizim üçün təkə dünyanın ən dadlı əti deyildi...».³²³

6.2.4.3. Mədəni mənzərə

Romanda mədəniyyətlə bağlı təfsilatlar geniş yer tutur. Hadisələr bütün canlılığı ilə folkloraya həyat yaşayan bir məhəllədə cərəyan etdiyindən elə folklor elementləri də həmin məhəllənin bədii obrazını tamamlayan zəruri cizgiləri kimi qələmə alınır.

Romanda uşaq təkərləmələri, bayatılar, Dədə Qorqud kəlamları xalq yaradıcılığının nümunələri kimi verilir. Məhəllənin ənənəvi həyat tərzini və buradakı ailə münasibətləri də əsərdə təcəssümünü tapın mədəniyyət təfsilatlarıdır.

³²² Yenə orada, s.310

³²³ Elçin. Ağ Dəvə. s.366

«Ağ Dəvə»də hələ pozulmamış bir ailə qurumu müşahidə edilir. Bu qurumda xalqın ənənələrini, ruhunu yaşadan xüsusiyyətlər və dəyərlər mühafizə edilir. Burada ailə münasibətləri qarşılıqlı hörmət üzərində qurulur. Ailə üzvlərinin bir-birinə bağlılığı ən başlıca cəhətdir. Ənənəvi ailə birliyinin ən bariz təzahürünü biz əsərdə Xanım xalının və oğullarının timsalında görə bilirik. Xanım xalının balalarının altısı da ona çox bağlıdır, analarının heç vaxt de diyinə e tiraz e tmirilər və onun sözündən çıxmırlar. Ələkbərgilin ailəsi də eyni şəkildə ənənələr ruhunda yaşayan bir ailədir. Qatarda bələdçi işləyən Ağakərim hər dəfə bir neçə gün davam edən səfərdən qayıdanda evdə onu bayram əhval-ruhiyyəsi ilə qarşılayırlar. Sona əri ilə çox ehtiramla davranır və bir çox adətlərə evdə bütün təfəsilatı ilə əməl edir. Ələkbərin anası ilə atasının ünsiyyətləri, danışıqları həmişə ölçülü-biçili olurdu. «*Anam heç vaxt atamın yanında çörək yeməzdi, amma atam oturub çörək yeyəndə anam da mizin arxasında otururdu, atamın ləzzətlə xörək yeməyində tamaşa edirdi.*»³²⁴

Ənənəvi ailə mühiti ilə yanaşı, romanda ictimai baxımdan da ənənəvi bir həyat tərzinə nəzərə çarpır. İstər məhəllədəki qonşuların əlaqələri, istərsə də məhəllələrin bir-birinə bağlılığı həmin ənənəvi yaşayışın bir təzahürüdür. Məhəllədə hamı yaşlı adamların qayğısına qalır, onların gördükləri işlərə hörmətlə yanaşırlar. Əlabbas kişi məhəllənin yaşlı sakinlərindən biridir. Məhəllədə hamı ona hörmət etməyə çalışır, ancaq o, təkcə Xanım xalının yardımını qəbul edir. Buna görə heç kim Əlabbas kişidən incimir, çünki o, məhəllə ağsaqqalıdır. Bu məhəllədə birinin sevincinə hamı sevinir. Kədər və ehtiyac da hamını birləşdirir. Əbdüləli tutulanda bütün məhəllə Muxtara qarşı ayağa qalxır. Müharibə illərində hamının ehtiyac içində yaşamasına baxmayaraq, məhəllə camaatı yenə də bir-birlərinə kömək əli uzadır, bir-biriləri ilə dərdlərini bölüşdürürlər.

Romanda şeirlərə də müraciət olunur. Balakərim tütək çaldandan və nağil danışandan sonra hər dəfə dörd mısralıq bu şeir parçasını deyir:

³²⁴ Elçin. Ağ Dəvə. s.220.

«Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik edər,
Köhnə hamam içində!...»³²⁵

Qocanın Ədiləyə yazdığı məktubun da nəzm hissəsi vardır:

«Məktub, səni ad eylərəm,
Poçta əmanət eylərəm,
Gedib Qocaya çatmasan,
Bil ki, qiyamət eylərəm...»³²⁶

Aclıqdan yaxa qurtarmaq üçün balasını da götürüb doğma şəhərini tərk edən qadının düşdüyü ağır vəziyyətdə bayatının dili ilə açıqlanır:

«Əzizim, günə düşdüm...
Kölgədən günə düşdüm...
Evin yıxıldı, fəlak,
Sən deyən günə düşdüm...»

Dağlar, necə dağlarsan?..
Məni görcək ağlarsan...
Sində yer qalmadı,
Sən haramı dağlarsan?...»³²⁷

Yolçunun Ağ Dəvə ilə səfərə çıxması təsvir edilərkən də bayatıya üz tutulur: «*Zülfünü bağda dara, bağda yu, bağda dara, bir yaxşı həmdəm üçün, Şamı göz, Bağdadı ara...*»³²⁸

Romanda novruz adətləri ilə bağlı təfəsilatlar da diqqəti cəlb edir. Novruz bayramına hazırlaşan qadınların məhəllədəki evlərin birində toplaşaraq bayram şirniyyəti bişirmələri, bu şirniyyətdən hamıya pay göndərmələri yadda qalan səhnələrə çevrilir. Bu

³²⁵ Yenə orada, s.358.

³²⁶ Elçin. Ağ Dəvə. s.353.

³²⁷ Yenə orada, s.417-418.

³²⁸ Yenə orada, s.239.

mərəsimin təsviri, qadınların bir yerə toplaşarkən etdikləri söhbətlər xalq mədəniyyətinin cizgiləri kimi maraqlıdır. «*Mühərribə başlamazdan əvvəl, xüsusən Novruz bayramı qabağı məhəllənin arvadları hər öz ununu, yağını, başqa azuqalarını götürüb tez-tez bizim evə yığışardı və anamla bir yerdə bayram üçün şəkərbura, paxlava, şorqoğalı bişirərdi*».³²⁹

Qadınların söhbətlərində xalq inancları da öz ifadəsini tapır. Oğlan və ya qız uşaqları istəyən qadının hamilə vaxtı nə etməli olması həmin inanclarda bildirilir. «*Elə ki, başa düşdün ki, boynunda uşaq var, gərək o saat gözüvü yumasan, əyər oğlan istəyirsən, gərək gözləyəsən ay çıxsan, gözüvü açb birinci gərək aya baxasan, yox, əyər ki, qız istəyirsən, onda gərək birinci günə baxasan...*».³³⁰ Xalq inancına görə gərək qaynar suyu çölə atmayasan, su cinləri yandırar və günaha batarsan.

Camatın baxtla bağlı etiqadından da əsərdə söhbət açılır. Şövkət hamamda Ələkbərin başında üç ağ tük görəndə belə deyir: «*Ağz, bunun başında üç dənə ağ tük var, e!.. Baxtəvər, böyüyəndə xoşbəxt olacaq!*»³³¹

«Ağ Dəvə»də uşaqların oynaya da dekləri təkərləmələrlə də tanış oluruq. Məhəllə uşaqları qədim ənzəli oyununu oynaya da bu təkərləmələri deyirdilər: «*Keçi girdi bostana!.. Daş atdım. Qıçı sındı!.. Aparırlar həkimə!.. Həkim verdi vəkilə!.. Vəkil dedi: nə işim ə!..*».³³²

Balakərimin danışdığı rəvayətlərdə, uşaqlarla söhbətlərində işlətdiyi atalar sözlərindən bəziləri bunlardır: «*Dəvəyə dedilər ki, boynun ayridür! Dedi ki, haram düzdü ki, ya, boynum da düz olsun?*»³³³

Romanda Gülağa ilə Sonanın məhəbbəti Süleyman peyğəmbərlə Bilqeyisin məhəbbətinə bənzədilir və Süleyman peyğəmbərin məhəbbəti nəql edilir. Eyni şəkildə Ələddinin anası Fatmanın

³²⁹ Elçin. Ağ Dəvə. s.274.

³³⁰ Yenə orada, s.276.

³³¹ Yenə orada, s.277.

³³² Yenə orada, s.281.

³³³ Yenə orada, s.279.

Xanım xalanın qardaşı Abuzərə yox, Əbülfətə ərə gətməsi də Leyli-Məcnun əhvalatına oxşadılaraq danışılır. Məcnundan çox da gözəl olmayan Leylinin nəyinə aşiq olduğunu soruşanda o, belə cavab verir: «*Dedilər ki, ay Məcnun, ay başına dönək sənin, bu Leylin qarqara kifirin biridi, nə görmüsən bunda ki, aşiq olmusan buna? Məcnun bilirsüz nə cavab verdi, ağz? Məcnun dedi ki, siz Leyliyə mənim gözümmən baxm!..*»³³⁴

Romanda Balakərimin danışdığı hekayətlər içərisində Dədə Qorqud kəlamlarına da rast gəlirik. Yolçu haqqındakı rəvayətdə yolçu dünyada hər şeyin keçici olduğunu düşünür və bir vaxtlar bu torpaqlar üzərində Dədə Qorqudun da yaşadığını, onun da bu haqda dediklərini xatırlayır: «*Dədə Qorqud kimi bir el ağsaqqalı da ancaq bunu deyib ki, gəlimli, gədimli dünya, son ucu ölüm lü dünya*».³³⁵

Məhəmmədlə Əli ehtiyac üzündən kəndlərini tərk etməyi qərara alanda, kəndin ən yaşlı sakini Dədə Süleyman onlara ulu babalarının vaxtı ilə yaşamaq üçün bu kəndi seçərkən yanılma dıqlarını anlamaq, onları fikirlərdən danışdırmaq üçün Dədə Qorquddan misal gətirir:

*«Oğul! Sən varacaq yerin
Dolmac-dolmac yerləri olur.
Atlı batıb çıxmaz,
Onun palçığı olur.
Ala ilan sökməz,
Onun ormanı olur...
Hey dem ədən baş gətirən
Onun cəlladı olur...»*³³⁶

Məhəmməd əkin sahəsini genişləndirmək üçün Əlinin çəpərin yerini dəyişdirib, onun torpağını da öz torpağına qatdığını görəndə, dostunu vurub öldürür. Sona qardaşı qədər xətrini istədiyi Əlinin cəsədinə baxanda, qulaqlarında Dədə Süleymanın səsi ilə

³³⁴ Elçin. Ağ Dəvə. s.257.

³³⁵ Yenə orada, s.238.

³³⁶ Yenə orada, s.337.

Dədə Qorqudun sözləri səslənir:

«Oğul, oğul, ay oğul!
Qaraqülca gözlərim aydını oğul!
Güclü bəlim qüvvəti oğul!
Göraxır nələr oldu?...»³³⁷

Türk mədəniyyətində və mifologiyasında önəmli yer tutan ağac kultuna «Ağ Dəvə»də mədəniyyət ünsürü kimi müraciət edildiyini görürük. Türk mədəniyyətində ağac yaradılış təsəvvürü baxımından əsas əlamətlərdən biridir. Türk mifologiyasında Tanrı ilə ünsiyyətin ən önəmli vasitəsi ağacdır. «Mifoloji ağaclar türk düşüncəsində müqəddəs (mübarək) ağac Tanrıya qovuşmaq yoludur. Yəni Tanrı ilə İnsan arasında bir vasitədir. İnanca görə, müqəddəs dağlar kimi, müqəddəs ağacların da başları gözlə görünməyəcək qədər göyə doğru uzanırlar».³³⁸ İslamı qəbul etməzdən əvvəl etiqad bəslədikləri Şaman inanc sistemində də türklər ağacı müqəddəs sayırdılar və ağacın göydən göndərildiyinə inanırdılar. «Şamançı türklərin etiqad etdikləri ağaclardan ən məşhuru fıstıq ağacıdır. Hər dəfə şamançılıq ayini icra edərkən fıstıq ağacının da olması vacib sayılırdı. Şamançıların inancına görə, fıstıq ağacını atamız Ülgen anamız Ulmay ilə göydən endirmişdir».³³⁹ Yalnız şamançılıq inancında həyat ağacı dünyanın mərkəzi və xoşbəxtliyin rəmzi sayılırdı. Cənnət də həyat ağacı timsalında canlandırılırdı. «Orta Asiya və Sibirdə həyat ağacı müxtəlif rənglərlə zənginləşdirilərək eyni mənada istifadə olunmuşdur. Həyat ağacı sonsuz həzlərin mənbəyidir. Bolluq, bərəkət, ölüm süzlük oradadır. Cənnətin ilk şəkli bu ağacdır...».³⁴⁰

«Ağ Dəvə» romanında ənənəvi həyat sürən məhəllədə ağaclarla bağlı adətlərin də təsvir olunduğunu görürük. Uşaq doğulanda

³³⁷ Elçin. **Ağ Dəvə**. s.238.

³³⁸ Metin Ergun, «Türk Ağac Kültü İncancının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları» **Milli Folklor**, yıl: 12, sayı: 47 Güz 2000, s.23

³³⁹ Abdülkadir İnan, «Türk boylarında Dağ, Ağaj (Orman) ve Pınar Kültü», **Makaleler İncelemeleri**, TTK Yayınları, 2. baskı, Ankara 1998, s.253-259

³⁴⁰ Bilge Seyidoğlu, «Hayat Ağacı», **İnci Enginüna' e Armağan**, Dergah Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1997, s.169-172

onun adına ağac əkilir, ağac da uşaqla birgə böyüyür və onun adı ilə tanınır. Faytonçu Həmdulla oğlu olanda onun adına tut ağacı əkir və bu ağac böyüyüb qol-budaq atır, ancaq oğlu İbadulla fərsiz çıxıb ağacı kötüyündən mişarlayır. Ağacı da bir canlı kimi kəsirlər. Mişarın altında ağacın çıxartdığı xırıltılısəs ağlamağı, tökülən ağac kəpəkləri də axıdılan qanı kimi mənalanır. «Eşitdiyimiz o səs mişarın səsi deyil, tut ağacının ağlamağıdır...»³⁴¹ Ələkbərgilin həyətindəki söyüd ağacı da eyni tərzdə təsvir edilir. Ələkbər sonralar məhəlləyə gələndə, keçmişin nişanəsi kimi təkcə bu söyüd ağacının qaldığını görür.

Türk mədəniyyəti və mifologiyasında rənglərin də rəmzi mənaları vardır. Hər rəngin ifadə etdiyi milli və mənəvi mənalar türklərin mədəni həyatlarında öz əhəmiyyətini hər zaman qorumuşdur. «Ağ Dəvə»də ənənəvi əlamətlər içərisində rənglərdən də istifadə edilmişdir. Özü də əsərdə rənglərə xüsusi əhəmiyyət verilir, bir çox fikirlər rəngçalalarının mənalandırılması ilə oxucuya çatdırılır.

Romanda ən çox qara, sarı və ağ rənglərdən istifadə olunur. Romanın adını daşdığı dəvənin də rəngi ağdır. Dəvə gəlib əcəli çatanların qapısında yerə yatır və onları o biri dünyaya yollayır. Dəvə insanlara ölümü xatırlatsa da, onlara xeyir də verir və yeri gələndə ədaləti də təmsil edir. Ağ Dəvə haqqında rəvayətlərdə onun insanlara kömək etdiyini görürük. Türk mədəniyyətində ağ rəng təmizlik, saflıq, yüksəklik, ululuq mənalarını özündə ehtiva edir. Romanda göylərin təmizliyi və saflığı da ağ və bəyaz rəngləri ilə ifadə olunur.³⁴² «Qara rəngin də türk mifologiyasından irəli gələn mənalar ifadə etdiyi, ancaq tarixi gedişat nəticəsində bu rəngin müsbət-dən mənfiiyə doğru dəyişərək çox müxtəlif mənalarda işləndiyi məlumdur».³⁴³ Altay türklərində yerin altındakı şər qüvvələri Ərlək təmsil

³⁴¹ Elçin. **Ağ Dəvə**. s.370.

³⁴² Bahaddin Ögəl, **Türk Kültürü Tarihine Giriş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. baskı, Ankara 1999, C.6, s.337

³⁴³ Reşat Genç, **Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Remzler ve Sarı Kırmızı Yeşil**, AKM Yayınları, 1. baskı, Ankara 1997, s.40

edir. Ərlük qara ruhdur. Şamançılıqda da ağ və qara rənglər Tanrıların və şeytanların rəngləri kimi qavranılır. Ruhlar və şeytanlar qara rənglə adlandırılır, bunlarla ünsiyyətdə olan şamanlara «qara şaman» adı verilir. Tanrıların məskəni göy üzüdür. Buna görə də qara şamanlar səmaya çıxma bilmirlər. Şamançılıqda da yer altındakı şər qüvvələri tanımaq üçün qara rəngdən istifadə edilir. «*Bu təsvirdən anlaşıldığı kimi, yanında ataları və köməkçi ruhlar olan şaman yeraltı qatları bir-bir keçərək yeddinci maneəyə – pillayə çatır. Hər maneəni aşdıqca qarşısına yeni bir badheybətın təsviri çıxır, bu təsvirlərin hər sətirində «qara» kəlməsi keçir...*».³⁴⁴ Romanda isə qara rəngdən ən çox Muxtarın təsvirində istifadə olunur. Muxtar qara maşına minir, qara palto geyinir, evində də qara telefonundan istifadə edir. Muxtar həm insan kimi, həm də təmsil etdiyi qüvvələr baxımından xalqa zidd mövqedə duran bir surətdir. Buradakı qara rəng yalnız şər qüvvələrin rəngi kimi anlaşılır. Qorxunun, kinin və kədərin də rəngi qaradır. «Məhəllə o qara kağızdan paltar geyib, boynuna qara şərf bağlayan...».

«Ağ Dəvə»də sarı rəngə də rast gəlirik. «*Türklərdə sarı rəngdə dünyanın mərkəzinin rəmzi kimi istifadə edildiyinə yuxarıda işarə edilmişdir. Bu anlayışın da onların ən əski etiqadlarından olan şamançılıqdan qaynaqlandığını görmək mümkündür. Doğrudan da, xeyir ilahəsi Ülgenin qızıl darvazalı sarayı və qızıl taxtı var, türklərdə bunların hamısı sarı rənglə (qızıl-gümüş rəngində) ifadə edilmişdir, Ülgenin taxtı döv-lətin, ölkənin və dünyanın mərkəzi kimi qavranıldığı kimi, sarı rəng də dünyanın mərkəzinin rəmzinə çevrilmişdir*».³⁴⁵

Romanda sarı rəngə tez-tez müraciət olunur. Məhəllənin rəmzlərindən biri olan hamamın rəngi sarıdır. Balakərim bu hamamın yanındakı balaca daxmada yaşayır. Balakərimin geydiyi pencek də sarı rəngdədir. Balakərim Şövkətlə evlənib sarı penceyini çıxarılanda sanki başqa bir adam olur.

³⁴⁴ Mircea Eliade, **Şamanizm**, Çev.: İsmet Birkan, İmge Kitabevi, 1. baskı, Ankara 1999, s.233

³⁴⁵ Reşat Genç, **Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Remzler ve Sarı Kırmızı Yeşil**, s.31

6.2.4.4. Dini mənzərə

«Ağ Dəvə»dəki məhəllə dini adətlərin və ənənəvi həyat tərzinin bütün qabarıqlığı ilə təzahür etdiyi bir yerdir. İnsanlar Allaha inamlarını qoruyurlar. Təhkiyəçi surətlərin dini etiqadları haqqında təfəssilatlı məlumat verməsə də, onların dualarından, qarışılardan inancları da aşkar olur. «*İllaham in! – dedi. – Allah səni bizə çox görməsin, Ağakərim! ...Allah həm işə sənin canını sağ eləsin!*...».³⁴⁶ Məhəllədə dini adətlərə yas mərasimlərində tamamilə riayət olunur. Molla Əsədulla yas mərasimlərinin bütün tələblərinə əməl edir. Ölüyə Quran oxunur və cənazə dini qaydalara əsasən dəfn edilir. İnsanlar etiqadlarına hörmətlə yanaşılmasını istəyirlər. Əminə xala oğlu İbadullanı namaz qılınan, oruc tutulan bir evə sərxoş gəlmiş üçün danlayır.

Məhəllə sakinləri arasında dini ayırı-seçkilik yoxdur. Zibə xala Quba yəhudisidir. Ancaq buna görə heç kəs ondan kənar gəzmir. Zibə xalaya da məhəllədəki başqa yaşlı adamlar kimi qayğı göstərilir. Zibə xalanın tum satarkən «Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!» de diyini eşidən Əlabbas kişi qadından hansı peyğəmbərə and içdiyini soruşub, onunla zara fət edir. Zibə xalanın verdiyi cavab məhəllə camaatının dini anlayışları və etiqadlarının səviyyəsini çox gözəl ifadə edir. «*Əlabbas qardaş, Allah səni həm işə salamət eləsin, əyər peyğəmbərdirsə, deməli, yaxşı olub. Yaxşı elə hamı üçün yaxşıdı, səni müsəlmana da, xaçpərəstə də, mənə də...*».³⁴⁷

Məhəllə adamları arasında Allaha etiqadla yanaşı, qəzavü-qədəre də inam güclüdür. «*Anam tez-tez kimin alınına nə yazılıbsa, o da olur deyərdi... Ən düzünü Allah bilir... Kimin alınına nə yazılıbsa, o da olur...*».

Romanda adamların dini həyatının dolğun təsviri verildiyi kimi, sovet rejiminin dini hissələrə göstərdiyi təzyiqa də toxunulur. Əlabbas kişinin evi axtarılanda, qızıl əvəzinə balaca bir Quran

³⁴⁶ Elçin. **Ağ Dəvə**. s.220.

³⁴⁷ Yenə orada, s.327.

kitabı tapılır. Elə Quran da yasaq edildiyi üçün Əlabbas kişi onu evində gizlətməyə məcbur olmuşdu. Bildiyimiz kimi, «Ölüm hökmü» romanında da Quranın və dini mərasimlərin hakimiyyət tərəfindən qadağan edildiyini yazıçı aydın bir şəkildə göstərmişdir. Əlabbas kişinin evinin axtarılmasının təsvir olunduğu fəsildə onun Allaha inamından, oğluna qarğış etməsindən və bu qarğış Allahın eşitməsindən də bəhs edilir. Əlabbas kişi Allaha yalvarır ki, əməllərinə görə oğlunun cəzasını versin. Sonralar oğlunun cəsədini görəndə duası qəbul olunduğu üçün Allaha şükr edir. «-*Ya Allah! – dedi. – Ya Allah! Əyər varsansa, əyər görürsənsə, əyər eşidirsənsə, bunu – Əlabbas kişi suyu süzülən əlinin biri ilə otaqda dayanmış Məmmədbağrı göstərdi, - bunu cəzasına yetir! Yetir cəzasına!.. Əyər yoxsansa da, heç nə eşitmirsən, heç nə görmürsənsə də, qoy bu cəzasına yetsin!..*»³⁴⁸

Muxtar əsərdə rejimi təcəssüm etdirir. Sovet quruluşunda dövlət dinə qarşı çıxdığı üçün dövləti təmsil edənlər də dinin əleyhdarları kimi verilir. Arvadı Kübra öləndə Muxtar onu mollaşız dəfn edir, amma Muxtarın da dini duyğularının tamamilə məhv olmadığını görürük. Arvadı üçün xəlvəti Quran oxutdurur. «*Muxtar Kübra xalanı mollaşız dəfn elətdirdi, çünki deyirdilər ki, Muxtar dinə düşməndir və üm umiyyətlə, guya Muxtar kimi bir adamın öz ölüsünün üstünə molla çağırmağı adi camaata pis təsir edər.*

*Düzdü, bizim məhəllədə burasını da deyirlər ki, Muxtar gizlincə Molla Əsədullaya pul verib Kübra xala üçün yasin oxutdurub və özünü də qorxudub ki, bu barədə heç kimə heç nə deməsin».*³⁴⁹ Əlabbas kişinin evinə hücum çəkən hökumət adamlarının Allaha inanmadıqlarını deməsi də hakim ideologiyanın dini yasaq etməsinin bir göstəricisinə çevrilir.

³⁴⁸ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.321-322

³⁴⁹ Yenə orada, s.307.

6.3. Açıqlama mərhələsi

6.3.1. Təhkiyənin qaynağı

«Ağ Dəvə» romanında da təhkiyənin əsasını, «Ölüm hökmü»ndə olduğu kimi, həyatda yaşanmış kolliziyalar, real ictimai və siyasi hadisələr təşkil edir. Bəhs edilən dövrdə qapalı bir cəmiyyət halında yaşayan məhəllənin yeni yaradılan qaydalarla toqquşması və ənənəvi həyat tərzini qorumaq üçün apardığı mübarizə əsərin mövzusu kimi mənalandır.

«Ölüm hökmü»ndən fərqli olaraq, burada təhkiyənin obyektinə çevrilən toplum hələ bütün dəyərlərini itirməmişdir. Məhəllə camaatının ictimai şüura malik olması şübhə doğurmur. İcma psixologiyasını bütün qabarıqlığı ilə özündə daşıyan hər bir məhəllə sakini bura kənar təsirlərin qarşısını almaq və öz ənənəvi həyat tərzlərini yaşatmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Məhəlləyə sonralar köçmüş Muxtarla məhəllə camaatının davranışı, ona münasibəti həmin ənənəvi və pozulmamış həyat tərzini yad meyllərdən qorumaq üçün göstərilən səylərdir.

Azərbaycanda 1920-ci illərdə qurulan sovet rejimi Azərbaycan türklərini bu sistemin vacib saydığı şərtlər daxilində yaşamağa məcbur edirdi. Yeni quruluş özü ilə birlikdə yeni anlayışlar da gətirirdi. Bütün Orta Asiya türklərində olduğu kimi, azəri türklərində də mövcud olan milli dəyərlər bu yeni anlayışlarla ziddiyyət təşkil edirdi. «Ağ Dəvə»də bu qarşıdurma, qısa bir müddətdə olsa da, ənənəvi həyat tərzinin xeyrinə nəticələnmişdi. Romandakı surətlər fərdlər kimi cəmiyyətdən uzaqlaşmış öz iç dünyalarına qapılan, dərini içində çəkən insanlar deyillər. Qapalı bir icma kimi təsvir olunan məhəllədə sağlam ailə münasibətlərinin mövcud olması fərdləri cəmiyyətə və özünə qarşı biganəlikdən xilas etmişdir. Ailə bağlılığı baxımından məhəllənin ən böyük itkisi İbadulla dır. O da məhəllədə yaşamır. Eyni şəkildə atasından xəbərcilik edən Məmmədbağrı da əməllərinin cəzasını çəkir. Bunlar təhkiyəçinin toplumu və ailəni qorumağa yönələn cəhdləri kimi mənalandır.

İkinci Dünya müharibəsi illərinin təsviri əsərin əsas məzmununu təşkil edir. Dava vaxtı məhəllənin üzləşdiyi məhrumiyyətlər, yoxsulluq və ölüm hadisələri Ələkbərin ömründən mühüm mərhələ kimi keçir. Təhkiyəçi uşaqlıq çağını davadan əvvəlki və davadan sonrakı hissələrə ayırır. Təsvirin inandırıcılığı onun həmin hadisələri həqiqətən yaşaması təəssüratı doğurur. Ancaq yazarın gerçək ömrünə diqqət yetirdikdə, 1943-cü ildən sonra olmuş Elçinin həmin dövrü bütün kəskinliyi ilə şəxsən yaşamasının mümkün olmadığını yəqin edirik. «Ölüm hökmü»ndə də təhkiyənin 1950-ci illərə qədərki mərhələsi müəllifin öz həyat müşahidələrindən kənar qalırdı. «Ağ Dəvə»də də eyni halla rastlaşırıq.

Sovet cəmiyyəti qurulanda digər ailələr kimi, Elçingilin ailəsi də yeni cəmiyyətin doğurduğu hədsiz məhrumiyyətləri yaşayıblar, müharibə illərində də eyni sıxıntılı həyat davam etmişdi. Odu ki, «Ölüm hökmü»ndə nəql edilənlər, çox güman, həm də babası, atası və qismən də özü tərəfindən şəxsən yaşanmış hadisələrdir. Eyni ilə «Ağ Dəvə»də də qələmə alınan əhvalatlara müəllifin uşaqlıq illərində şəxsən bələd olması inandırıcı görünməyə də, yenə də bunların həm də bilavasitə ailə müşahidələri ilə bağlı olmasını ehtimal etmək mümkündür.

Haqqında danışdığımız romanlardakı mədəniyyət və folklor elementlərinin zənginliyini, eləcə də bunlardan faydalanmada özünü göstərən məharəti, eyni ilə, yazarın yetişdiyi ailə ilə, ədəbi mühitlə əlaqələndirə bilərik. Bildiyimiz kimi, Elçinin atası İlyas Əfəndiyev Azərbaycanın böyük yazıçılarında biridir və o, uşaqlıqdan gözəl bir ailə tərbiyəsi alaraq, həmçinin, xalq ədəbiyyatı nümunələrini dinləyərək böyümüşdür. Elçin də belə bir şəraitdə yaşamışdır və onun xalq yaradıcılığına dərinlikdən bələd olmasının, bu yaradıcılıqdan məharətlə faydalanmasının ilkin sirtini və qaynağını da, görünür, elə mənsub olduğu ailədə axtarmaq lazımdır. «İ.Əfəndiyevin nəvələri Fatma xanım və Bəyaz nəvə, anası Bilqeyis xanım geniş dünya görüşünə malik savadlı, şifahi xalq ədəbiyyatının onlarla nümunələrini, əfsanə, nağıl və dastanları sinəsində gəzdirən ağbirçək-

*ləri olm uşlar. İlyasın bir gənc kimi formalaşmasında, onda kitaba, ədəbiyyata, ümumiyyətlə mütaliyəyə ara qoyanmasında anası Bilqeyis xanımın əvəzsiz xidmətləri olmuşdur».*³⁵⁰

İlyas Əfəndiyev vin özünü yetişdirən ailə mühiti, uşaqlarının da eyni ruhda böyüməsinə təsirsiz qalmamışdır. Buna görədir ki, Elçinin sənətə münasibətində və əsərlərində hansı mövzulara müraçət etməsində ailədən gələn təcrübə və təsir aşkar hiss olunur.

6.3.2. Tarixi cərgivə

«Ağ Dəvə»də əksini tapan ən mühüm tarixi hadisə İkinci Dünya müharibəsidir. Əsərdə təhkiyəçinin həyatında önəmli yer tutan bu müharibənin məhəlləyə təsirindən söhbət açılır. Dava illərində adamların necə aclıq və sıxıntı keçirmələri, cəbhəyə gedənlərin çoxunun qara xəbərinin gəlməsi, müharibənin təsiri ilə təhkiyəçinin həyatında mühüm yer tutan məhəllənin aradan çıxması bütün təfərrüatı ilə göstərilir.

İkinci Dünya müharibəsi tarixdə ən qanlı və ən amansız müharibə kimi tanınır. Milyonlarla insan öldürüldü, milyonlarla da adam əsir düşdü. «İkinci Dünya müharibəsi altı il çəkdi, qırx milyondan çox adam məhv edildi, beş milyondan çox insan isə əsir düşmələrində, qaz kameralarında təsəvvürə gəlməyən işgəncələrdən can verdi».³⁵¹ Heç bir millətə xeyir gətirməyən bu müharibə, zamanın Stalin kimi qəddar diktatorlarından olan Hitlerin dünyaya ağalığ etmək xülyası müharibəyə cəlb edilən bütün ölkələrdə olduğu kimi, Sovet İttifaqında da qanlı faciələrlə nəticələnmişdi. Həmin müharibədə ən çox insan itirən və ən çox dağıdılan Sovet İttifaqı, ideoloji cəhətdən davadan qalib çıxan yeganə ölkə olmuşdur.

Romanda müharibə illərinin təsvirindən də göründüyü kimi, dava bu kiçik məhəllənin də dağılmasına, aradan çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə məhəllədə kişi tayfası adına tək cə oğlan

³⁵⁰ Emin Əfəndiyev. *İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı*, s.18.

³⁵¹ Liddell Hart. *İİ Dünya Savaşı Tarixi*, çev.: Kerim Bağnaçık, İş Bankası Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1999

uşaqları qalmışdı. Davaya gedənlərin isə çoxusu qayıtmamışdı. «Məhəlləmizin birinci qaragünlüsü yazıq Meyranqulu əmigel oldu, məhəlləmizə müharibədən birinci qara xəbər Meyranqulu əmigin evinə gəldi...».³⁵² Qara xəbəri gələnlər üçün o qədər yas çadır qurulur ki, qabağında belə çadır qurulmayan ev qalmır. İnsanlar doğmalarının yalnız qara xəbərini alırlar, onların cənazəsini isə görənlər görmür. Müharibə dövründə vəfat edən Ədilə ilə Xanım xalanın meyidi qəbiristanlıqda basdırıldığına görə, onların yas mərasimləri də fərqli keçir.

Sovet hökuməti əvvəllər Qızıl Ordunu slavyan millətlərindən təşkil edirdi, müharibə ərəfəsində türkləri də əsgərliyə çağırmağa başladı. Çünki almanlara qarşı sovetlərin insan qüvvələri kifayət etmirdi. Orduda türklərin sayı çox artdı, buna görə də müharibədən türk xalqları daha çox ziyan çəkdi. Müharibədə nə qədər türk əsgərinin ölməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq sovet dövründə belə bir rəqəmin üzə çıxarılmamasından və elə romandakı təsvirlərdən də yəqin etmək olar ki, türk döyüşçüləri arasında itkilərin faizi daha çox olmuşdur. «Sovetlər Birliyi üçün nə qədər türk əsilli əsgərin qurban verildiyi bəlli deyil. Ancaq, şübhə yoxdur ki, bu qurbanların sayı olduqca çox olmuşdur. Qısaca desək, sovet rəhbərliyi hakimiyyəti altında saxladığı azlıq təşkil edən millətlərdən yararlanmağı yaxşı bacarmışdır».³⁵³ Rus generalı müharibədə qalib gəlmək naminə əksəriyyətini türklər təşkil edən orduları ölümün ağzına göndərdilər. «Özü də bu cəhət Rusiyanın ənənələrini, ehtiyatlarını və şəraitini nəzərə alıqda, Qızıl Orduda daha kəskin şəkildə almışdı. İnsanları rəhimsizcəsinə qırğına vermək, yuxarıdakı komandirlərin qəzəbinə tuş gəlmək də daha əlverişli idi».³⁵⁴

Sovet İttifaqında yaşayan türklər tarixin bu ən fəlakətli dövründə iki od arasında qalmışdı. Müharibənin başladığı dövrdə sovet hakimiyyəti bütün amansızlığı ilə türklərin üzərində öz

³⁵² Elçin, Ağ Dəvə, s.342.

³⁵³ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Böyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, 1. baskı. (ek eilt) İstanbul 1993, s.122

³⁵⁴ Liddell Hart, *II Dünya Savaşı Tarihi*, cilt: 2. s.515

hökumətlərin bərqərar etməkdə davam edirdi. Stalinin qəddar əməlləri xalqın həm canını boğazına yığmışdı, həm də davanın başlanması onda sovet cəynəğindən xilas olmaq ümidi doğurmuşdu. Buna görə də müharibənin ilk illərində alman ordularına xilaskar gözü ilə baxanlar da var idi, ancaq çox keçmədi ki, bu ümid boşa çıxdı, çünki almanların da əsl niyyətləri bəlli oldu. «Barbaros planı» adlanan SSRİ-nin işğal planı 1941-ci il iyunun 22-dən həyata keçirilməyə başlananda alman ordularını yerli camaat duz-çörəklə qarşılayırdı. Ancaq beyinləri irqçilik nəzəriyyəsi ilə zəhərlənmiş alman əsgərləri yerli camaata umduğu azadlığı verməkdən çox uzaq idilər».³⁵⁵ Almanlar işğal etdikləri əraziləri əllərində saxlamaq üçün insan qüvvəsini artırmağa ehtiyac duyurdular. Bu məqsədlə onlar zəbt etdikləri bölgələrdəki yerli xalqlardan qoşun toplayır və bu qoşunları sovetlərə qarşı yönəltməyə çalışırdılar. Qızıl Ordudakı sovetlər tərəfində vuruşanlarla almanlar tərəfində vuruşanlar eyni millətin nümayəndələri idi. Beləliklə, həm almanlar, həm də sovetlər hər biri öz ölkəsinin mənafeyi üçün bu adamları bir-birinə qarşı vuruşdurur. «SS-in bu milli birləşmələrindəki türklərin sayı ehtimala görə otuz min nəfərə çatırdı (bunun on min azərbaycanlı idi), qısaca onu demək olar ki, alman ordusunda sovetlərə qarşı könüllü olaraq vuruşan türklərin sayı iki yüz əlli minə yaxın idi (bunun yüz on min nəfərini Qafqaz türkləri təşkil edirdi). Heç şübhəsiz, almanlarla əlaqə yaradan bu türklər ölkələrinin rus istilasından azad olmasını istəyirdilər. Bu qədər çox türkün alman ordularına könüllü daxil olmasını başqa cür izah etmək çətindir».³⁵⁶

Qələbə naminə böyük xidmətlər göstərən türkləri Sovet İttifaqında ikinci dərəcəli vətəndaş hesab edirdilər. Döyüş mükafatlarının əksər hissəsi ruslara verilir. «1 noyabr 1947-ci il statistikasına əsasən, Sovet Ordusu sıralarında hünər və qəhrəmanlıq göstərənlərə cəmi 9.284.199 orden və mükafat verilmişdi, bunun 501.560-ı türklərə çatmışdı».³⁵⁷ Ancaq orduda türklərin sayını nəzərə alıqda, bu rəqəm

³⁵⁵ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Böyük İslam Tarihi*, s.120.

³⁵⁶ Yenə orada, s.123-124.

³⁵⁷ Yenə orada, s.121-122.

nisbətinin nə qədər saxta olduğunu yəqin etmək mümkündür. Eyni zamanda, ordudakı türk zabıtlarının sayı da, demək olar ki, yox dərəcəsində idi.

Cəbhədə bu qədər məhrumiyyətlərlə üzlən türklər sovet ideologiyasının məqsədi olan ruslaşdırma siyasətinə müharibə dövründə də məruz qalırdılar. Rusca danışa bilməyənlər rus dilini öyrənməyə məcbur edilirdilər və rus komandirləri tərəfindən həmişə alçaldılırdılar. Müharibə ərəfəsində də, müharibədən sonra da Qızıl Orduda ən əhəmiyyətsiz və sıradan vəzifələr türklərə tapşırılırdı. Ancaq onlardan istədikləri qədər faydalana bilirdilər. «Sovetlər Birliyində hakim mövqə tutan rus rəhbərliyi və xalqı qoxluğuna, dil və din cəhətdən tamamilə yad olduğuna görə türk xalqlarına nə qədər etibar etməsə də, rejimi möhkəmləndirmək üçün onlardan mümkün qədər çox faydalanmağa çalışırdı. Bu məqsədə çatmaq üçün görülən tədbirlərin içərisində rus dili və mədəniyyətini yaymağa yönəldilən ruslaşdırma siyasəti əsas yer tuturdu. Bunun sayəsində orduda etibarlı kadrlar yerləşdirilməyə çalışırdılar. Lakin bütün bunlar istər ruslar, istərsə də türklər arasındakı bir-birləri haqda mövcud qənaətləri aradan qaldıra bilmədi».³⁵⁸

«Ağ Dəvə»də müharibənin gətirdiyi maddi çətinliklər də təsvir olunmuşdur. Dava başlayandan sonra məhəllənin bütün kişiləri cəbhəyə yollandıqlarına görə arxada qalanlar aclıqla mübarizə aparırdılar. Çörək almaq üçün səhərə qədər növbə gözləyirdilər. Dava başlayandan bir qədər sonra yandımağa neft də tapılır. Adamlar uşaqların quşatanla vurub öldürdükələri sərçələri yeyib qanqlarını doyuzdurmağa çalışırdılar. «Anam gecədən az qala səhərə kimi növbəyə durub Amerikadan gəlmiş tıbağa yumurtasının sarım tılgöyüm tül tozunu alıb gətirirdi...».³⁵⁹

İkinci Dünya müharibəsində Almanıyanın Sovet İttifaqını işğal etməkdə əsas məqsədlərindən biri də sovetləri iqtisadi cəhətdən diz çökdürmək idi. Almanların təşkil etdikləri iqtisadi komis-

³⁵⁸ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Böyük İslam Tarihi*, s.128

³⁵⁹ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.361.

siyanın hazırladığı raportda bu haqda belə deyilirdi: «Bütün silahlı qüvvələri ancaq və ancaq Rusiyanın hesabına saxlamaq şərti ilə müharibənin üçüncü ilində döyüş əməliyyatları davam etdirilə bilər. Bizim üçün zəruri olan ehtiyatları da keçirdikdən sonra Rusiyada milyonlarla adamın acından öləcəyi qaçılmazdır».³⁶⁰

Məhəllə adamları bu aclığı bütün kəskinliyi ilə yaşayırlar. Yalnız insanlar deyil, məhəllənin pişiyi, sərçələri, Cəbrayılın cöyərçinləri də davanın özü ilə gətirdiyi bu qıtlığı hiss edirlər. «Sərçələr də aclıq çəkirdi və gözgörəti kiçilmişdilər, lap balacalaşmışdılar».³⁶¹ Balakərimin danışdığı rəvayətlərin əsas mövzusu da aclıqdır. Məhəmmədlə Əli aclıq və ehtiyac üzündən kəndlərini tərk edirlər. Kənddən ayrı düşmələri onlar üçün fəlakətə nəticələnir. Başqa bir hekayətdə isə ehtiyac və aclıqdan əri və üç uşağı tələf olandan sonra sağ qalan bircə balasını ölümdən xilas etmək üçün baş götürüb şəhərdən qaçan bir qadından söhbət açılır. «Şəhərə aclıq düşdü, qaçan başını götürüb qaçdı, qalan acından qırıldı və iri gözləri çuxura düşüb acından işim-işim işildayan, bir tıxt dolu və ehtiraslı bədənini tarmıqlanmış ağdərəsi indi sümükklərindən sallanan o arvadın dəəri öz boğazından kəsib balalarına verdi və özü acından həlak oldu».³⁶²

Müharibə vaxtı türklərin məruz qaldığı təqiblər müharibə qurtarandan sonra da davam edir. İndi də adamları almanlarla əlaqə yaratmaqda günahlandırılıb ya sürgün edir, ya da güllələyirdilər. «Alman ordusunda vuruşan əsgərlərin böyük əksəriyyəti müttəfiq ölkələrin köməyi ilə məcburi surətdə Sovet İttifaqına qaytarıldı. Bunların bir hissəsi qayıdan kimi edam edildi, qalanı da ən yüngül cəza kimi on il əmək düşərgələrində yaşamağa məhkum edildi. Ölkə rəhbərliyi yalnız bu cəzalarla kifayətlənmədi, xüsusilə qeyri-slavyan azlıqları kütləvi şəkildə sürgün etməklə müasir dövrün ən böyük soyqırımlarından birini həyata keçirdi».³⁶³

³⁶⁰ Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, s.162

³⁶¹ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.367.

³⁶² Yenə orada, s.415.

³⁶³ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Böyük İslam Tarihi*, s.124

Romanda davanın gətirdiyi iztirabların və ehtiyacların təsvir olunduğu fəsillərdə müharibə ilə bağlı real məlumatlar da verilir. Rusların alman qoşunlarını Voronej şəhərindən çıxartmaları belə hadisələrdən biridir. Rus döyüşçüləri almanların irəliləməsini dayandıрмаq məqsədi ilə 1943-cü il yanvarın 12-də yeni bir hücum əməliyyatı hazırlayır və bu əməliyyat nəticəsində alman ordusunun irəliləməsinin qarşısını alır. Əsərdə rus qoşunlarının qazandıqları bu qələbə haqqında xəbəri məhəlləyə İbadulla çatdırır. «-Ur-r-ra-aa!.. -Ur-r-ra-aa!..Faşist oğraşları çıxartdıq Voronejdən!..».³⁶⁴

Romanda sovet hakimiyyətinin siyasət sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin təsviri də real səciyyə daşıyır. Bunlar əsərdəki bədii dünyada əksini tapan xəyali mənzərələr deyil. Sovet hakimiyyəti tarixində həmin hadisələrin baş verməsi məlumdur. İnsanların günahsız yerə məhv edilməsi, sürgünə göndərilməsi sovet tarixinin gerçək təfəsilatlarıdır.

Ölkədəki siyasi meylləri təcəssüm etdirən Fətulla Hatəmlə Muxtar surətləri bu cəhətdən ən bariz nümunələrdir. Fətulla Hatəmin xalq düşməni adlandırılıb ölümünə səbəb olduğu Səttar Məsum kimi, Sovet İttifaqında öldürülmüş və ya ömürlərini sürgündə keçirməyə məhkum edilmiş çoxlu yazar və şair vardı. «Ölüm hökmü»ndə göstərilən bu yazar və şairlərin gerçək həyatlarını və necə asanlıqla məhv edildiklərini şərh etməklə bütün bunların həyatı faktları olduğunu nəzərə cərpdirməyə çalışdıq. Yəqin etdik ki, sovet dövründə həyata keçirilmiş dini və iqtisadi təzyiqlər də romanda əksini tapmışdır. Qızıl saxlamaqda təqsirləndirilən Ələbbas kişinin evinin hökumət nümayəndələri tərəfindən axtarılması, Muxtarın arvadı öləndə onu yas mərasimi keçirmədən dəfn etməsi həmin təzyiqlərin əyani mənzərələridir.

6.3.3. Rəmzlərin təhlili

Elçin «Ölüm hökmü»ndə olduğu kimi, «Ağ Dəvə»də də oxucusuna çatdırmaq istədiyi müəyyən fikirlərini rəmzlərə yükləyə-

³⁶⁴ Elçin. *Ağ Dəvə*. s.377.

rək əks etdirmişdir. Əsərin bədii ifadə vasitələrində əhəmiyyətli yer tutan bu rəmzlərin çözümlənməsi təhkiyəçinin dünyasını anlamağımıza daha çox kömək edə bilər. «Ağ Dəvə»də quruluşun tənqidi «Ölüm hökmü»ndəki qədər açıq deyildir, yəqin ona görə ki, «Ağ Dəvə» bir qədər əvvəl yazılmışdı. Görünür, Sovet İttifaqında məlum yenidənqurma hərəkatının hələ başlamadığı bir dövrdə müəllifin sistemi açıq-aşkar tənqiddə tutması çətin olardı. Bununla belə, əsərdə cəmiyyətin çox aydın şəkildə tənqiddə tutulduğu məqamlarda az deyil. Romanda istifadə olunan rəmzlər də ehtilə daha çox sistemin tənqidinə yönəldilmişdir. Bütünlükdə əsərdə olduğu kimi, Balakərimin əsas hadisələrlə yanaşı nəql etdiyi hekayətləri də rəmzlərlə zəngin səhnələrdir.

Romanda diqqəti cəlb edən ən önəmli simvol əsərin də adını daşdığı Ağ Dəvədir. Ağ Dəvə ilə bağlı rəvayətlər başdan-başa bu dünyanın qəmindən, kədərindən, hər şeyin keçici, ötəri olmasından söhbət açır. Dünya ədəbi, sonsuz deyil, hər şeyin axırı var – Dəvə rəmzi ilə bizə anlaşılan ilkin mənə budur. Əhməd Əflakinin nəql etdiyi bir əfsanədə də dəvənin dünyanın rəmzinə çevrildiyini görürük.

*«Bəni-İsrail zamanında boynunda tilsim asılmış bir dəvə var imiş. Kim bu dəvəni görsəydi, ona hörmət etməmiş. Ağaclardan meyvə dərib verərmişlər. Bir gün bir nəfər o tilsimi dəvənin boynundan qoparıb atır, bundan sonra dəvəni zorla tutub, belinə yük yükləyirlər. İndi ey məzlum xislətli ulu hökmdar! Bil ki, o tilsim bizik və dünya dəvəsinin boynundan asılmışıq. Elə ki, bu yalançı və fəni dünyadan yaxşı adamların əbədi rahatlıq məskəni olan axirətə köçürük, onda hər kəsin hansı əməl sahibi olduğu bəlii olar».*³⁶⁵

Romanda qələmə alınan yolçunun hekayətində də dəvənin rəmzi surət kimi daşdığı mənə yuxarıdakı əfsanə ilə səsleşir. Varlı bir tacir olan yolçu həmişə Ağ Dəvənin belinə minib səfərə çıxardı. Belə səfərlərin birində o, öz uşaqlıq illərini yada salır, indiyənə

³⁶⁵ Ahmet Eflaki, *Ariflərin Menkibeleri* – 1, çev.: Tahsin Yazıcı, Hürriyyət Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1973, s.320

qədər bu dünyada necə yaşadığını anlamağa çalışır. Dünya yarandan bəri özünün də içində yaşadığı bu günə qədər hər şeyin yeknəsəqlik içərisində keçdiyini, insanların həmişə eyni kədərli hisslər keçirdiyini qətedir. Həzrəti Adəmin cənnətdən qovulması onun üçün cəzaya çevrilir. Məhəmməd peyğəmbərin ömrü təqiblər içərisində keçmişdir. Bu qəm-qüسسə indi Ağ Dəvənin gözlərinə köçmüşdür və Ağ Dəvə də, bütün canlılar kimi, bir gün bu dünyadan köçüb gedəcəkdir. «Mən on aydan, ya on ildən sonra olmayacağam, amma elə həmin on ayla, on illə bərabər mənim bütün ömrüm ilə o palçıq buzovun yaşadığı o qədim dünyadan keçib gələn mən illər arasında nə fərq var? Yaxud mənim yaşadığım bu yetmiş, bu səksən il ilə gələcəyin mən illəri arasında nə fərq var?»³⁶⁶ Ağ Dəvə qeybətə çəkildə, bu qədər varlı olmasına baxmayaraq, yolçu onun gözlərində gördüyü kədərə qərq olur. Həmi elə bilir ki, yolçu Dəvənin itirməyinin dərdini çəkir, halbuki, o, dünyanın faniliyini anlamışdı.

Romanda təcəssüm etdirdiyi bu rəmzi məna ilə yanaşı, Ağ Dəvədə gələcəyi görmək və müqəddəslik xüsusiyyətləri də müşahidə edilir. Kimin əcali çatırsa, Ağ Dəvə bunu əvvəlcədən bilir və həmin adamı o biri dünyaya göndərmək üçün gəlib qapısında yerə yatır. Bu dünyanın hələ çox açılmamış sirlərindən də Ağ Dəvə xəbərdardır. Ölən insanları öz qoynuna alan dünya da sirlərlə doludur. Əsərdəki bütün canlılar kimi, bu Dəvə də ədəbi deyil, amma onun ömrü vaxtla məhdudlaşmamışdır. Elə bil ki, dünyanın əvvəlindən axırına qədər bu ağappaq Dəvənin də ömrü davam edəcəkdir, ondakı müqəddəslik çaları bir də bu təəssüratdan doğur. Bir özbək əfsanəsində də dəvənin belə bir müqəddəslik hissi təlqin etdiyini görürük. Nurətə kəndindən altı mömin dəvələrinə minib yola düşürlər, dəvələri harda yerə yatarlarsa, oranı da özləri üçün yaşayış məskəni seçməyi qərara alırlar. Dəvələr müxtəlif yerlərdə dayanırlar və möminlər də həmin yerlərdə məskən salırlar. Bunlardan Xoca Əbdürrəhman babanın dəvəsi Ke təkörqan şəhərinə çatır və orada yerə yatır. Xoca Əbdürrəhman

³⁶⁶ Elçin. Ağ Dəvə. s.243.

baba çadırını bu şəhərdə qurur. Həmiyə kömək edəcəyini deyib, çadıra girir və dəvəsi ilə birlikdə qeybətə çəkilir. Göründüyü kimi, dəvə məskunlaşma yerini müəyyənləşdirir. Romanda Məhəmməd Əlini öldürəndən sonra Ağ Dəvə Həqiqəti Deyənlə birlikdə gəlir və Həqiqəti Deyən bu davada kimin haqlı olduğunu bilmək üçün dizlərini büküb torpağa qulaq asan Ağ Dəvənin gözlərinə baxaraq hər şeyi öyrənir. «Torpaq deyir ki, siz ikiniz də yalan söyləyirsiniz! – dedi. – Torpaq deyir ki, mən onların heç birinin deyiləm. Torpaq deyir ki, onlar mənimdir! Biri artıq gəlir qoynuma. O biri də vaxtı çatanda gəlib mənim olacaq!»³⁶⁷ Burada belə bir fikir təlqin edilir ki, bu dünya fanidir və bütün bu qalmaqçılar mənasızdır. Aclıq üzündən karvan yoluna çıxan qadın haqqındakı hekayətdə də Ağ Dəvə Ürəyiyumşaq adamlar gəlir. Qadın Ürəyiyumşaq adamlardan qarşısındakı balası üçün çörək istəyəndə, yəni də əsl həqiqət Ağ Dəvənin gözlərindən bilinir. «Ağ dəvənin o iri qara gözləri o arxada deyirdi: yox, sən o bir dişdəm çörəyi qarındakı o tifil üçün yox, özün üçün istəyirsən; sən özün özünü qarındakı o tifillə aldatma, o bir dişdəm çörəyi sən özünü ölüm-dən qurtarmaq üçün istəyirsən...»³⁶⁸

Romanda dəvə ilə ölüm arasında bir bağlılıq olduğunu qeyd etmişik. Belə bir əlaqəni Qazaxıstanda Dədə Qorqud haqqındakı əfsanələrdə də görmək mümkündür. Qırx yaşında öləcəyini yuxusunda gördən Dədə Qorqud dəvəsi Jelmayanı minib ölümdən qaçmağa çalışır. Ancaq ölümdən canını qurtara bilməyəcəyini başa düşəndə dəvəsini kəsir, onun dərisini çayın sularına sərir və orada oturub qopuz çalmağa başlayır. «Qaçmaqdan möhkəm yorulan Qorqud: «Yerin ortasına çatsam, bəlkə canımı qurtararam» - deyərək doğulduğu ölkəyə – Sırdərya çayının sahillərinə gəlir. Burada Jelmayasını kəsir və onun dərisiylə qopuzunun dibini örtür. «Suyun üstündə ölümdən gizlənmək olmaz» - deyərək Jelmayasının dərisini Sırdəryanın sularına sərir və onun üstündə oturur...»³⁶⁹

³⁶⁷ Elçin. Ağ Dəvə. s.342

³⁶⁸ Yəni orada, s. 420.

³⁶⁹ Abdimalik Nisanbayev, **Kazakistan'da Dede Korkut**, Aktaran: Dinara

Düysebayeva, Banu Muhyayeva, AKM Yayınları, 1. baskı, Ankara 2000, s.77

Romanda xüsusilə keçmişdən gələcəyə qədər dünyanın bütün yükünün Ağ Dəvənin belinə yükləndiyini vurğulamaqla onun surəti dünyanın rəmzi kimi daha da qabardılır. Zaman keçmişini ilə də, gələcəyi ilə də Ağ Dəvənin belinə yüklənmişdir. «*Keçmiş o Ağ Dəvə karcınının Gələcəyə yola salırdı*». ³⁷⁰

Romanda istifadə olunan başqa bir rəmz də rənglərdir. Əsərdə rəng çalarları çox önəmli yer tutur. Romanı mədəniyyət təfsilatları baxımından incələyəndə türk mədəniyyəti tarixində rənglərin rəmzi mənalarından və müəllifin bunlardan necə faydalanmasından söhbət açmışıq. Burada qara rəngdən quruluşun tənqidi üçün istifadə edilir. Əsərin yazıldığı dövrü nəzərə aldıqda, etiraf etmək lazımdır ki, hakim ideologiyanın sənətə təzyiq göstərdiyi bir vaxtda quruluşu açıq tənqid etmək mümkün deyildi. Ona görə ki, sovet hakimiyyəti sənətdən ideologiyanın təbliği üçün bir reklam vasitəsi kimi istifadə edirdi və quruluşun tənqidinə imkan vermir. Bu məsələnin şərh baxımından əsərdə ən bariz nümunə Səttar Məsum surətidir. «Ağ Dəvə»də sistemin tənqidi daha çox qara rəngin timsalında verilmişdir. Muxtar məhəlləyə sonralar köçmüşdür və məhəllədə sistemin yeganə nümayəndəsidir. Nə o, məhəlləyə uyuşa bilər, nə də məhəllə onu qəbul edir. Muxtarın simasında təcəssümünü tapan ideya da əslində elə budur – rejimlə xalqın bir-birinə yaadığıdır, bir-birini sinirə bilməməsidir. Təhkiyəçinin məhəllədə yaşadığı dövrdə burada baş verən ilk xoşagəlməz hadisələr də Muxtarın adı ilə bağlıdır. Muxtar heç bir günahı olmadığı halda Xanım xalanın oğlu Abdullanı həbs etdirir. Bu hadisə sakit bir həyat tərzi yaşayan məhəllənin rahatlığını əlindən alır. Bundan sonra Muxtar Ədiləni almaq istəyərək onun ölümünə səbəb olur. Muxtarın təsvirində ən çox qara rəngdən istifadə olunur. Bu rəng sanki Muxtarın geyiminə, evindəki əşyalara, bütün həyatına sirayət etmişdir. Türk mədəniyyətində yeraltı qüvvələrin və kədərin rəmzi olan qara rəng Muxtarın surətini tamamlayan çalar kimi oxucuya anladıdır. «*Payızda, qışda və yazda Muxtarın*

³⁷⁰ Elçin. Ağ Dəvə. s.281.

əynində həm işə uzun və qara meşin pencək olurd u və deyirdilər ki, Muxtar həmin pencəyin altından belinə tapança bağlayıb; başında da meşin şapka olurd u, yayda isə boğazı axıraacan düymələnlən tünd qəhvəyi rəngdə köynək geyirdi və Muxtarın qara xrom uzunboğaz çəkmələri, tünd qəhvəyi qalife şalvarı bütün məhəllədə məşhur idi». ³⁷¹ Xanım xalanın Muxtara qarşı çıxması da onun qara rəngin təmsil etdiyi şəxslərlə mübarizəsi kimi mənalanır. Tarixi reallıqları nəzərə alsaq, bu mübarizədən Xanım xalanın qalib çıxması mümkün deyildi. Ancaq müəllif bu hadisədən öz fikrini oxucuya çatdırmaq üçün vasitə kimi istifadə etmişdir. Fikir isə bundan ibarətdir ki, bütün hallarda şəxslə müqavimət göstərmək lazımdır, bu mübarizə əvvəl-axır mütləq qələbə ilə nəticələnəcəkdir. Əsas odur ki, dözsən, geri çəkilməyəsən.

Romanda şəxsi təmsildən rəmzlərdən biri də Hitlerdir. Müharibə illərində bütün əzabların və qırğınların bəisi odur. İnsanlar bu qədər fəlakətlər törədiyinə görə onu lənətləyirlər. Burada əsl tənqid hədəfi diktatorlardır. Hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə sovet hakimiyyəti də Stalin kimi bir müstəbidin əlindədir. Stalin istər müharibədən əvvəl, istərsə də müharibədən sonra xalqa davanın gətirdiyi iztirablardan daha çox zülm etmişdir. Hitlerə qarşı yönələn tənqid əslində bütün zalım hökmdarlara ünvanlanır.

Romanda təcəssümünü tapan belə bir fikir də diqqəti çəkir ki, bu dünyada heyvan olmaq insan olmaqdan daha yaxşıdır. Müəllif eyni fikri «Ölüm hökmü»ndə də ifadə edir. «Ölüm hökmü»nün «Dar dalanda» fəslində sərxoşun Gicbəsərlə söhbəti «Ağ Dəvə»də İbadullanın sarı pişiklə danışğını ya da salır. «*İbadulla ağlaya-ağlaya deyirdi:*

-Niyə dünyada adamlar adam olur? Niyə pişiklər adam olmadı?...». ³⁷² Hər iki əsərdə belə bir məqam da diqqətdən yayınmır ki, heyvanların bu dünyaya insan kimi gəlmələrini və özlərinin də heyvan olmalarını istəyənlər cəmiyyətdən tamamilə uzaqlaşan, həmişə

³⁷¹ Elçin. Ağ Dəvə. s.276.

³⁷² Yenə orada, s.403.

sərxoş gəzib-dolaşan, başqalarına heç bir faydası dəyməyən adamlardır. Burada biz müəllifin kinayəli ifadə üsulundan məharətlə istifadə etdiyini görürük. Əlbəttə, bu fikir də əslində sistemin tənqidi kimi mənalıdır. Hər iki romanda hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə sovet hakimiyyəti və ideologiyasının xalqa verdiyi zülm insanların həyat eşqini söndürmüş, onların insan kimi yaşamaq imkanlarını məhv etmişdir. Elə buna görə də heyvan ömrü həmin əzablı yaşayışdan üstün tutulmuşdur.

YEDDİNCİ BÖLMƏ
«MAHMUD VƏ MƏRYƏM»

7.1. Təhkiyə üsulları

7.1.1. Təhkiyəçi baxışları

Elçin «Mahmud və Məryəm»də fərqli bir təhkiyə üsulunu sınaqdan keçirmişdir. Əsər «Əsli və Kərəm» xalq dastanının müasir roman təcrübəsinə uyğunlaşdırılmış şəkildir. Mövzu və forma baxımından həmin xalq dastanı ilə səsləşən romanda müəllif də sanki dastanın təhkiyəçisi mövqeyində çıxış edir. Əsərdəki baxış bucaqlarını araşdırarkən ya zıçının seçdiyi baxış mövqeyinin şərtlərindən kənara çıxdığını görəcəyik. Bunun səbəbi nəql edilən hekayətin qaynağı ilə bağlıdır.

Romanda hakim olan baxış – «İlahi» baxış bucağıdır. «Mahmud və Məryəm»dəki hekayət buradakı bədii dünyada iştirak etməyən və hadisələri kənardan müşahidə edərək danışan bir təhkiyəçi vasitəsi ilə təqdim olunur. Təhkiyəçinin əhvalatları kənar gözlə nəql etməsi təkcə onun müşahidəçi mövqeyi ilə şərtlənir. Belə ki, o, qəhrəmanların və hadisələrin şərhində yalnız kənar müşahidəçi mövqeyi tutmur, yeri gələndə süjetə müdaxilə də edir. Başqa sözlə desək, müəllif-təhkiyəçi «İlahi» baxış mövqeyindən çıxış edir.

Müəllifin nəqldə istifadə etdiyi üsullardan biri də bəzi fəsillərdə surətlərlə oxucu arasındakı vasitəçilik funksiyasından imtina edərək birbaşa surətlərin daxili aləmlərini canlandırmaq vasitəsi ilə şərhə meyil etməsidir. Belə hallarda əsərin iştirakçısı öz həyatı, duyğu və düşüncələri barədə bilavasitə özü məlumat verir. Bu

hissələrdə belə bir təəssürat yaranır ki, hadisələrin müşahidəçisi də elə şərh verən surətin özüdür. Hərçənd burada da təhkiyəçimüəllif əsərin içindən çıxış edir və fikirlərini öz surətləri vasitəsi ilə oxucuya çatdırır. Həmin hissələrdə fərqlənən baxış bucağında əsərdə hakim olan «İlahi» baxışın əksinə olaraq müəllifin biganə qalması duyğu və düşüncələrdən söhbət açılır. Təhkiyəçi daxili nəql etmə üsuluna müraciət edərkən daha çox şüur axını və daxili monoloq vasitələrindən faydalanır. Təhkiyəçinin arxaya çəkilərək hadisələri iştirakçıların baxışı ilə anladığı hissələrdən biri Sofinin Mahmudla səfərinin geşi barədə Ziyad xana yazdığı məktubdur. Yorulub əldən düşən Sofinin həmin səfərin nə vaxt başa çatcağını düşünməsi, qurşağına dolacağı sərvətlə bundan sonra vətəndə yaşaya biləcəyini xəyalına gətirməsi onun öz dili ilə nəql edilir. «Allahın adını tutma, rəzil insan. Bütün dünyadakı insanlar rəzildi və sən ki bu cür xəyallar edirsən, rəzillərin rəzilisən və sən özündən xəbərin yox imiş».³⁷³

Ərzurum hakimi Süleyman paşanın türk dünyası ilə əlaqədar düşüncələri də onun öz nitqi ilə oxucuya çatdırılır.

Romanın əvvəlində Sazlı Abdulla ilə bağlı əhvalat danışılır. Ziyad xanın öz sarayında yuxuya gədən bilmədiyi bir gəcənin təsviri ilə əsərin əsas hekayətinin nəqli başlayır. Oğlunun və taxt-tacının aqibəti üçün narahaçılıq keçirən Ziyad xanın gecələr yuxusu ərsə çəkilir. Belə yuxusuz qaldığı gecələrin birində o, çox sevdiyi xanəndəsini azad edir. Elə buradaca təhkiyəçi bu əhvalatdan səksən il sonra a dlayır və xanəndənin gələcəyi ilə bağlı məlumat verir: «...Vaxt gələcək və səksən ildən sonra Qarabağ dağlarındakı toyduyünlərdə, İsa bulağında, Turşsuda, Səkili bulaqda, Daşaltı çayının sahilində, Topxana meşəsinin sərinliyində qurulmuş kef məclislərində saç-saqqal ağappaq ağarmış, uzun-uzun illər boyu çox hakimlər görmüş, çox qanlı hadisələrin, səvəb işlərin, haqq işlərin şahidi olmuş qoca el aşığı sazı sinəsinə sıxıb bir dastan danışacaq».³⁷⁴

³⁷³ Elçin. Mahmud və Məryəm – «Seçilmiş əsərləri», II c., Azərənşir, Bakı, 1987, s.350.

³⁷⁴ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.240.

Məryəmin təsvir olunduğu ikinci fəsildə bu qızın gördüyü yuxular və bu yuxulardan sonra keçirdiyi həyəcanlar barədə təhkiyəçi məlumat verir.

«Məryəm həmin qışqırıq səsinə yuxudan oyanmışdı.

*Məryəm o bürkülü yayın səhəri çəgində üşüm-üşüm üşüdü, bədəninə bir uçuşma gəldi, sonra qonşu otaqda yatan atasının nəfəsini eşitdikcə yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı».*³⁷⁵

Mirzə Salmanın Ziyad xanın arvadı Qəmərbanuya aşiq olmasından əsərin iştirakçılarının xəbəri yoxdur. Amma Qəmərbanu ilə rastlaşanda Mirzə Salmanın hansı hissləri keçirməsini təhkiyəçi bizə anladır. «İlahi» baxış mövqeyinin bir xüsusiyyəti də elə budur. Təhkiyəçi kimi çıxış edən müəllif qəhrəmanların həyatlarına bütün təfsilatı ilə bələd olduğu üçün onların nə düşündüklərini, hansı hissləri yaşadıklarını da aydın təsvir edir. «*Son zamanlar Mirzə Salman Qəmərbanuya baxa bilmirdi, bir vaxtlar hamudan, Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşq ilə hüsnünə gizli-gizli qəzəllər yazdığı bu qadının iztirablar, sarsıntılar əlindən necə gözgörəti vaxtsız qocalmasını görmək Mirzə Salman üçün çox ağır idi».*³⁷⁶

Qəmərbanunun Ziyad xanın qardaşı Cavanşir şahı öldürməsini də özündən başqa kimsə bilmir. Cavanşir şahın Ziyad xanın taxtına göz dikməsi Mahmudun gələcəyini təhlükə altına alırdı. Cavanşir şahın niyyətindən şübhələnən Qəmərbanu quldurbaşı Göyçək Kəlləzə qızıl verib, Cavanşir şahı qətlə yetirdir. Sonra Təkgöz Vəliquluya da Göyçək Kəlləzin axırına çıxmağı tapşırır. Özü də Təkgöz Vəliqulunu zəhərləyərək məhv edir. Beləliklə, bu sirdən heç kəs xəbər tutmur. Təhkiyəçi əhvalatları təfsilatı ilə danışmaqla əsərdəki mövqeyini möhkəmlədir. Biz bir daha yəqin edirik ki, əsərdə baş verən bütün əhvalatlar ona aghandır. «*Sonra bu sirri də Allahdan və Qəmərbanudan başqa heç kim bilməsin deyər, Qəmərbanu öz əli ilə Təkgöz Vəliqulunu zəhərləyib öldürdü».*³⁷⁷

³⁷⁵ Elçin. *Mahmud və Məryəm* . s.258.

³⁷⁶ Yenə orada, s.262.

³⁷⁷ Yenə orada, s.268.

Çaldıran döyüşündən sonra Ziyad xanın Bayandur xan tərəfindən öldürülməsini, Qəmərbanunun aqlını itirib çöllərə düşməsini və orada vəhşi heyvanlar tərəfindən parçalanmasını, Mirzə Salmanın saqqalının qırxdırılıb eşşəyin belində tərsinə oturdularaq Gəncənin küçələri ilə gəzdirilməsini, Ziyad xanı qətlə yetirərək Bayandur xanın hansı hisslər yaşamasını bizə təhkiyəçi danışır və yeri gələndə bunların hamısından xəbərdar olmasını vurğulayır. «*Düzdü, Sofi bunları başa düşmüşdü, amma əslində Sofinin heç nədən xəbəri yox idi».*³⁷⁸

Ziyad xanın ölümqabağı dediyi sözlərin mənasını Bayandur xanın yalnız çox-çox sonralar, ömrünün axırında başa düşəcəyini bildiren təhkiyəçi onun başına hansı hadisələrin gələcəyini də xülasə şəkildə bizə çatdırır. Bütün bunlar təhkiyəçinin surətlərin sonrakı aqibətlərindən də xəbərdar olduğunu aydın göstərir. «*Bayandur bəy nə o anda, nə də çox-çox sonralar bu sözlərin mənasını başa düşmədi, uzun-uzun illər keçdi, Bayandur xanın başına çox qəzavü-qədar gəldi, taxtdan salındı, yenə taxta çıxdı, əsir düşdü, gözlər çıxarıldı, qaçib dağlara çəkildi, qalalarda gizləndi və ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi vaxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış səsi həmin sözləri bir də pıçıldadı və qoca Bayandur yalnız o zaman bu sözlərin mənasını dərk etdi».*³⁷⁹

Əsərdə Ceyranın həm uşaqlıq və gənclik illərində, həm də yaşlı vaxtlarında yaşadığı ömür yolu haqqında əvvəldən axıra qədər məlumat verilir. Hələ uşaq ikən təcavüzə məruz qalandan sonra bu dünyadan intiqam almaq və var-dövlət içində yaşamaq arzusu ilə kənddən uzaqlaşan gözəl, hiyləgər və yüngül əxlaqlı Ceyranı Ziyad xan Mahmudun dalınca göndərir ki, onu özünə bənd eləsin, Məryəmi onun fikrindən çıxartsın. Ceyran Mahmudu görən kimi ona aşiq olur, ancaq Mahmudun Məryəmdən əl çəkməyəcəyini başa düşərək yanında atlarına baxan mehtər Cəfərə qoşulub, onun yaşadığı kəndə gedir. Ceyran burada da üç aydan artıq qalmır və

³⁷⁸ Elçin. *Mahmud və Məryəm* . s.324.

³⁷⁹ Yenə orada, s.325.

biz onu bir də Mahmudun qəbri üstündə görürük. Məlum olur ki, mehtər Cəfərin kəndini tərk edəndən sonra yenidən öz əvvəlki peşəsinə qayıdıb və yaşa dolmasına baxmayaraq, hələ də yüngül həyat sürür. Ceyrannın mehtər Cəfərin kəndinə getməsindən Mahmudun ölümünə qədərki həyatı əsərdə birbaşa təsvir olunmur, ancaq təhkiyəçi onun süjet xəttinə bilavasitə daxil olmayan həmin dövrdəki yaşayışı barədə də bizdə təsəvvür yaradır və bununla da iştirakçıların ömür yollarına yerli-yataqlı bələd olduğunu nümayiş etdirir. Mahmuddan ayrıldıqdan sonra Sofinin həyatının təsviri də əsas nəqldən kənar qaldığı üçün kəsilir. Ancaq burada da təhkiyəçi surətin əsas xəttə daxil olmayan ömrü barədə məlumat verir. Bu da romanda seçilmiş baxış bucağının bir xüsusiyyətidir.

Bu baxışın başqa bir özəlliyi də odur ki, təhkiyəçi ancaq özünün müəyyənləşdirdiyi dərəcədə surətlərin bir-birlərinə bələd olmalarına, bir-birlərini anmalarına imkan yaradır. İştirakçıların həmin xüsusiyyətlərinə də təhkiyəçi aydınlıq gətirir, çünki nəqlin yeganə hakimi odur. «*Yazıq Sofi başa düşmürdü ki, Mahmud cibindəkiləri təkcə ona görə kasıblara paylamırdı ki, acdırlar, çörək yesinlər...*».³⁸⁰

Romanda əsas süjetlə yanaşı verilən Qırmızı Tuman Kışının kəndinin təsvirində «İlahi» baxış bucağı bütün təfəsilatı ilə təbiiq edilir. Təhkiyəçi bu kənddə yaşayan insanlar və baş verən hadisələr haqqında hər şeyi bilir. Eləcə də səfiladamlar dəstəsindən bəhs edən hissələrdə təhkiyəçi-müəllif bu cəmaatin niyə didərgin düşmələrindən, əvvəllər necə yaşamalarından ətraflı məlumat verir.

Süleyman paşanın fikirlərinin şərh edildiyi fəsillərdə təhkiyəçi qəfildən hadisələrin nəqlini dayandırır və gələcəkdə onun necə yaşayacağından və hətta necə öləcəyindən bizi əgah edir. Ömrü boyu türk dünyasının birləşməsi üçün çarpışan Süleyman paşa apardığı kiçik bir müharibədə xəyanətlə üzləşir, ən yaxın adamları onu döyüş meydanında yaralı vəziyyətdə atıb getdikləri üçün

³⁸⁰ Elçin. *Mahmud və Məryəm* . s.352.

ölümə məhkum olur. «...*Vaxt gələcək və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölüm cül yaralanacaq*».³⁸¹

7.1.2. Təsvir

Elçin digər romanlarında da müraciət etdiyi təsvir üsulundan «Mahmud və Məryəm»də təhkiyəni bütünlükdə müəyyənləşdirəcək şəkildə deyil, mövzunu tam açıqlamaq üçün ehtiyac duyduğu məqamlarda istifadə etmişdir

Əsərdə surətlərin xarici görünüşünün təfərrüatı ilə təsvir edilmədiyini görürük, yəqin edirik ki, onların iç dünyalarının şəhvi təhkiyəçi üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Romanda surətlərin zahiri görkəmi barədə məlumat verilmədən belə bir təəssürat yaranır ki, həmin məlumatdan bu surətləri müvafiq qənaətlərə uyğun canlandırmaq və onların iç dünyalarını dolğun ifadə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur.

Övlad üzünə həsrət qalan Ziyad xanla Qəmərbanu uşaqlarının olması üçün yanında qotur Tülkü gəzdirən bir adamın sehrtilsimindən kömək umurlar. Həmin adam belə təsvir olunur: «*O bədheybət Lalın üzündə, başında bir dənə də olsun tük yox idi, qaş, kipi-riyi yox idi, boyu hünlü, boynu uzun, beli donqar idi, dəvayə oxşayırdı və bomboz gözləri var idi*».³⁸²

Mahmudla Məryəmin zahiri görünüşləri onların iç dünyalarından xəbər verir. İçərilərindəki təmizlik sifətlərinə çökmüşdür. Mahmudun gözlərindən, baxışlarından ürəyinin saflığını oxumaq olur və əsərdə bu fikir xüsusilə vurğulanır. «*Sofi bu ortaboynu, nazik, ağbəniz, qıvrım sarışın saçlı, iri göy gözlü oğlunun baxışları altında özünü naqolay hiss etdi; bu iri göy gözlərdə Mahmudun incəliyi, zəifliyi ilə uyuşmayan bir sirayət, özünəçəkmə, cazibə var idi*».³⁸³

³⁸¹ Elçin. *Mahmud və Məryəm* . s.400.

³⁸² Yenə orada, s.246.

³⁸³ Yenə orada, s.255.

Müəllif təsvir üsulundan tək-cə surətlər və hadisələrlə bağlı yerləri göstərmək üçün istifadə etmir. Hadisələrin nəqlində də bu təhkiyə formasına müraciət edir. Yavuz Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasındakı Çaldıran döyüşünü həm bu haqda məlumat vermək, həm də onu bütün reallığı ilə oxucuya anlatmaq üçün xülasə şəkildə təsvir edir. «*Qarğa-quzğun bu kəllələri didmişdi və didilməmiş yerlərin sümüyü ağarırdı; qarqara saclar, saqqallar qaralırdı; qarğa-quzğun bu kəllələrin bir qoxunun gözünü çıxarmışdı, amma bəzi kəllələrdə tək-tək gözlər qalmışdı və az qala pırtlayıb hədəşəndən qaxacaq bu böyümüş tək gözlər, qapanmış kipriklərin arasından tək-cə ağ görünən gözlər, quzğunların tamam qoparıb çıxmadığı yarım çaq gözlər bütün Çaldıran düzündü örtünmüş başsız cəsdlərə baxırdı*».³⁸⁴

Romanda ən geniş məkan təsviri ilə Qırmızı Tuman Kişinin kəndinin və bu kənddəki həyatın bədii təcəssümündə rastlaşırıq. Bu kəndin də, bura da yaşayan adamların da təfəssatlı təsviri əsərdə geniş yer tutur. Müəllif əsas süjetlə yanaşı şəkildə qələmə aldığı bu lövhələrlə əsərdə ifadə etdiyi fikrin dərin şərhinə müvəffəq olmuşdur. Buna görə də həmin səhnələri daha təsirli canlandırmaq üçün kəndin heç bir xüsusiyyətini diqqətdən yayındırmağa çalışmışdır.

Yazar bu kəndin təbiətinin gözəlliklərindən, suyunun bolluğundan, torpağının bərəkətli olmasından, meşələrinin genişliyindən söhbət açır, əlverişli şəraitinə görə bu kəndə düşmənlər əli dəymədiyini, kəndin viran edilmədiyini bildirir, sonra həmin qənaətlərini bir yolçunun fikirləri ilə təsdiq edir.

Bu kənd sakinlərinin yaşayış tərzləri, dünyaya baxışları, zahiri görkəmləri də eyni şəkildə çox ətraflı təsvir edilir. «*Kəndin camaatı hündürboylu, qırmızıyanaqlı, kişiləri qolugüclü, arvadları döşüsüdlü camaat idi, işləyən camaat idi, əkirdi, becərirdi, halallıqla da yeyirdi; dünyanın qarışıq zamanında talelərindən və güzəranlarından razı idilər və lazım olanda bir-birini bağışlamağı bacarırdılar, pisi tez yaddan çıxarırdılar və yaxşı ilə yaşayırdılar*».³⁸⁵

³⁸⁴ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.315.

³⁸⁵ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.358.

Əsərdə əsas süjetlə yanaşı, daha bir hadisə nəql edilir, ancaq bu hadisə kəndin təsvirində olduğu kimi, romanın ana xəttinə dolayı yolla yox, təməl kimi bağlanır, çöllərə səpələnən digər gəlinlər belə təqdim olunur, bu cəmaət həm ümumi şəkildə, həm də üzvlərinin konkret xüsusiyyətləri ilə təsvir edilir. «*Ayağı Yalın Kişinin və onun kimilərin Camaat adlandırdığı bu adamlar ellərindən-obalarından didərgin düşmüş evsiz-əşiksiz səfillər dəstəsi idi*...».³⁸⁶

7.1.3. Daxili təhlil

Təhkiyəçi hadisələrin axarına müdaxilə edib, surətlərin daxili dünyasını oxucuya anlatmaq istədikdə, daxili təhlillərə üz tutur. «İlahi» baxış bucağında, gördüyümüz kimi, təhkiyəçi surətlər üzərində də hakim mövqedədir, onların ürəklərindən keçən bütün hiss və fikirlərə bələddir və elə buna görə də həmin baxış bucağından yazılmış romanlarda daxili təhlillərə müraciət etmək də xeyli asan olur. «Mahmud və Məryəm»də tətbiq olunan baxış bucağının yazar-təhkiyəçiyə surətləri ilə bağlı bütün məsələlərdən qətiyyətli danışmasına imkan yaratması daxili təhlilləri əsərin zəruri elementlərindən birinə çevirir.

Mahmuda Sofi ilə səfərə çıxmaq təklif edilir. Mahmudun buna razılıq verib-verməyəcəyini gözləyərkən Sofinin yaşadığı hisslər daxili təhlil üsulu ilə oxucuya çatdırılır. «*Sofi içəri girməyə cürət etməirdi, qapının ağzında dayanıb Mahmudun nə cavab verəcəyini gözləyirdi. Düzdü, Sofi rahat yorğan-döşəyini, hazır yeməyini sarayda qoyub vəhşi kimi çöllərə düşmək istəməirdi. Amma Sofi belə bir məqamda Mahmudu da tək qoymaq istəməirdi*».³⁸⁷

Bayandur bəy tərəfindən xəncərlə öldürüləndə Ziyad xanın qanlı əlini onun üzünə sürtməsi Bayandur bəydə müxtəlif hisslər oyadır. Bu isti qanın ağzında hiss etdiyi tamı, qoxunu və bu anlar yaşadığı hissləri Bayandur bəy ömrü boyu unutmur. Romanda bu şəkildə anladılan xeyli məqamlar vardır. Müəllif demək olar ki, bü-

³⁸⁶ Yenə orada, s.375.

³⁸⁷ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.304.

tün surətlərin iç dünyalarını, yaşadıqları hadisələrlə əlaqədar keçirdikləri hissələri qələmə alarkən daxili təhlil üsulundan istifadə edir.

7.1.4. Montaj üsulu

Elçin «Ölüm hökmü» və «Ağ Dəvə» romanlarında olduğu kimi, «Mahmud və Məryəm» əsərində də montaj üsulundan məharətlə faydalanır. O biri romanlara nisbətən «Mahmud və Məryəm»də bu üsula daha çox rast gəlirik. Bunun səbəbi də təhkiyənin qaynağının xalq dastanı ilə bağlı olmasıdır. Mövzusu xalq dastanından alınan bir əsərdə xalq yaradıcılığı elementlərinin geniş yer tutması tamamilə təbii. Burada önəmli olan budur ki, Elçin həmin ünsürləri əsərinə böyük ustalıqla daxil etmişdir. İstifadə edilən folklor motivləri, parçalan romanın bütövlüyünə nəinki xələl gətirmir, hətta, əksinə, bunlar istər təhkiyənin axıcılığına, istərsə də mövzunun tam halda qayranılmasına kömək edir.

Ziyad xan yuxuya gədə bilmədiyini gəcələrin birində öz sarayında gənc xanəndəsinə mahnı oxutdurur. Xanəndə Füzulinin «Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?» qəzəlini oxuyur. Təhkiyəçi şeirin müəllifi haqda da məlumat verməyi lazım bilir. Qəzəl də həmin fəslə səpələnərək yerləşdirilir. Mahmudun xüsusiyyətinin mühüm bir cəhəti – düşündüyünü həmişə çəkinmədən dilə gətirməsi Mövlana Cəlaləddin Ruminin bu sözləri ilə ifadə olunur: «Mövlana Cəlaləddin də yaxşı demişdi ki, - «Ya olduğun kimi görün, ya göründüyün kimi ol»».³⁸⁸

Romana nəqlin birbaşa qaynağı olan «Əsli və Kərəm» dastanından da parçalar daxil edilmişdir. Mətnin içərisində bunlar ya olduğu kimi dırnaqda, ya da vasitəli nitq kimi verilir. Mahmud Məryəmlə görüşlərinin birində onu qucaqlamaq istəyəndə, Məryəm hər bəndi «*Məni rüsvay eləm*» rədifi ilə bitən şeiri deyir. Dastandakı həmin şeir romanın təhkiyəsinə bu şəkildə salınmışdır: «-*Mən İsvəi, sən Məhəmməd ümməti... - pıçıldadı. – Aman, Mahmud, mənə rüsvay eləm*».³⁸⁹

³⁸⁸ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.250.

³⁸⁹ Yenə orada, s.277.

«Əsli və Kərəm» dastanında Kərəm yolda rastına nə çıxırsa, onlarla danışır, onların hamısından Əslinin yerini xəbər alır. Roman-da bunların hamısı bir yerə cəm edilmişdir. «*Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, «Məryəmi gördüzmü?» soruşurdu – göllərə baxırdı, «Məryəmi gördüzmü?», - soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollara baxırdı, sulara baxırdı, «Məryəmi gördüzmü?» - soruşurdu*».³⁹⁰

Əsərə şərq əfsanə və rəvayətlərindən də kiçik xülasələr şəkildə parçalar daxil edilmişdir. Bunlardan biri Rabinənin səhrada susuz qalan iti ölümdən xilas etməsi haqda. Başqa bir rəvayətdə Əyyub peyğəmbərin səbrinin sonsuzluğundan söhbət açılır. Bu rəvayəti qızı Məryəmlə əlaqədar nigarançılıq keçirən Baba Keşiş xatırlayır. «*Vəhşi ərəblər Əyyubun mal-qarasını oğurlamadımı, ildırım qaxıb sürülərini qırmadımı, hərəmilər dəvələrini oğurlayıb sarcanlarını qılıncdan keçirmədini, bunlar az idimi, tufan qopub evimi uçurdu, yeddi oğlu, üç qızı öldü, bədəni qurd saldı?*».³⁹¹

Çaldıran döyüşünün təsvir olunduğu hissələrdə Şah İsmayılın güclü sərkərdə və dövlət başçısı olması ilə yanaşı, şairliyindən də bəhs edilir və əsərlərindən nümunələr gətirilir. Süleyman paşanın Mahmud üçün düzəltdiyi toy məclisində qoca xanəndə Şah İsmayıl Xətəinin bir qəzəlini oxuyur.

*«Yəqin bil ki, xidaidir Xətai,
Məhəmməd Mustafaidir Xətai.
Sofi nəslə Güneydi – Heydər oğlu,
Əliyyəli-Murtəzaidir Xətai.
Həsən eşqinə meydana gəlirdir,
Hüseyni-Kərbəlaidir Xətai.
Əli Zeynalıbad Bağırü Cəfər,
Kazim, Musa Rizaidir Xətai.
Məhəmməd Taqidir, Əli Naqqihəm,
Həsən Əsgər liqaidir Xətai...»*.³⁹²

³⁹⁰ Yenə orada, s.345.

³⁹¹ Yenə orada, s.285.

³⁹² Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.405.

«Mahmud və Məryəm» romanında xalq poeziyasından da nümunələrə rast gəlirik, ancaq bu şeir parçaları mətnə vasitəli nitq şəklində daxil edilmişdir. Mahmud haqqında həsrətlə düşünən Məryəm yuxuya gedə bilməyəndə, atası bunu hiss edir və onu səsləyir. Məryəm atasının ona baxmasını istəmir və ürəyində ona yalvarır. «*Məryəm hiss edirdi ki, atası otağın qaranlığında ona baxır. Yox, Məryəm istəməirdi ki, Baba Keşiş bu dəm ona baxsın, yox, baxma, ata, çünki ay gedər batan yerə, ata, mələklər yatan yerə, ata, sinəmi nişan qoydum, ata, yar oxun atan yerə...*».³⁹³ Buna bənzər başqa bir nümunəyə Mahmudun didərgin Camaatla görüşündə təsadüf edirik. Mahmud özünü Camaatla tanımaq üçün şeir deyir. «*Gecə-gündüz kəsməz ürəyim in göz yaş, ağalar! Sizin kimi, məni də çöldən-çölə saldı dərd, ağalar! Məni də sizin tək yuvasındakı quş kimi tutdu, dəlik-dəlik etdi, dəldi dərd, ağalar!*».³⁹⁴

Romanda «Kitabi-Dədə Qorqud»dan alınmış parçalar da vardır. Qırmızı Tuman Kişinin kəndində baş verən hadisələr təsvir ediləndə görürük ki, Azər ilk oğluna ad qoyanda «Adını mən qoydum, yaşını Allah versin» - deyir. Bu sözlər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından alınmışdır. Həmin fəsildə dastandan alınmış daha uzun parçalarla rastlaşırıq.

7.1.5. Leytmotiv üsulu

Romanda təhkiyəyə ahəngdarlıq gətirmək üçün istifadə edilən bu üsula eyni zamanda surətləri səciyyələndirən xüsusiyyətləri anlamaq üçün də müraciət edilir.

Mirzə Salmanın tez-tez saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaması, yaxud Ərzurum hakimi Süleyman paşanın danışanda kəkələməsi bu surətlərin tipik xüsusiyyətləridir. Süleyman paşanın bu danışq tərzini onun ürəyində özü ilə etdiyi söhbətlərdə daima təkrar edilir. «*Millət bu cür ə-əzab içindədi, amma iki bö-bö-böyük türk dövləti bi-bi-birləşmək əvəzinə, bir-bi-birini mə-mə-məhv*

³⁹³ Yenə orada, s.328.

³⁹⁴ Yenə orada, s.380.

edir! Ba-ba-başlarına on iki im am çalması ba-ba-bağlamaqdansa, özlərini qızılbaş ad-ad-adlandırmaqdasansa, öz xa-xa-xalqlarının qeyrətini çə-çə-çəksinlər!».³⁹⁵

7.1.6. Xülasə üsulu

Təhkiyə çərçivəsində yazarın hadisə və surətlərlə əlaqədar hər şeyi bütün təfərrüatı ilə açıqlaması mümkün deyil. Hər bir təfsilatın geniş şəkildə əsərə daxil edilməsi həm yığcamlıq, həm də axıcılıq baxımından təhkiyəyə ciddi xələl gətirə bilər. Buna görə də müəllif zəruri saydığı məlumatları həm də xülasə şəklində bizə çatdırır.

Bayandur bəyin Ziyad xanı öldürüb onun yerinə taxta çıxandan sonrakı həyatı xülasə şəklində anladılır. «*Bayandur bəy nə o anda, nə də çox-çox sonralar bu sözlərin mənasını başa düşmədi, uzun-uzun illər keçdi, Bayandur xanın başına çox qəzavü-qədər gəldi, taxtdan salındı, yenə taxta çıxdı, əsir düşdü, gözlər çıxarıldı, qaçıb dağlara çəkildi, qalalarda gizləndi və ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi taxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçən işlərdə qalmış səsi həm in sözləri bir də pıçıldadı və qoca Bayandur yalnız o zaman bu sözlərin mənasını dərk etdi.*».³⁹⁶

Romanın son hissəsində Mahmud və Məryəmin məzarı başında Sofi ilə Ceyranın hekayətləri nəql edilir. Əsərin müvafiq fəslindən sonra təhkiyədən kənarda qalan bu iki surətin oxucuya göstərilməyən həyatı xülasə üsulu ilə və mətnin bütövlüyündə hər hansı bir boşluğu aradan qalıracaq şəkildə əsərə daxil edilir. «*Təkcə Ceyran yox, heç kim bilmirdi ki, o qoca mücəvirin adı Srfi idi. Çay qırağında yatmış Mahmuddan ayrılıb getdiyi o gecdən sonra Sofinin başına çox macəralar gəlmişdi, Sofi misli-bərabəri olmayan bir sərəvətə malik idi, pul pul gətirirdi, dünyanın ən gözəl qadınları Sofinin sarayına can atırdı. Sofiyə hakimlər yaltaqlanırdı.*».³⁹⁷

³⁹⁵ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.387.

³⁹⁶ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.325.

³⁹⁷ Yenə orada, s.419.

7.1.7. Şüur axını

Romandakı surətlərin keçirdiyi hisslərin nizamsız bir şəkildə təcəssümüdür. Söz, xəyal və rəmzlərlə təhtəşüür yaşantıların üzə çıxarılmasıdır. Bu hisslərin, fikirlərin aşkar edilməsi surətlərin oxucuya tanıtılması baxımından mühüm təhkiyə vasitəsidir.

Ziyad xanın yuxusuz qaldığı gecələrin birində çalğıcıları dinlərkən keçirdiyi gərgin hisslər və düşüncələr oxucuya şüur axını şəklində çatdırılır. Mahmud Məryəmi tapmaq üçün onun dalınca gedəcəyini deyəndə Qəmərbanunun keçirdiyi hisslər də həmin üsulla ifadə olunur. «*Sonra birdən-birə Qəmərbanunun qulaqlarına bir çağa qığıltısı gəldi və Qəmərbanu başa düşdü ki, Mahmudun səsidə, Qəmərbanunun bətnindən çıxanda Mahmudun bu dünyaya səslənən ilk səsidə; sonra elə bil Qəmərbanu daha heç nə eşitmədi, heç nə görmədi və heç nədən xəbəri olmadı*».³⁹⁸

Şah İsmayılın Çaldıran düzünü gəzərkən xəyalən uşaqlıq illərinə qaçıntısını təsvir etmək üçün yenə də şüur axınından istifadə edilir. «*Şah İsmayılın uşaqlığı Çaldıran düzündə keçməmişdi, amma o uşaq indi Çaldıran düzündə alabəzək kəpənəklər tuturdu, qarışqa yuvalarına tamaşa edirdi, gül-çiçək dəvirdi, sonra arxası üstə göy çəmənlikdə uzanıb göyə baxırdı, sonra gözlərini yumurdu və gələcəkdəki dünyasına girirdi; həmin gələcək dünya guya təmiz idi, pak idi, sevgi, məhəbbətlə dolu idi, qansız idi, qırmızıya boyanmamışdı, hiyləsiz idi, siyasətsiz idi və başdan-başa şeir içində idi*».³⁹⁹

7.1.8. Daxili dialoq

Daxili dialoq surətlərin öz psixoloji vəziyyətlərini sanki kiminləsə söhbət edirləmiş kimi oxucuya çatdırmasıdır.

Oğlu Mahmudun bir keşiş qızına aşiq olduğunu bilən Qəmərbanu bu barədə Mirzə Salmanla məsləhətləşir. Mirzə Salman otaqdan çıxandan sonra Qəmərbanu sanki o hələ də otaqdaymış kimi

³⁹⁸ Elçin. **Mahmud və Məryəm**. s.305.

³⁹⁹ Yenə orada, s.318.

söhbətini davam etdirir. «*Nədir bunun səbəbi, Mirzə Salman? Allahın üzünü mənədən döndürdü, Mirzə Salman və mənim ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşmüşdü. Ağbirçəkli qoca ana «Oğul!» deyib ağlamırmı, Mirzə Salman?»*».⁴⁰⁰

Mahmudun Məryəmin dalınca gedəcəyindən xəbər tutanda da Qəmərbanu xəyalən oğlu ilə danışır və bu yolla ürəyini boşaltmağa çalışır. «*Hamını görən, anasını görməyən oğul, anım oğul, gözüm oğul, yaman yarası çıxarıb yaman bəlaya düşən oğul, bu vəfasız dünyada mən sənədən ayrılmazdım, fələyin gücünü mənə göstərən oğul, demirsən qan olar?; yel əsər, fəqan olar?; bilmirsən bala gəzən yerlərə analar qurban olar?»*».⁴⁰¹

7.1.9. Daxili mono loq

Surətlərin öz iç dünyalarında öz-özləri ilə söhbətləridir. Təhkiyədə surətlərin iç dünyalarını oxucuya çatdırmaq üçün istifadə olunan üsuldur.

Ziyad xan ölkəsinə gələn tacirlə etdiyi söhbəti xatırlayarkən düşüncələrini, öz qənaətlərini ona açıq deyərək üçün təskinlik tapır. Əcnəbi tacirlə bir gün əvvəl olmuş söhbəti yada salaraq ürəyində özü ilə danışır. «*Böyük şahların, sultanların qulaqları da uzun olur və buna görə də bir şey fikirləşib, başqa şey deyirsən, bir şey istəyirsən, başqasını eləyirsən və xalq da səni düşündüyünə, istədiyinə görə yox, dediyinə və elədiyinə görə qiymətləndirir*».⁴⁰²

Ziyad xan Mahmudun heç bir zaman bu təmizliklə taxtda oturma bilməyəcəyini, Allahın ona Mahmud kimi, rəiyyətin birinə isə Bayandur kimi oğul verdiyini düşünərkən gərgin hisslər yaşayır və bu hisslər monoloq şəklində üzə çıxarılır. «*Sakit ol... Sakit ol... Özünü ələ al. Dost var, düşmən var. Sakit ol... Bəyən Bayandur da elə öz oğlun kimi sənə sədaqətli deyilmə? Bəyən Bayanduru da öz oğlun qadər qox istəmirsənmi?»*».⁴⁰³

⁴⁰⁰ Yenə orada, s.281.

⁴⁰¹ Yenə orada, s.303.

⁴⁰² Elçin. **Mahmud və Məryəm**. s.240.

⁴⁰³ Yenə orada, s.245.

Mahmudla birgə yolçuluqdan tənqə gələn Sofi onu səfərdə tək qoymaq, ondan ayrılmaq istəyir, ancaq bir qərəra gələ bilmir, bu vaxt Mahmudun Sofi ilə etinasız danışıqı onu haldan çıxarı və o, öz-özü ilə danışımağa başlayır. «*Lap yaxşı oldu, Sofi, səninçün bu da azdı. Sən iztirab çəkirsən ki, bu yazıq beləcə soyuqlayıb, amma o özün üçün nəğnə oxuyur və səni ələ salır. Sənə bu da azdı, arsız kişi*».⁴⁰⁴

7.1.10. Dialoq

Yazıçı romanda dialoq təhkiyə üsulundan da istifadə edir. Ziyad xanın gənc xanəndə ilə söhbətləri gözəl mükəlimə nümunələridir.

«*Ziyad xan başı ilə xanəndəyə işarə etdi:*

- *Nə? – yəni ki, sualıma cavab verir.*

Cavan xanəndə handan-hana özünü ələ alıb:

- *Anam... - dedi.*

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb zəndlə xanəndə oğlanın düz gözlərinin içinə baxa-baxa:

- *Təkcə elə anan? – soruşdu*».⁴⁰⁵

Əsərdə belə mükəlimə nümunələri çoxdur. Gənc xanəndəyə qulaq asandan sonra Mahmudla Mirzə Salman arasındakı söhbətlər, Mahmudla Məryəmin bir-birinə öz hissələrini çatdırmaları, Mahmudun yolda rastlaşdığı insanlarla, didərginlərlə, Ərzurum hakimi Süleyman paşa ilə danışıqları dialoqlar şəklində verilir. Ümumiyyətlə, təhkiyədə mükəlimələr mühüm yer tutur. Baba Keşişlə Müqəddəs Qoca arasındakı söhbətlər də mükəlimə üsulu ilə ifadə olunur.

«*Baba Keşiş soruşdu:*

- *Nə demək istəyirsən, ata?*

Müqəddəs Qoca zəndlə baxan dəli gözlərini qıydı və dedi:

- *Görürsən, o darvəza sənin üzünə aqlır. Amma gərək açılmayırdı.*

- *Nə üçün, ata?*

- *Sən iki haqq aşiqini bir-birindən ayırırsan*»⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Yənə orada, s.354.

⁴⁰⁵ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.238.

7.2. Təhkiyənin tərkib hissələri

7.2.1. Zaman

«Mahmud və Məryəm» romanı on altı fəsildən ibarətdir. Müəllif əsərini təhkiyədəki keçidlərə görə hissələrə ayırmışdır. Bu romanın da fəsillərinin həcmi çox müxtəlifdir. Məsələn, birinci fəsil ikinci fəsildən dörd dəfə böyükdür.

Əsərdə hadisələrin keçdiyi zamanla nəqlətmə zamanı kəşifdir. Romanın bütünlüklə gəriyə qayıdış formasında yazıldığını demək mümkündür. Bəzən təhkiyə irəliyə çəkilir və müəllif gələcəkdə baş verəcək hadisələrdən də bizi xəbərdar edir. Əsərdəki baxış bucağının təhkiyədə yaratdığı imkanlardan biri də hadisələrin cərəyan vaxtının çoxsərbəst şəkildə müəyyənləşdirilməsidir.

«Mahmud və Məryəm»də əsas xətlə yanaşı verilən əlavə xətlərdə zaman müəyyənliyi çox aydın şəkildə nəzərə çarpdırılır. Roman Sazlı Abdullanın hekayətinin nəqli ilə başlayır. Elə ilk cümlə hadisənin nə vaxt baş verdiyini qəti şəkildə bəyan edir. «*Hicri 920-ci ilin camadiül-əvvəl ayının 4-ü, milad ilə 1514-cü il iyun ayının 28-i idi*».⁴⁰⁷

Bu təhkiyə daxilində də irəliyə adlamlamaqla gələcəkdə baş verəcək hadisələrdən xəbər çatdırılır. «*Sazlı Abdullanı şəhərin bazar başında edam etmişdilər və almış dörd il keçəndən sonra da Gəncənin qocaları heyvətlərini gizlədə bilməyib...*».⁴⁰⁸

Həmin fəsildə müəllif əsas hadisələrin nəqlinə başlayanda il əvəzinə günün çağlarından zaman göstəricisi kimi istifadə edir. Ziyad xanın sarayından bizə çatdırılan ilk hadisə gecə vaxtı cərəyan edir. Elə orada da Ziyad xan xəyalən gəriyə qayıdır və gündüz əcnəbi tacirlərlə etdiyi söhbəti ya dına salır.

Ziyad xanın azad etdiyi gənc xanəndənin öz kəndinə qayıdandan sonrakı səksən illik həyatı haqqında müəllif bizə məlumat

⁴⁰⁶ Yənə orada, s.395.

⁴⁰⁷ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.233.

⁴⁰⁸ Yənə orada, s.233.

verir: «...Vaxt gələcək və səksən ildən sonra Qarabağ dağlarındakı toy-düyünlərdə İsa bulağında, Turşsuda, Səkili bulaqda, Daşaltı çayının sahilində, Topxana meşəsinin sərinliyində qurulmuş kef məclislərində saç-saqqalı ağ-appaq ağarmış, uzun-uzun illər boyu çox hakimlər görmüş, çox qanlı hadisələrin, savab işlərin, haqq işlərin şahidi olmuş qoca el aşığı sazı sinəsinə sıxıb bir dastan danışacaq».409 Həmin hissədə Ziyad xanın xatirələri bizi keçmişə aparır, biz uzun illər xanın uşaq üzünə həsrət qalmasından, övladının olması üçün bütün çarələrə əl atmasından və nəhayət, Mahmudun dünyaya gəlməsindən xəbər tuturuq. Beləcə, təhkiyə zamanından xeyli əvvəl olmuş hadisələr yada salınır.

Romanın ikinci fəsilində də əhvalatlar birinci fəsilə göstərilən gecə vaxtı baş verir, yalnız hadisələrin cərəyan etdiyi məkan dəyişir. Həmin vaxt Mahmudun otağında baş verən əhvalatlar nəql edilir. Burada xanəndənin səsinin təsiri ilə Mahmudun yaşadığı hissələrdən söhbət açılır, nəqlətmə vaxtından üç il əvvələ qayıdılaraq onun ilk dəfə ölümü dərk etməsi anladılır.

Romanın üçüncü fəsilində də həmin gecənin səhərişi günündən bəhs edilir. Bu səfər Məryəmgilin evindəki hadisələrlə tanış oluruq.

Dördüncü fəslin vaxtı bəlli deyil. Hadisələrin həmin gecənin sabahısı, yaxud başqa bir gün baş verdiyi bəlli olmur. Görürük ki, Mahmudun saraydakı digər cavanlara oxşaması üçün Qəmərbanu bütün vasitələrə əl atır. «İki il bundan əvvəl Qəmərbanu qızıl gücünə məşhur seyid Əbdülqasım ı Ərdəbildən Gəncəyə gətirtirdi».410

Həmin hissədəki əhvalatlar bütünlüklə gəriyə qayıdış texnikası ilə bizə çatdırılır. Qəmərbanunun Qısır Qarını saraya çağırması, gənc və gözəl bir kənin Mahmudun xidmətinə verilməsi nəql edilir.

Beşinci fəsildəki vaxt Mahmudla Məryəmin ilk dəfə rastlaşdıqları bir yaz günüdür.

409 Elçin. *Mahmud və Məryəm* . s.240.

410 Yenə orada, s.263.

Altıncı fəsilə isə Mahmudun bir keşiş qızına aşıq olması xəbərinin saraya çatdığı günün mənzərəsi canlandırılır. Mahmudla Məryəmin görüşləri yeddi gün davam edir. «O ilk görüşdən yeddi gün keçirdi və yeddi gün idi ki, Mahmudla Məryəm bu düzənlə görüşürdü».411 Məryəm atası ilə, Ziyad xan da Mahmudla əlaqədar Qəmərbanu ilə həmin günün axşamı söhbət edir. «*Amma bu axşam kilsədən qayıdıb evlərinə kiçik taxta mizin arxasında oturanda... həmin axşam Qəmərbanu da xəbər göndərmişdi birbaşa Ziyad xanın otağına girdi...*».412

Yeddinci fəsilə də əhvalatlar həmin gecənin səhərişi cərəyan edir. Mahmud gördüyü yuxunun təsiri ilə Məryəmgilə yollanır. Mahmudun ovdə rast gəldiyi Daməngir İsrailin əlləri quruyandan sonra, təhkiyə irəli çəkilərək İsrailin bundan necə yaşayaacağı və necə öləcəyi barədə məlumat verilir. «*İllər keçdikcə Daməngir İsrailin laqəbi də dəyişdi: hamı ona Keçi İsrail deyirdi*».413 Süleyman paşanın Ziyad xana göndərdiyi məktub da gəriyə qayıdış üsulu ilə anladılır.

Səkkizinci fəslin zamanı yağışlı-çiskinli bir gecədir. Doqquzuncu fəsilə isə, əksinə, günəşli bir günortə çağının mənzərəsi ilə rastlaşırıq. Məlum olur ki, Çaldıran döyüşü bir neçə gün əvvəl olmuşdur. Bu hissədə baş verən əhvalatların dəqiq tarixi göstərilir. «*1514-cü ilin avqust ayında Səfəvilər dövlətinin – «Məmləkəti-Azərbaycan» in yaradıcısı və hökmdarı Şah İsmayıl türk ordusundan bir neçə dəfə az qoşunla Sultan Səlimi Maku yaxınlığındakı bu Çaldıran düzündə qarşılamışdı, döyüşə girmişdi və məğlub olmuşdu*».414 Həmin fəsilə gəriyə qayıtmaqla Ziyad xanın Bayandur bəy tərəfindən öldürülməsi, Qəmərbanunun ağlı itirərək dağlara qaçması da nəql edilir. Onuncu fəsilə Məryəmlə atasının gizləndikləri evdə bütün gecəni narahatçılıq içərisində keçirdiklərini görürük. Burada da hadisələrin cərəyanı gəriyə çəkilir. Əsas hadisələrdə yanaşı verilən Qırmızı

411 Yenə orada, s.282.

412 Elçin. *Mahmud və Məryəm* . s.240.

413 Yenə orada, s.296.

414 Yenə orada, s.316.

Tuman Kişinin kəndinin təsvirində də təhkiyə geriyə çəkilir. Mahmudla Məryəmin düşüncələrinin qələmə alındığı fəsildə Süleyman paşanın gələcək aqibəti barədə də məlumat verilir. «...*Vaxt gələcək və bu toy məclislərindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölümcül yaralanacaq*». ⁴¹⁵

Romanın son hissəsinin «axşam düşürdü» ifadəsi ilə başlaması təhkiyə vaxtını göstərir. Mahmudun qəbrinin yanında mücəvirlilik edən Sofinin ölməsi tarixi, əsərin başlanğıc tarixi kimi dəqiq və uzun bir ifadə ilə bildirilir. «*Sofi düz 214 il yaşadı və 1682-ci ilin, hicri ilə 1093-cü ilin yayında vəfat etdi*». ⁴¹⁶

7.2.2. Məkan

Romanın birinci fəslində Ziyad xanın sarayındakı otaqlardan biri təsvir olunur. «*Ziyad xan Şirvan ipəyi, darayılar və kamxilərə bəzədilmiş, xalı, gəbə döşənmə iş yataq otağında mütəkkəyə dirsəklənib gözlərini yummuşdu*». ⁴¹⁷ Bu hissədə daha geniş bir məkan kimi Qarabağ bəylərbəyliyinə ərazisi göstərilir. Çünki hadisələrin cərəyan etdiyi şəhər və məmləkət Qarabağ bəylərbəyliyinə sərhədləri daxilindədir. «*Kür ilə Araz arasında yerləşən Qarabağ bəylərbəyliyi cənubda Qafandan, Ordubaddan, Naxçıvandan tutmuş şimalda Qazaxacan, qərbdə Cavaddan tutmuş şərqdə Göyçə gölünəcən böyük bir ərazini özündə birləşdirirdi və Səfəvilər dövlətinin mühüm inzibati vahidlərindən biri idi*». ⁴¹⁸ Ziyad xanın sarayının yerləşdiyi şəhər isə Gəncədir. İkinci fəsildə hadisələr yenə də sarayda, ancaq Mahmudun otağında baş verir. Otağın isə təfsilatlı təsvirini görmürük. Üçüncü hissədə Məryəmin yaşadığı yerlə tanış oluruq. «*Baba Keşiş ilə Məryəmin yaşadığı ev Gəncənin kənarında, ikiotaqlı, birmərtəbəli kiçik bir bina idi*». ⁴¹⁹ Dördüncü fəsildə yenə Ziyad xanın sarayına qayıdırıq, Mahmudla əlaqədar Qəmərbanunun gördüyü tədbirlərdən

⁴¹⁵ Elçin. **Mahmud və Məryəm**. s.400.

⁴¹⁶ Yenə orada, s.420.

⁴¹⁷ Yenə orada, s.236.

⁴¹⁸ Yenə orada, s.234.

⁴¹⁹ Yenə orada, s.259.

xəbər tuturuq. Beşinci fəsildən sonra hadisələr örtülü məkanlardan açıq məkanlara çıxarılır. Mahmudla Məryəmin görüşdüyü yer Gəncə çayının kənarında bir düzənlikdir.

Yeddinci fəsildə hadisələr həm sarayda, həm də Məryəmin yaşadığı evdə cərəyan edir. Məryəmi tapmaq üçün Mahmudun səfərə çıxması ilə əlaqədar əhvalatlar bütünlükdə açıq məkanda baş verir. Səkkizinci hissədə yağışdan qorunmaq üçün Mahmudla Sofi bir çobanın komasına sığınurlar. «*Çoban yoldan ötən yolçulara balaca alaçığında yer verdi, ocağın odununu artırdı*». ⁴²⁰ Ziyad xanın Ceyranı tapıb saraya gətirməsi hadisələrin axarını yenidən sarayla bağlayır. Çaldıran döyüşündən bəhs edilən hissədə Çaldıran düzənliyi gözlərimiz önündə canlandırılır. «*Beş gün bundan əvvəl Şah İsmayıl adı bir döyüşçü qiyafəsində boz ürgənin belində oturub göz işlədikcə uzanan Çaldıran düzünə baxırdı*». ⁴²¹ Eyni fəsildə Bayandur bəyin Ziyad xanı öldürməsindən danışılır və biz yenə də saraya qayıdırıq. Onuncu fəslin məkanı Məryəmlə atasının gizləndiyi kiçik bir otaqdır. «*Sabah da bütün günü bu balaca otaqda gizlənib qalacaqdılar*». ⁴²² On birinci fəsildə Ceyran Mahmudun dalınca yollandığına görə hadisələr yenidən açıq məkana çıxarılır. Qırmızı Tuman Kişinin kəndindən danışılan hekayədə gözəl bir kənd lövhəsi rəsm edilir. «*Həm in kənd dünyanın gözəl kəndlərindən biri idi; bütün dünya susuzluqdan yanıb çadar-çadar çatlayanda bu kəndin ətrafında hər addımbaşı pıqqıldayan bulaqlar adamın ürəyinə sərinlik gətirirdi, bütün dünya yeməyə görə tapmayanda, bu kəndin sapsarı buğdası dəyirmanında üyüdülürdü*». ⁴²³ On üçüncü fəsildə Ərzurum dağlarına qalxırıq. Süleyman paşanın Məryəmi tapdırıb sarayına gətirməsi ilə hadisələr də örtülü bir məkan olan Süleyman paşanın sarayında davam edir. Eyni hissədə göstərilən başqa bir məkan isə Müqəddəs Evdir. «*Sonra Müqəddəs Ev bütöv göründü. Çılpaq qayaların qoynunda tək-tənha ucalan bu qədim binanın da sal daşları günbəzi kimi qapqara*

⁴²⁰ Elçin. **Mahmud və Məryəm**. s.307.

⁴²¹ Yenə orada, s.316.

⁴²² Yenə orada, s.329.

⁴²³ Yenə orada, s.357.

qaralmışdı». ⁴²⁴ On beşinci fəsildə Süleyman paşa öz sarayında Mahmudla Məryəmə toy çaldırır.

Romanda əksini tapan sonuncu məkan Mahmudla Məryəmin basdırıldığı yerdir. «*Vaxtilə Ərzurum hökmdarlarının sarayları olan, indi isə qədim bir məqbərədən başqa heç nə olmayan və xalqın «Mücvir dərəsi» dediyi bu yerdə yaz təzəcə qurtarmışdı*». ⁴²⁵

Ümumiyyətlə, əsərdə coğrafi baxımdan geniş bir ərazi canlandırılır. Gəncədə başlayan hadisələr Ərzurumda sona çatır.

7.2.3. Surətlər

Mahmud: Ziyad xanla Qəmərbanunun evlənəndən doqquz il sonra dünyaya gələn övlədlərdir. Saraydakı cavənlərdən çox fərqlənir. Atasının idarə etdiyi sarayda onu heç nə maraqlandırmır. Bir insan kimi çox həssas ürəyi olan Mahmudu ancaq kitablar maraqlandırır. Səhərdən axşamacan günü saraydakı kitabxanada keçir. Mahmud ruhu etibarlı ilə də sarayda yaşayanların hamısından seçilir. «*Ziyad xan əvvəllər də başa düşürdü ki, Mahmudun ürəyi şair ürəyi, Mahmud kövrəkdi, Mahmudun ürəyi şüşə kimidi və Mahmud heç zaman asib-kəsən olmayacaq*». ⁴²⁶ Mahmudun bu xasiyyətlə təxtə oturma bilməyəcəyini başa düşən Qəmərbanu onu dəyişdirmək üçün bütün vasitələrə əl atır, ancaq bunlardan heç nə çıxmır.

Mahmudun həyatı da, dünyaya münasibəti də bir bahar günü qəfil dəyişir. Sarayın kənarında gəzərkən təsadüfən Məryəmi görür və ona aşiq olur. Əsər də elə bu məhəbbətin təsvirindən ibarətdir. Mahmudun bir keşiş qızına vurulması sarayda çəşqinlik doğurur. Keşiş də İsevî qızının Məhəmməd ümmətindən olan bir gənci sevməsini qəbul etmir və Məryəmi Gəncədən uzaqlaşdırır.

Mahmud Məryəmi tapmaq üçün Sofi ilə birlikdə yola çıxır. Mahmudun əsl insani keyfiyyətləri bu yolçuluqda bütün qabırqlığı ilə özünü göstərir. Olduqca həssas qəlbli bir insan kimi tanınma-

⁴²⁴ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.393.

⁴²⁵ Yenə orada, s.420.

⁴²⁶ Yenə orada, s.243.

sına baxmayaraq, səfər vaxtı qarşılaşdığı bütün çətinliklərə dözür. Mahmudun dünyaya baxışı ilə də bu yolçuluq vaxtı yaxından tanış olur. Bütün var-dövlətini qarşısına çıxan yoxsullara paylayır. Bunu təkcə onların qamını doyuzdurmaq üçün etmir, həm də dünyanın mənasızlığını başa düşdüyü üçün edir.

Səfər boyu Mahmud müxtəlif insanlarla qarşılaşır. Ceyranın bütün hiylələrindən və cazibəsindən özünü qorumağa çalışır. Məryəm kimi saf bir qıza xəyanətdən sonra bu dünyada daha təmiz heç nəyin qalmasına ehtiyacını yaxşı başa düşür. Gördükləri, yaşadığı dünyanın nə demək olduğunu ona anladır. Özünü dünyanın ən dərdli adamı sayan Mahmud özündən də dərdli adamlarla rastlaşdıqca, onların da fikrini çəkməyə başlayır. «*Yox, Mahmudun dərdi təkcə Məryəm dərdi deyildi, yox, səfərə çıxdığı gündən bu tərəf gördüklərini görəndən sonra, el dərdi, oba dərdi, insanların dərdi idi, bu dünyada yaşamağın dərdi idi*». ⁴²⁷

Mahmud Süleyman paşanın köməkliyi ilə Məryəmi tapır. Ancaq keşişin qızının əyninə geyindirdiyi sehrli don onun ölümünə səbəb olur.

Məryəm: Atasılı ilə sakit bir ömür sürən keşiş qızıdır. Sakit və adi bir ömür yaşayan Məryəmin də Mahmudla rastlaşandan sonra bütün həyatı dəyişir. Məryəm o qədər də gözəl deyildir. Amma əsərdə saflığın və təmizliyin rəmzi kimi canlanır. «*Sofi saraydan çıxıb Baba Keşişgilin ucaq məhəlləsinə yollandı və Sofi elə bildi ki, yüz nazlı-qəmzəli maral misali bir qız görəcək, görəcək ki, qaşlar kamandı, gözlər şəvə kimidi, burun hind findığı, sinə Səmərqənd kağızıdır. Amma Sofi həyatda çöm bəlib keçdi sağan qarışın, arıq, adi bir qız gördü*». ⁴²⁸ Baba Keşiş Məryəmin müsəlman dinindən olan bir gəncə evlənməsinə razılıq vermir və qızını Ərzuruma, Müqəddəs Evə aparacağı qərar alır. Bu səfərdə Məryəm çox iztirablar keçirir, ancaq Mahmudu bir an da xəyalından çıxartmır. «*Bu inam yənə Məryəmin bədənini qızdırdı, bayaq o buz parçasının döşlərinin arasından sürüşdüyü xətt*

⁴²⁷ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.357.

⁴²⁸ Yenə orada, s.279.

indi birdən-birə alışıb-yandı. Məryəm bütün köksü ilə, bütün bədəni ilə Mahmudu istədi». ⁴²⁹ Toyunda atasının verdiyi sehrli donu əyninə geyinir. Bu sehrli paltar Mahmud kimi Məryəmin də ölümünə səbəb olur.

Ziyad xan: Mahmudun atası və Qarabağ bəylərbəyinin hökmdarıdır. Oğlunun taxt-tacına sahib çıxmayağını görüb, narahatçılıq keçirir. Ziyad xan bu taxtı əlində saxlamaq üçün nələr etməmişdir, zalımlıqdan da çəkinməmişdir, qan da axıtmışdır. «*Çünki Ziyad xan əsas etibarlı ilə qanqıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi, çünki Ziyad xan özü darğalıqdan başlamış bütün bu mərhələləri bir-bir keçmişdi və özündən aşağıya ovcunun içində möhkəm saxlamağı bacarırdı, özündən yuxarıları isə...*». ⁴³⁰

Üzündəki yara yeri və xırda tum gözləri Ziyad xanın zahiri görünüşünün təsvirində ən çox yadda qalan təfəsilətlərdir. Xəzinəsindəki ən dəyərli ləl-cəvahiratı səfər vaxtı Mahmudu müşayiət edən Sofiyə verir. Ziyad xan ən çox etibar etdiyi Bayandur bəy tərəfindən öldürülür.

Qəmərbanu: Ziyad xanın arvadı və Mahmudun anasıdır. Çox yaraşığı qadın olan Qəmərbanunun ömrü iztirablar içərisində keçir. Doqquz il yolunu həsrətlə gözlədiyi Mahmud olandan sonra da əzabları azalmır. Çünki Mahmud başqa gənclər kimi böyümür, bu dünya malı onu maraqlandırmır. Ziyad xanın taxtına göz dikənlər Mahmudu aradan götürmək üçün fürsət gözləyirlər. Qəmərbanu oğlunu onlardan qorumağa çalışır. Elə buna görə də öz qayını Cavanşir xanı öldürtdürür. Mahmudun xasiyyətini dəyişdirmək, onu bu dünyaya bağlamaq üçün Qəmərbanu nə mümkündür, hamısını edir, ancaq heç nə Mahmudu dəyişdirə bilmir. Bu iztirablar Qəmərbanunu vaxtından əvvəl qocaldır. «*Son zamanlar Mirzə Salman Qəmərbanuya baxa bilmirdi, bir vaxtlar hamudan, Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşq ilə hüsnünə gizli-gizli qəzəllər yazdığı bu qadının iztirablar, sarsıntılar əlindən necə gözgörəti vaxtsız qocalma-*

⁴²⁹ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.328.

⁴³⁰ Yenə orada, s.235.

ğını görmək Mirzə Salman üçün çox ağır idi». ⁴³¹

Ziyad xan qətlə yetirildikdən sonra dəli olub dağlara, çöllərə düşən Qəmərbanunu vəhşi heyvanlar parçalayıb öldürür. «*Əlbəttə, Sofi burasını da bilmirdi ki, gecə-gündüz bu mahnını oxuya-oxuya dağları, meşələri dolaşan bu havalı qarı biri dişi, o birisi erkək iki canavara rast gələcəkdə və ac canavarlar qarmı yeyəcəkdə*». ⁴³²

Sofi: Mahmudun dayəsi və Qəmərbanunun ən sadıq xidmətçilərindəndir, uşaq yaşlarından ona qulluq edir. «*Sofinin qırx altı yaşı var idi və qırx altı illik ömrün otuz üç ilini Sofi sadiq-ürəklə Qəmərbanuya xidmətdə keçirmişdi, əvvəlcə Qəmərbanunun atası Müzəffər ağanın iqamətgahında nökar olmuşdu, sonra Qəmərbanunun nökarları, kənziləri ilə birlikdə Ziyad xanın sarayına gəlmişdi*». ⁴³³

Mahmud Məryəmi axtarmaq üçün gədcəyini deyəndə, Qəmərbanu Sofinin də onunla yola düşməyini istəyir. Sofi Ziyad xanın verdiyi daş-qaşları qurşağına bağlayıb, ən zəngin bir adam kimi yola çıxır, amma yol uzandıqca Sofi peşimançılıq hissi keçirir, bütün bu əzab-əziyyətə qatlaşdığına görə özünü danlayır. Ziyad xan öldürüləndən sonra yolçuluq daha da çətinləşir. Axırda Sofi tab gətirməyib Mahmuddan ayrılır və ələ keçirdiyi var-dövlətlə firavan ömür süməyə başlayır. «*Bəs Sofinin nə təqsiri var idi? Sofi hansı günah işin sahibi idi ki, dərviş olub çöllərə düşmüşdü, yaşının bu vaxtında kol-kos dibində yatırdı və bütün ürəyi qorxu içində idi ki, sabah nə olacaqdı?*». ⁴³⁴

Zəngin olsa da, xoşbəxt ola bilməyən Sofi soraqlaş-soraqlaş Ərzurumda Mahmudun qəbirini axtarıb tapır və var-dövlətindən əl çəkib qəbrin yanında mücavir olur. Uzun bir ömür sürən Sofi iki yüz on dörd yaşında vəfat edir.

⁴³¹ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.262.

⁴³² Yenə orada, s.327.

⁴³³ Yenə orada, s.290.

⁴³⁴ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.345.

Baba Keşiş: Dininə sadıq xristiandır. Məryəm dünyaya gələndə arvadı ölmüşdür və o, bir daha evlənməmişdir, ömrünü qızına və dininə həsr etmişdir. «*Baba Keşiş hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir adam idi. Çoxdan dən düşmüş uzun saçları, adda-budda ağarmış saqqalı var idi. Məryəm bu adamın işıqlı qara gözlərində, qalın çəmə qaşlarında, ahındakı və gözünün qıraqlarındakı qırıqlarda...*».⁴³⁵

Baba Keşiş Məryəmin Məhəmməd hümmətindən olan bir gəncə ərə getməsinə heç cür razılıq vermir və qızını aradan çıxartmağa çalışır. Sadıq xristian olduğu üçün Müqəddəs Evin darvazasının onun üzünə açılacağına və Müqəddəs Qocanın ona kömək edəcəyinə əmindir. Özü də Müqəddəs Evin sirrində bələd olan on nəfərdən biridir. Ərzurumda Süleyman paşanın göndərdiyi adamlar Baba Keşişi tapırlar. Toy günü Müqəddəs Evə gedir, amma Müqəddəs Qocadan gözlədiyi yardımı ala bilmir. Müqəddəs Qoca iki haqq aşiqini bir-birindən ayırdığını keşişə deyir. Müqəddəs Evdən götürdüyü sehrli paltarları toy günü qızına geydirən Baba Keşiş bir-birini sevən iki gəncin ölümünə səbəb olur. Bundan sonra Baba Keşiş qışqır-qışqır qaçmağa başlayır və özünü bir qaya dan aşağı tullayır. «*Baba Keşiş bütün varlığı ilə qorxurdu ki, Allahı danar, bəynündəki xaça tüpürər və Baba Keşiş tələsirdi, var gücü ilə qaçırdı, özünə imkan vermirdi:*

- *Belə lazım bilmişən, belə də eləmişən!.. Belə lazım bilmişən, belə də eləmişən!.. Belə lazım bilmişən, belə də eləmişən!..*».⁴³⁶

Bayandur bəy: Ziyad xanın ən çox güvəndiyi və etibar etdiyi adamdır. Ağillı və hiyləgərdir. Atası sadə bir əkinçidir. Xalq arasından çıxmışdır, çalışqanlıq və sədaqəti ilə qoşunbaşı səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bayandur bəyin niyyəti əslində hakimiyyəti ələ keçirməkdir. Çaldıran döyüşündə Yavuz Sultan Səlimlə razılığa gəlir və Ziyad xanı öldürərək taxtında oturur. Uzun illər Gəncədə hökmranlıq edəndən sonra Bayandur xan da taxtdan salınır. «*Bayandur bəy nə o anda, nə də çox-çox sonralar bu sözlərin mənasını başa düşmədi,*

⁴³⁵ Yenə orada, s.260.

⁴³⁶ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.417.

uzun-uzun illər keçdi, Bayandur xanın başına çox qəzavü-qədər gəldi, taxtdan salındı, yenə taxta çıxdı, əsir düşdü, gözlər çıxarıldı, qaçıb dağlara çəkildi, qalalarda gizləndi və ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi vaxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış səi həmin sözləri bir də pıçıldadı və qoca Bayandur yalnız o zaman bu sözlərin mənasını dərk etdi».⁴³⁷

Mirzə Salman: Saraydakı kitabxananın müdürüdür. Qəmərbanu ilə çox yaxındır və ona bənd olmuşdur. Ancaq bu eşqini Qəmərbanudan da, başqalarından da gizli saxlayır. Mahmudun oxuduğu kitablarla maraqlanır. Sarayda nüfuz sahibi olan Mirzə Salman Ziyad xanla danışarkən onun sözünü kəsən Bayandur bəyə «Mən xanla danışmam, rəiyyətlə danışmam!» - deyir və bu söz də onun faciəsinə səbəb olur. Bu təhqiri unutmayan Bayandur bəy taxta çıxan kimi Mirzə Salmanın saqqalını qırxdırır, bir axsaq eşşəyin belində tərsinə oturdub ayaqlarını heyvanın sağına sarıdır, başına da bir kasa qatıq tökdürüb çöllərə qovur. Bundan sonra Mirzə Salmanın başına nə gəldiyini heç kəs bilmir. «*Ziyad xanın və Qəmərbanunun əli qılmcı tutan bütün qohum-aqrəbasını qılından keçirməmiş ilk tədbiri bu oldu ki, Mirzə Salmanın saqqalını dibindən qırxdırdı və cavana, qocaya baxmayıb bütün saray əhli qarşısında Mirzə Salmanı rüsvay etdi».⁴³⁸*

Ceyran: Çox gözəl bir qadındır. Ziyad xan Ceyranı Mahmudun dalınca göndərir ki, onu özünə bənd eləsin, Məryəmi onun fikrindən çıxartsin. Ziyad xan bu iş baş tutsa, dünya gözəli Ceyrana çoxlu var-dövlət bağışlayacağını vəd edir. «*Ceyran ağillıların ağillısı idi, biclərin bici idi, qadim sənətinin hər bir incəliyinə bələd idi, elə bir qız idi ki, qaşları kaman, gözləri şahlə, yerşi tovuş yerşi, məmələri şamama kimi yumru, baxanın ağlını aparır».⁴³⁹*

Ancaq Ceyran bütün bicliklərini işə salsa da Mahmudu firkindən döndərə bilmir. Ziyad xan öldürüləndən sonra vəd edilən

⁴³⁷ Yenə orada, s.325.

⁴³⁸ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.326.

⁴³⁹ Yenə orada, s.313.

sərvət əlindən çıxsa da, Mahmudla vurulduğu üçün onun dalınca gedir, amma istəyinə çatı bilmir. Atlarına qulluq edən mehtər Cəfərə qoşulub, onların kəndinə yollanır. Amma orada da üç aydan artıq qala bilmir, mehtər Cəfərdən ayrılıb öz köhnə peşəsini davam etdirir və bu yolla var-dövlət yığır. «*Ceyran mehtər Cəfərin kəndində – dağlar qoyunundakı o gözəl Talışistanda üç aydan artıq qala bilməmişdi, darıxmışdı, sıxılmışdı və gecələrin birində baş götürüb Talışistandan qaçmışdı, bədənini sata-sata, qabağına keçəni aldada-aldada yenə dövlət toplamışdı, xanım olmuşdu*».⁴⁴⁰

Qısır Qarı: Gəncənin ən hiyləgər qarisidir, hamı ondan çəkinir. Qəmərbanu Qısır Qarını əvvəlcə Mahmudun kişi olub-olmadığını yoxlamaq üçün saraya çağırtdırır. «*Düzdür, Qısır Qarı Gəncənin ən birinci küpəgərən qarisı idi və bütün Gəncə camaatının Qısır Qarından zəhləsi gəldi və Qısır Qarıya işi düşən hər kimsə çalışdı ki, həmin iş tez qurtarsın, Qısır Qarının sifətini daha görməsin*».⁴⁴¹ Bundan sonra Qısır Qarını Ceyranın yanında görürük. O, Mahmudla Ceyranın arasını düzəltməyə çalışır. Ceyran mehtər Cəfərə qoşulub gəndə Qısır Qarı da səfillər dəstəsinə qoşulur. «*Qısır Qarı dindik çıxarmışdı, sonra Qısır Qarı bütün varlığını sarsıtмыш bir dəhşət içində gördü ki, bədənindən quş lələkləri çıxır və bütün bədənini bu lələklərlə örtülür və Qısır Qarı qışqırmaq istədi, camaatı köməyə çağırmaq istədi, amma qışqırmaq əvəzinə qarğa kimi qarıldamağa başladı*».⁴⁴²

Süleyman paşa: Ərzurumun gənc hakimidir. Türk millətinin digər millətlərdən üstün olduğuna inanır. Ən böyük arzusu türk xalqlarının böyük bir dövlətini yaratmaqdır. Süleyman paşa bəzən sarayından ayrılıb, Ərzurum dağlarında camaata qoşulur. Burada Mahmudla rastlaşan Süleyman paşa onu sarayına gətirir. Məryəmlə atasını da tapdırır, onları da saraya gətirir. Gəncələrə toy çaldırır. Bütün ömrünü müharibələrdə keçirən Süleyman paşa belə davaların birində xəyanətlə üzləşir, yaralı halda döyüş meyda-

⁴⁴⁰ Yenə orada, s.418.

⁴⁴¹ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.270.

⁴⁴² Yenə orada, s.384.

nında tək qalıb ölü. «...*Vaxt gələcək və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölüm cül yaranacaq, ən yaxın adamları belə bu uzun-uzadı xırda müharibələrdən, onları tamam zinhara gətirmiş sarsəri fikirlərdən, bu sarsəri fikirlər naminə münaqişələrdən, çəkişmələrdən bezib, tənqə gəlib at belində vaxtsız qocalmış Süleymanı döyüş meydanında tək qoyub gedəcək*...».⁴⁴³

Cavan xanəndə: Ziyad xanın sorağını eşidib, qızilla satın aldığı, çox gözəl səsi olan bir gənc. Bu cansız və cüssəsiz xanəndə səsi ilə hamını sehirləyir. Ziyad xan dünyada ən çox musiqiyə qulaq asmaqdan zövq alır. Ziyad xan bir gecə xanəndəni azad edib vətəninə göndərir. Cavan xanəndə səksən il sonra məşhur bir el aşığına çevrilir. Toyda-düyündə Ziyad xandan, onun ədalətindən dastan qoşub danışır, bu dastanda cavan bir xanəndənin könlükdən azab olub anasının yanına qayıtmasından, sevgilisi ilə görüşməsindən də söhbət açılır. «*Ziyad xan qarşısındakı bu cansız-cüssəsiz oğlanda yarımsaatlıq, birsaatlıq da olsa dünyanın dərini-sərinə, dünyanın bəd əməllərini unutduracaq bir qüdrətdən əsər-əlamət görmədi, amma sonra bu cavan oğlanın oxumağına qulaq asanda başa düşdü ki, doğrudan da xanəndə deyil bu, Asəfi-dövrandır*».⁴⁴⁴

Şah İsmayıl: Səfəvilər sülaləsinin hökmdarı, cəsur bir sərkərdə və bacarıqlı bir dövlət başçısı. Çaldıran müharibəsində Yavuz Sultan Səlimin müasir silahlarla təchiz olunmuş ordusu ilə döyüşdə ağır məğlubiyyətə düşər olur. Hökmdar olmaqdan başqa, həm də gözəl şairdir. «*Xətai*» təxəllüsü ilə şeirlər yazır. «*Şah İsmayıl bir tərəfdən sarayda Məliküm-şüəra Şirvanlı Həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclisin ən adi bir üzvü kimi, qəzəl və qoşmalar yazırdı və mədisin bu şeirlər barədə fikrini şeirlərindən başqa heç nəyi olmayan kimsəsiz bir şairin ürək çırpıntıları ilə gözəl deyirdi*».⁴⁴⁵

Mehtər Cəfər: Ziyad xanın atlarına qulluq edir. Ceyranın xidmətinə verilir. Ziyad xanın ölümündən sonra bütün xidmətçilər

⁴⁴³ Yenə orada, s.207.

⁴⁴⁴ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.236-237.

⁴⁴⁵ Yenə orada, s.320.

Ceyranı tərk etdikləri halda, mehtər Cəfər ondan ayrılmır, çünki Ceyrana vurulur. Ceyranı özü ilə kəndlərinə aparır, ancaq Ceyran orada çox qalmır. «*Mehtər Cəfərin əsl Şirvan torpağından idi, dağların qoynundakı Talıstan kəndindən idi, o yerlərdən ki, lap qədim-qədim zamanlarda, yeddi yüz-səkkiz yüz il bundan əvvəl Cavanşir adında hökmdar o yerlərdə at çapıb, qılınc oynatmışdı, ərəbləri qanına qəltan eləm işdi*».⁴⁴⁶

Qırmızı Tuman Kişi (Azər): Dünyanın ən gözəl və ən xoşbəxt kəndinin sakinlərindən biri. Aysulu ilə evlənilir. Uşaqlarına on iki imamın adlarını verməyə başlayır. Kənd adamlarından havalı İbrahim Azərin on ikinci uşağının Mehdi Sahibi-əzaman olacağını deyərək ölür. Bu əhvalatdan sonra kəndin əvvəlki sakitliyi pozulur. Hamı bir-birinə düşmən kəsilir, qıtlıq başlayır. Azərin on ikinci uşağı qız olanda kənd adamları onun bütün uşaqlarını öldürürlər. Arvadı Aysulu da buna dözə bilmir və özünü qətlə yetirir. Bundan sonra Azər də əyninə qırmızı tuman geyinərək səfillər dəstəsinə – Camaata qarişır. «*Qırmızı Tuman Kişi çörək kisəsini iki əlilə də sinəsinə sıxa-sıxa başını aşağı ayıb, gözlərini yerə dikmişdi. Bu Qırmızı Tuman Kişinin yaşı bir o qədər də çox deyildi, amma başı, saqqalı, sinəsinin, qollarının tükləri ağappaq idi*».⁴⁴⁷

Camaat: Evlərindən və yurdlarından didərgin düşməyə məcbur olmuş insan kütləsi. Yeməyə heç nə tapmayan, adam öldürən, el-obasından ayrı düşməyə məcbur olan hər kəs bu dəstəyə qoşulur. Qarınlarını doyuzdurmaq üçün qarşılarına nə çıxarsa, hamısını qarət edirlər. «*Yeməyə çörək tapmayanlar, başlarına müsibət gəlmişlər, adam öldürüb qaçanlar, dəvəşlər, casuslar, yollarda soyulmuş, vardan-yoxdan çıxmış bəzurganlar, qocalıb əldən düşmüş fəhlələr, dilənçilər beləcə dəstə ilə çöllərdə, dağlarda gəzirdi*».⁴⁴⁸

Qul Məhəmməd: Kələntər Zəfərin kef məclislərində düzəltdiyi oyunda qalib gəlir və köləlikdən azad olur. Kələntər Zəfər belə

⁴⁴⁶ Elçin. *Mahmud və Məryəm*. s.335

⁴⁴⁷ Yenə orada, s.356.

⁴⁴⁸ Yenə orada, s.375.

bir şərt qoyur ki, kim ən yaxın qul dostuna qarşı ən böyük qəddarlıq etsə, onu qulluqdan azad edəcəkdir. Qul Məhəmməd də uşaqlıq dostu Qul Əhmədin başına elə bir oyun açır ki, bu onun dəhşətli ölümü ilə nəticələnir. Qul Məhəmməd köləlikdən azad olur, ancaq adamlar həmin qəddarlığına görə ondan üz döndərirlər, Qul Məhəmməd də didərgin düşür və Camaata qoşulur.

Xarkeş: Xalq aşığı Tahir Mirzə Karvanqıran şəhərinin hakiminin qızına aşiq olur, ona şeirlər qoşmağa başlayır. Bundan xəbər tutan Hatəm Məlik Tahir Mirzə əlinə keçsə, onun saz çalan barmaqlarını və dilini dibindən kəsdirəcəyini bildirir. Tahir Mirzənin kəndlisi olan Xarkeş ona qızı göstərəcəyini deyir və ondan pul alır. Hatəm Məlikə də Tahir Mirzəni onun yanına gətirəcəyini deyərək, ondan da pul istəyir. Tahir Mirzəni yaxalayan Hatəm Məlik onun dilini və barmaqlarını kəsdirir. Onların hər ikisindən pul aldığı bəlli olanda, Xarkeş də qorxusundan qaçıb Camaata qoşulur.

Cəllad Kazım: Min iki yüz on bir insan başı kəsən Cəllad Kazım növbəti dustağın başını kəsə bilmir və birdən-birə şeir qoşmağa başlayır. Daha cəlladlıq edə bilməyəcəyini başa düşən Kazım da səfillər dəstəsinə qatılır.

7.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər

«Mahmud və Məryəm»də ictimai mühit və insani münasibətlər baxımından müəllifin əvvəldə araşdırdığımız romanları ilə oxşar cəhətlər olduğu kimi, fərqli cəhətlər də vardır.

Əsərdə ictimai qurumlar baxımından ən güclü təsisat ailədir. İstər Mahmudun saraya mənsub ailəsində, istərsə də Məryəmin xalqın içində yaşayan ailəsində ailə üzvlərinin bir-birinə bağlılığı diqqəti cəlb edir. Mahmudun normal bir gənc kimi böyüməsi üçün anası Qəmərbanu əlindən gələni edir, həyatını da, gözəlliyini də oğluna fəda edir.

Ziyad xan Mahmudun Məryəmi tapmaq üçün gədcəyini başa düşəndə buna mane olmur, çünki istəmir ki, Mahmudu atasına qarşı çıxan bir övlad kimi tanınsınlar. «*Ziyad xan oğlunun getməyini*

bir də ona görə razı qalacaqdı ki, Mahmudu fikrindən döndərmək mümkün deyildi və Mahmud Ziyad xanın sözünü yerə salacaqdı, ona qulaq asmayacaqdı; qoy camaat Mahmudu atasının sözünü yerə salan qeyrət-siz, namussuz bilməsin, çünki babalardan belə bir miras qalmışdı ki, igid odu tənə oxun atmaya, halal mayasma haram qatmaya və bir oğul ki, ata sözünü tutmaya, o oğulda qeyrət, namus, ar olmaz».⁴⁴⁹

Məryəm də Mahmuda olan bütün sevgisinə baxmayaraq, atası onu Mahmuddan ayırmaq üçün özü ilə götürüb uzaq və çətin bir səfərə çıxanda, ona etiraz etmir, atasının xətrinə dəyəcək bir söz demir.

Sofinin Mahmudla birgə səfərə çıxması və yol boyu ona sədaqətlə xidmət etməsi də toplumdakı insani münasibətlərin bariz nümunəsidir. Sofi Mahmuddan ayrıldıqdan sonra var-dövlət içində yaşayır, amma bu hərəkətinə görə həmişə vicdan əzabı çəkir və ömrünün sonuna qədər Mahmudun qəbri yanında ibadət edir.

Toplum içində münasibətlərin pozulması daha çox var-dövlət hərisliyində və hakim dairələr arasındakı çəkişmələrdə özünü göstərir. Bayandur bəy Ziyad xanın ən çox etibar etdiyi adam olmasına baxmayaraq, ona xəyanət edir və Ziyad xanı öldürərək onun taxt-tacına sahib çıxır.

Əsərdə Camaat – toplumdan ayrı düşmüş insanların cəmləşdiyi dəstədir. El-oba qaydalarını pozanlar xalqın içində sığınacaq tapa bilmirlər. Qul Məhəmməd azad olmaq üçün uşaqlıq dostu Qul Əhmədə xəyanət edir və onu öldürür. Xarkeş də həm xalq aşığı Tahir Mirzəni, həm də Hatəm Məlikini aldadır, hiyləgərliyinin üstü açılanda isə Camaata qoşulmağa məcbur olur. Eyni ilə Bədhəybət Muxtar və Qısır Qarı da xalqa zidd ünsürlər olduqları üçün onların da yeri səfillərin arasındadır. Toplum, onun qaydaları ilə uyğun gəlməyən adamları və əməlləri qəbul etmir, onları öz içərisindən kənarlaşdırır.

⁴⁴⁹ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.302.

7.2.4.1. Siyasi mənzərə

Romanda hadisələr XVI yüzillikdə cərəyan edir və burada canlandırılan siyasi mühit o dövrün siyasi ab-havasını özündə əks etdirir. Azərbaycanda bəyliklər dövrüdür. Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin güclü olduqları vaxtlardır. Əsərdə bədii təcəssümünü tapmış ən önəmli siyasi hadisə də Osmanlılarla Səfəvilər arasında baş vermiş Çaldıran müharibəsidir.

Müəllif həmin yüzdəki siyasi hadisələrin və hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizələrin nə kimi nəticələr verdiyinə diqqətli cəlb etməyə çalışır.

Roman Sazlı Abdullanın edam edilməsi əhvalatının nəqli ilə başlayır. Məlum olur ki, vaxtı ilə Sazlı Abdulla günahsız insanların qanının axıdıldığı bir sarayda saz çalmaqdan boyun qaçirtmişdi və buna görə də boynu vurulmuşdu.

Mahmudun atası Ziyad xan da böyük maneələri dəf etmək sayəsində əldə etdiyi Qarabağ bəylərbəyliyi taxtını qorumaq üçün çox qan axıdası olur. Lakin dövrün ən mühüm siyasi hadisəsi, dediyimiz kimi, Çaldıran döyüşüdür. İki türk dövləti arasında baş verən bu müharibə əsərdə müxtəlif mövqelərdən tənqid edilir. Əsas irad isə budur ki, iki güdrətli türk dövlətinin birləşməsinə böyük ehtiyac duyulduğu halda, onlar mənasız səbəblər üzündən bir-biri ilə vuruşurlar. Müəllif bu düşüncələrini Süleyman Paşanın dili ilə verir. «*Bütün ye-ye-ye üzünün tütrkləri si-si-sifətlərinin quruluşundan, a-a-adətlərindən asılı olmayaraq bi-bi-birləşmədi!.. Bəs, biz nə e-e-edirik? Uzun Həsən os-os-osmanlıların əleyhinə yu-yu-yunanlarla it-it-itifaq bağladı! Qa-qa-Qaraqoyunlu ilə Ağqoyunlu bir-birini qırdı!*».⁴⁵⁰

Ziyad xanın sarayında taxt-tac ətrafındakı çəkişmələr də dövrün siyasi mənzərəsini göstərən hadisələrdir. Ziyad xan ən çox arxalandığı və övlad qədər sevdidi Bayandur bəy tərəfindən qətlə yetirilir. Eyni şəkildə Süleyman paşa döyüş meydanında xəyanətlə üzlaşır, ən yaxın adamları onu yaralı halda atıb gedirlər.

⁴⁵⁰ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.388.

Taxt-tac uğrunda çəkişmələrin arası kəsilmədiyi bir dövrdə xanların xalqa etdikləri zülmə də əsərdə öz əksini tapmışdır. Biz əvvəlcə Sazlı Abdullanın edam edildiyini görürük. Sonra Sazlı Abdullanı qətlə yetirən Gəncə hakimi Qara Bəşirin və onun oğlu Qara Bəkirin saysız-hesabsız insan öldürtdüklərindən, axırda özlərinin də eyni faciəli aqibətlə üzləşdiklərindən xəbər tuturuq. «*O vaxtdan bəri cəllad Toppuzqulu da, cəllad Toppuzqulunun oğlu cəllad Tanrıqulu da və indi cəllad Tanrıqulunun oğlu cəllad Toppuzqulu da Gəncənin bu bazar başında nə qədər baş kəsmişdilər, o cümlədən Qara Bəkirin gizli iştirakı ilə Qara Bəşirin, sonra şahın əmri ilə Qara Bəkirin özünün başını...*»⁴⁵¹

Ziyad xan Qarabağ bəylərbəyliyi taxtına yiyələnmək və sonra da onu əlində saxlamaq üçün çox adamı qətlə yetirir. Lakin bu qədər qanlar axıtsa da, hakimiyyətini axıracan qoruya bilmir. Adi bir rəiyyət oğlu olan Bayandur bəy Ziyad xanı öldürərək taxtına sahib çıxır. Müəllif dövrün hökmdarlarının xalqa necə zülm etdiklərini və xalqı necə idarə etdiklərini Ziyad xanın dili ilə ifadə edir. Firəng taciri ilə söhbət edərkən Ziyad xan onun «*Ölkəni kim idarə edir?*» sualının cavabında deyir ki, «*Bu vilayəti «kim idarə edir?» soruşmaq düz deyil, «bu vilayəti kim yeyir?» soruşmaq lazımdır*».

Əsərdə görürük ki, Ərzurum hakimi Süleyman paşa bu dövrdə türk xalqlarının birliyinə nail olmaq uğrunda mübarizə aparır. Bütün dünyada yaşayan türklərin birləşib bir dövlət yaratmasını arzulayır. Lakin Süleyman paşanın ifrat dərəcədə millətçilik hisslərinə qapıldığını da görürük. Belə ki, o, türk millətlərini başqa millətlərdən üstün sayır və iddia edir ki, qalan millətlər türk millətlərinə xidmət etməlidir. Əlbəttə, belə iddialar Süleyman paşanın mühakimələrinin zəif cəhətləri kimi göstərilir. Əsərin yazıldığı dövrü nəzərə aldıqda, ümumiyyətlə belə fikirlərin təqdir edilməsinin çətin olduğunu yəqin etmək olar. Süleyman paşanın təmiz türk irqi yaratmaq niyyəti ilə əslində bunu həyata keçirən Sovetlər Birliyi və faşist Almaniyası tənqid edilir.

⁴⁵¹ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.233.

Sovet hakimiyyətinin xalqa, xüsusilə də türk xalqına etdiyi zümlər xanların zülmündən qat-qat çoxdur. Müəllif sovet quruluşunun törətdiyi vəhşilikləri tarixi bir mövzunun təmsalında, sanki sovet dövründən çox-çox əvvəllər baş vermiş hadisələr kimi mənalandıra raq bizə çatdırır. Dolayı yolla da olsa, əslində məqsəd sovet zülmünü və faşizmi tənqid etməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatında fikrin belə dolayı yolla ifadəsi, ümumiləşməsi sovet dövrünün səciyyəvi cəhətlərindəndir. Sənətkarlar belə vasitələrlə sovet senzurasından xilas olmağa, fikirlərini oxuculara üstüörtülü şəkildə çatdırmağa çalışmışlar.

«Mahmud və Məryəm» romanında da XVI əsrdə baş vermiş hadisələrlə XX əsrin ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi arasında səsləşmələri, uyğunluqları aydın müşahidə etmək mümkündür. Sovet quruluşunda insanların başına açılan müsibətlər xanlıqlar dövrünün təmsalında canlandırılır. Bilavasitə sovet cəmiyyətində insanların necə zülm çəkdiqlərini yazıcının digər iki romanında qabarıq şəkildə görə bilirik.

Əsərdə Süleyman paşanın türklərin acınacaqlı vəziyyəti haqda dedikləri sovetlərin tərkibində yaşayarkən türklərin düşdüyü vəziyyəti yada salır. Türk xalqları parçalana raq rusların əsarəti altına düşmüşdülər. Süleyman paşanın mülahizələri bəlkə də həmin vəziyyətdən çıxış yoluna işarə idi.

7.2.4.2 İqtisadi mənzərə

Romanda canlandırılan maddi ehtiyatlar daha çox xanların əlində cəmləmişdir, var-dövlət bütünlüklə saray əhlinə mənsubdur. Qarabağ bəylərbəyliyi iqtisadi vəziyyəti kənar müdaxilələr olmadığı vaxtlarda qənaətbəxş təsir bağışlayır, hiss olunur ki, əhali müəyyən maddi təminat içərisində yaşayır. Lakin elə ki, kənarından hücumlar olur, camaatın var-yoxu əlindən alınıb talan edilir, onda maddi vəziyyət də pisləşir. Əsərdə Gəncə iqtisadi cəhətdən də bölgənin mərkəzi şəhəri kimi canlandırılır. «*Amma o vaxt ki, söhbət ticarətdən gedir, alverdən gedir, onda Gəncə kimi karvan yolların kəsişdiyi yerdə yerləşən şəhərlər ticarət mərkəzinə çevrilir. Köçərilərin toxud uqları*

xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılındar, conğarlar üçün başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmirdilər».⁴⁵²

Ziyad xanın xəzinədən götürüb Sofiyə verdiyi birçə ovuc lələ-cəvahirat sayəsində o, zəngin bir adama çevrilir. Bu da xanın nə qədər varlı olduğunu göstərir. Görürük ki, pul o dövrdə hər şeydən üstün tutulurdu. Adamları pulla kölə kimi alıb-satmaq olurdu. Bunun ən əyani təzahürü Ziyad xanın qızla satın aldığı, sonra isə azad etdiyi cavan xanəndənin taleyidir. Müxtəlif yollarla varlanan Ceyran da satın aldığı kölələrini əxlaqsız işlər görməyə təhrik edir.

Nəqlə xüsusi yer tutan didərginlər dəstəsinin maddi ehtiyacıları xüsusilə qabardılır. Müxtəlif səbəblərə görə toplumdan ayrı düşmüş bu adamların hamısı yoxsuldur. Bu dəstəyə qoşulanların əksəriyyəti yeməyə bir şey tapmaq ümidi ilə yaşayırlar. Səfil ömür sürən bu adamlar qarşılına çıxan hər şeyi talan edirlər.

7.2.4.3. Mədəni mənzərə

«Mahmud və Məryəm» romanında təhkiyənin qaynağı xalq dastanı olduğuna görə burada xalq yaradıcılığından alınmış elementlər olduqca çoxdur. Yazıçı əsərində xalq şeiri nümunələrinə, xalq inanclarına, xalq tamaşalarına və «Kitabi-Dədə Qorqud»dan alınmış parçalara tez-tez müraciət edir.

Ziyad xanla Qəmərbanu övlad üzünə həsrət qalanda uşaqlarının olması üçün müxtəlif türkçarə üsulları sınaqdan çıxarırlar. Bunlar nağıllarda və rəvayətlərdəki uşağı olmayanların əlatdıqları vasitələrdir. «*Dərvişlərin verdiyi almaları iki bölüb yemişdilər, cəddi müqəddəslərin tüpürdüyü sulara çimmişdilər, sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanları, karvan-karvan dövələri qurban kəsib dünyanın ac-yalavacına paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı*».⁴⁵³ «Dədə Qorqud» dastanında da uşaq arzulanların eyni çarələrə üz tutduqlarını görmək mümkündür.

⁴⁵² Elçin. Mahmud və Məryəm . s.241.

⁴⁵³ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.246.

Romanın müxtəlif hissələrinə xalq şeiri nümunələri səpələnmişdir. Yazar bunların bəzilərini olduğu kimi əsərinə daxil etmişdir, bəzilərinin də üzərində müxtəlif dəyişikliklər etmişdir.

Məryəmin keçisini kəsən dilənçilərdən biri keçiyə baxaraq bu bayatını deyir:

«*Nənəm axallı keçi,
Məməsi ballı keçi,
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçi!*».⁴⁵⁴

Mahmudu fikirləşərkən Ziyad xanın ürəyində dediyi şeir mizraları da bayatı nümunəsidir, amma bu onun öz düşüncələrinin içərisində verilir.

«*Su gələr, axar gedər, qayalar yıxar gedər, dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər...*».⁴⁵⁵

Məryəm gecələrin birində Mahmud haqqında fikirləşərkən atasının da yatmadığını başa düşür və ürəyində onunla danışır. Məryəmin də xalq şeiri nümunələrinə müraciət etdiyini görürük, ancaq burada da folklor sətirləri onun öz nitqinə qarışaraq ifadə olunur, təkcə Məryəm hər misrənin sonunda «ata» kəlməsini əlavə edir. «*Məryəm hiss edirdi ki, atası otağın qaranlığında ona baxır. Yox, Məryəm istəməirdi ki, Baba Keşiş bu dəm ona baxsın, yox, baxma, ata, çünki ay gedər batan yerə, ata, mələklər yatan yerə, ata, sinəmi nişan qoydum, ata, yar oxun atan yerə...*».⁴⁵⁶

Ömrünün keçmiş çağlarını xatırlayan Ceyran uşaq vaxtı Novruz bayramını necə keçirdiklərini xəyalına gətirir. «*Ceyranın yadına düşdü ki, uşaq olanda kənddə Novruz bayramında axşam çağı ocaq qalayırdılar və gecə hay-küy sala-sala, atılıb düş-düş ocağın üstündən hoppanardılar və gecə böyüklərdən gizlin, ocağı su ilə söndürmək günah idi*».⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Yenə orada, s.294.

⁴⁵⁵ Yenə orada, s.303.

⁴⁵⁶ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.328.

⁴⁵⁷ Yenə orada, s.342.

Qırmızı Tuman Kişinin kəndində baş verən hadisələr qələmə alınarkən «Dədə Qorqud» dastanından nümunələr gətirilir. Kəndin ən yaşlı adamı Bayandur kişi gördükləri işlərin yanlış olduğunu və buna görə başlarına bir gün fəlakət gələcəyini kənd camaatına bildirir.

«Ağ Dəvə» romanında da Məhəmməddə Əlinin əhvalatı nəql edilərkən eyni üsuldən istifadə edilir. Dədə Süleyman Məhəmməddə Əliyə səhv etdiklərini deyir, ancaq onlar bu xəbərdarlığa məhəl qoymurlar və axırda da başlarına fəlakət gəlir. Dədə Süleyman onlara Dədə Qorquddan misallar çəkir. Bayandur da kəndlilərinə xəbərdarlığını Dədə Qorqudun sözləri ilə çatdırır. Kəndlilər də bu sözlərə fikir vermirlər və nəticədə ağılasıqmaz fəlakətlərə düşər olurlar.

*«Ucalardan ucasan, uca Tanrı!
Kim sə bilməz necəsən, görklü Tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kim sə rızkm yemədin.
Kimsəyə güc etmədin.
Qam u Yerdə əxəlsən,
Allah – səm ədsən.
Adəm ə sən tac urdun,
Şeytana lənət qıldın.
Bir suqdan ötəri dərəgahından sürdüün.
Nəm urd göyə ox atdı,
Qarınıarıq balığı qarşı tutdun.
İbrahim i tutd urdun,
Xam gönə çulğadın,
Götürüb oda atdırdın, odu bustan qıldın.
Ululuğa həddin yox,
Sənin boyu-qəddin yox.
Ya cismlə cəddin yox!
Urduğun ulıtmayan, ulu tanrı!
Basdığın bəliktən əyən, bəlli tanrı!*

*Götürdüyün göyə yetirən, görklü tanrı!
Qaçdığın qəhr edən, qəhhar tanrı!
Birliyinə sığındım, çələbim, qadir tanrı!
Əziz Allah mədə səndən,
Mədə səndən!
Əziz Allah,
Mənə mədə dedim!»⁴⁵⁸*

Həmin fəsildə Azər ilk oğluna ad qoyanda Dədə Qorqud duasını təkrar edir: «Adını mən qoydum, yaşını Allah versin».

«Mahmud və Məryəm» romanında bəzi yerlərinin dəyişdirilərək vasitəsiz nitq şəklində verilmiş şeir nümunələrinə Mahmudun Camaatla söhbətində də təsadüf edirik. «*Gecə-gündüz kəsməz ürəyimin göz yaşını, ağalar! Sizin kimi, mənə də çöldən-çölə saldı dərd, ağalar! Mənə də sizin tək yuvanızdakı quş kimi tutdu, dəlik-dəlik etdi, dədi dərd, ağalar!*».⁴⁵⁹

Bu hissədə Mahmudun Camaat üçün etdiyi dualar da diqqətə cəlb edən mədəniyyət kimi mənalıdır. «*Aman fəlak, kömək elə bu gündə! Qanlı fəlak, bəsdə daş yağdırdın bu insanların başına! Rəhimin gəlsin bu insanlara! Qadir mövlə, bu insanların qışını yaz et! Dəli kö-nülləri eşq oduna qala!*».⁴⁶⁰

Mahmudun guya ovçu olduğunu eşidən Camaat onun bir ov macərəsini danışmasını istəyir. Mahmud da onlara bir ov hekayəsini nağıllardakı təkərləmə şəklində çatdırır: «*Ova çıxdım bir gün. Qabağım dan bir dovşan qaçdı, ayaqları yox idi!.. Yay götürmüşdüm, ox götürməmişdim. Oxu atdım, dovşanı yerə sərdim!.. Tiyəsi yox bıçağım var idi, cibimdən çıxartdım, dovşanı soydum!.. Altıox bir qazan tapdım. Dovşanın ətinə altıox qazanda qovurdum!.. Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi ovçu dostumu çağırdım gəldi. Hamımız yedik, hələ artıq da qaldı!.. Yeddi min... Yeddi yüz... Yetmiş yeddi... Artıqni bağladıq qurşağımız, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruza mindik, yola düşəldik.*».⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.361.

⁴⁵⁹ Yenə orada, s.380.

⁴⁶⁰ Elçin. **Mahmud və Məryəm** . s.381.

⁴⁶¹ Yenə orada, s.383.

Mahmud ov macərəsini danışarkən Qısır Qarının bütün bədəninin quş lələkləri ilə örtülməsi və onun qarıldayaraq qarğaya çevrilməsi əsərdə nağil motivindən istifadə nümunəsi kimi maraqlıdır.

Azərbaycanda Novruz bayramı şənliklərində, eləcə də axır çərşənbədə gənclər «Kosa» adlı tamaşa göstərilir. Cavanlardan biri Kosanın paltarını geyinir, köməkçisi Keçəllə birlikdə əvvəlcədən müəyyənlanmış yerlərdə bu oyunu oynayırlar. Tamaşanın axırında böyük bir şənlik düzəldib, evlərdən yığıqları yeməkləri birlikdə yeyirlər.

Romanda Süleyman paşanın sarayında Mahmudla Məryəmin toy şənliyində başqa əyləncələrlə birlikdə həmişə oyunu da oynayırlar. Müəllif bu səhnəni bütün təfəsilatı ilə təsvir edir. Romanda canlandırılan tamaşa, demək olar ki, bir-birinin yenidir. Müəllif həmin oyunda söylənən təkərləmələri də olduğu kimi əsərində vermişdir.

*«A kosa-kosa, gəlsənə!
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana!

Yağ verin yağılamağa,
Bal verin bağılamağa,
Kosa gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa».*⁴⁶²

7.2.4.4. Dini mənəzərə

«Mahmud və Məryəm»də Elçinin digər romanlardan fərqli bir dini mənəzərə müşahidə olunur. Eyni mühitdə mövcud olan iki müxtəlif din arasındakı toqquşma iki cavanın bir-birinə qovuşmasına mane olan amil kimi meydana çıxır.

⁴⁶² Elçin. Mahmud və Məryəm . s.409.

Mahmud müsəlman ailəsinin övlədidir, Məryəm isə xristian keşişinin qızıdır. Hər iki ailə də uşaqlarının başqa dinə etiqad edənəvlənməsinə razı deyil. Baba Keşiş Məryəmin müsəlmana ərə gedərsə, dinindən dönəcəyini düşünür, odur ki, qızının xristianla ailə qurmasını və bu izdivacdan doğulacaq uşaqları böyütməsini istəyir. «*Dünyada hər şeyə dözmək olardı və Baba Keşiş də dünyada hər şeyə dözərdi, amma dinə xəyanətə dözmək mümkün deyildi.*»⁴⁶³

Özünü sadıq xristian hesab edən və bu dünyada arvadının ölümü ilə razılaşmamaqdan başqa Allahın qarşısında özgə bir günahı olmadığını düşünən keşiş Müqəddəs Evin və Müqəddəs Qocanın ona kömək edəcəyini zənn edir. Keşiş Mahmuda qovuşmaması üçün Məryəmi qaçırdır. Bu qaçış və Mahmudun da onların dalınca gətməsi əsərin süjetinin əsasını təşkil edir. Keşiş Müqəddəs Qocadan gözlədiyi köməyi ala bilmir, çünki iki haqq aşiqini bir-birindən ayırmaq istəməsi Qocanı da narazı salır. Keşişin Müqəddəs Evdən götürdüyü və qızını qoruyacağını güman etdiyi paltar iki cavanın ölümünə səbəb olur. Atanın hədsiz dini təəsübkeşliyi onun ciyərparəsinin ölümü ilə nəticələnir.

Məryəm Mahmudun ayrılığına və yolun ağırlığına artıq dözə bilmir və başqa-başqa dinlərdən olduqları üçün Mahmudla bir-birlərinə qovuşmayacaqlarını başa düşüb həm müsəlmanların Allahından, həm də İsa peyğəmbərdən onların qəlbinə niyə bu eşq odunu saldığını xəbər alır: «*Ey müsəlman Allahu! Ey Məhəmməd peyğəmbər! Əgər, siz vərsinizsə, əgər, siz haqsınızsa, mənə kömək edin. Kömək edin mənə!.. Mən xaçpərəstəm, amma mən də, axı, insanam və mən hər hansı bir xaçpərəst kimi, hər hansı bir müsəlmanın da burnunun qanamağını istəmirəm. Əgər sən istəmədin ki, Mahmudla biz bir yerdə olaq, onda niyə bəs Mahmudun ürəyində mənim çün yer ayırdın?*»⁴⁶⁴

«Ölüm hökmü» romanındakı dini mənəzərəni incələyərkən Elçinin əsərdə Qurandan ayələr gətirib toxunduğu məsələlərə bu ayələrə uyğun fərqli bir mövqedən yanaşdığını görmüşdük.

⁴⁶³ Yenə orada, s.286.

⁴⁶⁴ Elçin. Mahmud və Məryəm . s.327.

«Mahmud və Məryəm» romanında da Ziyad xan keşişin dərhal yaxalanıb öldürülməsini tələb edəndə, Mirzə Salman ona hövsələli olmağı məsləhət görüb fikrini Qurandan gətirdiyi ayə ilə əsaslandırır. «Mirzə Salman bu dəfə Qurandan əzbər dedi: - «Möminlik onda deyildir ki, siz üzünüzdü şərqə tərəf çevirəsiniz, ya da qərbə tərəf; mömin olanlar onlardır ki, Allaha, axirət gününə, mələklərə, müqəddəs kitaba, peyğəmbərlərə inanırlar; onu sevdiyinə görə öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər, namaz qılırlar, zəkat verirlər, əhd edib öz öhdələrinə götürdüklərini dürüst yerinə yetirirlər, fəlakətə uğrayanda, - bu yerdə Mirzə Salman sözləri xüsusi dəqiqliklə tələffüz etdi, - dərəcə düşəndə və bir müsbət baş verəndə səbrli olurlar. Bu cür adamlar düz adamlardır; bu cür adamlar möminlərdir».⁴⁶⁵

Süleyman paşa isə belə hesab edir ki, milli hisslər dini hisslərdən əvvəl gəlir. Bu da romanda dini məsələlərə tamamilə fərqli bir münasibət kimi mənalanır. «...amma Süleyman müsbətliyindən da əvvəl azərbaycanlı idi və istəyirdi ki, yer üzündə türk dillərində danışan bütün məxluqat da belə olsun».⁴⁶⁶

Qırmızı Tuman Kişinin kəndindən bəhs edilən fəsildə də yanlış bir dini inanc üzündən insanların başına gələn fəlakətlər təsvir olunur. Dünyanın ən xoşbəxt adamları olan Azərin həmkəndliləri havalı İbrahimin sözüylə Azərin on ikinci oğlunun Mehdi Sahibi-əzzaman olacağına inanır və elə bu inam da kəndə bədbəxtlik gətirir. Azərin on ikinci övladının qız olduğunu görəndə kənd camaatı ağılı itirir və Azərin bütün övladlarını öldürür.

7.3. Bütöv təhlil

7.3.1. Təhkiyənin qaynağı

«Mahmud və Məryəm» romanında təhkiyənin mənbəyi «Əsli və Kərəm» adlı xalq dastanıdır.

⁴⁶⁵ Elçin. *Mahmud və Məryəm*. s.298.

⁴⁶⁶ Yenə orada, s.399.

«Əsli və Kərəm» dastanı müasir sənət janrı olan roman şəklində salınaraq qələmə alınarkən həm dastandakı hadisələrin ümumi axarı gözlənilmiş, həm də roman yeni motivlərlə zənginləşdirilmişdir.

«Əsli və Kərəm» dastanının Azərbaycan variantında Kərəmin əsl adı Mahmud, Əslinin də adı Məryəmdir. Mahmudla Məryəm ilk dəfə görüşərkən Mahmudun istəyi ilə adlarını dəyişdirirlər.

Xalq dastanında keşiş Ziyad xanın vəziridir və onların hər ikisi övlad həsrəti ilə yaşayırlar. Valideynləri uşaqları olanda onları bir-birləri ilə evləndirəcəklərinə söz verirlər. Romanda isə Ziyad xanla keşiş arasında heç bir əlaqə yoxdur. Keşiş sadəcə olaraq Gəncə şəhərində yaşayan bir xristiandır. Romanda Məryəmin anadan olması ilə bağlı təfəsilat da yoxdur. Təkcə onu bilir ki, Məryəm dünyaya gələndə anası vəfat etmişdir Mahmudun doğulması isə xalq rəvayətinə uyğun qələmə alınmışdır. Görürük ki, Ziyad xan övlad həsrəti ilə yaşayır və uşağının olması üçün bütün vasitələrə əl atır.

Romanla dastan arasındakı daha bir fərq Mahmudun xarakterinin təsvirində nəzərə çarpır. Romanda Mahmud təkcə kitablara həvəs göstərir, ata minmir, ova çıxmır, qızlarla maraqlanmır. Daima dünya və həyat haqqında fəlsəfi düşüncələrə dalır. Məryəmlə çöldə çiçək yığanda tanış olur. Dastandakı Mahmud isə tamamilə başqa bir insandır. Ova da gedir, ata da minir. Məryəmlə də elə ovda tanış olur. «Sofı gedib, Mahmudun sözünü Ziyad xana yetirdi. Ziyad xan izn verdi. Mahmud at mindi, tərланını da qolunun üstünə alıb, şəhərdən çıxdı. Bir qədər də yol getdikdən sonra Mahmudun tərланı qolunun üstündən qalxdı».⁴⁶⁷

Romanda Qısır Qarını saraya Qəmərbanu gətirir, Mahmudun kişi olub-olmadığını yoxlamaq istəyir. Dastanda isə onu Ziyad xan çağırtdırır. Məryəmə aşiq olandan sonra Mahmudun dərđini

⁴⁶⁷ *Azərbaycan dastanları*. V cildə, II c., Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı, 1966, s.9-10.

bir kimsəyə də məməsi atanı rahat edir. Ziyad xanın təpşiriyi ilə Qısır Qarı Mahmudun dərini öyrənir. Romanda Qısır Qarı Qəmərbanunu əmin edir ki, Mahmudla əlaqədar aralarında olan söhbətləri heç kəsə deməyəcək. Dastanda da Qısır Qarı Mahmuda belə bir söz verir və bunlar bir-biri ilə səsleşirlər. «*Xanım qızım, o Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbasın qənim olsun, Qısır Qarı ki var, bir ovuc darıd, hara səpələsən, elə oradaca qalır. Sən sözünü de. Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, bir daş altıda, bir daş üstüdə!*».⁴⁶⁸

Xalq rəvayətində Kərəm ilə Əsli nişanlanırlar. Əslinin mahnılarda vəsf edilən gözəlliyi vardır. Romanda isə Məryəm zahiri gözəlliyi ilə yox, daxili gözəlliyi ilə, ağıllı olması ilə tanınır. «*Sofi saraydan çıxıb Baba Keşişgilin uçqar məhəlləsinə yollandı və Sofi elə bildirdi ki, yüz nazlı-qəmzəli maral misali bir qız görəcək, görəcək ki, qaşlar kamandı, gözəl şəvə kim idi, burun hind fındığı, sinə Səmərqənd kağızıdı. Amma Sofi həyatda çömbəlilib keçdi sağan qarışın, arıq, adi bir qız gördü*».⁴⁶⁹

Dastanda Kərəm yolda rastına nə çıxırsa, onların hamısından Əslinin yerini xəbər alır. Durnalarla, dağlarla, ceyranlarla danışır, onlara şeirlər deyir. Romanda da Mahmud ətrafındakı hər şeydən Məryəmin yerini xəbər alır. Məryəmi tapmaq üçün yola çıxan Mahmud onu yalnız bircə kərə, Ərzurum hakiminin Məryəmi tapdırıb onlar üçün düzəltdiyi toy şənliyində görür. Halbuki, dastanda Kərəm bir neçə dəfə Əsli ilə rastlaşır, ancaq hər dəfə keşiş müxtəlif hiylələrlə Əsliyə qaçırdı bilir.

Romanda Mahmud Camaata ov macərəsini təkərləmə şəklində danışır. Mahmud ayaqları olmayan bir dovşanı qaçarkən vurduğunu, onu tiyəsi olmayan bir bıçaqla soyduğunu və altıyox bir qazanda bişirərək yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dostu ilə birlikdə yediğini adamlara söyləyir. «Əsli və Kərəm» dastanında isə Kərəm bir milçək ovladığını deyir və onu necə ovlamasından bir əhvalat danışır.

⁴⁶⁸ Elçin. Mahmud və Məryəm. s.271.

⁴⁶⁹ Elçin. Mahmud və Məryəm. s.279.

«*Gəzə-gəzə bir milçəyə tuş oldum,
Xəncər ilə tutub kəsdim başımı.
Gücüm qatmadı ki, çəkib aparam,
Yeddi dağın üstə sərdim leşini*».⁴⁷⁰

Əgər romanda Mahmudla Məryəmə Ərzurum hakimi Süleyman paşa toy çaldırırsa, dastanda bunu Hələb paşası edir. İstər romanın, istərsə də dastanın axırı eyni cür qurtarır. Keşişin qızına gətirdiyi sehrli don Məryəmin də, Mahmudun da ölümünə səbəb olur. Hər iki nəqldə Sofi ömrünün axırına qədər Mahmudun məzarı üstündə ibadət edir.

Romanda xalq dastanından çox fərqli motivlər də vardır. Ziyad xan Ceyranı Mahmudun dalınca göndərir ki, Məryəmi onun fikrindən çıxartсын və Gəncəyə qaytarsın, Ceyran da Mahmuda aşiq olur, yüngül əxlaqlı bir qadın kimi ömür sürür – bunlar dastanda olmayan motivlərdir.

Hər iki təhkiyə arasında ki başqa bir mühüm fərq Sofi surəti ilə bağlıdır. «Əsli və Kərəm» dastanında Sofi Kərəmi heç vaxt tərk etmir. Romanda isə Sofi yolçuluğun əziyyətlərinə tab gətirmir və yolda onu tək qoyur. Ziyad xanın Mahmud üçün verdiyi zinətləri götürüb var-dövlət içində yaşayır, amma Mahmuda qarşı etdiyi xəyanətə görə vicdan əzabı çəkir və ömrünün axırına qədər onun məzarına qulluq edir.

Qırmızı Tuman Kişinin kəndi haqqındakı hekayət, Süleyman paşanın düşüncələri, Çaldıran döyüşü, Ziyad xanın və Qəmərbanunun başına gələn fəlakətlər – roman müəllifinin təhkiyəyə əlavə etdiyi əhəmiyyətli təfsilatlardır.

7.3.2. Tarixi çərçivə

«Mahmud və Məryəm» romanı XVI yüzilin əvvəli ilə axırına aid olan bir dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi mənzərəsində müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Səfəvilər dövləti,

⁴⁷⁰ Azərbaycan dastanları. s.32.

Şah İsmayılın hakimiyyəti güclənir. Səfəvilərin Qızılbaş hərəkətini Anadoluya yaymaq istəmələri, Osmanlı dövlətində möhkəmlənmək üçün ora öz xəlifələrini göndərmələri, qızılbaşların Osmanlı torpaqlarından çıxarılması Səfəvilərlə Osmanlılar arasında ciddi narazılıqlar doğurmuşdu. Yavuz Sultan Səlimin Osmanlı taxtına çıxması ilə Osmanlılarla Səfəvilər arasında məzhəb mübarizələri güclənir. Yavuz Sultan Səlimin din xadimlərinin fitvaları arasında qızılbaşları dinin düşmənləri elan edərək edam etdirməsi hər iki ölkə arasında böyük müharibəyə gətirib çıxarır. Osmanlı üləmalarından Həməz Əfəndinin verdiyi fitva belə idi: «*Başçıları Ərdəbil oğlu İsmayıl olan qızılbaş tayfası, peyğəmbər əfəndimizin şəriətinə və sünnətinə, islam dininə və Qurani Mübinə xor baxmaqda cənabi Allahın qıldığı xüsuslara halal deməkdə...*».⁴⁷¹

«Mahmud və Məryəm» romanında da Çaldıran müharibəsinin səbəbləri şərh edilərkən Sultan Səlimin həm də dinin düşməni saydığı Səfəvilərdən islam dinini qorumaq üçün həmin döyüşə başladığı göstərilir. «*Osmanlı hakim i I Sultan Səlim Səfəviləri müsəlman dininin düşməni elan etmişdi və İslam müdafiəsi naminə iki yüz minlik türk ordusunu ilə Azərbaycana gəlmişdi*».⁴⁷² Yavuz Sultan Səlimin Səfəvilər əleyhinə verirdiyi fitvalar da əsərdə əksini tapmışdır.

Elçin romanında Sultan Bəyazidlə Şah İsmayıl arasında ata-oğul qədər yaxın ünsiyyətin olmasından, Sultan Səlimin taxta çıxması ilə həmin ünsiyyətin düşmənçiliklə əvəz edilməsindən də söhbət açır. Sultan Bəyazidlə Şah İsmayıl arasında həqiqətən məhriban münasibətlərin olması tarixdən məlumdur.

Çaldıran döyüşü başlamazdan əvvəl Yavuz Sultan Səlim Şah İsmayıl dörd məktub göndərir. Şah İsmayıl bunlardan yalnız üçüncü məktuba cavab verir. Həmin məktublardan bəzi ifadələr romana daxil edilmişdir.

⁴⁷¹ **Azərbaycan tarixi.** Redaktoru Süleyman Əliyərli. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1966, s.376.

⁴⁷² Elçin. **Mahmud və Məryəm.** s.316.

Şah İsmayılın məktubunda aşağıdakı ifadələrə rast gəlirik: «*Necə ki, deyiblər: məmləkət gəlinini o şəxs möhkəm quca bilər ki, sıvrılmış qılıncın dodağından öpə*».⁴⁷³

Elçin Şah İsmayılın məktubundakı həmin ifadələri eynilə əsərdə işlədir və bu ifadələrin Şah İsmayılın Sultan Səlimə yazdığı məktubdan götürüldüyünü bildirir. «*...və Şah İsmayıl Sultan Səlimə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, «Məmləkət gəlinini o şəxs möhkəm quca bilər ki, sıvrılmış qılıncın dodağından öpə*»».⁴⁷⁴

Şah İsmayılın ən çox arxalandığı Ustaçoğlu Məhəmmədin Sultan Səlimə hədə dolu məktub yazması iki ölkə arasında barışığ imkanlarını aradan qaldırır. Romanda da Xan Məhəmməd Ustaclıdan bəhs edilir. Xan Məhəmməd Ustaclı cəsur bir sərkərdədir. Sultan Səlimin ordusu hələ yolda ikən hücum etməyi təklif edir, ancaq Şah İsmayıl bunu qəbul etmir. Xan Məhəmməd Ustaclının başı müharibədə həlak olan Səfəvi döyüşçülərinin başından düzəldilmiş ehramın lap yuxarısına qoyulur. Tarixi mənbələr Şah İsmayılın həqiqətən belə bir sərkərdəsi olduğunu və Çaldıran döyüşündə həlak olduğunu qeyd edirlər.

Durmuş bəy də Şah İsmayılın ən yaxın əmirlərindən biridir. Döyüşqabağı digər bəylərlə birlikdə səhərə qədər şərab içib döyüş meydanından qaçmışdır. Romanda o da iştirak edir. Əsərdə Eşik-ağası Durmuş xanla Məhəmməd Ustaclı arasında söhbət verilir. «*Xan Məhəmməd Ustaclı Eşik ağası Durmuş xana cavab vermədi, çünki bu ölüm-dirim mübarizəsi ərafəsində belə bir adamla ağız-ağıza verməyi və onun səviyyəsinə emməyi öz ləyaqətinə sığışdırmadı*».⁴⁷⁵

Əsərdə əks etdirilən başqa bir real şəxsiyyət Şah İsmayılın oğlu Təhmasibdir. Təhmasib Şah İsmayılın ölümündən sonra Səfəvilər dövlətinə başçılıq etmişdir.

Romana daxil edilmiş tarixi faktlardan biri də Çaldıran döyüşündə Osmanlı sərkərdəsi Məlcuc oğlu Əlibəyin Şah İsmayıl

⁴⁷³ **Azərbaycan tarixi.** s.377.

⁴⁷⁴ Elçin. **Mahmud və Məryəm.** s.317.

⁴⁷⁵ Elçin. **Mahmud və Məryəm.** s.320.

tərəfindən öldürülməsidir. «*Malquc oğlu Əlibəy qardaşı Tur Əlibəylə Rumeli alayının axırında dayanıb, münasib vaxtda döyüşə atılmaq, düşməni qəfildən ələ keçirmək istəyirdi. Lakin Şah İsmayıl, görünür, bunu hiss edərək, onları qabaqladı, üstlərinə hücum çəkib öldürənə qədər hər ikisi ilə vuruşdu*».⁴⁷⁶

Şah İsmayılın Malquc oğlu Əlibəyi öldürməsi romanda belə təsvir edilmişdir: «*Şah İsmayıl salnaməçilərin «cəsarət dənizinin nəhəngi, dilavərlik meydanının pələngi» adlandırdıqları Osmanlı sərkərdəsi Əlibəy paşa Malquc oğlunu şəxsən qılımc zərbəsi ilə vurub öldürsə də...*».⁴⁷⁷

Məşhur türk şairi Füzuli də əsərdə bədii təcəssümünü tapmış tarixi şəxsiyyətlərdən biridir. Ziyad xan yuxusuz qaldığı gecələrin birində cavab xanəndəsinə o vaxtlar gənc şair olan Füzulinin «*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?*» qəzəlini oxudur. Müəllif qəzəlin ilk beytinin ifasından sonra şairin həyatı haqqında məlumat verir. Bu məlumat şairin real həyatının təfsilatlarına uyğun gəlir. «*Füzulinin atası Süleyman Şirvan torpağından, Bayat tayfasından idi və Süleymanı şəxsən tanıyan bəzi yaşlı gəncəlilər deyirdilər ki, Füzuligil Girdman səhillərindən köçüb İraqa gediblər. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində qəzəllər yazırdı*».⁴⁷⁸

Professor Haluq İpəktən Füzuli haqqında bunları yazır: «*XVI yüzildə təkcə azəri ədəbiyyatının ən böyük şairi olaraq qalmayan, həm də bütün türk ədəbiyyatının ən məşhur bir neçə şairindən biri sayılan Füzulinin əsl adı Məhəmməddir. Molla Süleyman adlı bir kişinin oğludur...*».⁴⁷⁹ Haluq İpəktən kitabında Füzulinin Bayat boyundan olması fikrinə də toxunur.

⁴⁷⁶ M.Tayyub Gökbiçin, «Çaldıran Mühəribəsi məd.», *İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yayınları, C.3, İstanbul 1988, s.330

⁴⁷⁷ Elçin. *Mahmud və Məryəm*. s.321.

⁴⁷⁸ Yenə orada, s.236.

⁴⁷⁹ Haluk İpəkten, *Füzuli, Hayatı-Eserleri*, Akçağ Yayınları, I. baskı, Ankara 1991, s.20

7.3.3. Rəmzlərin təhlili

«Mahmud və Məryəm» romanında da, de diyimiz kimi, süjetin əsas axarına daxil olmayan, lakin əsərin təsirliliyini artırmaq üçün ona yan xətlər kimi əlavə edilən təsvirlər vardır. Elçin müəyyən fikirlərini qabarıq şəkildə ifadə etmək üçün rəmzlərdən daha çox həmin yan təhkiyələrdə istifadə etmişdir.

Əsərdə canlandırılan belə rəmzlərdən birincisi Qara Bəşir tərəfindən qətlə yetirilən Sazlı Abdullanın sazıdır. Qara Bəşirə qarşı çıxan, onun oğlunun toyunda saz çalmağa razılıq verməyən Sazlı Abdulla bununla axıdılan nəhaq qanlara etirazını bildirir və bu etiraz aşığın həyatı bahasına başa gəlir. Sazlı Abdullanın ölümündən sonra onun sazı öz-özünə çalmağa başlayır.

Romanda Mahmud içərisində yaşadığı sarayın və dövrün qanlı əməllərindən uzaq duran, təmizlik və saflıq rəmzi kimi canlanan bir surətdir. Təsədüfi deyil ki, zülmə, haqsızlığa etiraz edən Abdullanın sazı Mahmudun pəncərəsi önündə görünür. Bir də Mahmud öləndən sonra bu saz onun qəbri üstündə görünür və yenə də öz-özünə çalmağa başlayır. Bütün bu səhnələrdə xalq aşığının sazı zülmə və haqsızlığa qarşı çıxan bir səsə çevrilir. Mahmudla Məryəmin ölümünə də din təəssübkeşliyi səbəb olur. «*Bu tərəflərin adamları danışdı ki, guya hərdən bu qədim məqbərənin qabağında havadan bir saz peyda olub öz-özünə çalır və guya haqansa Sazlı Abdulla adlı bir el aşığı varmış və bu saz da guya həmin Sazlı Abdullanın sazıdır*».⁴⁸⁰

Bayandur bəy də əsərin rəmzi surətlərindəndir. Ziyad xan böyük zorakılıq və qan tökmək bahasına əldə etdiyi taxtın əvəzini öz canı ilə ödəyərək hakimiyyəti tərk edir. Ziyad xanın taxtını əlindən alan adam Bayandur bəydir. Onun özü də taxtdan salınarkən qanı axıdılır. Zülm və zorakılıq üzərində qurulan hakimiyyətlər, yenə eyni yolla bunlara yiyələnənlərin əlindən alınır. Sazlı Abdullanın hekayətində sarayı qan çanağına döndərən Qara Bəşir

⁴⁸⁰ Elçin. *Mahmud və Məryəm*. s.420.

öz oğlu Qara Bəkir tərəfindən taxt-tac üstündə öldürülür. Qara Bəkirin aqibəti də atasınınkindən fərqlənir.

Ərzurum hakimi Süleyman paşanın türklər barədə düşüncələri və Yavuz Sultanla Şah İsmayıl arasındakı Çaldıran döyüşü də romana daxil edilmiş rəmzi təfsilatlardır. İki türk sultanının öz arasında baş verən bu müharibə eyni soydan olan insanların birlərini məhv etməsinə səbəb olmuşdur. Süleyman paşanın da narahat düşüncələrində bunun yanlış olduğu vurğulanır. Ancaq Süleyman paşanın saf irq yaratmaq barədə fikirləri faşist ideologiyasının, eləcə də sovet hakimiyyətinin sovet xalqı yaratmaq niyyətinin tənqidi kimi mənalanır.

Əsərdə Camaatın təsviri də rəmzi səciyyə daşıyır. Müxtəlif səbəblərə görə toplumdan uzaqlaşmış, yaxud uzaqlaşdırılmış insanlardan ibarət olan bu didərginlər dəstəsi cəmiyyətin başqa bir mənzərəsini rəmzi şəkildə təcəssüm etdirir. Həyat onlar üçün ancaq yemək əldə etməkdən ibarətdir. Nə keçmiş əməllərinə görə iztirab keçirir, nə də gələcəyin dərdini çəkirlər. Onlar ancaq bu günün qaşığı ilə yaşayırlar. Bir-birlərini öldürmək, başqalarının malını talan etmək onlar üçün adi hallardır. Camaat – tamamilə pozulmuş bir kütlə yığındır.

Qırmızı Tuman Kişinin kəndində baş verən hadisələr də əsərə yan təhkiyə şəkildə daxil edilmişdir və bu hadisələr də pozulmuş xalq kütləsini təcəssüm etdirir. Dünyanın ən gözəl yerində məskən salan və hamıdan xoşbəxt bir ömür yaşayan həmin kəndin camaatı havalı bir adamın sözü ilə Azərin on ikinci uşağını xilaskar kimi gözləməyə başlayır. Bu uşağın onları kimdən və nədən xilas edəcəyi də aydın olmur. Xoşbəxt güzəran sürən bu kəndin adamları əslində olmayan şeyləri fəlakət kimi qəbul edirlər. On ikinci uşağın qız olduğunu biləndə Azərin ailəsini məhv edirlər və bununla da kəndin fəlakətli günləri başlayır.

NƏTİCƏ

Tədqiqatımızda Azərbaycan ədəbiyyatının və onun əlamətdar təzahürü olan «yeni nəsrin» ən önəmli nümayəndələrindən olan Elçinin romanlarını («Ölüm hökmü», «Ağ Dəvə», «Məhmud və Məryəm») Lüsyan Qoldmanın «Struktural-sosiodoji tənqid» mətəduyla incələdik. Tədqiqatımızda əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

1. «Ölüm hökmü». Romanın struktural özəlliklərindən olan və daxili bütövlüyünü təmin edən baxış bucağı da, zaman, məkan və surətlər aləmi də əsərin qayəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Roman «İlahi» baxış mövqeyindən qələmə alınmışdır. Təhkiyəçini əks etdirilən bədii dünyanın kənarından alan və əsər üzərində ona tam səlahiyyət verən bu baxış bucağı yazıçının şərh etdiyi hadisələrin inandırıcı və real təsir bağışlamasına imkan yaratmışdır.

Əsərdə hadisələrin keçdiyi zaman 1920-80-ci illər arasındakı yetmiş illik bir dövrü əhatə edir. Hadisələrin məkanı kimi seçilən yerlər əmin-amanlıqdan uzaq aləmlərdir. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı, Hadrut, Xədicə arvadın evi, Mir Cəfər Bağrovun iş otağı, məhbusların qaldığı kamera, Arzunun evi – bunların hamısı ağır təəssürat doğuran mənzərələrdir və hətta bir çoxu ölüm-itkini xəyala gətirir. Məkanların tam halda və hadisələrlə birgə mahiyyətinə vardiqdə onlar Sovətlər Birliyinin rəmzi təcəssümü kimi ümumiləşir.

Romanda canlandırılan surətlər də siyasi və ictimai şəraitlə əlaqəli şəkildə ya xalqı istismar edən quruluşun təəssübkeşi kimi, ya da bu quruluşla ayaqlaşma bilməyən, cəmiyyətə və özünə qarşı yadlaşan insanlar kimi təqdim olunurlar. Müəllif öz təəyyülünün məhsulu olan surətlərlə yanaşı, həyatda yaşamış real adamları, tarixi şəxsiyyətləri də mövzunun tam şərhinə nail olmaq məqsədi ilə əsərinə daxil etmişdir.

«Ölüm hökmü»ndə tənəzzülə uğramış və dəyərlərini itirmiş bir cəmiyyətlə rastlaşırıq. Bu mühitdə istər fərdlə cəmiyyət arasındakı, istərsə də fərdlərin öz aralarındakı münasibətlər gəlimənfəət ehtirası üzərində qurulmuşdur. Cəmiyyəti içəridən dağıdan ən təsirli amil hakim ideologiyanın təzyiqi və insanları məhv etmək siyasətidir.

Əsərdəki siyasi mənzərəyə nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə ölkənin tarixində yeni dövrün başlanması, yeni ictimai münasibətlərin xalq kütlələrinə kəskin təsiri, dövrün siyasi tələtömləri bütöün reallığı ilə canlandırılmışdır. Xüsusilə Stalin dövründə bütöv bir milləti məhv etmək üçün həyata keçirilən amansız cəza tədbirləri hadisələrin axarında qabarıq şəkildə nəzərə çarpdılır.

«Ölüm hökmü»ndə təsvir olunan dövrün iqtisadi mənzərəsi haqqında mahiyyətli məlumatlar verilir. Sovet cəmiyyətindəki iqtisadi anlayışlar, planlaşdırma, rüşvətin baş alıb gətməsi təfəsilətlə şəkildə göstərilir.

Romanda mədəniyyətlə bağlı təfərrüatlar da əhəmiyyətli yer tutur. Elçinin xalqın mədəniyyətinə, folkloruna dərinədən bələd olması və bunlardan məharətlə faydalanması əsərlərində aydın şəkildə müşahidə olunur.

Əsərdəki dini mənzərə hakim ideologiyanın dinə münasibətini, dinə qoyduğu qadağaları və xalqın dini təəvvürlərini ifadə edir.

«Ölüm hökmü»ndə bədii təsvirin mənbəyi tarixi gerçəklikdir. Romanın quruluşunun əsasını təşkil edən siyasi-ictimai, dini və iqtisadi məsələlər, təsvir olunan dövrdə yaşamış və bu gün də artıq

tarixə çevrilmiş hadisələrlə bağlıdır. Yazarın özünün və ailəsinin həyatı da təhkiyənin əsasını təşkil edən amillərdəndir. Romanda əksini tapan sovet cəmiyyətindəki dözülməz şəraiti Əfəndiyevlər ailəsi şəxsən yaşamışdır.

1920-1980-ci illər arasında Azərbaycanda və bütünlükdə Sovet İttifaqında baş vermiş tarixi hadisələr romanda canlandırılan mənzərələrlə uyğun gəlir. Real hadisələrlə xəyali səhnələr təhkiyədə üzvi şəkildə əlaqələndirilmişdir.

Əsər rəmzi surətlərlə də zəngindir. Roman ədəbiyyatdan ifrat tendensiyalılıq tələb olunduğu bir dövrdə yazıldığından, fikrin bədii təcəssümündə rəmzi vasitələrin mühüm yer tutması tamamilə təbiidir. Quruluşun tənqidi və müəllifin ifadə etmək istədiyi fikirlər oxucuya daha çox rəmzlərin təmsalında çatdırılmışdır.

«Ölüm hökmü» romanı Azərbaycan ədəbiyyatında 1960-cı ildən sonra təşəkkül tapan «yeni nəsr» təmayülünün dəyərli nümunələrindəndir. Sovet diktaturasını və ideologiyasını bütün reallığı ilə göz önündə canlandırır. Bu məziyyətləri ilə də əsər Azərbaycanda müstəqillik ideyasının qüvvətlənməsi və milli şüurun dirçəlişi prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Cəmiyyətdəki çatışmazlıqlar, sovet hakimiyyətinin azəri türklərinə münasibəti və ictimai fəaliyyətlərdəki dözülməz hallar burada həm açıq şəkildə, həm də sərrast kinayələrlə tənqid edilir. Bütünlükdə quruluşun tənqidinin qabardılması romanda hadisələrin təşkilində və ümumiləşdirilməsində ən başlıca xüsusiyyət kimi mənalanır.

2. «Ağ Dəvə». Elçinin ikinci romanı olan «Ağ Dəvə» Ələkbər adlı bir yazarın İkinci Dünya müharibəsi dövrünə təsadüf edən uşaqlıq çağları haqqındakı xatirələrini canlandığı bir əsərdir. Roman iştirakçılarından birinin baxış bucağından qələmə alınmışdır. Hadisələrin keçdiyi zaman üç-dörd illik bir dövrü əhatə edir. İkinci Dünya müharibəsi illəri hekayət zamanının mərkəzinə çəkilmişdir.

Romanda əsas hadisələr ənənəvi həyat tərzini keçirən kiçik bir məhəllədə cərəyan edir. Müharibə dövrünün təsiri ən çox bu mə-

həllədə hiss olunur. Belə ki, böyük bir ailə təsiri bağışlayan məhəllə camaatı müharibə vaxtı dağılmağa başlayır.

Muxtar və Fətulla Hatəmidən başqa, əsərdəki qalan surətlər müsbət surətlərdir. Məhəllə adamları bir-birləri ilə münasibətlərdə həmişə müəyyən hədd gözləyirlər. Burada fərdlə cəmiyyət arasında, insanların öz aralarında ki toqquşmalar «Ölüm hökmü»ndə olduğu qədər qabarıq deyildir. İnsanlar hələ cəmiyyətə və özlərinə qarşı yadlaşmayıb. Muxtar ilə Fətulla Hatəm quruluşu təmsil etdiklərinə görə məhəllə ilə, yəni buradakı ənənəvi həyat tərzini də daima müxtəlif vəziyyətdə göstərilirlər.

«Ağ Dəvə»dəki toplum özünün təşəkkül tərzini və dəyərlərini qorumağa çalışır. Məhəllə ənənəvi ictimai qaydaların qorunduğu və yaşadıldığı bir yerdir. Bu qaydaların pozulmasına sərt münasibət bəslənilir. Məhəllənin Muxtarı qəbul etməməsinin əsas səbəbi də elə budur. Məhəllə sakinlərində ailə duyğusu çox güclüdür. Məhəllədəki ənənəvi həyat tərzini insani münasibətlərə də təsir göstərir.

Romanda əksini tapan ən mühüm siyasi hadisə İkinci Dünya müharibəsidir. Davanın gətirdiyi fəlakətlər bir uşağın gözü ilə bizə çatdırılır. Davada önlərin məhəllədə çox olmasından, ya yaş-yavaş məhəllə camaatının dağılmasından təhkiyəçi o illərin ən böyük müsibəti kimi söhbət açır. Sovet dövründə baş vermiş müəyyən siyasi hadisələr də burada əks etdirilir. Fətulla Hatəmlə Muxtarın əməlləri, Məmmədbağrın atasından hökumətə xəbərçilik etməsi dövrün siyasi mənzərəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bunlar hakimiyyətlə, onun ideologiyası ilə xalq təbəqələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin əyani təzahürləri kimi romana daxil edilmiş və mənalandırılmışdır.

Romanda təhkiyənin xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı da qabarıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Əsas hadisələrin cərəyan etdiyi məhəllə, dediyimiz kimi, ənənəvi həyat tərzini sürür. Həmin ənənəvi həyat tərzində xalq mədəniyyəti elementlərinin mühüm yer tutması tamamilə təbiidir. Məsəllər, əfsanələr, xalq şeirləri, Dədə Qorqud kəlamları, xalq inancları – romanda əksini tapmış xalq yaradıcılığı

nümunələridir. «Ağ Dəvə»də xalqın dini inancları və dinə münasibəti də şərh edilir. Muxtarın dini təsəvvürləri, arvadı öləndə onu Quran oxutmadan basdırması da hakim ideologiyanın dinə münasibətinin təzahürü kimi mənalanır.

«Ağ Dəvə» romanında təhkiyənin əsasını tarixin ən qanlı müharibəsi olan İkinci Dünya müharibəsi təşkil edir. Bu müharibə Azərbaycanda bütün kəskinliyi ilə hiss olunur. Elçinin atası İlyas Əfəndiyev də bu mövzuda çox təsirli əsərlər yazmışdır. Elçinin də bu romanında ailəsinin o dövrdə yaşadıklarının izlərini müşahidə etmək mümkündür. Elçin əsərində qələmə aldığı dövrdə baş verən bir çox tarixi hadisələri şəxsən özü yaşamamışdır. Belə hadisələrin təsviri ilə həm də öz ailəsinin o dövrlə bağlı şəxsi təəssüratlarını bizə çatdırır.

Təsvir olunan dövrün romandakı siyasi mənzərəsi ilə gerçək mənzərəsi arasında heç bir uyğunsuzluq müşahidə edilmir.

Yazarın oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlərin təmərküzləşdiyi rəmzlər «Ağ Dəvə»də olduqca çoxdur. Romanın adını daşdığı ağappaq Dəvə, əsərdə tez-tez istifadə olunan qara, sarı, ağ və mavi rənglər rəmzi ünsürlərin önəmliləridir.

«Ağ Dəvə» Azərbaycan ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsindən bəhs edən əhəmiyyətli bir əsərdir. Azərbaycan ədəbiyyatında milli hissləri oyandıran, azəri türklərini müstəqilliyə səsləyən üç böyük romandan biri kimi qiymətləndirilir. Elçinin ikinci romanı olan bu əsər dünyada baş vermiş ən qanlı-qadalı müharibənin kiçik bir məhəllədəki həyatın necə axırına çıxdığını, insanların o illərdə çəkdiyi müsibətləri çox təsirli şəkildə əks etdirir. Əsərdə müharibənin gətirdiyi fəlakətlərlə yanaşı, sovet hakimiyyətinin insanları xalq düşməni elan edərək güllələmək, sürgünlərə göndərmək, heç bir əsas olmadan həbs etmək kimi amansız əməlləri də geniş təsvir olunur.

3. «Mahmud və Məryəm» «Əsli və Kərəm» xalq dastanının müasir roman təcrübəsinə uyğunlaşdırılmış formada nəqlidir. Əsər

«İlahi» baxış bucağından yazılmışdır. Klassik təhkiyələrdən roman janrına keçmiş bu baxış bucağı əsərdə məharətlə tətbiq olunmuşdur.

«Mahmud və Məryəm»də hekayət zamanının başlanğıcı 1514-cü ilə təsadüf edir. Hadisələrin cərəyanı yüz əlli illik bir dövrü əhatə edir. Müəllif əsərin axırında hekayətin qurtarması tarixini də göstərir.

Romanın məkanı olduqca genişdir. Hadisələr Gəncə şəhərində başlayır, Ərzurumda sona çatır. Gəncə və Ərzurum sarayları əsərdə canlandırılan örtülü məkanlardır.

Romandakı surətlər bəhs edilən dövrdəki hadisələri və adamları səciyyəviliyi ilə təcəssüm etdirəcək şəkildə seçilərək ümumiləşdirilmişdir. Süjetin ümumi axarı kimi, bir çox surətlər də, təbiidir ki, təhkiyənin mənbəyini təşkil edən xalq dastanından alınmışdır. Lakin müəllif təhkiyəni zənginləşdirmək üçün öz təxəyyülündə yaratdığı surətləri də əsərinə daxil etmişdir.

İctimai mühit və insan münasibətlərinin təcəssümü baxımından «Mahmud və Məryəm»də Elçinin digər romanlarından müəyyən fərqli cəhətlər nəzərə çarpır. Burada hadisələrin keçdiyi zaman daha genişdir – təsvir on beşinci və on altıncı yüzillikləri əhatə edir və canlandırılan ictimai mühit də, insani münasibətlər də daha geniş bir dövrün xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. Əsərdə möhkəm bir ailə bağlılığı müşahidə olunur. Sarayda adamlar arasında münasibətlər mənfəət hissi və riyakarlıq üzərində qurulmuşdur.

Romanda təsvir olunan siyasi mühit Səfəvi dövlətinin zamanındakı özəllikləri bizə çatdırır. Xanlar arasındakı mübarizələr, taxt-tac uğrunda çəkişmələr və xəyanətlər – həmin dövrdə saraylardakı siyasi-mənəvi ab-havanı səciyələndirir. «Mahmud və Məryəm»də əksini tapan ən mühüm siyasi hadisə iki türk sultanı arasında baş vermiş Çaldıran döyüşüdür. Bu müharibə təhkiyə çərçivəsində müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən tənqidə məruz qalır.

Mənbəyi xalq dastanından alındığına görə «Mahmud və Məryəm» romanında bütünlükdə təsvirə xalq yaradıcılığı ruhu

çökmüşdür. Xalq inancları, xalq şeiri, «Dədə Qorqud» dastanından alınmış parçalar əsərdə mühüm yer tutur.

«Mahmud və Məryəm»də yazarın digər iki romanından fərqli bir dini mənzərə mövcuddur. Hadisələrin bədii axarının əsasını təşkil edən Mahmudla Məryəmin bir-birindən ayrı düşməsinin səbəbi dini ayrı-seçkilikdir. Əsərdə ən başlıca siyasi hadisə kimi mənalanan Çaldıran döyüşünün də səbəbi məzhəb mübarizəsidir.

«Mahmud və Məryəm» romanında nəqlin əsasını, əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi, «Əsli və Kərəm» dastanı təşkil edir. Romanla xalq rəvayəti eyni təməl üzərində qurulmuşdur. Lakin yazar romanı əlavə motivlərlə də zənginləşdirmişdir.

Əsər tarixi baxımdan da dövrün reallıqları ilə səsləşir. Burada əks etdirilən tarixi hadisələr, xüsusilə də Çaldıran döyüşü ilə bağlı şərhlər tarixi həqiqətlərə tamamilə uyğundur.

«Mahmud və Məryəm»də rəmzlərdən daha çox təhkiyəyə əlavə olan xətlər kimi daxile dilmiş səhnələrdə isifadə edilmişdir.

Elçin ilk romanı olan «Mahmud və Məryəm»də digər iki romanından fərqli olaraq, tarixi mövzuya müraciət etmişdir. Sovet dövründə Azərbaycan yazıcıları da dövrün senzurasından yaxa qurtarmaq üçün çox vaxt bu yolu tuturdular, yəni başqa bir dövrdən, yaxud ölkədən söhbət açırdılar. Zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizə aparmaq, ictimai ədaləti bərpa etmək zərurəti romanda ifadə olunan mühüm motivlərdəndir.

Elçin Azərbaycan ədəbiyyatında müstəqilliyə qovuşmaq, milli və mənəvi dəyərlərə qayıtmaq, milli şüuru oyatmaq naminə dəyərli əsərlər yarıdan bir sənətkardır.

Elçinin romanları bədii strukturu, sənətkarlığı baxımından güclü əsərlərdir. Yazıcı mənsub olduğu xalqın özəlliklərini, qənaətlərini, mənəvi dəyərlərini əsərlərinin təməli kimi alır. Sovet ideologiyasının sənət üzərində hökmran olduğu bir dövrdə yazılan bu romanlar, həmin ideologiyanı təbliğ etməkdən, ona illüstrasiyalar

çəkməkdən çox uzaqdır. Bu əsərlərdə sovet quruluşuna və onun məfkurəsinə qarşı yönələn bir dünyagörüşü və məslək mövcuddur. Romanlarda açıq şəkildə və yaxud rəmzi vasitələrlə sistemin kəskin tənqidi verilir. Müəllif sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasəti, aramsız şəkildə törətdiyi zorakılıqları və zülmü, xalqın öz mənlüyindən uzaqlaşdırılmasını ifşa və rədd etmişdir. Eyni zamanda bu əsərlərdə gələcəyə inam ifadə olunur. Yazıcı romanlarında zülmün mütləq bir gün sona yetəcəyi fikrini əminliklə oxucularına aşılayır. Daima belə bir fikri vurğulayır ki, xalq müstəqilliyə qovuşmaq üçün mütləq öz mənlüyünü təzyiqlərdən, təhriflərdən qorunmalı və öz dəyərlərinə sahib çıxmağı bacarmalıdır. Nəzərdən keçirdiyimiz hər üç romandan görüldüyü kimi, Elçin yazıcı və şəxsiyyət kimi zülm və haqsızlıqlarla heç vaxt barışmır, azadlıq ideallarına, ictimai dəyərlərə və insan həyatına həmişə qayğı və ehtiramla yanaşır, milli hissləri daima uca tutur. Onun dünyagörüşü də, sənət idealı da belə mühüm amillər üzərində təşəkkül tapmış və formalaşmışdır.

QAYNAQLAR

- ADORNO, Theodor-Lucien Goldmann. «Betimleme Anlama, Açıklama», çev.: İskender Savaşır, **Metis-Defter**, Temmuz-Kasım 1990, S. 14, s.38-52.
- AHUNDOV, Ehlimen – M.H.Tehmasib. **Azərbaycan Destanları**, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası neşriyyəti, Bakü 1996.
- AKPINAR, Yavuz. «Azəri Edebiyatı», **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Dergah Yayınları, C.1, İstanbul 1997, s.262.
- AKPINAR, Yavuz. **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, Dergah Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1994.
- AKSOY, Ekrem. «Roman Tarihine Goldmann'cı Bir Yaklaşım», **Edebiyat ve Toplum Sempozyumu**, (Gaziantep 4-5 Haziran 1999), Gaziantep 1999, s.80-84.
- AKTAŞ, Şerif. **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yayınları, 2. baskı, Ankara 1991.
- AKTEN, Sevim. «Yazın Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım Yazın Toplumbilim», **Edebiyat ve Toplum Sempozyumu**, (Gaziantep 4-5 Haziran 1999), Gaziantep 1999, s.162-167.
- ARMAĞAN, İbrahim. **Sanat Toplumbilimi, Demokrasi Kültürüne Giriş**, İleri Kitabevi, 1. baskı, İzmir 1992.
- CAROE, Sir Olaf. **Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar**, çev.: Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, Nu :66, C.İ. baskı tarihi yok.
- CAROE, Sir Olaf. **Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler**, çev.: Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, Nu :67, C.2, basım tarihi yok.
- CELAL, Mir – Feridun Hüseyinov. **XX. Asır Azərbaycan Edebiyatı**, Maarif Neşriyatı, Bakü 1982.
- ÇALIŞLAR, Aziz. «Bilinç, Toplumsal mad.», Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. baskı, İstanbul 1983, s.40-41.
- ÇALIŞLAR, Aziz. «Çatışma mad.», **Ansiklopedik Kültür Sözlüğü**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. baskı, İstanbul 1983, s.51.

- ÇALIŞLAR, Aziz. «Yabanlaşma mad.», Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. baskı, İstanbul 1983, s.445.
- DEVLET, Nadir. **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, 1. baskı. (Ek eilt) İstanbul 1993.
- EAGLETON, Terry. **Eleştiri ve İdeoloji**, çev.: Murat Belge, İletişim Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1985.
- EFENDİYEV, Elçin. **Ak Deve**, aktaran: Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1999.
- EFENDİYEV, Elçin. **Mahmut ile Meryem**, aktaran; Dr. Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1997.
- EFENDİYEV, Elçin. **İlyas Efendiye v'in Yaradıcılığı**, Elm Neşriyatı, 1. baskı, Bakü, 2000.
- EFLAKİ, Ahmet. **Ariflerin Menkibeleri 1**, çev.: Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973.
- ELİADE, Mircea **Şamanizm**, Çev.: İsmet Birkan, İmge Kitabevi, 1. baskı, Ankara 1999.
- ƏLİŞANOĞLU, Tehran. **Asırdan Doğan Nəsr**, Elm Neşriyatı, 1. baskı, Bakü 1999.
- ELİYARLI, Süleyman. **Azərbaycan tarixi**. Azərbaycan Neşriyatı, Bakü, 1966.
- ERGUN, Metin. «Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları» **Milli Folklor**, yıl: 12, S. 47 Güz 2000, s.23-30.
- ESCARPİT, Robert. **Edebiyat Sosyolojisi**, çev.: Ali Türkay Yazıcı, Remzi Kitabevi, 1. baskı, İstanbul, 1968.
- FORSTER, E.M. **Roman Sanatı**, çev.: Ünal Aytür, Adam Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1985.
- GENÇ, Reşat. **Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Remzler ve Sarı Kırmızı Yeşil**, AKM Yayınları, 1. baskı, Ankara 1997.
- GOLDMANN, Lucien. **Diyalektik Araştırmalar**, çev.: Afşar Timuçin – Mehmet Sert, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1976.
- GOLDMANN, Lucien. **İnsan Bilimleri ve Felsefe**, çev.: Afşar Timuçin-Fusun Aynuksa, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1998.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyib. «Çaldıran Müharebesi mad.», **İslam Ansiklopedisi**, MEB. Yayınları, C.3, İstanbul 1988, s.330.
- GULİYEV, C.B. **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, Azərbaycan SSR Devlet Neşriyatı, 1. baskı, Bakü, 1983.
- GÜRSEL, Nedim. **Başkaldıran Edebiyatı**, YKY Yayınları, İstanbul, 1997.
- HART, Liddell. **II Dünya Savaşı Tarihi**, çev.: Kerim Bağnaçık, İş Bankası Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1999.

İNAL, Tanju. «Oluşumsal Yapısalcı Yazın Eleştirisine Uygulamalı Bir Yaklaşım, Goldmann'da Racine'i Okurken», **FDE Yazın ve Araştırmaları Dergisi**, S.4, (Kış 1979) Ankara, s.61-71.

İNAN, Abdülkadir. «Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültürü» **Makaleler İncelemeler II**, TTK Yayınları, 2. baskı, Ankara 1998.

İPEKTEN, Haluk. **Füzuli, Hayatı-Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.

KARAYEV, Yaşar. **Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı**, Aktaran: Yavuz Akpınar vd., Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1999.

KAZIMOĞLU, Samir. «Azerbaycan Edebiyatında Fikir Dönemi» (80-90 Yıllar Nesri), **Bilig**, S. 3, (Güz 1996), s.196-199.

KÖSEMİHAL, Nureddin Şazi. «Edebiyat Sosyolojisine Giriş», **Sosyoloji Dergisi**, №19-20, s.1-37.

MCLELLAN, David. **İdeoloji**, çev.: Ercüment Özkaya, Doruk Yayınları, 1. baskı, Ankara 1999.

MURPHY, Jack T. **Stalin**, çev.: Celal Üster, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2. baskı, Ankara 1999.

NİSANBAYEV, Abdimalik. **Kazakistan'da Dede Korkut**, Aktaran: Dinara Düsebaeva, Banu Muhyayeva, AKM Yayınları, 1. baskı, Ankara 2000.

ÖGEL, Bahaddin. **Türk Kültürü Tarihine Giriş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. baskı, C.6, Ankara 1999.

ÖZLEM, Doğan. **Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji**, Küyerel Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1999.

ÖZTÜRK, Rıdvan-Ali Duymaz-Filiz Kılıç-Aysun Sungurah, «Hüseyin Cavid», **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, hzl.: Vilayet Muhtaroglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, I, baskı, C.4, Ankara 1993, s.276-277.

ÖZYETKİN, Melek Yunus Gündüz. «Mikayıl Müşfik», **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, hzl.: Yaşar Qarayev Vahidoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.5, Ankara 1993.

PATRİCE, Pavis. «**Dictionnaire du theatre**», Paris, Dunod.

RZAYEV, Anar. «Nesrin Fezası», **Azerbaycan Dergisi Edebi-Bedii Jurnal**, No:7, 1984, s.164-181.

RUHLE, Jürgen. **Edebiyat ve İhtilal**, çev.: Sedat Umran, baskı tarihi ve yeri yok.

SAKAOĞLU, Saim-Ali Berat Alptekin – Esmâ Şimşek, «Hasanbey Zerdabi», **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, hzl.: Vilayet Muhtaroglu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.3, Ankara 1993, s.271.

SARAY, Mehmet. **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, 1. baskı, İstanbul 1993.

SEYİDOĞLU, Bilge. «Hayat Ağacı», **İnci Enginüno'ya Armağan**, Dergah Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1997, s.169-172.

STAEL, Mme de. **Edebiyata Dair**, çev.: Safiye Hayat – Vahdi Hatay, MEB. Yayınları, 4. baskı İstanbul 1997.

STANZEL, Franz K. **Roman Biçimleri**, çev.: Fatih Tepebaşlı, Çizgi Kitabevi, 1. baskı, Konya 1997.

SULTANLI, Eli – Eziz Mir Ehmədov – Kemal Talibzade. **Azerbaycan Edebiyat Tarihi**, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı. C. 2, Bakü 1960.

ŞAHBAZOVA, Gönül. **Azerbaycan Yazarlar Birliği Yurt Dergisi (Elçin Özel Sayısı)**, Bakü, Mayıs 2000.

TEKİN, Mehmet. **Roman Sanatı ve Unsurları**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1. baskı, Konya 1989.

TEKİN, Mehmet. **Roman Sanatı (Romanın Unsurları) 1**, Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2001.

TODOROV, Tzevatan. **Yazın Kuramı Rus Biçimcilerin Metinleri**, çev.: Mehmet Rifat-Sema Rifat, YKY Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1995.

TUNALI, İsmail. **Marksist Estetik**, Altın Kitaplar Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 1993

Türkçe Sözlük, TDK. Yayınları, Yeni baskı Ankara 1988.

VURĞUN, Samed – Mirza İbrahimov – M.Arif Dadaşzade. **Azərbaycan Edebiyatı Tarihi I-II-III**, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası neşriyatı, Bakü 1960.

WILLIAMS, Raymond. **Marksizm ve Edebiyat**, çev.: Esen Tarım, Adam Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1990.

WOLFF, Janet. **Sanatın Toplumsal Üretimi**, çev.: Ayşegül Demir, Özne Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2000.

YILMAZ, Durali. **Roman Sanatı ve Toplum**, Ötüken Yayınları, 1. baskı, İstanbul 1996.

YÜKSEL, Ayşegül. **Yapısalcılık ve Bir Uygulama - M. Cevdet Anday Tiyatrosu**, Gündoğan Yayınları, 2. baskı, Ankara 1995.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	3
MÜƏLLİFDƏN	1
BİRİNCİ BÖLMƏ	
ƏDƏBİYYATIN SOSIOLOGİYASI	9
İKİNCİ BÖLMƏ	
STRUKTURAL-SOSIOLOJİ TƏNQİD	29
2.1. Anlama mərhələsi (Daxili təhlil).....	38
2.1.1. Təhkiyəçi baxışları	38
2.1.1.1. «İlahi» baxış	40
2.1.1.2. İştirakçının baxışı	41
2.1.1.3. Müşahidəçi baxışı	41
2.1.1.4. Çoxluğun baxışı	42
2.1.1.5. Təsvir (İnikas)	43
2.1.1.6. Məktub forması	44
2.1.1.7. Xülasə üsulu	44
2.1.1.8. Geriyə qayıdış üsulu	45
2.1.1.9. Montaj üsulu.....	46
2.1.1.10. Avtobioqrafik metod	46
2.1.1.11. Leytmotiv üsulu	46
2.1.1.12. Dialoq forması	47
2.1.1.13. Daxili dialoq forması	47
2.1.1.14. Daxili təhlil forması	48
2.1.1.15. Daxili monoloq forması	48
2.1.1.16. Şüur axını forması	48

2.2. Təhkiyənin tərkib hissələri.....	49
2.2.1. Zaman	49
2.2.2. Məkan.....	50
2.2.3. Surətlər	51
2.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər	53
2.2.5. Siyasi mənzərə.....	53
2.2.6. Mədəni mənzərə.....	53
2.2.7. İqtisadi mənzərə	53
2.2.8. Dini mənzərə	54
2.3. Açıqlama mərhələsi (Bütöv təhlil)	54
2.3.1. Yazıçının həyatı və yaşadığı dövr.....	54
2.3.2. Təhkiyənin qaynağı	55
2.3.3. Tarixi çərçivə.....	55
2.3.4. Rəmzlərin təhlili.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	57
------------------------------------	-----------

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

ELÇİNİN HƏYATI VƏ ƏSƏRLƏRİ	85
---	-----------

4.1. Elçin.....	87
4.2. Əsərləri.....	91
4.2.1. Romanları	91
4.2.2. Seçilmiş əsərləri	91
4.2.3. Hekayələri.....	91
4.2.4. Dram əsərləri	94
4.2.5. Tədqiqat əsərləri	94
4.2.6. Bioqrafik əsərləri	95
4.2.7. Tərcümələri	95
4.2.8. Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmış əsərləri	95

BEŞİNCİ BÖLÜM**«ÖLÜM HÖKMÜ».....97**

5.1. Anlama mərhələsi (Daxili təhlil).....	99
5.1.1. Təhkiyəçi baxışı.....	99
5.1.2. Təsvir (İnikas).....	104
5.1.3. Daxili təhlil.....	106
Qafarzaadə Orduxan Əbdüləli Oğlu	107
5.1.4. Montaj üsulu.....	108
5.1.5. Leytmotiv üsulu	109
5.1.6. Şüur axını	110
5.1.7. Dialoq.....	111
5.1.8. Daxili monoloq.....	112
5.1.9. Daxili dialoq.....	113
5.2. Təhkiyənin tərkib hissələri.....	114
5.2.1. Zaman.....	114
5.2.2. Məkan.....	119
5.2.3. Sürətlər.....	122
5.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər	143
5.2.4.1. Siyasi mənzərə.....	145
5.2.4.2. Mədəni mənzərə.....	164
5.2.4.3. İqtisadi mənzərə.....	169
5.2.4.4. Dini mənzərə.....	171
5.3. Açıqlama mərhələsi.....	176
5.3.1. Təhkiyənin qaynağı.....	176
5.3.2. Tarixi çərçivə.....	183
5.3.3. Rəmzlərin təhlili.....	200

ALTINCI BÖLMƏ**«AĞ DƏVƏ»..... 207**

6.1. Anlama mərhələsi (Daxili təhlil).....	209
6.1.1. Təhkiyəçi baxışı.....	209

6.1.2. Təsvir	212
6.1.3. Daxili təhlil.....	214
6.1.4. Montaj üsulu.....	215
6.1.5. Leytmotiv üsulu	217
6.1.6. Xülasə üsulu.....	218
6.1.7. Şüur axını	218
6.1.8. Daxili monoloq.....	219
6.1.9. Dialoq.....	220
6.2. Təhkiyənin tərkib hissələri.....	221
6.2.1. Zaman	221
6.2.2. Məkan.....	223
6.2.3. Sürətlər.....	225
6.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər	236
6.2.4.1. Siyasi mənzərə.....	238
6.2.4.2. İqtisadi mənzərə.....	241
6.2.4.3. Mədəni mənzərə.....	242
6.2.4.4. Dini mənzərə.....	250
6.3. Açıqlama mərhələsi.....	252
6.3.1. Təhkiyənin qaynağı	252
6.3.2. Tarixi çərçivə.....	254
6.3.3. Rəmzlərin təhlili.....	259

YEDDİNCİ BÖLMƏ**«MAHMUD VƏ MƏRYƏM»..... 267**

7.1. Təhkiyə üsulları.....	269
7.1.1. Təhkiyəçi baxışları.....	269
7.1.2. Təsvir	274
7.1.3. Daxili təhlil.....	276
7.1.4. Montaj üsulu.....	277
7.1.5. Leytmotiv üsulu	279
7.1.6. Xülasə üsulu.....	280
7.1.7. Şüur axını	281

7.1.8. Daxili dialoq.....	281
7.1.9. Daxili monoloq.....	282
7.1.10. Dialoq.....	283
7.2. Təhkiyənin tərkib hissələri.....	284
7.2.1. Zaman.....	284
7.2.2. Məkan.....	287
7.2.3. Surətlər.....	289
7.2.4. İctimai mühit və insani münasibətlər.....	298
7.2.4.1. Siyasi mənzərə.....	300
7.2.4.2. İqtisadi mənzərə.....	302
7.2.4.3. Mədəni mənzərə.....	303
7.2.4.4. Dini mənzərə.....	307
7.3. Bütöv təhlil.....	309
7.3.1. Təhkiyənin qaynağı.....	309
7.3.2. Tarixi çərçivə.....	312
7.3.3. Rəmzlərin təhlili.....	316
NƏTİCƏ.....	319
QAYNAQLAR.....	327